

A MAGYARSÁGTUDOMÁNYOK ÖNÉRTÉLMEZÉSEI

*A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája,
Budapest, 2008. augusztus 22–24.*

Szerkesztették:

**Dobos István
Bene Sándor**

ISBN 978-963.87595-4-2

Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság
Budapest, 2009

TARTALOM

Dobos István

Előszó

I. MAGYARSÁGKÉP A MAGYARSÁGTUDOMÁNY ELŐTT: A KOLLEKTÍV IDENTITÁS KORA ÚJKORI
DEFINÍCIÓI (TEOLÓGIA, POLITIKA, HISTORIOGRÁFIA, FIKCIÓS IRODALOM)

Halmágyi Miklós

(Szegedi Tudományegyetem,
Történettudományi Doktori Iskola)

*Önazonosság és idegenfelfogás a korai magyar történetírásban
és ennek európai összefüggései*

Venásch Eszter

(Károli Gáspár Református Egyetem,
Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Ellenségkép Méliusz Juhász Péter Apokalipszis-kommentárjában

Parádi Andrea

(ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Széphistória és irodalomtudomány

Pénzes Tiborc Szabolcs

(Károli Gáspár Református Egyetem,
Irodalomtudományi Doktori Iskola)

*Az erdélyi politikai diskurzus 1657–1662 közötti hiányának
kivetülései két kortársi narrációban*

Cziczka Katalin

(Károli Gáspár Református Egyetem,
Irodalomtudományi Doktori Iskola)

A Beniczky-hagyomány alakulása

Kránicz Gábor

(Károli Gáspár Református Egyetem,
Irodalomtudományi Doktori Iskola)

*Közösségi és egyéni beszédmódok Bethlen Miklós
Önéletírásában és Imádságoskönyvében*

II. NEMZET ÉS IRODALOM: A 20. SZÁZAD ELEJÉNEK PARADIGMAVÁLTÁSAI

Fleisz Katalin

(Debreceni Egyetem,
Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Magyarság- és '48-as élmény Krúdy Gyula két regényében

Molnár Tamás

(ELTE BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola)

„Szent kengyelfutók és gladiátorok”: Ady Endre nemzetproblémára adott válaszai a század- és ezredfordulón

Németh Ákos

(Pécsi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola)

„Magyar költő ezerkilencszáztizenkilenc után”: Kultusz, autográfia, irodalomtörténeti arc-adás: fejezetek a Babits-életmű két világháború közötti befogadástörténetéből

Bíró-Balogh Tamás

(Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola)

A Vérző Magyarország második kiadása: Kosztolányi „jelentősen átdolgozott” irredenta antológiája

Liktor Katalin

(Károli Gáspár Református Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Reményik Sándor transzilvánizmusa

Váradi Ildikó

(University of Jyväskylä, Doctoral School of Hungarian Studies)

A magyarság újradefiniálása Kodolányi János finnországi útirajzában

III. A MAGYARSÁGTUDOMÁNY ELMÉLETI KÉRDÉSEI: ISKOLÁK, MÓDSZEREK, FORDÍTÁS ÉS FORDÍTHATÓSÁG

Jablonczay Tímea

(Pécsi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola –
University of Jyväskylä, Doctoral School of Hungarian Studies)

Kísérlet modern magyar írók újrapozicionálására

Fenyvesi Kristóf

(Pécsi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola –
University of Jyväskylä, Doctoral School of Hungarian Studies)

*Genealógia, kultúra, tudomány: az önmegfigyelés megfigyelése
és a magyarságtudományok*

Bodó Zsuzsanna

(University of Helsinki, Department of Finno-Ugrian Studies)

A magyar népmesék fordításának kultúraspecifikus aspektusai

Kaszás Orsolya

(University of Jyväskylä, Doctoral School of Hungarian Studies)

*A külső és belső látásmód kutatói pozíciója: a Tóth Árpád-recepció megközelítése
Uno Kailas recepcióján keresztül*

Mihálka Réka

(ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Illesztési pontok: Tolnai Ottó drámáinak világ- és magyar irodalmi előzményei

Dobri Imre

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola)

*Kanonizáció és kolonizáció: Darvasi László német nyelvű recepciójának
kanonizációs eljárásairól*

IV. ELMÉLET ÉS GYAKORLAT: A MAGYARSÁGTUDOMÁNY INTÉZMÉNYEI ÉS OKTATÁSA

Brandt Györgyi

(ELTE BTK, Művelődéstörténeti Program)

Adalékok a berlini magyar tanszék megalapításának dokumentációjához

(a Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz és az Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin levéltári anyagai alapján)

Pintér Borbála

(ELTE BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola)

A tanár mint kánonképző: Kemény Zsigmond taníthatósága a középiskolában, különös tekintettel a Ködképek a kedély láthatárán című regényre

Kiss Miklós

(University of Jyväskylä, Doctoral School of Hungarian Studies)

A Nemzetközi Magyarstudományi Társaság angol nyelvű honlapjának kialakítása

Előszó

A *magyarságtudományok önértelmezései* című kötetünk a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság által 2008. augusztus 21-én és 22-én megrendezett nemzetközi doktorjelölt konferenciára készült tanulmányokat tartalmazza.

A konferencia hosszú előkészítő munka eredményeként jött létre. A Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság vezetősége elhatározta, hogy folyamatossá teszi a szakmai munkát a kongresszusok közötti időszakokban. Ennek érdekében doktorjelöltek konferenciája előzte meg a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszust: *A magyarságtudomány műhelyei. Doktoriskolák konferenciája* címmel, Budapesten, 2005. augusztus 24-25-én. A rendezvényt hagyományteremtő szándékkal hívtuk létre. 2008-ban érkezett el az idő a folytatásra, s reményeink szerint 2010-ben Kolozsváron *Határátlépések* címmel kerül megrendezésre a doktoriskolák következő konferenciája.

A rendezvény elsődleges céljának tekintjük, hogy elősegítse a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság szellemi utánpótlásának nevelését. A doktorjelöltek konferenciája a magyarságtudomány iránt érdeklődő PhD-hallgatók és fiatal kutatók számára rendszeres nemzetközi fórumot kíván biztosítani két kongresszus között. A nemzetközi tudományos esemény felerősítheti a külföldi hallgatók érdeklődését a hungarológia iránt, elősegítheti a külföldi hungarológiai doktori képzés kiteljesedését, a hazai és külföldi hungarológiai műhelyek tudományos együttműködését, s végső soron a magyarságtudományi kutatások szemléleti és módszertani megújulását. Ugyanakkor szorosabbá és szervezettebbé teheti a Társaság és az egyetemek, illetve az új tudósgenerációk kapcsolatát.

A *magyarságtudományok önértelmezései* című kötet tanulmányai sokoldalúan közelítik meg a konferencia fő témáját. A magyarságtudományok önértelmezéseinek vizsgálatában *tudomány- és kultúraközi szemlélet* érvényesül. A tanulmányok megkülönböztetett figyelmet fordítanak a következő kérdésekre: Hogyan határozták meg saját feladatukat a magyarságkutatás egyes szaktudományai? Tudománytörténeti távlatból melyek voltak a magyarságtudomány önszemléletének a meghatározó fordulatai, melyek a szemléleti folytonosság összetevői?

A magyarságtudományok eddigi önértelmezései szinte kivétel nélkül *fogalomtisztázó munkára* vállalkoztak. A tanulmánykötet alapján képet kaphat az olvasó arról, hogyan körvonalazhatók a magyarságtudományok önszemléletében a legutóbbi évszázadban végbement változások. Fiatal kutatóink alaposan mérlegelik a kérdést: mennyiben időszerű azoknak az örökölt fogalmaknak a felülvizsgálata, amelyek meghatározták a magyarságtudományról való gondolkodást a 20. században. A tanulmányírók elméleti reflexiói az időszerű tennivalók távlatából is megkísérelnek feltárni a hungarológia tudományos problémáit.

A kötet írásainak közös nevezője, hogy a témát elmélet és történet egységében közelítik meg, s reflektálnak saját tudományos tevékenységükre. A hazai és a külföldi nézőpontok találkozásai jelentik a megértésnek azokat az eseményeit, amelyek új távlatokat ígérnek nagyhatású magyarságkutatóink szellemi örökségének az újraértelmezésére.

A dolgozatok *önértelmezés és intézményesülés* összefüggéseinek vizsgálatára is vállalkoznak. A témaválasztást az indokolja, hogy a hungarológiai kutatás, oktatás és kultúraközvetítés intézményei, társaságai, médiumai időről időre kísérletet tesznek a hungarológia tudományos mibenlétének, helyének és feladatának meghatározására. Önértelmezés és intézményesülés kapcsolatának tanulmányozásához esztétörténeti, tudományelméleti, szociológiai, kultúra- és médiatudományi megközelítésekkel járul hozzá a tanulmánykötet.

A magyarságtudományok önértelmezéseinek visszatérő kérdése: mit jelent *a hungarológia itthon és külföldön*? Tudomány- és kultúraközi párbeszédet igényel az e kérdésre adható válaszok jelenkori megértése, s a kötetben kibontakozik efféle dialógus. Miként lehetséges a magyar nyelv, történelem és kultúra kutatásáról szólni külföldi közönségnek? Milyen módon képes a magyarságtudomány megszólítani a külföldi befogadót? Hogyan gondolkodik a magyar anyanyelvű kutató, amikor idegen nyelven, külföldiek számára a magyar kultúra alkotásainak bemutatására vállalkozik? Milyen értelmezői műveleteket végez az idegen nyelvű kutató, amikor magyar jelenségeket saját kultúrájának a közegébe kísérel meg áthelyezni. A saját és idegen kultúra közötti párbeszéd létesítéséhez milyen filozófiai, antropológiai, nyelv- és szubjektumszemléleti előfeltevések szolgáltak kiindulópontként a magyarságtudományok önértelmezéseiben?

A kötet tanulmányai a lehető legidősebb feladatra vállalkoznak a fenti kérdéskörök sokoldalú megközelítésével az egységesülés korában. A szerzők sugalmazása szerint összehasonlító távlatok kidolgozásától és a tudományközi határok átlépésétől várható e vonatkozásban a magyarságtudományok önértelmezése számára új szellemi ösztönzés.

Dobos István

**I. Magyarságkép a magyarságtudomány előtt:
a kollektív identitás kora újkori definíciói
(teológia, politika, historiográfia, fikciós irodalom)**

Önazonosság és idegenfelfogás a korai magyar történetírásban és ennek európai összefüggései

Abban, hogy egy embercsoport néppé, nemzetté kovácsolódjék, nagy szerepe van a közös múltnak, a közös eredet tudatának.¹ Magyar és külföldi történetírók műveiben egyaránt találunk olyan fordulatokat, melyek önazonosságot kovácsolnak egy nép számára. Alheydis Plassmann nemrégiben tartalmas munkát írt középkori történetíróknál olvasható eredettörténetekről, magyar krónikákat azonban nem elemzett.² Plassmann eredményeire támaszkodva dolgozatom első felében azt vizsgálom, milyen hasonlóságok találhatók a középkori magyar és más európai történetírók munkáiban, amikor népek számára önazonosságot kovácsoló történeteket írnak. A dolgozat második felében arra térek rá, hogyan viszonyultak keresztény szerzők saját népük pogány múltjához. Ami nálunk megvan, hogyan működik másoknál? Nemzetközi jelenségek hogyan érvényesülnek a magyar történetíróknál? Ezekre a kérdésekre keres választ ez az összehasonlítás.

Az eredetítés megszokott fordulata, hogy a szerző valamelyik bibliai hóstól származtatja népét.³ A magyarsággal kapcsolatban több bibliai név is felmerült, akikkel eleinket kapcsolat-

¹ SZÜCS Jenő, „Gentilizmus.” A barbár etnikai tudat kérdése = A magyar nemzeti tudat kialakulása, szerk., utószó, ZIMONYI István, Budapest, Balassi, JATE, Osiris, 1997, 42. 48. 50–63. 105–134. Reinhard WESKUS, Stammesbildung und Verfassung: das Werden der frühmittelalterlichen Gentes, Köln–Graz, Böhlau, 1961, 14–17.

² Alheydis PLASSMANN, *Origo gentis. Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen*, Berlin, Akademie Verlag, 2006. Lásd VESZPRÉMY László recenzióját a Hadtörténelmi Közleményekben 121. évf. 2008, június, 2. szám, 466–468. Plassmann a *gens*-nek nevezett közösségek eredettörténetét vizsgálta 6-tól 12. századig. Az első magyarországi műveket a középkori nemzetek keletkezésével hozza összefüggésbe, bár elismeri, hogy a határok nem élesek. PLASSMANN, i. m., 32. A *gens* és *natio* szavak nemzessel, születéssel (*geno*, *nascor*) kapcsolatosak, tehát a közös származás tudatára vonatkoznak. (SZÜCS, 45. 142–148.) Később megszületett a két fogalom elkülönítése: a *gens*-t a közös származás tudata, a közös nyelv, jog és szokások tartják össze. (KRISTÓ Gyula, *A középkor magyarjai idegen tükörben*, Tiszatáj, 1998. ápr. 4–11. 5.) Az azonos *natio*-hoz való tartozás tudatában benne van az is, hogy a *gens* egy adott térséghez, (territóriumhoz), és az ottani uralomhoz kapcsolódik. PLASSMANN, i. m., 17–18. A magyar krónikáshagyományban valóban erősen érvényesül a magyarságnak Pannóniához, ill. az Árpád-családhoz (Turul-nemzetséghez) való kapcsolódása. A magyar krónikák azonban már a Pannóniában való letelepedés előtt elkezdik a nép történetének tárgyalását. Kersken Kézai Simon krónikáját és a „nemzeti krónika” 13. század végi változatát ez alapján a néptörténetek (Volksgeschichten) közé sorolja, és elkülöníti a területiális történetírástól. Norbert KERSKEN, *Geschichtsschreibung in Europa der „nationes”*. *Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1995, 847–848.

³ Josephus Flavius Magógtól származtatja a szkítákat, Gómertől a galatákat. Szent Jeromos Jafet fiától, Tubaltól eredeteti a hispániaiakat. Sevillai Izidor Magógtól származtatja a gótokat és szkítákat, a galatákat gallokkal azonosítja. Arno BORST, *Der Turmbau von Babel*. Stuttgart, Hiersemann, 1958, 388. 446–456. (Lásd még Sevillai Izidor, *A gótok vandálok és szvévek története*, szöveggond., ford., jegyz., bev. tanulm. SZÉKELY Melinda, Szeged, Híspánia, 1998. 28/29. o.) Tours-i Gergelynél szerepel, hogy az emberiség Szentől, Kámtól, Jafettől származik, azt hogy a frankok Jafettől származnak, nem írja. BORST, 457. Fredegár Jafettől származtatja a gallokat: *Chronicon quae dicuntur Fredegarii scholastici liber I.*, ed. Bruno KRUSCH, Monumenta Germaniae Historica (MGH), Scriptores rerum Merovingicarum, 2, Hannover 1888. 21. (www.dmgh.de Belépés 2008.12.11.17.39.) BORST, 459–461. Az íreknél is megjelenik a Jafettől való eredet. BORST 468. Az Orosz őskronika Jafettől származtatja a szlávokat. Lásd Nesztor-krónika. Poveszty Vremennyh Let. Az elmúlt

ba hozták. A 10. századi Nyugat-Európában felmerült az a nézet, hogy a kalandozó magyarok Góg és Magóg népe, akik a végítélet előtt jönnek el, és akikről Ezekiel próféta jövendölt. Ezt a véleményt egy levélből ismerjük, amit egy St-Germanus közösséghez tartozó szerzetes írt a verdun-i püspöknek. A szerzetes cáfolja azt a véleményt, miszerint a bibliai Góg és Magóg népe a magyarokat jelenti, Góg és Magóg népe szerinte az eretnekeket jelképezi. Eddig azért nem lehetett erről a népről hallani, mert megváltoztatták a nevüket. A Hungari elnevezés magyarázata szerint onnan van, hogy az éhség űzte ki ezt a népet eredeti hazájából. (Az éhség németül *Hunger*.) Ezért vették föl a Hungari nevet.⁴ Újabb bibliai személytől való származtatás rejtőzhet az *agarenusok* (*Agareni*) elnevezés mögött. Főképp a St. Galleni évkönyvek emlegetik ezen a néven eleinket. Az elnevezés arra utalhat, hogy Hágártól, Izmael anyjától származtathatták őket.⁵ Az *agarenus* név egyébként a szaracénok megnevezése volt a nyugati forrásokban.⁶ A Góg és Magógtól való eredeztetés és az *agarenus* megnevezés félelmet, ugyanakkor lealacsonyítást fejez ki a magyarsággal szemben a nyugati tollforgatók részéről. Egy későbbi forrásban a magyarok zsidó származásáról esik szó. Heriger lobbessi apát (990–1007) művében szerepel, hogy a hunokat a Római Birodalomból éhínség idején kiűzött zsidóktól eredeztetik. Ennek kapcsán jegyzi meg, hogy a magyarok büszkélkednek zsidó származásukkal. Itt is megjelenik tehát az éhség, mint vándorlásra serkentő tényező. Heriger műve nem maradt ránk eredetiben, csak 11. század végi átdolgozásban. Hóman Bálint rámutat arra, hogy Heriger máshol nem használja az Ungri szót, így szerinte ez a származtatás későbbi beszúrás lehet.⁷ Kulcsár Péter szerint a magyarokhoz csatlakozott, részben zsidó vallású kabarok lehettek azok, akik miatt a magyarokat nyugaton *agarenusoknak* nevezhették, és őmiattuk tarthatták a magyarokat zsidó eredetűeknek.⁸ Középkori héber forrásokban egyébként latin és német eredetű nevek mellett Hagar néven is szerepel Magyarország. A zsidók ugyanis bibliai nevekkkel nevezték az európai országokat. A 11. században ritkábban, a 15. századtól gyakrabban nevezik Magyarországot Hagar-nak, a 17. század óta pedig Hagar kiszorította a Hungaria alakot. Ez utóbbit a spanyol és olasz szerzők tartották meg, mert náluk Hagar az arabokat jelölte.⁹

idők történései (elbeszélése): Honnan ered Rusz föld, Ki volt Kijev első fejedelme, és hogyan alakult ki Rusz föld. Köszönet FERINCZ Istvánnak, hogy a megjelenés alatt álló fordítást rendelkezésemre bocsátotta. Lásd még FÓTI József Lajos, *Góg és Magóg*, Irodalomtörténeti Közlemények 23 (1913) 28–59. 46–47.

⁴ A szerzetes bizonyára francia nyelvű volt, de tudott németül, így kapcsolta össze az éhség jelentésű szót a magyarok nevével. NÉMETH András, *Dado verduni püspökhöz írt levél=Források a korai magyar történelem ismeretéhez*, szerk. RÓNA-TAS András, Budapest, Balassi, 2001, 113–161.; HÓMAN Bálint, *A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban*=H. B., *Történetírás és forráskritika* (HÓMAN Bálint munkái II.) I. kötet. Máriabesnyő – Gödöllő, 2003, 192–193. (Első kiadása a Történeti Szemle 1917. évf.) Figyelemre méltó, hogy a magyarokat említő legkorábbi nyugati források ismeretlen eredetűeknek vallják a magyarokat, később terjed el, hogy az avaroktól, ill. hunoktól származtassák a magyarokat. KRISTÓ Gyula, *Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk?*=K. GY., *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Magvető, 1983, 313–329., 323–324. (Eredeti megjelenés: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. Mítosz és történelem. Szerk. HOPPÁL Mihály–ISTVÁNOVICS Márton, Budapest, 1978, 55–64.)

⁵ KULCSÁR Péter, *A magyar ősmunda Anonymus előtt*, ItK, 91–92 (1987–1988), 523–545., 528–529.

⁶ Pl. Fredegar, II. 2. 44. o.

⁷ Ungros denique notum est huic famae assentari velle, qui et iactant se a Judeis originem ducere. De Hunis autem...Jordanes...Herigeri et Anselmi gesta episcoporum Turgensium, Traiectensium et Leodiensium. Ed. Rudolph Koepke. In MGH. Scriptores (in Folio). Ed. G. H. PERTZ. Hannover 1846. VII. 171–172. (www.dmgh.de Belépés 2008.12.11.17:34.) HÓMAN Bálint, *A magyar hún hagyomány és hún munda*, 75.=H. B., *Történetírás és forráskritika*. II. (Első kiadás Budapest, 1925)

⁸ KULCSÁR, 1987–1988, 528–530.

⁹ Lásd KOHN Sámuel, Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez, Hatodik közlemény, „Hagar” mint Magyarország elnevezése, Történelmi Tár, 1881, 12–27., 12., 25., 25., 3.j. 27.; Ua., Uő., Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Budapest, Akadémiai, 1990, (1881), 144–159.

Belföldi, magyar forrásokban is hagyománnyá vált, hogy bibliai személyektől származtasák a magyarságot. Krónikáshagyományunk kezdetét jelentő ősgeszta (őskrónika) nem maradt fenn, csak későbbi forrásokból lehet tartalmára következtetni.¹⁰ Így az is vitatott kérdés, hogy mi állhatott benne a magyar őstörténetéről. III. Béla névtelen jegyzőjének (Anonymus, P. mester) műve azonban fennmaradt. Ő Jáfet fiától, Magógtól eredezteti népünket¹¹. A jáfetita származtatással Anonymus az európai divatot követi. Kun László krónikása, Kézai Simon is Jáfetet tartja őznek, Jáfet fia azonban nála Thana, és Thana fiát hívják Menrothnak. Állítása ellentmondásos, hisz a bibliai Jáfetnek Magóg nevű fia volt, nem pedig Menroth nevű unokája, ráadásul Kézainál egy Thana nevű személy is szerepel, aki nincs benne a Bibliában. Thana alakja úgy magyarázható, hogy Iustinus (4. sz.) szerint volt a szkítáknak egy Tana nevű királya. Sevillai Izidor szerint pedig Thanusról, a szkíták királyáról nevezték el a Thanais folyót.¹² A Károly Róbert kori krónikaszerkesztést őrző öt kódex, a „Budai Krónika családja” Jáfet fiát, a magyarok őseit Nemprotnak nevezi. Ez is ellentmondásos, hisz Jáfetnek nem volt Nemprot nevű gyereke. Nímródnak hívták azonban Kus fiát, aki Noé megátkozott fiától, Kámtól született. Nagy Lajos kori krónikáshagyományt fenntartó öt kódex, melyeket a „Képes Krónika családja”-nak nevezünk, Jáfet fiától, Magógtól eredezteti a magyarokat.¹³ A

¹⁰ A 19. századi irodalomtörténész, Endlicher István azon a véleményen volt, hogy a 11. században, I. András idején szerkesztettek először gesztát Magyarországon. Toldy Ferenc szerint már a vezérek korában készültek feljegyzések, Szent István korában készült az első keresztény latin nyelvű történeti mű, ezt folytatták I. András korában. TOLDY Ferenc, *Nemzeti történetírásunk kezdetei*, Századok 2, (1968) 376–394. Volt olyan vélemény is, hogy nem létezett 11. századi magyar geszta (Madzsar Imre, Erdélyi László. Marzcali Henrik szerint 1150 körül keletkezett az első geszta, bár már korábban is születhettek feljegyzések.) A kutatók többsége azonban elfogadta, hogy létezett 11. századi geszta. Domanovszky Sándor, Horváth János, Mályusz Elemér szerint I. András idején, a 11. század közepén születhetett (DOMANOVSKY Sándor, *Kézai Simon mester Krónikája. Forrástanulmányok*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1906. 129.; HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Budapest, Akadémiai, 1954. 307–308. MÁLYUSZ Elemér, *Krónika-problémák*. Századok, 100 (1966) 4–5. szám 714.). 1948-ban Györffy György is ezen a véleményen volt (GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1948.). Csóka J. Lajos és Gerics József az 1060-as évekre, Salamon idejére tették a gesta keletkezését. Raimund Friedrich Kaindl, Geréb László, majd Kristó Gyula szerint Könyves Kálmán idején keletkezhetett az ősgesta (őskrónika). Györffy később felülbírálván korábbi nézetét, szintén erre az álláspontra helyezkedett (Uő, *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések, új válaszok*. Budapest, Balassi, 1994. 185.). Az ősgesta helyett egyébként Kristó inkább az őskrónika kifejezést tartja helyesnek.; Veszprémy László szerint a „11. század vonatkozásában” helyesebb „történeti feljegyzésekről” beszélni, ezeket használhatták fel egy krónika megszerkesztésénél valószínűleg Kálmán korában. VESZPRÉMY László, *Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez*, Századok, 2004, 325–347. 327. 337. 346–347. Györffy szerint több ősgeszta létezhetett. GYÖRFFY, 1948, 186. A krónikairódalom összefoglalását lásd KRISTÓ Gyula, *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*, Budapest, Argumentum, 1994. Uő, *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*, Budapest, Osiris, 2002. SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről*. Budapest, Balassi, 2006, 14–35.; SZŐCS Tibor, *A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink*. Fons XIV. (2007) 1. sz. 59–95.

¹¹ Anonymi (P. Magistri) *Gesta Hungarorum*. 1. cap. JAKUBOVICH Emil, jegyz., PAIS Dezső, *Scriptores Rerum Hungaricarum* (továbbiakban SRH) I., ed. SZENTPÉTERY Imre, Budapest, Acad. Litt., 1937 (Új kiadás Budapest, Nap K., 1999) 35. o.; ANONYMUS, *A magyarok cselekedetei*, ford. PAIS Dezső. Budapest, 1975. 78. o.; Lásd még: Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Ford. VESZPRÉMY László. Budapest, 1999.

¹² Simonis de Keza *Gesta Hungarorum*. 4. cap. Gondozta: DOMANOVSKY Sándor, SRH I. 143. o.; (Magyarul: KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, ford. BOLLÓK János, utószó, jegy. VESZPRÉMY László, Budapest, Osiris, 1999.) Tanáról lásd DOMANOVSKY 1906, 26–28. GYÖRFFY 1994, 206. A Menumorout (Ménmarót) név rövidülésének tartja a Menroth alakot Horváth János: *A hun-történet és szerzője*. ItK, 66 (1963) 446–476. 460.; Kristó szerint „Menroth neve a hagyományból való”. KRISTÓ Gyula, *Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása*. ItK, 76 (1972) 1–22 2. A Biblia kézirataiban fellelhető a M-mel kezdődő alak is a gyakoribb N-es változat mellett. Egy 13. századi párizsi kódexbe is a Memroth alak volt jelen. GYÖRFFY 1994, 207.

¹³ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. 3–4. cap. Gondozta: DOMANOVSKY Sándor. SRH I. 243–250. (Magyarul: Képes Krónika, ford. BELLUS Ibolya, tanulm. DERCSÉNYI Dezső, KRISTÓ Gyula, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, jegyz. KRISTÓ Gyula, Budapest, Európa, 1986.; Képes Krónika. Ford. BOLLÓK János. A

Képes Krónika családjába tartozó kódexek ezen kívül vitatkoznak egy olyan nézettel, mely szerint a magyarok Noé megátkozott fiától, Kámtól származnának.¹⁴ A fentiekből lehet következtetni az ősgesztában (őskrónikában) levő eredethagyományra. Hóman Bálint szerint az ősgesza Magógtól származtatta a magyarokat.¹⁵ Abból azonban, hogy a Képes Krónika családjának szövege vitatkozik egy olyan nézettel, miszerint a magyarok Kám utódjától, Nimródtól származnának, Mályusz Elemér arra következtetett, hogy az ősgesza (őskrónika) Kámtól eredeztette a magyarokat.¹⁶ Thuróczy János krónikája is a kámita tudatot követi: Nimródtól származtatja a magyarságot, és Nimródtól eredezteti Álmost.¹⁷ Arról, hogy a magyarság jelentené az idők végén Isten ellen lázadó Góg és Magóg népét, a fennmaradt magyar krónikáshagyomány nem ír. Anonymus azonban Szkítia szomszédságába helyezi Góg és Magóg földjét.¹⁸ A magyar eredetmondákban tehát szerepel az európai népek divatos jáfetita származtatása, emellett azonban jelen van Noé megátkozott fiától, Kámtól való származtatás is. Ez már eltér az európai divattól.

Az eredetmondák másik gyakori típusa a Trójából való származtatás.¹⁹ Nyugati eredetmondákban gyakran találkozhatunk vele. A 7. századi Sevillai Izidor a hispániai *Galleci* népet a trójai háborúban részt vevő Teukros görögjeitől származtatja.²⁰ A 7. századi Fredegar és a *Liber historiae Francorum* szerzője a trójaiaktól származtatja a frankokat. A *Liber historiae Francorum* szerint a trójaiak a Tanais (Don) partjára vonulnak, majd a Meotis (Azovi-tenger)

fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László. Az utószót írta, a függelék és az irodalomjegyzék összeállította SZOVÁK Kornél, Budapest, Osiris, 2004.) Thuróczy János krónikája állítja, hogy Károly Róbert és Nagy Lajos korában készült egy-egy krónikaszerkesztés. (THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, 1–129. és 186–262. fejezeteket fordította, jegyzeteket írta BELLUS Ibolya, Budapest, Osiris, 2001. 2. cap. 11. Lásd még Johannes DE THURO CZ, *Chronica Hungarorum* 1. Textus, ed. Galántai Erzsébet, Kristó Gyula, Budapest, Akadémiai, 1985.) Ezek nem maradtak fenn, de mindkét szöveghagyományt őrzi öt-öt kódexből álló „krónikacsalád”, melyek a kódexcsoportok jelentős darabjairól kapták nevüket: A Károly Róbert kori szerkesztés a Budai Krónika családja, a Nagy Lajos kori szerkesztés a Képes Krónika családja. Lásd Pl. KRISTÓ 2002, 78–79., 86.

¹⁴ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 3–4. cap. SRH I. 243–250. o.

¹⁵ HÓMAN Bálint, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és a XII–XIII. századi leszármazói*. Budapest, MTA, 1925, 96.

¹⁶ MÁLYUSZ 1966, 713–762., 720. Kristó meggyőzőnek tartja Mályusz bizonyítását, miszerint az ősgesza Kámtól származtatta a magyarokat. Kristó szerint azonban az ősgesza nem ismerhette a szkíta rokonság elméletét, hisz a középkorban a szkítákat Jafet leszármazottainak vélték. Kristó szerint nem sokkal Anonymus előtt alkotott az a szerző, aki Regino alapján a szkíta–magyar rokonságot hangoztatta, és így kámita eredet helyett jáfetita eredetről írt. KRISTÓ Gyula, *Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák*, Filológiai Közlöny 16 (1970) 114–115.

¹⁷ Thuróczy ismerteti a Jáfet fia Magógtól és a Kus fia Nimródtól való származástörténetet is. 4. cap. 15.; Később azonban Attiláról azt írja, hogy Nimródtól származtatta magát, és a magyarok is Nimródra vezetik vissza eredetüket. 6. cap. 19–20. ; Álmost Attilán, Nimródon, Kámon keresztül Noéig vezeti. 28. cap. 60–61.; Lásd Szabados: 34–35.

¹⁸ Anonymus: 1. cap. 34. o. SRH I. A Sambucus-kódex a németföldről hazatért fületlen hét magyart „Magor et Gok” néven említi. A Képes krónika ezen a helyen „Lazari” alakot hoz. *Chronicon Hungarici...* 36. cap. SRH I. 294. Lásd VÁCZY Péter, *Anonymus és a Justinus-kivonat*. Turul, 1944/1946, 1–13. DVD könyvtár IV. Váczy szerint „Gok” a „Gog” rontott változata.; Sebestyén szerint más krónikaváltozatokban szereplő „Gyak” diákot, énekmondót jelent SEBESTYÉN Gyula, *A magyar honfoglalás mondái*, Budapest, Magyar Ház, 2001, (Első kiadás 1904), 63–64.

¹⁹ Vö. ECKHARDT Sándor, *Sicambria. Egy középkori monda életrajza*. Minerva, 6 (1927), 156–201.; CSERNUS Sándor, *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. sz.)*, Budapest, Osiris, 1999, 144–146. Győry János megállapítja, hogy „Madzsar Imre a Képes krónika franciás részleteit II. Géza krónikájától származtatja.” GYÖRY János, *Gesta regum, gesta nobilium: Tanulmány Anonymus krónikájáról*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1948, 75. MADZSAR Imre, *A II. Géza korabeli Névtelen*, (Értekezések a történeti tudományok köréből, 11. szám.), Budapest, MTA, 1926.

²⁰ BORST, 452.

mocsarain keresztül Pannóniába mennek; itt alapítják Sicambria városát, innen vándorolnak tovább nyugati hazájukba.²¹ St-Quentini Dudó, a normannok történetírója is a trójaiaktól származtatja a dánokat. Hazájuk, Dacia, Szkítia mellett helyezkedik el.²² Még a messzi északon is létezett Trója-eredetmonda. Snorri Eddájának prolóógusában szerepel, hogy Tyrkland (Turkia) leghíresebb udvara Trója volt. Tyrkland eszerint az elképzelés szerint a Fekete-tengertől északra, a Tanais (Don) folyó mellett terült el. Mennon volt a vár egyik királya, utódai közt szerepel Odin és felesége, Friggel. Ők Skandináviába települnek, ott Odin Sigtunnál várost alapít, élére 12 főnököt állít trójai minta szerint. Olyan törvénykönyvet ad ki, amilyen Trójában volt. Odin leszármazottai az Ynglingarok, az ő népe és az Aesirek benépesítik Svédországot, Dániát, Norvégiát és Szászországot.²³ A magyar krónikáshagyományban is találkozunk trójai származásmondával. Kézai Simon átemeli művébe a velenceiek származástörténetét, miszerint a velenceiek Trójából költöztek Aquileija területére. Onnan a hunok elől menekültek a mocsarak közé, és alapították meg Velencét.²⁴ A magyar történetírás nem használta fel a Trója-mondát a magyarság eredeztetésére.²⁵ A 14. századi krónikaszerkesztésben azonban felbukkan a frankoknak trójaiaktól való származtatása. A Képes Krónikában Jáfet Gómer nevű fiától származnak a gallok, Sicambrián (tehát Óbudán) keresztül jutnak mostani hazájukba, ahol Parisról nevezik el városukat Párizsnek, vezérükről, Francióról pedig frankoknak nevezi magukat. A krónikás a Trója-monda felhasználásával hangsúlyozni tudja a franciák és a magyarok közti rokonságot is. Talán az Anjou-családnak akart így hízelegni a Nagy Lajos-kor krónikás.²⁶ Érdemes felfigyelni rá, hogy az európai eredetmondák között akad olyan, mely a trójai menekülteket a Szkítiával azonosítható térségen, illetve Pannónián keresztül vezeti. Fredegarnál a trójaiak egy részétől származnak a türkök, az Edda pedig Tyrklandba helyezi Tróját. Vajon mi indokolja a Trója-mondának és Szkítiának, valamint a türköknek az összekapcsolását? A türkök követjárása Bizáncban 567-ben lehetőséget

²¹ A 4. századi Ammianus Marcellinus amikor a gallok származásáról ír, megemlíti egy véleményt, miszerint trójai menekültek vették birtokukba azt a vidéket. 15. könyv, 9. cap. 71. A burgundok szerinte úgy tudták, hogy a rómaiaktól származnak. 28. könyv, 5. cap. 502. o. AMMIANUS MARCELLINUS, *Róma története*, ford., SZEPESY Gyula, jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Budapest, Európa, 1993.; Jordanes szerint egy általa gótnak tartott uralkodó részt vesz a trójai háborúban. IX. 60. (Köszönet KISS P. Attilának, aki felhívta rá a figyelmem.); Jordanes, *Getica: a gótok eredete és tettei*, közreadja KISS Magdolna, Budapest, L'Harmattan, 2004. Hogy a frankok Pannóniából vándoroltak a Rajna mellé, arról Tours-i Gergely is ír. Gregor von Tours: *Fränkische Geschichte*. II. 9. =Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte. CD-ROM Berlin, 1998.; PLASSMANN, i. m., 151–153. 175–179.; Fredegar, 45–46. (www.dmggh.de Belépés 2009.02.22.20.20.); *Liber historiae Francorum*, ed. Bruno KRUSCH, MGH Scriptores rerum Merovingicarum 2., Hannover 1888, 241–244. (www.dmggh.de Belépés 2009.02.22.12.42.); BÁLINT Csanád, *Az ethnosz a kora középkorban*, Századok, 2006, 140. évf. 2. szám. 289–290. Plassmann alapján állítható, hogy az általa elemzett művekben a Bibliából való származtatás ritkábban fordul elő, mint a rómaiaktól való eredeztetés. Az államalkotó rómaiak jobb legitimációt adhattak, főleg azon népeknek, melyek a birodalom területén alapítottak államot maguknak. PLASSMANN, i. m., 361.

²² PLASSMANN, i. m., 248.

²³ Omeljan PRITSAK, *The Origin of Rus*. 1981. 661–681. idézi SZÁNTÓ Richárd, *Skandináv források adatai a kelet-európai steppére=A Kárpát-medence és a steppe*, szerk. MÁRTON Alfréd, Budapest, Balassi, 2001, 172–180. 178. Snorri Sturluson Eddájának Prolóógusát közli BERNÁTH István, *Skandináv mitológia*. Budapest, Corvina, 2005, 58–60. Köszönet KISS P. Attilának, aki felhívta rá a figyelmem.

²⁴ Simonis de Keza: 15. 16. cap. 157–158. Kézai velencei krónikából meríthetett. Lásd ECKHARDT Sándor, *A Pannóniai hún történet keletkezése*, Századok, 62 (1928) 480–493.

²⁵ Győry János szerint Anonymus a trójai származtatást „nem merte kapcsolatba hozni a magyarsággal”. GYÖRY i. m., 63. Anonymus írt Trója történetet, de műve nem maradt fenn, nem tudjuk, mi állhatott benne. Lásd CSERNUS, 1999, 334. 35. j.

²⁶ *Chronicon Hungarici Compositio Saeculi XIV*. 3. cap. SRH I. 244–245. ECKHARDT 1928, 188. Vö. ezen dolgozat 19. j. GYÖRY, i. m., 75.

nyújthatott ahhoz, hogy a türk nép nevét megismerjék nyugaton. A türkök és frankok összekapcsolására pedig alapot adhatott, hogy mindkét nép szemben állt az avarokkal.²⁷

Magyar krónikákból jól ismerjük a szkíta eredet tudatát. A hasonlításnak ésszerű alapját adta a hasonló harcmodor és életmód. A szkíta eredet tudata azonban nemcsak a magyaroknál fordul elő, hanem jópár más európai történetben is. A fent idézett Liber historiae Francorum és Snorri Eddája is Szkítiára emlékeztető vidékre helyezi a trójaiakat. Jordanes szerint a gótok Skandináviából (Scandza) Szkítiába vándoroltak. Tomyris masszegeta királynőt a geták királynőjének nevezi, akiket viszont a gótokkal azonosít.²⁸ Vannak olyan nyugat-európai szerzők is, akik kimondottan szkítáktól származtatnak nyugat-európai népet. Beda Venerabilis a pikteket eredezteti Szkítiából.²⁹ Egy 9. század eleji brit történetíró művében, a Historia Brittonumban a skótok, írek szkíta eredeztetéséről esik szó.³⁰ A szerző a skótoktól a következő eredettörténetet hallotta: Egy előkelő szkíta hazájából Egyiptomba került. Mivel nem vett részt a zsidók üldözésében, az egyiptomiak elkergették őt. Embereivel együtt Hispániába távozott. A nép innen vándorolt Írországra és a Dalriada nevű térségbe.³¹ Egy ír hőskölteményben, a Lebor Gabhalában hasonló gondolatot találunk. A hősköltemény legkorábbi változata a 12. századból maradt fenn. Eszerint a fáraó lányát Scotának hívták. Skótok és szkíták rokonítására a hasonló hangzás adhatott magyarázatot (scotti, scytha).³² Snorri Sturluson fent idézett Eddája Tyrklandból származtatja népét. A Heimskringlában és az Ynglinga sagában Odin népe eredetileg Nagy- vagy Hideg-Svédországban élt, a Fekete-tengertől északra, a Tanais (Don) folyó vidékén. Nagy-Svédországot más országoktól egy hegység választotta el, mely északkeletről délkeletre húzódott. Erről a vidékről költöztek a rómaiak támadása miatt északra.³³ Az őshaza leírása emlékeztet arra, ahogy a hagyomány Szkítiát bemutatja.³⁴

²⁷ PLASMANN, 152. 206. j. Jordanes említ egy Torcilingus/Thorcilingus nevű népet, és Odoacert nevezi a királyuknak. XLVI. 242.; LVII. 291. Van olyan elképzelés, miszerint a Fredegarnál szereplő *Torci*-ra a Jordanesnél meglevő *Torcilingui* volt hatással. PLASMANN, i. m., 152. 206. j.; A törökök Trója-hagyományáról lásd ECKHARDT Sándor, *Le légende de l'origine troyenne de Turcs*. Kőrösi Csoma – Archivum 1927. 422–433.

²⁸ JORDANES, IV. 27.; X. 61. 62.; XLVIII. 253. cap. „Sehogy sem sikerült volna elszakadnia a hun uralomtól szkíta nemzetnek, ha nem érkezett volna el ...Attila halála.” Az idézet mondat előtt arról van szó, hogy a keleti gótok Attilát szolgálják.

²⁹ BEDA I. 1. lásd PLASSMANN, i. m., 61. Elképzelhető, hogy Beda Skandináviával keverte össze Scythiát, de lehetséges, hogy Scythia mint a barbárság jelképe került a szövegbe. Lásd PLASSMANN, 61. 141. j.; Szántó Richárd megemlíti, hogy Beda szerint Hibernia (Írország) déli része Hispánia északi partjáig ért. Szántó arra is rámutat, hogy Beda szerint Scythia közel eshetett Britanniához, hisz Bedánál a piktek Scythiából hajóznak Britanniába. Azt a véleményt közli, hogy Beda Nenniustól vette ezt az elképzelést. Beda olyan szerzőktől meríthetett, akik Scandiával keverték Scythiát. SZÁNTÓ Richárd, *Beda Venerabilis földrajzi szemléletének néhány eleme*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica, Tomus XCIX. 1995, 41–51. 45. Köszönet SZABÓ Pálnak, aki a cikkekre felhívta a figyelmem.

³⁰ PLASSMANN, i. m., 94–95. Historia Brittonum cum additamentis Nennii, cap. 13–15. Ed. Theodor MOMMSEN, MGH Auctores Antiquissimi 13. Chronica Minora (Vol III) Berlin 1898. (Új kiadás München 1981) 156–157. (www.dmgh.de Belépés 2008.12.11.17.30.) Hogy a Historia Brittonumban megvan a szkíta származás, arról GYÖRY is tud: i. m., 56. A Historia Briottonum által elmondott történetet azonban nem részletezi.

³¹ PLASSMANN, 94–95. 333. j.; Dalriada kelta népcsoport volt, mely Írország északi részéről költözött át Skóciába. Dalriada egy ideig Írország északkeleti és Skócia nyugati részére is kiterjedt, később kiszorultak Írországból. Lásd Ch. DOHERTY, *Dál Riada*=Lexikon des Mittelalters, 3, München–Zürich, Artemis, 1986. 459–460.

³² PLASSMANN, i. m., 94–95. 333. j.

³³ PRITSÁK, 673–681. idézi SZÁNTÓ 2001, 178–179.

³⁴ Győry János megjegyzi, hogy a „spanyolországi vizigótoknak is megvan a maguk szkítiai és Gog-Magog-leszármazás mondájuk, amellyel lépten nyomon találkozunk a XII. századi krónikákban.” GYÖRY, i. m., 94. Fóti szerint „csaknem minden európai nemzet Anonymusa – több-kevesebb etimológiai szerencsével – Góg-Magógtól származtatja saját nemzetét.” FÓTI 1913, 46. Aeticus Ister északról, az óceán mellől, a „griffek nemzetének” vidékéről származtatja a szászokat. Lásd Fóti 38. Heinz LÖWE szerint az Aeticus Ister nevéhez kötődő Cosmographiát Virgil, salzburgi püspök írta 768 után. O. Prinz más véleményen van a szerzőség

A magyar krónikáshagyomány szerint két lépcsőben történik a honfoglalás: előbb a hunok, majd a velük azonosnak tartott magyarok foglalják el Pannóniát.³⁵ Ilyen „kettős honfoglalást” találunk a normannok eredettörténetében is, amit St-Quentini Dudo vetett pergamenre a 10–11. fordulóján. A normannok történetírójánál a pogányság és kereszténység szembeállításában kap szerepet ez a kétlépcsős honszerzés.³⁶ Ezt alább tárgyalom részletesebben. A kettős honfoglalás fordulata a Bibliában is megvan, hisz a választott nép előbb Ábrahám családjában, később József vezetésével költözik Kánaán földjére.

Az eredetmondák visszatérő fordulata a „csellel szerzett ország” története. A magyar krónikáshagyományban ilyen a „fehér ló mondája”.³⁷ A külföldi párhuzamok közül a 4. századi Iustinus elbeszélése kívánczik ide Karthago alapításáról: eszerint tyroszi menekültek Afrikában annyi területet vásároltak, amennyi egy lenyúzott ökör bőrével lefedhető. A bőrt vékony csíkokra vágják, és az ezzel lefedett földet szerezték meg sajátjuknak.³⁸ A 10. századi Widukindnál hasonló olvasható a szászok honfoglalásáról. Widukind Corvey-i szerzetes volt, műve első részében a szászok őstörténetét írja meg, majd I. Ottó viselt dolgait beszéli el. Widukindnál a szászok a tenger felől érkeznek a türingiaiak földjére. Az egyik szász aranyért földet vesz a türingiaiaktól, a földet nagy területen szétszórják, és birtokba veszik azt a vidéket. Utóbb fegyverrel is érvényt szereznek joguknak: egy lakomán ruhájuk alá rejtett rövid kardokkal lemészárolják a türingiaiakat. A kardokról (sax) kapják a nevüket: saxones.³⁹

Egy nép önazonosság-tudatában fontos szerepet tölt be a közös név. A fenti példában láthattuk, hogy a szászok neve harci tethez kapcsolódott. A Liber historiae Francorumban Valentinianus császár a trójaiakat vadságuk és vitézségük miatt nevezi el frankoknak.⁴⁰

kérdésében. Lásd D. A. BULLOUGH, *Aetius Ister*–Lexikon des Mittelalters. I. München–Zürich, Artemis, 1977. 192. NÓTÁRI Tamás, *Adalékok Virgil apát és püspök bajorországi működéséhez = Medievalistikai tanulmányok*, szerk. MARTON Szabolcs, TEISZLER Éva, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2005. 99–122. 106–107.

³⁵ Anonymusnál még csak arról van szó, hogy Attila attól a Magóg királytól származik, akiről a magyarok a nevüket kapták (1. cap.). Az oroszok (8. cap.), valamint a Kárpát-medence népei Attila leszármazottjának tartják Álmot (12. 33. cap.) A 11. és 35. fejezetben is Attila örökének mondatik a meghódítandó föld. Árpád szintén ősenek vallja Attilát (14. cap.). A hun népnév Anonymusnál még nem jelenik meg. Kézai Simon dolgozza ki a hun–magyar azonosságtudatot, ő írja meg a hun honfoglalás történetét.

³⁶ Dudo magyar szempontból azért is érdekes, mert „külföldiként” írta meg a normannok történetét, hisz vermandois-i volt. Magyar gestával kapcsolatban is felmerült ilyen nézet. Mügelin Henrik Nagy Lajos korában szászként írta meg a magyarok történetét. Plassmann szerint nem fontos, milyen származású a történetíró, hiszen megrendelője, ill. közönsége elvárásának igyekszik eleget tenni. PLASSMANN, i. m., 359–360.

³⁷ A ló mondája mögött a nomádoknál szokásos szerződés-kötés elemeit ismerhetjük fel. Lásd SZEKFÜ László, *Equus fabulosus. = Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*, szerk. KULCSÁR Péter, MADER Béla, MONOK István, Szeged, JATE Központi Könyvtára, Bölcsészettud. Kar Magyar Történeti Tansz., 1989, 31–46.; DEMÉNY István Pál, *A fehér ló mondája*=Uő., *Hősi epika*, gondozta, jegyzetekkel ellátta, GAZDA Klára, Budapest, Európai Folklor Intézet, 2002, 68–91. Lásd még GYÖRFFY 1994, i. m. 212–214. SZOVÁK Kornél, *A fehérló-monda kérdéséhez. = A népvándorlások fiatal kutatóinak szentesi találkozásánál elhangzott előadások*. Szerk. LÖRINCZY G. Szeged, 1991, 563–570. /A Móra Ferenc múzeum Évkönyve 1984/1985. 2. sz./

³⁸ Világkrónika a kezdetektől Augustusig. (Fülöp királynak és utódainak története.) Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből, ford. HORVÁTH János, sajtó alá rend. BOLLÓK János, az Utószót BORZSÁK István írta, Budapest, Helikon, kísérő tanulm. SZÖRÉNYI László, 1992. XVIII. 4–5.; Karthago alapítását hasonlóképp meséli el Vergilius is az Aeneisben I. 338–368. ford. KARTAL Zsuzsa, Budapest, Eötvös, 1995. Az adatért köszönet KISS P. Attilának.

³⁹ PLASSMANN, i. m., 269–277. WIDUKINDI monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres. Hrsg. von Paul Hirsch und Hans-Eberhard Lahmann. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum LX. Hannover, 1935. Widukinds Sächsische Geschichten. Übersetzt von Reinhold Schottin. Zweite Auflage. Neu bearbeitet von Wilhelm Wattenbach. Leipzig, 1891,=Quellensammlung zur Mittelalterlichen Geschichte. Fortsetzung. CD-ROM Berlin 1999, I. 5–7A szászok vándorlásához lásd fent 34. j.

⁴⁰ Liber historiae Francorum: 242–243.; PLASSMANN, i. m., 176–177.

Anonymusnál is találunk hasonló fordulatot: Anonymus szerint Ung várának elfoglalása után nevezik a magyarokat hungvárusoknak.⁴¹ Itt is harccal kapcsolatos tehát a név, de ez nem alattomos harc, mint a szász eredetmondában. Anonymusnál is a külföldiek által adott név magyarázatáról van szó, akárcsak a frank eredetmonda szerint.⁴² Találkozunk olyan jelenséggel is, amikor egy népnevet gúnyosan magyaráznak. A 14. századi krónikaszerkesztés szerzője szójátékot ad Orseolo Péter szájába, és a *Hungaria* nevet az *angaria* szóból eredezteti.⁴³ A 12. századi Geoffrey of Monmouth, angol gestaíró művében is van hasonló, csúfondáros névmagyarázat. Eszerint a britek sereggel lépnek Írország földjére, hogy megszerezzék onnan a csodálatos óriási köveket. Az ír király a britek nevét gúnyosan eredezteti a *brutus*, *oktalan* szóból.⁴⁴

Meg kell emlékezni az uralkodócsalád állatöstől való származtatásáról. Jól ismerjük Anonymus leírását Emese álmáról és a turulmadárról.⁴⁵ A csodálatos származástörténet az uralkodócsalád tekintélyét erősítette.⁴⁶ A nyugati krónikák közül Fredegar művében találunk hasonlót. Ott Merovechnek, a Meroving dinasztia ősének anyját egy tengeri szörny termékenyítette meg. Plassmann szerint a történet eredetileg azt igyekezett hangsúlyozni, hogy az uralkodócsalád isteni eredetű, Fredegar azonban úgy használta fel az állatöstől való származtatás történetét, hogy megalázza vele a Merovingokat. Fredegar inkább az előkelők és a maior domusok szerepét hangsúlyozta, mint az uralkodócsaládét.⁴⁷

Egy embercsoport összekovácsolásában fontos elem az is, hogy egyazon földön élnek. A földhöz, a territóriumhoz tartozás tudata már nem annyira a gens, mint inkább a natio (nemzet) sajátossága. A magyar krónikáshagyományban is fontos szerepet tölt be a föld: Pannónia az ígért földje a magyarság számára. Prágai Kozmánál és a lengyelek gestaírójánál, Gallus Anonymusnál a föld (terra) és az uralkodócsalád adja az önazonosságtudatot. Ennek a jelenségnek már Dudónál és Widukindnál is megfigyelhetők a kezdetei.⁴⁸

Eredetmondákban többször találkozhatunk azzal a fordulattal, hogy a szerző a rómaiakhoz viszonyítja népét: tőlük származtatja övéit, vagy éppen a rómaiakkal harcol a nép sikeresen vagy sikertelenül. Jordanes Geticájában a gótok többször hadakoznak a rómaiakkal, de a szerző a velük való szövetségi kapcsolatokra is rámutat.⁴⁹ A már említett *Historia Brittonum*-

⁴¹ „...vocatus est Arpad dux Hungarie et ab Hungu omnes sui milites vocati sunt Hunguari secundum linguam alienigenarum...” Anonymus: 13. cap. SRH I. 52.

⁴² Figyelemre méltó, hogy a hun népnév elő sem fordul Anonymusnál. A magyar történetírásban a 13. században, Spalatói Tamásnál, majd Kézainál tűnnek fel először a hunok. Lásd KRISTÓ 1983, 320–321.

⁴³ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* 71. cap. SRH I. 324. o.

⁴⁴ Anonymus a sobamogera kifejezést fordítja ostobának. Fest Sándor feltételezi, hogy Anonymus ismerhette Geoffrey of Monmouth művét. FEST Sándor, ANONYMUS ANGOL FORRÁSAI. (1935).=Uő, *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig*. (Szerk. CZIGÁNY Lóránt és KOROMPAY H. János) Budapest 2000. 105–120. 116/117.

⁴⁵ Bőséges irodalmat lásd DEMÉNY István Pál, *Emese álma*.=Uő. i. m. 41–63. GYÖRFFY 1994, 38–47. 207–208. RÓHEIM Géza, *A kazár nagyfejedelelem és a turulmonda*, Ethnographia 28 (1917). 58–99. Újabban megjelent Uő., *Bűvös tükör*, Budapest, Magvető, 1984, 127–252.; DÜMMERTH Dezső, *Álmos, az áldozat*, Budapest, Panoráma, 1986.

⁴⁶ DEMÉNY 2002, 74–75.

⁴⁷ PLASSMANN, i. m., 155–166.

⁴⁸ PLASSMANN, i. m., 17–18. 251–255. 357.

⁴⁹ Jordanes: Megemlíti, hogy a gótok császárt is a adtak a birodalomnak, Maximinust, aki ugyan üldözte a keresztényeket. XV. 83–88. cap.; Nagy Konstantin is élvezte a gótok segítségét, ennek a segítségnek köszönhető Konstantinápoly létrejötte is. XXI. 111–112. cap.; Ataulf feleségül veszi Honorius császár lányát, hogy a „népek ...jobban féljenek a gótokkal szinte egyé vált államtól.” XXXI. 159–160. cap.; Jordanes a világ első népeinek nevezi a gótokat és rómaiakat. XXXV. 181. cap.; Valentinianus szerint a vizigótok is tagjai az államnak. XXXVI. 188. cap.; Házassági kapcsolat a gót és bizánci uralkodócsalád közt. LX. 314–315. cap.; Jordanes kijelenti, hogy művét nemcsak a gótok dicsőségére írja, hanem azok dicsőségére is, akik a gótokat

ban a britek Brutustól származnak. Fredegarnál a trójaiak legyőzik a rómaiakat, és ezáltal szereznek maguknak dicsőséget.⁵⁰ A Liber historiae Francorumban a trójaiakat Valentinianus császár nevezi el frankoknak. Később a rómaiak elől kell menekülniük Pannóniából nyugatra.⁵¹ A Heimskringla és az Ynglinga saga szerint Odin a rómaiak támadása miatt költözött népével északra korábbi hazájából, a Tanais (Don) folyó mellől.⁵² A magyar krónikáshagyományban is felbukkannak a rómaiak: Kézai Simonnál és a 14. századi krónikaszerkesztésben a hunok harcolnak a rómaiakkal, ami történelmileg hiteles is. A magyar történetírás többször is rómaiak legelőjének (*pascua Romanorum*) nevezi Magyarországot. Eszerint a 13. században is élt az a tudat, hogy az ország egy része valaha a rómaiaké volt.⁵³ Anonymusnál a honfoglaló magyarok kerülnek szembe a rómaiakkal. Veszprémnél aratnak győzelmet a „rómaiak” fölött, akik Németország felé menekülnek. Menekülés során átússzák a Lapincs (*Loponsu*) folyót.⁵⁴ A Névtelen Jegyző szerint ma is „a rómaiak legelik le Magyarország javait”.⁵⁵ Kristó Gyula szerint a „rómaiak” itt azokat a németeket jelölik, akik II. András feleségének, Gertrúdnak kíséretét alkották Magyarországon. Erre utalhat a Névtelen azon megjegyzése, hogy Veszprémnél, győzték le a rómaiakat, hisz Veszprém a királyné városa volt. Így Anonymus saját korának eseményét vetíti vissza a múltba.⁵⁶ Azáltal azonban, hogy rómaiakat említ, és a honfoglalókkal győzeti le őket, műve beilleszthető azon eredettörténetek sorába, melyek szintén a rómaiakhoz viszonyítják saját népüket, ill. rómaiakkal szemben szerez dicsőséget a népük. Anonymusnál a főhősként szereplő nép nemcsak a rómaiakon diadalmaskodik, hanem Darius, Xerxész és Nagy Sándor felett is. Ez a szkíta azonosság elméletébe illeszkedik bele.

Az összetartozástudat erősítéséhez hozzátartozik a másik közösségtől való elhatárolódás. A forrásokban találkozhatunk az idegennek számító népcsoport becsméréseivel.⁵⁷ Az idegenfelfogásnak azonban érdekes kérdése az is, hogyan viszonyultak a keresztény szerzők saját népük pogány múltjához. Vállalják-e, vagy elhallgatják, bevallják, vagy szépíteni igyekeznek? A 10. században élt Widukind, Corvey-i szerzetes szász volt, olyan nép fia tehát, melyet Nagy Károly alatt a frankok leigáztak, és erővel terjesztették köztük a keresztény hitet. Widukind műve őstörténeti részében a szászok vallását, hiedelmeit sem hagyja említés nélkül. Ír Irmen oszlopáról, amit a szászok tiszteltek. Megvallja azonban fenntartásait. A régi szászok hitét atyáik tévelygésének nevezi.⁵⁸ Nem tagadja meg tehát az őseket, de hitükkel nem

legyőzték. LX. 316. cap.; Lásd még: HORVÁTH Szilvia, Jordanes élete és művei.=JORDANES: *Getica*. Budapest, L'Harmattan, 2004, 5–6.

⁵⁰ PLASSMANN, i. m., 151.

⁵¹ PLASSMANN, i. m., 176.

⁵² PRITSAK, 673–681. Idézi SZÁNTÓ 2001, 178–179.

⁵³ A Julianus barát útjáról Riccardus által készített beszámoló a Gesta Ungarorum Christianorumra hivatkozva nevezi Magyarországot a rómaiak legelőjének. A stičnai rimes krónikában, Anonymusnál, Spalatói Tamásnál és a 14. század eleji domonkos szerzetes Kelet-Európáról készített írásában szintén megjelenik ez a fordulat. Bíborbanszületett Konstantinnál szó van róla, hogy a Dunáig terjedő terület a rómaiakhoz tartozik, a Dunától keletre pedig barmokat és embereket látni. Kristó szerint a „rómaiak legelője” fordulat úgy keletkezett, hogy a Kárpát-medence egy részének Rómához való tartozásának emléke összekeveredett azzal a tudattal, hogy a Duna-Tisza vidékén jó legelők vannak. KRISTÓ Gyula, *Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál*, Századok, 112 (1978) 4. szám. 652–656.

⁵⁴ ANONYMUS 48. cap. SRH I. 97–98.

⁵⁵ Győry olyan véleményt fogad el, miszerint itt a pápai adóztatásról van szó. GYÖRY, i. m., 35. o.

⁵⁶ KRISTÓ 1978, 624–632. Uő., Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon, ItK, 94 (1990) 425–443.

⁵⁷ KRISTÓ 1990, 425–443. 433.

⁵⁸ WIDUKIND, I. 12. *secundum errorem paternum sacra sua propria veneratione venerati sunt*; Az oszlopról, Irminsulról lásd E. KARP, *Irminsul=Lexikon des Mittelalters*, Band 5., München–Zürich, Artemis, 1990, 663.

azonosul. Megemlíti a tejút eredetének mondáját, ami szintén szép példa az ősi hiedelmek felhasználására.⁵⁹ A frankokat, akik népét legyőzték, és keresztény hitre térítették, nem állítja be negatívan a szász krónikás. Megfogalmazása szerint Nagy Károly részint rábeszéléssel, részint erővel térítette meg a szászokat. Frankok és szászok „szinte egy néppé váltak” a keresztény hitben.⁶⁰ Widukind tehát a térítőt látja nagy Károlyban és népében, nem a leigázót. Később leírja, hogyan kerül át Szent Vitus ereklyéje frank területről a szászországi Corveybe. Ettől kezdve a szászok szerencséje növekszik, a frankoké hanyatlik.⁶¹ Widukind leírásában tehát a szászok előbb egy szintre emelkednek a frankokkal, majd föléjük kerekedtek.

Merseburgi Thietmar, aki a 11. század elején alkotott, krónikájában elsősorban a merseburgi püspökség és a szász királyok történetére összpontosít, főképp a közelmúltról, ill. számára kortárs eseményekről ad hírt. A szászok őstörténetéről keveset szól. Esetenként mégis föl villan nála az ősi múlt emléke. Amikor egy Szent Péter tiszteletére emelt templomról említést tesz, megjegyzi, hogy a régiek azon a helyen tisztelték Irminsult. Nem magyarázza meg, mi az az Irminsul, a *régieket* (*antiques*) pedig nem mondja őseinek. A pogánysággal tehát nem vállal közösséget Thietmar. A krónika egy másik helyén elbeszéli, hogyan győzték le a szászok egy ízben Nagy Károlyt és a frankokat. A menekülőknak egy nőstényszarvas mutatta meg a gázlót a Majnán. Azt a helyet nevezték el frankok gázlójának, vagyis Frankfurtnak. Ebben a történetben Thietmar közösséget vállal a Nagy Károlyt legyőző ősökkel, de nem mondja róluk, hogy pogányok. A vitéz múlttal közösséget vállal Thietmar, a pogánysággal nem. Nagy Károlyról tisztelettel emlékezik a krónikás, és megemlíti az általa alapított püspökségeket.⁶²

Fentebb már említettem a normannok krónikásának, St-Quentin-i Dudónak művét, akinél két lépcsőben történik a főhősként szereplő nép honfoglalása. A kettős honszerzés elbeszélése lehetőséget ad a pogányság és kereszténység ellentétének hangsúlyozására. Hasting, dán vezér a keleti őshazából, a szkíták szomszédságából költözik a normannok későbbi hazájába. Hastingot barbár, pogány vezérként ábrázolja a krónikás, ezáltal még inkább kihangsúlyozódik a későbbi keresztény fejedelem, Rolló érdeme. Rolló szintén a keleti őshazából érkezik, ő már áttér a keresztény hitre.⁶³

Az oszlopról a 9. századi Fuldai Rudolf írt.; A magyar krónikáshagyományból a Kajászószentpéter közelében állt kő említhető meg párhuzamként, mint kereszténység előtti emlékhely. Ez ugyan római oltárkö, mégis bekerült a hun-történetbe, mint hunok által emelt sírhely. Az 1308-ban keletkezett Kelet-Európa leírásban is szó van róla, mint magyar győzelmi emlékműről, melyet a pannónok 10 királya feletti győzelem után emelnek a hunokkal azonosnak vélt magyarok. Vö. ECKHARDT 1928, 626–627; 1940: 196. HORVÁTH 1963, 467. BORZÁKNÉ NACSA Mária – SZEGFÜ László, *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről* (*Descriptio Europae Orientalis*), Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis, XII–XIII. (1987–1988), Series Marxistica–Leninistica et Historica, 13–27. 22. Ebből részleteket lásd Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. BERTÉNYI Iván, Budapest, Osiris, 2000, 191–194. 192.

⁵⁹ WIDUKIND, I. 13. Sebestyén Gyula is megemlíti ezt a Widukindnál levő mondát, amikor a Csaba-mondakört, a magyar mondavilág tejútját tárgyalja. Sebestyén (1904) 2001. 243. Ipolyi Arnold Lugossy József közlése alapján írja le a Csaba-csillagösvényének mondáját. IPOLYI Arnold, *Magyar Mythologia*, Pest, 1854, 354, 581. Lásd még GREXA Gyula, *A Csaba-monda és a székel hunhagyomány*, Budapest, 1922.

⁶⁰ WIDUKIND, I. 15.

⁶¹ WIDUKIND, I. 33. 34.

⁶² Thietmari merseburgensis episcopi: Chronicon. Thietmar von Merseburg: Chronik. Neu übertragen und erläutert von Werner Trillmich. Darmstadt 1974. II. 2. VII. 75. Irminsulról lásd fentebb. Thietmar szarvas-története és a magyar szarvasmonda hasonlóságára felfigyelt HORVÁTH Cyrill, *Középkori László legendáink eredetéről*, ItK, 1928. 22–56. 161–181. 49. BERZE Nagy János, *A csodaszarvas mondája*, Ethnographia, 1927, 65–80. 145–164. 70. Berze Nagy Thietmar nevét nem említi, csak a forráshelyre utal.

⁶³ PLASSMANN, i. m., 248–255.; Pierre BAUDUIN, Autour d’une construction identitaire: la naissance d’une historiographie Normande a la charniere des Xe–XIe S.=*Des Normands aux Hongrois. Conquête*,

A pogány és keresztény múlt hatásos szembeállítását találjuk a lengyelek 12. századi gesztáírójánál, aki francia területről származhatott, ezért Névtelen Gallként tarja számon a történetírást. Elbeszélése szerint Popiel fejedelem nem ad szállást a vándoroknak, később csodás módon felfalják az egerek. A szántóvető Piast megvendégeli a vándorokat, és Popiel halála után az ő véréből választanak fejedelmet a lengyelek. Piast leszármazottja, Mieszko lesz az, aki a lengyeleket keresztény hitre vezeti. Popiel és Piast sorsa a pogányság és kereszténység szembeállításaként értelmezhető. Piast méltóvá válik arra, hogy keresztény uralkodó származzon tőle, Popielt azonban felfalják az egerek. A történetíró elhatárolódik a pogány múlttól: „De hagyjuk hát azoknak tetteit, akiknek emlékét eltörölte az idő feledése, és akiket tévelygés és bálványimádás szennyezett be, és őket csak röviden megemlítve térjünk át annak elmondására, amit megtartott a hű emlékezet.”⁶⁴ Ezzel együtt Gallus leírása a kereszténység előtti korról keresztény szempontból mégsem annyira ellenszenves, mint a magyarság esetében a kámita eredeztetés, hisz a pogány lengyelek közt mégis ott a derék Piast. Sőt, Popiel fejedelemségéről sem hallgatja el Gallus, hogy akkor még nem voltak olyan gőgösek a fejedelmek.

A cseh őstörténet szerzője, a 12. századi Prágai Kozma nem állítja szembe a pogány múltat és a kereszténységet. Sőt, a keresztény történelmet a pogány kor folytatásaként látatja, és dicséri a dinasztiaalapító Premyslt.⁶⁵

A bibliai ősök tárgyalásánál már érintettük, hogyan viszonyult történetírásunk a magyarság eredettörténetéhez. A krónikáshagyományunk kezdetét jelentő ősgeszta nem maradt fenn, így megoszlanak róla a vélemények, mi állhatott benne a magyarság kereszténység előtti múltjáról. Hóman Bálint szerint az ősgeszta közösséget vállalt a magyarság pogány múltjával, és Magógtól származtatta a magyarokat.⁶⁶ Mályusz Elemér másképp vélekedik. Ő a Képes Krónika családjának 4. fejezetére építve állítja, hogy az ősgeszta Noé megátkozott fiától, Kámtól származtatta a magyarokat. A 14. századi krónikaszerkesztés kétféle képet hoz a Szkítia népéről. Előbb sötét bőrű, tohonya embereként jellemzi őket, majd legyőzhetetlen népként, akiket a makedónok sem tudtak meghódítani. Mályusz szerint az ősgesztában az előnytelen eredeztetés szerepelt. Az ősgeszta szerzője nem szépítette a kalandozásokat, és nem vállalt közösséget a kereszténység előtti magyarsággal.⁶⁷ Ettől eltérő vélemények is

acculturation, identité: des Normands aux Hongrois. Les traces de la conquête. Ed. PIROSKA Nagy. Rouen, Cahiers du GRHIS, 13, 2001, 79–91., 80–81.

⁶⁴ BAGI Dániel, *Gallus Anonymus és Magyarország*, Budapest, Argumentum, 2005, 75–83. Bagi párhuzamot von Gallus gesztája és a Könyves Kálmán kori magyar történeti mű között. A hasonlóság Kálmán és kortárs lengyel uralkodó, III. Boleszló hasonló igényeivel magyarázható. 83–88.; Gall Névtelen, *A lengyel fejedelmek, avagy hercegek krónikája és tettei*, ford., bev., jegyz., BAGI Dániel, Budapest, Argumentum, 2007. 1–5. cap.

⁶⁵ BAGI, Gallus Anonymus és Magyarország, 86.

⁶⁶ HÓMAN Bálint, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum...*, 96–97. ECKHARDT Sándor, *Attila a mondában= Attila és hunjai*, szerk. NÉMET Gyula, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1940, 196. Az Attila képéhez lásd: ÁBRAHÁM Ádám, *Az Attila-kép alakulása történetírásunkban. (A krónikás kezdetektől Katona Istvánig)*, Belvedere, megjelenés alatt.

⁶⁷ SRH I. 3–5. cap. 243–255. MÁLYUSZ 1966, 720. Csóka J. Lajos szerint első krónikánk az 1060-as években született, ez a keresztény magyarság történetét tartalmazta „Géza uralkodásától kezdődően”. Szerinte Szent László uralma idején, – amikor a kereszténység már megszilárdult – készült az őstörténet, a honfoglalást és a kalandozásokat feldolgozó írás. CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XIV–XV. században*, Budapest, Akadémiai, 1967, Györffy György 1948-ban úgy vélte, hogy régi Gestában hunokról nem volt szó, de a geszta megemlítette Attilát, „mint Pannónia egykori urát.” GYÖRFFY Gy., *Krónikáink és a magyar őstörténet*. 128.; Hogy egy „barbár” népet ugyanaz a szöveg egyaránt jellemezhet vitéznek és lustának, arra példa Tacitus Germániája. A római szerző a germánok vitézsége mellett azt is feljegyzi, hogy békében semmittevők. TACITUS, *Germania=Tacitus összes művei*, ford. BORZSÁK István, jegyz. ZSOLT Angéla, Szeged, Szukits, 2001, 15. cap.

megjelennek. Veszprémy László szerint az 1100 körül született források feloldják a határt a pogány és keresztény múlt között, és írnak a magyarság kereszténység előtti múltjáról.⁶⁸

Az 1192 után, 1241 előtt született geszta, a „Keresztény magyarok gesztája” már nem ír rosszat a magyarság őseiről. Julianus barát csapata ezen geszta alapján indult el kelet felé, hogy megtalálják az őshazát.⁶⁹

P. mester, Anonymus, a 13. század elején már dicsőségesnek ábrázolja a Szent István előtti időket, és a honfoglalókat. Sőt, Álmos vezér nevét a latin *almus* (jóságos, áldásos, kegyes) szóval hozza kapcsolatba, és szentnek fordítja. Álmot a Szentlélek segíti, és Árpád is Istenhez imádkozik a csata előtt. Ősbő és Őse seregét is az Isten segíti győzelemre.⁷⁰ Ami az őshaza népét illeti, Szkítia lakóit a Névtelen előbb eszményinek mutatja be, majd a rokonszenves kép hirtelen visszataszítóra fordul: Szkítia népe emberevővé válik. Anonymus közvetlenül a 10. század legelején író Regino művét, ill. Regino forrását, a 7. századi Exordia Scythicát hasznalta.⁷¹ A távoli, „barbár” népek eszményítése régóta szokásos a „civilizált” szerzőknél.⁷² Az sem áll példa nélkül, hogy ugyanaz a szöveg előbb eszményinek, majd visszataszítóknak mutatja a távoli népet. *Ambrosiaster*, amikor Szent Pál apostol kolosszeiekhez írt leveléhez ír értelmezést,⁷³ a szkítákat előbb pozitívan ábrázolja, olyanoknak, akik nem lopnak, utána azonban emberevőkként mutatja be őket.⁷⁴ Ilyen kettős, jóból kegyetlenbe

⁶⁸ VESZPRÉMY László, *The birth of hungarian identity in the historiography of the middle ages=Des Normands aux Hongrois. Conquête, acculturation, identité: des Normands aux Hongrois. Les traces de la conquête.* Ed. PIROSKA Nagy. Rouen, 2000, 93–104. 96.

⁶⁹ KRISTÓ 2002, 44–46.

⁷⁰ ANONYMUS, 3. 8. 39. 50. cap.

⁷¹ ANONYMUS első fejezetének és az Exordiának egyezése Rühl is rámutatott. Franz RÜHL, *Zu den Quellen des Anonymen Notars des Königs Béla. Forschungen zur Deutschen Geschichte XXIII.* 1883. Lásd FÓTI József Lajos 1913, 54–59. DEÉR József, *Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban*, Magyar Könyvszemle. 37 (1930) 3/4. füzet, 243–263. 246. Lásd még GYÖRY i. m., 50. 42. j.; GYÖRFFY 1948/1994, 49. 51–52.; KRISTÓ 1970, 106–115. 108. 111.; DÉRI Balázs, „...*Et pigmenta multa habebant.*” *Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez*, Magyar Könyvszemle, 105 (1989)/3 223–236. VÁCZY 1944/46.

Az Exordiát Deér a 6. századba sorolja DEÉR 1930, 246. A Bollók János által fordított Képes Krónika függelékében az szerepel, hogy az Exordia a 7. században készült (Képes Krónika, 148. o.). Az Exordia ránk maradt egyik változata (Codex Florentinus Laurantianus) 9. v. 10. századi irat, a másik (Codex Bambergensis) 11. századi, a vatikáni változat 11/12. századi, a vatikán-urbinói 14. századból való. Lásd DÉRI 1989, 226–227. Exordia Scythica, MGH Scriptorum Auctores antiquissimi 11. *Chronicorum minorum saec. IV. V. VI. VII.* (Vol. II) ed. Theodor MOMMSEN, Berlin, 1894, (újabb kiadás München 1981) 308–322. A kéziratokról lásd 309. o. (www.dmgh.de Belépés 2008.12.11. 17.17.)

⁷² Strabón eszményíti a civilizációtól még meg nem romlott szkítákat, bár Strabón szerint a „nálunk dívó életmód” már a nomád vándorokat is megfertőzte”. STRABÓN, *Geographika*, ford. FÖLDY József, Budapest, Gondolat, 1977, VII./III. 6–7. cap. (Az adatért köszönet SZABÓ Pálnak.) Tacitus saját kora germánjait írja le hasonlóképp. TACITUS, *Germánia*. 23–37. o.

⁷³ Szent Pál 13 leveléhez írt értelmezéseket a középkorban Szent Ambrusnak (Ambrosius) tulajdonították. A későbbi kutatás szerint az értelmezések írója nem Szent Ambrus, hanem egy I. Damasus pápa (366–384) idején élt szerző, akit a kutatás *Ambrosiaster*-nek nevez. Franz-Reiner ERKENS, *Herrschaftsakralität im Mittelalter*, Stuttgart, Kohlhammer, 2006. 77. Jan DEN BOEFT, *Ambrosiaster=Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Hrsg. von Hubert Cancik, Helmuth Schneider. Band 1. Stuttgart–Weimar, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996. 582. Arnold ANGENDT, *Das Frühmittelalter*, Stuttgart, Berlin, Köln, Kohlhammer, 1995³, 86.

⁷⁴ Fraesdorff szerint az eredetileg idealizált szkítakép a germán és hun támadások hatására torzul el. Ambrosius, *Commentarium in Epistolam B. Pauli ad Colossenses*, Migne PL 17, Sp. 443–466. 460. idézi David FRAESDORFF, *Der barbarische Norden. Vorstellungen und Fremdkategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau*, Berlin, Akademische Verlag, 2005. 292.; (A forrást lásd www.documentacatholicaomnia.eu Belépés 2008.12.11.17.46.) „Ambrosius (Szent Ambrus)–Ambrosiaster kérdést lásd előző jegyzet.; Az Exordia előzményének Iustinusnak a valószínűleg 4. századi (390 körüli) írását szokás tekinteni, aki az Augustus kori Pompeius Trogus mára elveszett művét kivonatolta. Iustinusnál azonban

forduló képpel találkozunk Anonymusnál is. A pogány hit emléke villan fel azon a helyen, amikor Álmos és övéi a „halhatatlan isteneknek” áldoznak,⁷⁵ és amikor Ond, Ketel és Tarcal pogány szokás szerint lovat áldoznak, és áldomást (*aldamas*) tartanak.⁷⁶ A honfoglalás eseménysorát Anonymus nem állítja be úgy, mint keresztények és pogányok harcát, nem emeli ki, hogy itt a magyarok keresztények ellen hadakoztak volna. A kalandozó hadjáratok tárgyalásánál már megemlíti, hogy a magyarok püspököket is megölték, és hogy „betörték Isten egyházaiba”, és kifosztották azokat.⁷⁷ Összességében azonban inkább az elődök vitézségét hangsúlyozza, nem pedig a pogányságukat. Anonymusnál pogányság és kereszténység ellentéte Géza és Szent István koránál jön elő.

Kézai Simon gesztája föl vállalja elődnek Attilát és a hunokat. Nem marad említés nélkül, hogy Attila hunjai megölték Szent Orsolyát⁷⁸, ugyanakkor a hun király enged a pápa kérésének, visszafordul Róma elől, és az ariánusokat gyilkolja le.

A 14. századi krónikaszerkesztés érdekesen értelmezi a magyarok keresztények elleni harcát. Amikor a fogságba esett Leheltől és Bulcsútól megkérdezi a császár, miért olyan kegyetlenek a keresztényekkel, az elfogott vezérek azt válaszolják, ők Isten ostorai. „...akkor ejtettek foglyul és öltök meg bennünket, amikor fölhagyunk üldözésestekkel.”⁷⁹ A nyugati történetírók a pogány támadásokat, így a magyarokéit is, Isten büntetéseként fogták fel. A magyar szerző ezt a gondolatot adja a fogságba esett magyarok szájába, a vezérek e megfogalmazás szerint Isten akaratát teljesítették. A szerző ezzel mintegy mentegeti azt a tényt, hogy az ősök keresztények ellen harcoltak.⁸⁰

nincsen kettős szkíta-kép. (Iustinusról és Pompeius Trogusról lásd Borzsák Utószavát. BORZSÁK 1992, 419., 420., 423. Peter L. SCHMIDT, *Marcus Iunian(i)us Iustinus=Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, hrsg. von Hubert CANKI, Helmuth SCHNEIDER. Band 6. Stuttgart–Weimar, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999, 106.)

⁷⁵ „...diis immortalibus magnas victimas fecerunt...” ANONYMUS, 13. cap. 52. o.

⁷⁶ „...more paganismo occiso equo pinguissimo magnus almas fecerunt.” ANONYMUS, 16. cap. 56. o. SRH. I.

⁷⁷ ANONYMUS, 53. cap. 56. cap.

⁷⁸ KÉZAI, 13. cap. 155–156.; 17. cap. 159–160.

⁷⁹ Képes Krónika 60. cap. A kürtmondáshoz lásd SOLYMOSSY Sándor, *Lél vezér kürtmondája*, Ethnographia, 40 (1929) 17–39., valamint DEMÉNY István Pál, *Lehel kürtje*=Uő, i. m. 92–95.

⁸⁰ St-Quentini Dudónál is megvan, hogy a dánok támadása isteni büntetésként éri a frankokat. Pierre BAUDUIN, i. m., 80.

Ha azt vizsgáljuk, hogyan ítél meg egy szerző valamely nem keresztény népet, érdemes megvizsgálni, milyen kifejezést használ rájuk. Az egyik lehetséges szó a *paganus*. Ez a latin *pagus* szóra vezethető vissza, egyes értelmezések szerint ezt a szót a seregen kívülre, a közösségen kívül állóra használták korábban. A másik lehetőség a *gentes* (népek), *gentilis*, (nemzetségi, népi) kifejezés. Van olyan szöveg, mely fokozatbeli különbséget tesz a két kifejezés között: a gentilist azokra használja, akik azért nem keresztények, mert még nem ismerték meg Krisztus hitét, a *paganus*t azokra, akik ellenségesen lépnek föl a kereszténységgel szemben. (Így tesz a 9. századi Rimberty.) FRAESDORFF, i. m., 191–194., 213–215. Hans-Dietrich KAHL, *Compellere intrare=Heidenmission und Kreuzzugsgedanken in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters*, hrsg. von Helmut BEUMANN, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973, 204–207. Korábbi megjelenés Zeitschrift für Ostforschung 4 (1955) 161–193. 360–401. 181/182–183/184. Szent István nagyobbik legendája Géza fejedelem életét a *paganismi* szóval jellemzi, a kereszténység előtti magyarságot a *kárhozat fiainak* vallja. Az István ellen lázadókat *plebs gentilis*nek nevezi /”*ritu paganismi licet obvolutus*”. Legenda S. Stephani regis, Legenda maior 2. cap. 379.; *filios perditionis* 1. cap. 378.; *plebs gentilis* 6. cap. 381. SRH II. ed. SZENTPÉTERY Imre, Budapest, 1938 (Új kiadás Budapest, 1999, VESZPRÉMY László és SZOVÁK Kornél utószavával)./ A kisebbik legenda *gentilis*nek mondja Géza fejedelmet, a régi magyarságra a barbár és a *gentilis* kifejezést használja („*barbarica gens Hungarorum*”, „*ritu gentiliū*” ; „*Pater eius rex quidem, sed primum gentilis fuit.*” Legenda minor, 2. cap. 394. SRH II.). Gézára és a magyarságra tehát egyaránt használja a *gentilis* és a *paganus* kifejezéseket is, mint azonos jelentésű szavakat, a két kifejezés közti különbséget nem használja föl arra, hogy egyes személyeket jobb színben másokat sötétebben ábrázoljon. A kárhozat fiait fordulat mutatja, hogy a legenda írója igen élesen határolódik el a pogány múlttól. Veszprémy László rámutat arra, hogy a

Kézai gesztájának szellemiségével szemben írhatták azt a zsolozsmát (officiumot), mely szembeállítja egymással a pogányságot és a kereszténységet. Ez a mű Szent István király verses históriája, mely 1280 és 1290 között születhetett. Formája a trocheikus tertrameter „caudatus” változata.⁸¹ Ebben a költeményben is megjelenik Attila, mint magyar király. A költő eszerint elfogadja a hun–magyar azonosságtudatot.⁸² Attilát azonban zsarnoknak, kegyetlennek tünteti föl. Vele szemben István a hívő, szent király, aki megfékezi a pogányságot. A szerző leleményes nyelvi fordulattal – *crudelitas, credulitas* – állítja, szembe a két uralkodót: „*Vertitur crudelitas / Quo figuras transmutante / Formatur credulitas.*” A vers Géza fejedelmet is szentnek nevezi.⁸³ Az officium Kun László udvarának szellemiségével szemben született, melyet Kézai Simon gesztája képviselt, hisz ő részletesen tárgyalja a kereszténység felvétele előtti múltat, és különösen kiemeli Attila szerepét. Ezzel szemben a fenti officium költője Szent Istvánt állítja példaként a pogány Attila ellenében.⁸⁴ A verset Mezey László szerint Lodomér érsek utasítására írhatta egy ágostonrendi szerzetes. Dobszay László szerint Raimundusnak hívták a költőt, mert a versfőkből ez a név olvasható ki. Dobszay nem hiszi, hogy ágostonos szerzetes lett volna a szerző.⁸⁵ Az eddig elemzett magyar művek közül egyikben sem áll ilyen élesen szemben egymással Attila és Szent István, a pogány és a keresztény király, mint ebben az officiumban. Ez a szembeállítás emlékeztet St-Quentini Dudo művére, mely Hastingsot és Rollót állította egymással szembe.⁸⁶

Bagi Dániel összeveti a magyar ősgesza, Gallus és Kozma hozzáállását a pogánysághoz és kereszténységhez. Mindhárom ország történetében válságidőszak kísérte a kereszténységre való áttérést, ez azonban a cseheknél két nemzetség, a Premysl és Slawnikok közti viszályban

legenda szerint a magyarok Isten rendeléséből támadják a bűnös nyugatiakat. Ez fordulat viszont annak a jele, hogy a szerző mégis közösséget vállal a kereszténység előtti magyarokkal. Lásd VESZPRÉMY 2000, 96.

⁸¹ Az officiumhoz lásd MEZEY László, Szent István XIII. századi verses históriája=Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Budapest, Egyetemi Ny., 1948.; DÉR Terézia, Szent István és Szent László alakja a magyarországi latin nyelvű liturgikus énekekben, PhD-dolgozat, Szeged, 2004. Kézirat.

⁸² DÉR, i. m., 78. DÉr felhívja a figyelmet, hogy az officiumban Hartvik legendájának hatása mutatható ki, „aki csak a felkent és megkoronázott keresztény uralkodót tartja méltónak a rex névre.” DÉR, i. m., 78.

⁸³ Itt érezhető a legendák hatása. Lásd DÉR, i. m., 82–87.

⁸⁴ Mezey szerint Kézai Attila jelentőségét emeli ki, Szent Istvánét kisebbíti. DÉr Terézia azon történészek véleményét osztja (KRISTÓ Gyula, *Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesei ideológia néhány vonása*, ItK, 76 (1972) 1–22; GERICS József, *Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához*, Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Lorando Eötvös nominatae. Sectio Historica, tomus I. Budapest, 1957.), akik szerint Kézai nem akarta István alakját kisebbíteni. Attila nem a pogánysága miatt példa, hanem mint győzhetetlen, saját népével szemben szigorú uralkodót állítja Kézai Kun László elé példaként. DÉr szerint az officium válasz Kun László udvarának „hitbéli lazulására” és a király „féktelen megnyilatkozásaira” és elutasítja Kézai gestájának azon szemléletét, mely kihangsúlyozza a magyarság kereszténység felvétele előtti korszakát. DÉR, i. m., 79–80. 93–95. 197. Az officiumban levő Attila–Szent István ellentétet röviden lásd ECKHARDT 1940, 190.

⁸⁵ MEZEY 1948.; DÉR, i. m., 71. DOBSZAY László, *Corpus antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*, Budapest, Balassi, 2003, 401.

⁸⁶ Az ún. Magyar–lengyel krónikában is hasonló szerkesztést tapasztalunk. A mű célja a magyarok megtérésének bemutatása. Az elején Aquila (Attila) magyar király a főszereplő, majd Jesse (Géza) és Szent István. A krónika még a 13. sz. közepén született Krakkóban, V. (Szemérmes) Boleszló idején (1234–1279). KERSKEN, i. m., 655.; HÓMAN, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum...*, 37–41. Chronicon Ungarico-Polonorum. Gondozta DEÉR József=SRH II. 289–320. KARÁCSONYI Béla, *Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról*, Acta Universitatis Szegedensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XVI. (1964).; Spalatói Tamás szintén sötét képet fest a magyarok kereszténység előtti múltjáról: kegyetlen pogányoknak („*pagani crudelissimi*”) nevezi a hunokat, akiket szerinte később magyaroknak neveznek. Vezetőjük, Attila kegyetlen üldözője volt a keresztényeknek („*ferocissimus persecutor christianorum*”). THOMAS Archidiaconus, *Historia Salonitana*. Digessit Fr. RAČKI. Zagrabiae, 1984, XIV. cap. 42. o. Megemlíti, hogy Géza terjeszti a keresztény hitet a magyarok közt (XIV. cap. 43.), hogy István koronát nyer, és megemlékezik a király egyházszervező tevékenységéről (XV. cap. 46. o.).

nyilvánult meg, és a már 10. század végén lejátszódott, tehát túl régen volt ahhoz, hogy Kozmát befolyásolja. A lengyelországi pogánylázadás 1030 körül, és a magyarországi 1046-ban és 1061-ben mélyebb hatással lehetett a magyar és lengyel történet megíróra.⁸⁷

A középkori történeti munkák keresztény szerzők tollából születtek, keresztény szemlélet tükröződik bennük. Amennyiben a magyar ősgeszta kámita eredetet tartalmazott, akkor a fent említett munkák közül ez a magyar munka igen erősen elhatárolódott a pogány múlttól, hisz nemcsak a pogány vallást és a pogány uralkodót marasztalta el, hanem az egész népet befekeztette. Ilyen erős elhatárolódás talán a normannok gesztáirójánál, Dudonál tapasztalható. A pogány múlttól való éles elhatárolódás azzal magyarázható, hogy a vizsgált művek közül a magyar ősgeszta megírása állt időben legközelebb a pogány múlthoz. Azok a művek, melyek jóval a pogány kor után készültek (Widukind, Dudo, Kozma, Anonymus, Kézai írásai), már jobban fel merik idézni azt, ami a múltból dicsőséges volt.

Az eredetmondákat összehasonlítva elmondhatjuk, hogy az Európában divatos eredetmondák a magyar krónikáshagyományban is előfordulnak. A bibliai eredeztetésnél találunk példát az európai népek divatos jáfetita származtatása mellett a kámita eredettudatra is. A trójai, a szkítiai származástudat, a rómaiakkal való kapcsolat, a kettős honfoglalás története mind-mind olyan fordulat, mely az európai és a magyar krónikáshagyományban egyaránt használatos volt. Ezeket a közkedvelt fordulatokat a történetírók saját népi hagyományaikkal együtt egyaránt fölhasználhatták, hogy népük számára eredettörténetet írjanak.

⁸⁷ BAGI, i. m., 86–87.; Lengyel pogánylázadásról lásd GALLUS, 19. cap.

Ellenségkép Méliusz Juhász Péter Apokalipszis-kommentárjában

I.

A XVI. század elején megváltozott politika- és egyháztörténeti helyzet sokrétű feladat elé állította a korszak gondolkodóit. Egyszerre kellett az újonnan kialakuló közösségek eszmei alapjait lerakni, határait meghúzni, illetve valamiféle értelmezésbe fogni a tragikus események sorát.

Méliusz Juhász Péter életműve és különösen az alábbiakban bemutatandó közösségteremtő, s egyszersmind az ellenfeleket kirekesztő és megbélyegző nyelvi eszközei, látszólag pusztán felekezetiépítési célokat szolgáltak. Mert azon kortársaival, sőt sok esetben munkatársaival ellentétben, kiknek munkássága nyomán szinte egyeduralkodóvá vált a wittenbergi történelemszemlélet, a zsidó-magyar sorspárhuzam, a magyar választottság tudata által formált önértelmezés, azaz Benda Kálmán két világháború közötti szavával élve „a magyar küldetés-tudat;”¹ az ő műveiből ez, a más protestáns prédikátorokra oly jellemző hang szinte teljesen hiányzik. Pedig a gondolkörnek a XVI. századi szellemi életre tett nagy hatását bizonyítja, hogy főbb tételei, ha ellenkező éllel is, de a katolikus fél retorikájában éppúgy megtalálhatóak, ahogy majd Zrínyi eposza is ezekből, igaz akkorra már konfesszionális élüket veszített, toposzokból építkezik.² Természetesen nem lehet leegyszerűsíteni a képletet arra, hogy egyes fejlődés során ebből az imágóból lép elő a modern nacionalizmus, de annyi biztos, hogy sok szállal kapcsolódik ezekhez a képzetekhez. A modern nemzettudat eredetét magyarázó sokféle és részben egymásnak ellentmondó elmélet egyik közös mozzanata az, hogy mindegyik megközelítés hangsúlyozza a vallás egyrészt közösségformáló, másrészt az akkor még hiányzó, vagy kifejeletlenségében még háttérben bujkáló nemzettudatot helyettesítő szerepét. Ebben már, ha némileg eltérő módon is, de az 1960-as évek nagy történészvitájának szereplői is egyetértettek,³ és a későbbi szerző, Benedict Anderson is, habár szintén más aspektusból, de fontos szerepet tulajdonított a vallás, illetve az egyházi élet területén bekövetkező változásoknak.⁴

Írásunkban bizonyítani szeretnénk, hogy Meliusz látszólagos tétlensége ellenére is, mégiscsak hozzáátette saját részét a többi protestáns prédikátor ez irányú munkájához.

Mielőtt hozzákezdenénk a szöveg vizsgálatához fontos, hogy keletkezési körülményeiről ejtsünk néhány szót. Az *Szent Jánosnak tölt jelenések...* papírra vetésének évében, 1566-ban a

¹ BENDA Kálmán, A magyar nemzeti hivatástudat története a XV-XVII. században, Budapest, 1937.

² BITSKEY István, A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban = Nemzet, identitás, irodalom : A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005.

³ A vitában elhangzott megszólalások a Történelmi Szemle 1963. évi számában összegyűjtve megjelentek

⁴ ANDERSON, Benedict, Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről, Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2006.

helvét irány két hagyományos ellenfele, a katolicizmus és lutheranizmus, épp támadóban volt a Debrecen környéki területeken. Emellett Erdély felől egy sokkal veszélyesebb ellenség kezdte szárnyait bontogatni: az antitrinitarizmus. Anélkül, hogy részletesen nyomon követnénk a történetet elég annyi, Melius 1566 áprilisában még egyezkedni is hajlandó volt Dávidékkal a Szentháromsággal kapcsolatos műszavak tekintetében, sőt Nagyváradon még a Heidelbergi hitvallást is elkezdték átdolgozni a megállapodás tükrében. Az 1566-ban írott Jelenések-kommentár azonban csak két év múlva, 1568-ban került a nyilvánosság elé, amikor teljesen megváltozott a helyzet, az antitrinitarizmus és helvét irány küzdelme már a forrponton volt.

II.

Melius alapvetően két nagy közösségre bontja az emberiséget: az elvetettekre és az egyházat alkotó választottakra. Az eklézsiát olyan keretnek látja, melyben az ige a Szentlélek által cselekszik a hívek között. Azonban az anyaszentegyházat itt a földön a sátán hatalma üldözi. S ahogy a Jelenések könyve is Istennek és sátánnak küzdelméről és a Bárány győzelméről szól, így a földön is ezek az erők csapnak össze. A szövegvilág is ezt tükrözi, az egész textuson végigvonuló kétosztatúsággal. A mondatok legtöbbje párhuzamos szerkesztésű, a tagmondatok közötti hasonlatra vagy ellentétre épül. A két egymással szemben álló és harcot folytató fél bemutatása is megőrzi ezt a szimmetriát. Ami megvan az egyik oldalon pl.: tan, kultusz, szolgálattevők megvan a másik oldalon is. Fontos, hogy Melius nem ellenfogalmakkal dolgozik, hanem a főnevekhez ragasztott jelzők képviselnek értékítéletet. Ezzel a módszerrel szemléletesebbé válnak az ellenétek és megmaradhat az egész szövegre (és az alpműre is) jellemző játék a fénnel és sötéttel, a tisztával és szennyessel.

Azért találkozunk olyan kizárólagos fogalmakkal is – és ezek, illetve a hozzájuk kapcsolódó jelzők vizsgálatával foglalkozunk ehelyütt –, melyeket csak az egyik oldallal kapcsolatban használ. Ezt a gyakorlatot figyelhetjük meg az egyházi szolgálattevők megnevezésénél is.

Így ezek a megnevezések egyrészt alkalmasak arra is, hogy belőlük kiderítsük, milyennek látja és akarja láttatni a debreceni prédikátor az ellenfeleit. Másrészt, ha sokszor kimondatlanul is, de a negatív példákon keresztül határozottan azonosítja a helvét irányt képviselő tanítókat az igaz tanítók képével.

III.

Az első nagy csoport a katolikus klérus, rájuk, magától értetődően, kizárólagos módon alkalmazza a plébános kifejezést, bár papokként is emlegeti őket, ezzel sok helyütt játékba hozva az Ószövetség pogány Baál-papjainak képzetét is. A katolikusokra vonatkozó jelzőket és a nekik tulajdonított jellemvonásokat két nagy csoportba oszthatjuk. Az elsőben a dogmatikai tévelygéseiket minősíti. A példa kedvéért emeljük ki az *ostyázók* kifejezést és vizsgáljuk meg, hogy milyen szövegekörnyezetben fordul elő! *„Harmadrendbeli bálámiták, akik valami részét, jegyét, maradékát, nevét, hírét is megtartják az Antikrisztus-pápa szűrzésének az adományért; az igaz tanítókat átkozzák és kergetik, mint íme ostya, mise lelki cégére, ganéjoltalmazó ostyázók, oltárosok, kámzsások, bálványozó képesök. Mint a kis pracsó a nagy farkassal, kuvasszal, szinte úgy játszanak az bálámiták pápával, avagy mint a parázna férfi a*

más embör feleségével ekecel”.⁵ Három szót érdemes kiemelni a fentebbi rövid idézetből. *Ganéjoltalmazó*: az ellentétes világok képi megjelenítéséhez szorosan hozzátartozik az eretnokségek tisztátalanságának hangsúlyozása. Melius itt erős, sokszor az emésztési folyamat végtermékeit metaforaként használó nyelve a hamis tant (eb)okádásnak, ganéjnak hívja. Ehhez a használatához erőteljesen hozzákapcsolódik az eb és disznó képe. Eb, mint néma ebek a nem prédikáló, bünt elhallgató egyháziak és a bűnben, mint disznók a mocsokban, bujaságban heverő emberek. Ezenkívül mindkét állatra jellemző, hogy mindent, amit eléjük adnak, válogatás nélkül befalnak. A tisztátalanság képéhez sokszor kapcsolódik a dög, dögletes, mérgező, megundokító jelző, ezzel az emberi test végzetes és halált okozó betegségeinek fájdalmas tapasztalatát idézi. Épp így „*Ne francuskodjatok hát a pápával és ne kevéssétek az ű undokságát!*”⁶ És ezzel elérkeztünk az idézet másik két fontos kifejezéséhez, az egymással összefüggő bálványozó-parázna párhoz. „*Immár ezt ugyan tudománnyá és szokássá vötték vala, hogy szabad a léleknek paráználkodni, azaz bálványozni, hát szabad a testnek is, nosza hát!*”⁷ A lelki bálványozás Melius szerint nem más, mint bármi emberi szerzés, tan tisztelete és istentiszteleti használatban való megtartása, s így a bálványozó vád már nem csak a katolikusokra alkalmazható, hanem mindenkire, aki az igaz tanítástól szertartásbeli, vagy teológiai úton eltér. De hogy jön ide a paráználkodás? Ha az egyház lelki férjét és urát, Krisztust elhagyja, megcsalja épp úgy házasságtörést követ el, mint a földi házastársak. S ezen a csatornán a materiális bűnök is beszívárognak a közösségbe. S itt kapcsolódik a harmadik mozzanat az első idézetből a *bálámita* jelző. Melius a lelki bálványozás és paráználkodás mellett legtöbbször a katolikus klérus világi életvitelét hánytorgatja fel, főleg pénzéhségüket, javadalomhalmozásaikat. Hangsúlyozni kell, nem az egyházi vagyont támadja, hanem annak öncélú felhasználását. Melius mondanivalójából amellet, hogy természetesen tökéletet követ, hogy a katolikus papság zilált és zűrzavaros helyzetéből mégis kiérződik egyfajta erkölcsi jobbulást sürgető hang. Miért? „*De plébános uram elkezd a részegséget, azután Gál bíró is iszik*”⁸ Az itt-ott fellelhető, még mindig valamiféle egyházi tekintéllyel rendelkező személyek életmódjának példája gyengítette a mellettük élő közösség morális értékrendjét is. Így Melius még rajtuk is s bármely más valamiféle egyházi tekintéllyel rendelkező személyen számon kéri azt az általános elvet, hogy a tanítók életének tükörnek és sónak kell lenni a hívek előtt.

IV.

A következő ellenfél csoporthoz, a lutheránusokhoz Meliust ambivalens viszony fűzi. Luthert és reformátort többször tisztelettel említi, és művében cáfolja a wittenbergi reformátorra szórt Antikrisztus vádakat. Neki nem rója fel azokat a liturgikus és teológiai „tévelygéseket”, melyekkel a lutheránus tábor tagjait vádolja. De egyértelműen elutasítja Wittenberg, Lipcse stb. egyházi tekintélyét, és vitatkozik pl.: Lampert értelmezésével. A hazai lutheránusokat sem kíméli. A Gyulára települő Sztárait egy ízben néven is nevezi a szövegben.

Nagyon tudatos a lutheránusok jellemzésének az a mozzanata, hogy sokszor egyszerre, egymástól nem megkülönböztetve cáfol lutheránus és katolikus tételeket és gyakorlatokat, sugallva ezzel azt, hogy mindegyik, feljebb már említett, a katolicizmust megbélyegző és elítélő jelző a lutheri irányra épp úgy igaz. Ezzel a technikával gyakorlatilag, mint különálló közösséget nyelvi szinten láthatatlanná teszi az ágostai hitvallást követőket.

⁵ MELIUS Péter, Az Szent Jánosnak tölt jelenéseknek igaz és írás szerint való magyarázása prédikációk szerint a jámbor, bölcs és tudós emberek írásából, Várad, [Török–Hoffhalter], 1568, 104.

⁶ MELIUS, i. m. 373.

⁷ MELIUS, i. m. 100.

⁸ MELIUS, i. m. 127.

A róluk rajzolt kép így cseppet sem hízelgőbb, mint a katolikus papokról. A pápa majmai, akik megtartják a katolikus külsőségeket; rokkantak, akik kétfelé sántálnak és Istenét és emberét egy járomba fogják. Legfőbb bűnük talán az emberi érdemben való bizakodás visszaszivárgása, mely az Iterim-harcok következtében meghasonlott lutheri irányzat egyes szárnyaiban jelentkezett. De jellemző kép rájuk az üstökös is. „Azaz a tanítók közül, akik a csillagok, de tévelgő csillagok, üstökös csillagok, égön égő fáklyák; ezeket felindítja, eretnekséget támaszt űáltak. Szólék erről. Hát ti, tanítók, farkak, sárkán és skorpió farkai vattok, eretnekek, hamis tanítók, kik az emberi szerzést, a ostyát, oltárt, miseruhát az Istené közé ölgýttétek e szín alatt.”⁹ Ahhoz, hogy értsük ennek a vádnak a súlyosságát tudnunk kell, hogy Meliusnál a magában álló tanító kifejezés foglalt az igaz tanítókra. Itt tehát a megismert igazságtól való, szándékos eltérést veti volt szolgatársai szemére, és épp ezért nem fukarkodik az Apokalipszis legszörnyűbb állataival, skorpióval, sárkánnyal, más helyen sáskával stb. azonosítani őket.

V.

Mégis az antitrinitáriusok nyelvi bemutatása a legnehezebben megfogható. Ennek oka, a szövegnek a fentebb vázolt keletkezési körülménye miatt indokolt óvatosabb fogalmazása. Melyhez jó kontrasztot nyújt az 1568-ban keletkezett, a mű elején álló, a Szentháromsághoz címzett imádság, melynek már fontos kérése: „Te felségednek könyergök, hogy akiket az Sátán a fejedelmek közül, mint egy vasláncsal a Sabellius, Samosatenus, Arius, Fotinus, Servetus és Dávid Ferenc eretnekségével megkötözött, te felséged szabadítsa ki, és mentse meg e fertelmes eretnekségökből. Az ifjú Dávidot ments meg a Saul álnok hálóiából, az kis királt Abimélek töréből ments ki, ne hadd a Servetus dögleletes tudományának megnyomorítani, ne vakítsa és ne hitesse el a Sátán, mint a Saul a sok eretnek által.”¹⁰ Az 1566-os szövegrészben csak egy ízben található konkrét, bár rejtett utalás Dávidra. „Az hamis magyarázók, azkik az ő érdemekre vonzzák, mintegy vargakézvel fogják az Írást, mint az sok eretnekek az Stancarust, azkik csak emberségbe vallják Krisztus közbejárónak, a Sabellius maradéki, Servetus poronti, kik tagadják az Szentháromságot; Arius, Fotinus, kik a Krisztus istenségét tagadják, ezek feketítik meg az Írást, kik Írás kívöl eretnek írást, Írás ellen magyaráznak.”¹¹

Ebből a szövegrészből kiindulva fogjuk megkísérelni feltárni az antitrinitáriusok jellemzését. Megállapítható, hogy Servetus, Sabellius, Arius stb. poronti, fattyai kifejezések előfordulásának vizsgálata a szöveg óvatossága miatt kevés eredményt hoz. A fentebb idézett kifejezések a legtöbb esetben általánosságban fordulnak elő, ahogy Melius sokszor cáfolja a Szentháromság–tagadás különböző irányzatainak állításait, anélkül, hogy kortárs személyekkel (névvel, vagy név nélkül) kapcsolatba hozná. Még azok a szövegrészek is, melyek már előrevetítik az elkövetkezendő évek indulatait, bármelyik polemikus műben is megfogalmazódhattak volna.

De vizsgálni kell azt is, hogy mint mond a szöveg a tanítókról, ugyanis nyilvánvaló, hogy ebben az időben Dávidot és a körülötte kialakuló csoportosulás tagjait is még az akolban, a juhok között, azaz az egyházon belül kell keresnünk. Látható módon a tanítók „rendje” kettészakadt. Melius ekkor egy, a Jelenések kontextusától nem idegen képpel élve a bírói emelvény elé lép és mintegy vádiratként olvassa az eltévedtek fejére az igaz tanítók jellemzését,

⁹ MELIUS, i. m. 322.

¹⁰ MELIUS, i. m. 6.

¹¹ MELIUS, i. m. 208.

melyben már a kortárs hallgatóknak sem volt nehéz felismerni a helvét irány mellett tevékenykedő prédikátorok alakját.

„Életek is a tanítóknak só, fényes és világos tükör, jó példa legyen.”¹² Mert „Őrtállók, istrázsák, csillagok a tanítók [...]”¹³ és szövétnekek,¹⁴ akinek fényleni¹⁵ kell a község előtt. Elsősorban az igaz, *Krisztushoz köttetett hiteket*¹⁶ kéri számon rajtuk, mert ők az őrzői a nyájnak, akik *a cégéres bűnben élőket el nem viselhetik, hanem megpróbálják*.¹⁷ A tanítók az eklézsia tartó oszlopai, akik minden terhet elviselnek, vigasztalnak, erősítenek és rendíthetetlenül harcolnak az eretnekségek támadásai ellen.¹⁸ Ahhoz, hogy erre alkalmasak legyenek kell, hogy *minden dolgot igazán prédikáljanak, mindennek jól végére menjenek, ami az Isten dolga, esmereti, bölcsessége, ami eleve való, örökkévaló, akire kell menni és igyekezni, azt is meglássák mindenkoron, s mind éltig előlássanak*.¹⁹ Mert a legfőbb kötelességük mégis, a mindéltig való kitartás, hogy ne ingó-bingó nádak legyenek, ne szeles és tökéletlen tudományúak, nehogy *té-tovahányattassanak*, mint a hab.²⁰ Az óvatosság nem árt, bizonyítja ezt a következő részlet: *a Sátán által én [Isten] feltámasztom ez hitlen kevély eretnekeket és tanétókat, hogy tereád támadjanak, téged háborgassanak, s ellened szóljanak amaz csalárd színnel való tanítók. Hát Isten támasztja az igaz tanétókra az Sátán által a sok eretnekeket, hogy kitessék az ő eretnekségek, akik hívek, azok is megpróbáltassanak és megtessenek*.²¹ Mert az igazi veszedelmet a tanítók között rejtőzködő, a tanítói tekintéllyel visszaélő eretnekek jelentik, akik nem útmutató csillagok többé, hanem veszedelmet hozó üstökösök, s kiknek eltávolítása, leleplezése a mindenkori tanítók és az értelmezői közösség közös kötelessége. S az üstökös képe, mivel azt mind a lutheránus, mind a Szentháromság-tagadó szolgálattevőkre alkalmazza, jól szemlélteti Meliusnak azt, a kommentárban részletesen kifejtett álláspontját, hogy az igazi nagy ellenség, az Antikrisztus, a nagybetűs ERETNEKSÉG, mely különböző formában állandóan támadja a választottakat.

Szintén erőteljes konnotációkkal rendelkezik az elbukott tanítókra sokszor alkalmazott *júdáslelkű*²² jelző. Az így jellemzett kevély,²³ cifra,²⁴ hivalkodó,²⁵ felfuvalkodott²⁶ tanítók, felfútt hólyagok²⁷ felett, akiket több ízben is Krisztus hóhérainak nevez,²⁸ mennydörög hol a figyelmeztetés: *ti, tanítók, ha estek, az elébbi igaz tudománra térjete vissza az eretnekségből!*

Hol pedig az ítélethirdetés: „*Hát tanítók, bizon, mint Júdás püspökségét, elveszik tületek, ha nem kereskedtek, s nem vigyáztok.*” Ezeknél a mondatoknál fontos felhívni a figyelmet

¹² MELIUS, i. m. 195.

¹³ MELIUS, i. m. 239.

¹⁴ MELIUS, i. m. 111.

¹⁵ MELIUS, i. m. 163.

¹⁶ MELIUS, i. m. 111.

¹⁷ MELIUS, i. m. 75.

¹⁸ MELIUS, i. m. 140.

¹⁹ MELIUS, i. m. 166.

²⁰ MELIUS, i. m. 118.

²¹ MELIUS, i. m. 137.

²² MELIUS, i. m. 321.

²³ MELIUS, i. m. 208.

²⁴ MELIUS, i. m. 208.

²⁵ MELIUS, i. m. 139.

²⁶ MELIUS, i. m. 127.

²⁷ MELIUS, i. m. 253.

²⁸ MELIUS, i. m. 279, 209.

Melius szövegpozíciójára, már nem vádiratot felolvasó ügyész, hanem szinte Istennel azonosuló ítélethirdető, kinek személyében az egész helvét hitet valló közösség utasítja el határozottan az eretnek tanításokat.

VI.

Ezek után a jelen tanulmány elején feltett kérdésre, miszerint hozzájárult-e Melius valamiféleképpen a nemzettudat alakulásához, látszólag ismét csak azt a választ adhatjuk, hogy nem. Hiszen a *Az Szent Jánosnak tölt jelenések...* szövege nem tud más választott népről, mint az Isten által eleve elhívott szentekről, és például az Istenhez térésnek is csak apokaliptikus, üdvhozó szerepe és nem nemzetmegtartó jelentősége van. A kommentár címzettjei azonban a helvét hitvallást vallók, épp ebben az időben felekezeti közösségé formálódó tábora. Melius ezt a folyamatot nemcsak olyan kézzelfogható eszközökkel, mint például egyházi kánonok, száraz, tételes hitvallások, segítette, hanem egy olyan nyelvileg megteremtett világ bemutatásával is, ahol a Debrecen környékiek a választottakkal azonosulva az isteni igazságosság eredményeként láthatták a porba heverő disznókként, vagy az égből az örök kárhozatra hulló csillagokként bemutatott, az ő üdvösségüket veszélyeztető eretnekek vesztét. S arra, hogy a magyar nemzettudat XVII. század elején bekövetkezett módosulása és az akkora már kialakult református egyház milyen szorosan összekapcsolódott egymással elég csak pusztán a Bocskai-szabadságharc, s az azt követő néhány évtized történéseit emlékeztünkbe idézni.

Széphistória és irodalomtudomány

A 16. századi magyar irodalom elbeszélő költészetének azzal a csoportjával foglalkozunk, melyet a kor gyakran használt kifejezésével élve széphistóriaként határoz meg a modern irodalomtudomány, nem véve tudomást arról, hogy azt a régiek korántsem a mai értelmében használták. A vizsgálat során azt követjük nyomon, hogy az átfogó igényű nemzeti irodalomtörténetek milyen koncepcióba illesztik be, a nagyelbeszélés részeként milyen szerepet szánanak a széphistóriának.

A régi magyar verses epikát tematikus felosztással szokás három csoportra: bibliai, történelmi és regényes típusra bontani, ebből a minket érdeklő rész a regényes témát feldolgozó verses elbeszélés.

A régi magyar vers repertórium¹ 37 verset regisztrál ebben a műfajban, sajátos műfaj-szerkezete a következő felosztást adja: világi > história > elbeszélő > kitalált történetmondás.² Lényegét tekintve tehát a széphistória olyan verses elbeszélés, mely kitalált történetet mond el.

Már Beöthy Zsolt is figyelmeztet arra, hogy a 16. században széphistóriának neveztek vallásos, regényes vagy történelmi tárgyú történeteket egyaránt, mivel a „szép” jelzővel reklámozni akarták műveiket.³ Szegedi András például így kezdi Jeruzsálem⁴ történetét: „Ím, egy szép históriát mostan mondok”. Szerdahelyi Mihály egyenesen a korabeli napi sajtó funkciójával bíró éneket nevezi széphistóriának: „Igön szép história, miképen az árulók el akarták az erdélyi vajdát árulni.”⁵

Ugyanakkor találunk az ellenkező tendenciára is példát, amikor Szakmári Fabricius István *De amatoriis affectionibus*⁶ „história”-ként emlegeti a latin címben, a befejező versszakban viszont „krónika”-ként jegyzi. A modern kori műfajfogalom kialakulatlanságát érzékletesen szemlélteti még Valkai András sajátos önmegnevezése a Hariadenusról⁷ szóló énekben:

¹ HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZŐNYI Etelka, VADAI István, GÁL György, *Répertoire de la poésie hongroise anciennes*, Paris, Éditions du Nouvel Objet, 1992 [1993], I-II. – *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ver. 3.0 ©Micro CDS/ISIS, 1992. – *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ver. 3.1 © 1979–1994. Micro CDS/ISIS. – © Copyright Unesco, 1991, megjelent az ABCD Interaktív Magazin mellékleteként, 1(1994.) 2. – *Ua.*, ver. 4.0, 1993, hálózati változat, BRS/Search 'POEM': <http://www.iif.hu/db/poem/> – *Ua.*, ver. 5.0, 2000, <http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium/> (letöltés: 2008. 08. 05.)

A továbbiakban az egyes művekre RPHA-számukkal hivatkozom.

² Az elrendezésnek nyilvánvalóan vannak hátrányai, hiszen így minden kitalált történet csakis világi lehet, és a szigorúan alárendelő műfaji beosztás nincs tekintettel a műfajkeveredésre. Az adatbázis készítői ezt a hátrányt azzal kompenzálták, hogy egyes darabokat több műfajcsoportba is beosztottak.

³ BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, I., Bp., 1886-87.

⁴ RPHA 574 'Jeruzsálem veszedelméről'.

⁵ RPHA 1343 'Az áruló erdélyi urakról szóló história'

⁶ RPHA 1246 'De amatoriis affectionibus'

⁷ RPHA 629 'Hariadenus históriája'

„Cronika avagy széphistóriás ének.”⁸ A terminus használata olyan erősen meggyökeresedett irodalmunkban, hogy Varjas Béla 1982-ben még mindig szükségesnek tartja, hogy erre figyelmeztessen. Tóth Tünde azzal magyarázza a jelenséget, hogy a 19. századi olvasóközönség valószínűleg a *belle lettres* (‘szépirodalom’) hatására értelmezte át a *széphistória* jelentését, és jelölte meg önálló műfajként.⁹

A históriás énekeken belül a széphistória kiemelkedő szerepet kap szinte minden összegző jellegű irodalomtörténeti munkában annak ellenére, hogy a 16. században mennyiségi arányaiban eltörpül a kor vallásos és történeti irodalmához képest. Thienemann Tivadar arra figyelmeztet, hogy az irodalomtörténet alaptalanul kéri számon régi korok művészetén a mai ízlést és esztétikai ítéletet,¹⁰ és figyelmünkbe ajánlja a korszak vallásos irodalmát, mivel azok mennyiségileg lényegesen nagyobb arányban vannak jelen a kor irodalmában.

A históriás énekek keletkezési idejének eloszlását is figyelembe véve azonban már sokkal árnyaltabb képet kapunk, és megfigyelhetjük, hogy kb. 20 évenként más-más tematika kerül előtérbe:¹¹

	VALLÁSOS (69)	VILÁGI/NEM FIKTÍV (65)	VILÁGI/FIKTÍV (37)
1500 előtt	-	5	-
1500-1530	-	1	-
1530-1540	3	2	1
1540-1550	23	10	1
1550-1560	13	15	4
1560-1570	10	10	2
1570-1580	6	11	14
1580-1590	11	3	8
1590-1600	4	8	3

A táblázatból kiderül, hogy az 1540-es években a bibliai históriák mennyiségileg jóval túlszárnyalták a történelmi és a regényes históriákat. Az ez idő tájt zajló konfesszió-vitákra gondolva ez nem is lehet meglepő. Az 1560-as években viszont már a világi/nem fiktív, azaz történeti témájú históriák voltak népszerűbbek. Az a tény, hogy a 70-es években a széphistória-termés hirtelen megugrik, számunkra sokkal izgalmasabb. Ez alatt az egy évtized alatt alkották ugyanis a fiktív történetet elmesélő verseknek majdnem a felét.

Az irodalmi kánonba Toldy Ferenc emelte be a műfaj egyes darabjait. Hogy ez milyen jelentős gesztus volt részéről, azt talán a lexikoníró előd, Bod Péter nagyon is árulkodó eljárása illusztrálja legjobban, aki *Magyar Athenásában*¹² „NEVETLEN KÖNYVEK” cím alatt sorolja föl az általa ismert históriás énekek nagy részét, „a’ mellyeknek Íróji, vagy Fordítóji a’ magok Neveket bizonyos okokra nézve fel nem tették, hanem el-halgatták.”¹³

⁸ Úgy tűnik, mintha a ‘lőtt dolgok’ és a ‘kitalált dolgok’ tere nem válna szét. Azzal, hogy a történetet leírták, előállt a történetiség kényszere, mintha az írott szó tisztelete hozná azokat az attitűdöket, melyek a nyilvánvalóan fiktív irodalmat is a valóság horizontjába helyezik. Ezt a középkorias vonást szinte az összes széphistória magán viseli.

⁹ TÓTH Tünde, *Nőképek a régi magyar széphistóriákban*, Kalligram, 12(2004), február, 85-96.

¹⁰ THIENEMANN Tivadar, *XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*, ItK 1922. 63-92; 1923. 22-33.

¹¹ Erre a megállapításra jut Vadai István is Tinódi-cikkében – VADAI István, *História és fabula = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 23.

¹² BOD Péter, *Magyar Athenas avagy Az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudos embereknek... historiájok*, Budapest, Pytheas, 2003, [eredeti kiadása: Nagyszeben, 1766]

¹³ Olyan szerzőket mint Enyedi György vagy Tinódi Sebestyén, természetesen külön címszóban említ. A históriás énekekkel szembeni értékítéletét jól szemlélteti Tinódiról szóló cikke: „Annak utánna Históriákat írogatott

Toldy először a *Handbuch*ban,¹⁴ később magyar nyelvű összegző munkáiban¹⁵ tárgyalja, s forrásaik szerint elsőként csoportosítja az akkor ismert históriákat. Értékelését elsősorban az elveszett nemzeti eposz feletti kesergés határozza meg, és ahogy Dávidházi Péter fogalmaz Toldy Ferencről írt monográfiájában: „A régi magyar irodalom termékeiről is a költőiség elsődleges követelménye nevében ítél, manapság szinte példátlan kritikai eréllyel.”¹⁶ Ez a „példátlan kritikai erély” oda vezet, hogy a XVI. századi elbeszélő költészetet lesújtó bírálattal illeti. Azzal vádolja a históriás énekek szerzőit, hogy „nyomtatásban elterjesztett munkáikkal lassanként kiszorították a nép történeti Músáját uralmából, de helyette jobbat adni képesek nem voltak”, majd tovább fokozva a dörgedelmeket így összegez: „azon időszak, mely a népköltészetet váltja fel, melyre immár áttérünk, minden egyéb beccsel bír, csak a költészetével nem.”¹⁷

Amint a históriászerző, deákos műveltségű írók talentumának hiányát azzal illusztrálja, hogy nem véve észre a népköltészet szépségeit, azok értékét veszni hagyták, s a költői irodalomba át nem vitték, úgy magukat a műveket is annyiban értékeli, amennyiben felfedezhető bennük valami az ősi epika maradványaiból. Kiemelkedő helyet kapnak tehát a nemzeti történeti tárgyú históriás énekek, szerinte ugyanis ezek pótolják a hiányzó nemzeti eposzt egészen Zrínyi fellépéséig.

Az előbbieket ismeretében nem lehet véletlen, hogy 1868-as *Irodalomtörténeti olvasókönyvébe*¹⁸ csak a *Szilágyi és Hajmásit*, és a *Toldi utolsó kalandját* (így, ezzel e címmel!) veszi fel. Látni fogjuk, hogy a későbbi irodalomtörténeti összefoglalások is főként ezt a két széphistóriát hozzák fel példának egy esetleges középkori mondakör hordozójaként. E feltevést a már felemlített „kritikai erély” drasztikus alkalmazásával így fogalmazza meg 1867-es munkájában: „A darabnak nincs más érdeme, mint hogy a Toldi-mondának néhány különben elveszett töredékeit tartja fenn.”¹⁹ Később, a középkort taglaló részben viszont odáig megy elfogódottságában, hogy Toldi Miklós alakjában egy magyar Héraklész-szerű monda-hőst vél felfedezni.

Ebben a művében engedékenyebben fogalmaz a kor elbeszélő költészetét illetően, s a históriás énekek „elég gazdag, s általában *népies*” irodalmát azzal ajánlja az olvasók figyelmébe, hogy azok kiváló művelődéstörténeti, nyelvtörténeti források, sőt egyes darabjait valóságos történeti kútfőként értékeli.²⁰

A 19. századi nemzeti romantikán nevelkedett irodalomtörténész- és kritikustól még elfogadható, hogy saját korának esztétikai szempontjait kéri számon a kora újkori magyar irodalom darabjain, s azoktól egyéni hangot, költői becsot vár. A probléma az, hogy ez a szemlélet

versekbe Erdélyben és Magyar országba, ‘s azzal foglalta idejét, ‘s kereste élete módját. Sok apróság verses Históriaji vagynak, melyeket nagy részin akkor csak hamar írt, mikor a’ dolgok estenek.” – *I. m.*, 293. Ugyancsak árulkodó megjegyzése az Enyedi Györgyről szóló címszóban: „Bétsbe esvén mulatozása, Magyarra fordította Deák nyelvből a’ *Gismunda Históriaját* 1574-dik eszt. [...] Mikor fordította, volt XXIII. esztendő.” – *I. m.*, 74.

¹⁴ *Handbuch der ungrischen Poesie*, In Verbindung mit Julius FENYÉRY, hrsg. Franz TOLDY, I–II, Pesth und Wien, G. Kilian und K. Gerold, 1828.

¹⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar történeti költészet Zrínyi előtt*, Bécs, 1850. – Uő., *A magyar költészet története: Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig* s. a. r. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987 [1867]

¹⁶ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai, Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 492.

¹⁷ TOLDY, *A magyar történeti költészet...* i. m., 5.

¹⁸ Uő., *Irodalomtörténeti olvasókönyv: Vonatkozással magyar irodalomtörténetére I*, Pest, 1868.

¹⁹ Uő., *A magyar költészet története...* i. m.,

²⁰ *Uo.* 92.

öröklődik irodalomtudományunkban, s a széphistóriák vizsgálata során majd az lesz a fő szempont, hogy azok milyen forrásra mennek vissza.²¹

Arany János a naiv eposzról szóló tanulmányában szintén csalódását fejezi ki, mikor a históriás énekekhez fordul, hogy a nemzet múltját megéneklő darabokról képet alkothasson. Nemcsak e kép hiánya, de az írott emlékek költőietlensége, faragatlansága is elkésérti, és a Toldyéra emlékeztető megjegyzésre készíti: „a műalkotás az, mi e kor epikusainál teljesen hiányzik, mi iránt legkisebb érzékek sem volt.”²²

Toldy Ferenc még az általa nagyra becsült darabok esetében is a népköltészet hatásának tekinti az esztétikai értékeket. A *Vitéz Franciscóról* úgy véli, hogy Ráskai Gáspár „népregéből kölcsönözte”, pedig maga is észreveszi a *Decameron* egyik történetével való rokonságát.²³ Az Árgirust, melyről készséggel elismeri, hogy „akár feltalálás és előadás, akár nyelv és verselés tekintetében” kiemelkedő értékekkel bír,²⁴ és először az Amadis-mondakör rokonságába sorolja, később magyar eredetűnek tartja. Ez a felfogás, mely a széphistóriák meghatározó értékét az ősi népköltészet darabjainak, a magyar mondavilág töredékeinek közvetítő szerepében látja, a Toldy utáni irodalomtörténeti munkákban is megfigyelhető.

Horváth Cyrill régi magyar irodalomtörténetében kritikátlanul veszi át a nagy előd értéktétele: azt tartja Ilosvai egyetlen szerencséjének, hogy „talált egy tárgyat, melynek pusztá megőrzése halhatatlanná tette az irodalom történetében.”²⁵ Később rosszállón hozzáfűzi: „a hagyománynak tán ép a legköltőibb, a legértékesebb részeit hánnya el mint a »való«-val ellenkezőket.”²⁶

A már említett Beöthy Zsolt reprezentatív, a millennium évében kiadott összefoglaló munkájában²⁷ Badics Ferenc írta a históriás énekekről szóló fejezetet, mely a reneszánsz új énekszerzési irányaként mutatja be a korabeli verses epikát. A mondai tárgyú énekeket külön fejezetben tárgyalja a történeti és a regényes típusú históriák közé illesztve, s megismétli azt a véleményt Ilosvairól, miszerint *Toldijának* érdeme az, hogy a mondai elemeket fönntartotta. A regényes históriákról szinte szuperlatívuszokban beszél, kiemeli gyönyörködtető, mulattató szándékukat, ám nem ejt szót azok moralizáló, a cselekményt sokszor megakasztó didaktikus betoldásairól. Valószínűleg a millenniumi nemzeti büszkeség az oka annak, hogy a széphistóriákat fordultatos nyelvű, verselésükben gördülékeny daraboknak tartja, s csak néha teszi hozzá, hogy „korukhoz képest”. Jellemző kritikája a *Vitéz Franciscóról*, hogy abban a magyaros észjárás megnyilatkozását dicséri.²⁸

Pintér Jenő 1907-es irodalomtörténetében a *Béla király és Bankó leánya*, meg a *Vitéz Francisco* históriája alapján egyenesen Béla-mondakörrel beszél a Hunyadi-mondakör analógiájára.²⁹

²¹ Ennek a szemléletnek a visszásságára figyelmeztet Thienemann Tivadar a már említett cikkében – T. T., *I. m.*

²² ARANY János, *Naiv eposzunk*, = A. J. összes művei, szerk. KERESZTURY Dezső, X, *Prózai művek*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 264.

²³ TOLDY, A magyar költészet története... i. m., 94.

²⁴ Uő, *A magyar költészet kézikönyve: A mohácsi vésztől a jelenkorig, vagyis az utóbbi negyedfél század kitünőbb költői életrajzokban és jellemző mutatóványokban*, I-II., Bp., Franklin, 1876, 52.

²⁵ HORVÁTH Cyrill, *A régi magyar irodalom története*, Bp., Athenaeum, 1899, 497.

²⁶ Uo.

²⁷ *A magyar irodalom története*, szerk. BEÖTHY Zsolt, Bp., Athenaeum, 1896.

²⁸ *I. m.*, 229.

²⁹ PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története: A legrégebb időktől Bessenyei György fellépéséig I-II, A mohácsi csatától Bessenyei György fellépéséig (1526-1772)*, Bp., Rényi, 1909.

Katona Lajos az előzőekhez képest jóval visszafogottabb, elfogultságtól mentes hangon ír német nyelvű szintézisében,³⁰ de ő is a mondai elemeket érvényesítő *Toldi-históriát*, a *Szilágyi és Hajmásit*, s az ősi meseelemeket őrző *Árgirust* tartja említésre méltónak.

A széphistóriáknak ez a monda-közvetítő szerepe a 1964-es akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvben aztán megváltozik. Ami eddig népmonda vagy népi eposztöredék volt, az innentől a lovagi epika maradványa lesz. Így a *Toldy-história* immár a „lovagi epika legszebb [...] emléke”, „melynek lovagi szelleme a legszorosabb rokonságot, sőt egyezést mutatják különböző francia chanson de geste-szövegekkel.”³¹ A *Vitéz Franciskó* sem egyéb, mint históriás ének formájába öltöztetett lovagi kalandregény. Ugyanígy a *Bankó leánya* meg a *Szilágyi és Hajmási* lovagi históriaként vannak aposztrofálva a könyvben, mind a regényes históriák fejezetcím alatt, ami itt nem a Toldy Ferenc-féle regényességre utal (mármint azok fikciós természetére), hanem a lovagregényekre.

A magyar nyelvű lovagi epikát rekonstruáló fejezet bevezetése két magyar nyelvű forrástípust említ a szörványadatokon kívül: a népballadákat és a 16. századi széphistóriákat.³² A kézikönyv koncepciója – bár több évtizedes vitát gerjesztett – széles körben elfogadottá, sőt további hipotézisek kiindulópontjává vált, melyek olyan magyar nyelvű lovagi irodalomról vizionáltak, aminek szövegeit felmutatni nem tudták. (E nézeteknek átfogó, és úgy gondolom, végső kritikáját Zemplényi Ferenc fogalmazza meg 1998-as könyvében,³³ melyben meggyőzően bizonyítja, s irodalmunk „féloldalas”, latinus műveltségével magyarázza a magyar lovagi epika hiányát.)

De miért változtatta meg az akadémiai kézikönyv az addig bevett hagyományt? Úgy látszik, magyar nyelvű irodalmunk másik nagy fehér foltját igyekszik itt pótolni az irodalomtörténet-írás, melyre Riedl Frigyes századfordulón megjelent összefoglaló munkájában ekként mutat rá: „vannak legendáink prózában, [...] van egyházi dal, himnus, imádság – de magyar lovag nem szólal meg középkori költészetünkben. Pedig nekünk is voltak lovagjaink, különösen az Anjouk és Zsigmond alatt, nálunk is jártak *daliás idők*; okiratok föntartották nevüket, sírkövek alakjukat – annál fájdalmasabb csodálkozással látjuk, hogy e fényes világnak semmi nyoma egykorú költészetünkben.”³⁴

Bizonyosan nem véletlen, hogy épp Horváth János volt az, aki a korabeli történeti kutatások nyomán 1935-ös művében az addig népmondai elemeket hordozó éneket, a *Toldi históriáját* „lovagvilági tudós szerzeményeknek késői, népszerű leszármazottjaként” látja, s a Tinódi által fenntartott *Tar Lőrinc* históriáját olyan „prózai vagy verses alapszövegre vezeti vissza, mely csak a lovagi műveltségben benne élt, s a nyugati lovagköltészettel ismerős, tudós szerzőtől származhatott.”³⁵ Jankovits László szerint³⁶ ugyanis Horváth János tette általánosan elfogadottá az ősköltészet kutathatatlanságának tézisé 1931-es, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című monográfiájában,³⁷ melynek elején kifejti koncepcióját, miszerint

³⁰ KATONA Lajos – SZINNYEI Ferenc, *Geschichte der ungarischen Literatur*, Leipzig, 1911.

³¹ A magyar irodalom története: A magyar irodalom története 1600-ig, I, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 96.

³² I. m., 94.

³³ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 4)

³⁴ RIEDL Frigyes, *A magyar irodalom főirányai*, Bp., Franklin Társulat, [1942], 13-14.

³⁵ HORVÁTH János, Magyar nyelvű világi műköltészet, = H. J. Irodalomtörténeti munkái, I, Bp., Osiris, 2005, 889.

³⁶ JANKOVITS László, *Mikor, hogyan kezdődött? = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, I, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 18-36.

³⁷ HORVÁTH János, Irodalomtörténeti munkái... i. m.

„irodalom nincs írott szöveg nélkül”, s az ősköltészettről fennmaradt információkat a folklór tárgykörébe utalja.

Azt a nyugat-európai irodalmakban meglévő fejlődési ívet, miszerint minden valamire való kultúrnépnek van nemzeti eposza, mely a lovagkorban az írásbeliség szintjére emelkedik, majd megszüli a lovagregényt, ami a nyomtatás korában népkönyvek, ponyván árult olcsó regények formájában popularizálódik, hiába keresi a magyar irodalomtörténet-írás. Mivel nem tud belenyugodni abba, hogy nálunk ennek a hármas stációnak épp a harmadik szintjével kezdődjék a magyar nyelvű epika, mögé építi a maga katedrálisait: Toldy Ferenc elsősorban az ősi eposzt, Horváth János (csak az írásos emlékekkel foglalkozván) a lovagkori epikát vélte megtalálni az olcsó kiadványként hamar népszerűvé váló széphistóriák előzményeként. Azzal, hogy a magyar nyelvű lovagi irodalom koncepcióját megalkotta, a szóbeliségben létező népi eposz helyére a nyugati írásbeliség középkori műfaját, a lovagregényt teszi, irodalmunk egyik fehér foltját a másikkal pótolja.

Varjas Béla is ezt a nyomvonalat követi, mikor e korszakról szóló monográfiájában³⁸ úgy véli, hogy a históriás ének a középkori oralitás teréből a populáris írásbeliség szintjére süllyedt műfaj, s egy óriási, ám teljes egészében hipotetikus korpuszt képzel el a szóbeliség szintjén.

Az utóbbi években többen is felhívták a figyelmet arra, hogy a históriás ének egyáltalán nem olyan átmeneti műfaj, mint amilyennek elsőre látszik. Vadai István szerint a „deákos, írásbeli műveltség műfaja”, nem a szóbeliségben létező énekeket jegyzi le, „hanem szinte egy csapásra bukkan fel a műfaj teljes technikai felszerelésben.”³⁹ Szerinte már a 16. század elején léteznie kellett szabályait rögzítő poétikának, lenniük kellett írott históriás énekeknek is, ezek azonban nem maradtak ránk.

Orlovsky Géza ennél is tovább megy, mikor azt állítja, hogy a „históriás ének, abban a formában, ahogy mi megismerhetjük, a könyvnyomtatás terméke.” Felhívja figyelmünket arra, hogy a teljes korpusznak (az RPHA szerint 185 verses história maradt fenn a 16. századból) alig 5%-át hagyományozta kizárólag kéziratot forrás, a 16-18. századi kódexek históriás énekei szinte teljes egészében nyomtatott szövegforrásról készült másolatok.⁴⁰

Úgy tűnik, az újabb kutatás lassan leszámol azokkal a hipotézisekkel, melyek a *hiányzó* szövegek kínzó kérdését teszi meg középpontjául, és inkább olyan szövegek felé fordul, melyek *vannak*.

³⁸ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982.

³⁹ VADAI István, *História és fabula = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 23. – ld. még: V. I., *A tudósító ének műfaja = A magyar irodalom története... i. m.*, 275-276.

⁴⁰ ORLOVSZKY Géza, *A históriás ének = A magyar irodalom története... i. m.*, 310-322.

**Az erdélyi politikai diskurzus 1657–1662 közötti hiányának
kivetülései két kortársi narrációban**

*„...diskurzusnak megvan az a hatalma,
hogy megállítsa a levegőben a már kilőtt
nyílveszőt...”¹*

(Michel Foucault)

„Azt mondják egy Tyrenus nevezetű kőről, hogy ha egészben marad – bár igen nagy – a kövek természete ellenére a víz színén úszik, de mihelyt összetörik, a fenekére süllyed. Ehhez a kőhöz hasonlatos a világi, egyházi és családi kormányzás is: csak addig áll fenn, amíg egység uralkodik...”² E szavakkal kommentálja – az eseményeket egyébként csak ritkán értékelő – Georg Kraus az 1650-es évek végének erdélyi fejedelemségbeli történéseit. A szász történetíró, sok más kortársához hasonlóan, az egység fogalmát, mely természetesen feltételezi az erőt és a tekintélyt is, a szilárd fejedelmi hatalom függvényében értékeli, s az egységes Erdély történetének csúcspontját Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodásának első szakaszára helyezi. Tyrenus kövén 1640 után jelentek meg az első repedések, hogy aztán az ifjú Rákóczi György uralkodása alatt, az 1653-as román fejedelemségek elleni hadjáratokkal szétfeszítsék azt. Itt kell megjegyeznünk, hogy Kraus vélekedése ezen a ponton eltér a kortársaktól, akik a szétesés kezdeteként általában a lengyelországi hadjáratból induló 1657-es évet jelölték meg.³ A segesvári jegyző koncepciója, ami a havasalföldi és moldvai vállalkozások sikeréből eredezteteti a lengyelországi kudarcot, II. Rákóczi György elbizakodottságával és nagyravágyásával magyarázva azt, mégsem jelenti egy új, alternatív narráció megjelenését, csupán a kauzális összefüggések tágabb értelmezésének szándékát.

A Kraus emlegette nagy erdélyi egység, melynek képzete még a Trianon után az erdélyi megmaradás programjaként megfogalmazott transzilvanizmust is áthatotta, illuzórikusnak mondható, hiszen nem önmagából fakadt, hanem a számos etnikai, vallási, társadalmi, gazdasági és lokális érdekcsoporttal kötött kompromisszumból. Ennek a szövevényes, ámde működőképes alkurendszernek a garanciáját jelentette a többség, vagy legalábbis a legerősebb érdekcsoport akaratából választott fejedelem. A lengyelországi kudarc következtében azonban ez a struktúra véglegesen elemeire hullott, teljes mértékben cáfolva az egységes erdélyi vagy még pontosabban fogalmazva, a közös fejedelemségbeli identitás premisszáját.

¹ Michel FOUCAULT, *A fantasztikus könyvtár*, Bp., Pallas Stúdió–Attraktor Kft, 1998, 5.

² Georg KRAUS, *Erdélyi krónika 1608-1666*, ford., bev., jegyz. VOGEL Sándor, Csíkszereda, Pro Print, 2008, 448.

³ CSORBA Dávid, Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik toposza, *Studia Litteraria*, 2003, 132-154.

A szakirodalom sokáig kerülgette Erdély 1657-1662 közötti korszakának modern szempontú feldolgozását, annak nehezen áttekinthető volta és a nagy mennyiségű kiadatlan forrásanyag miatt. Joggal állapította meg Tolnai Gábor a *Nyugat* egy 1940-es számában, hogy „A hanyatló Erdély története még nem kapta meg pragmaticus történetíróját; máig az emlékiratok ítélete él a köztudatban, az is elsősorban a szépirodalom (Jósika, Jókai) közvetítésével.”⁴ Öröndöses viszont az, hogy az elmúlt években több tanulmány is érintette a problémakör egyes elemeit. Az 1657-es évről, mint irodalmi toposzról Csorba Dávid készített összefoglaló dolgozatot, csokorba gyűjtve a toposz megjelenéseit, és változó funkcióit. 2005-ben a REBAKUCS gyulai konferenciáján S. Sárdi Margit tartott izgalmas előadást *A két Rákóczi György ellenzékéről*⁵, míg egy évvel később B. Szabó János történész jelentetett meg egy nagyobb lélegzetű tanulmányt Erdély 1658-as összeomlásának politikai és pszichológiai okairól.⁶ Ugyan nyomtatásban még nem látott napvilágot, de feltétlenül idetartoznak még Szabó András Péter idén megvédett, Haller Gábor életútját feldolgozó doktori disszertációjának, a korszakot igen alaposan bemutató fejezetei is.⁷

Az általam a címben jelzett feldolgozási szempont elméletileg lehetséges voltát B. Szabó igazolja: „Szükségesnek látszik tehát egy olyan megközelítés, ami elsősorban nem a közvetlen külső körülmények hatásait vizsgálja.”⁸ Munkahipotézisem szerint a fejedelemség egymástól távol eső pontjain, Váradon illetve Segesváron élt szemtanúk (Szalárdi János és Georg Kraus) krónikája, egészen pontosan az ő interpretációjuk alapján lehetséges lenne rekonstruálni a korábban meghatározó szereppel bíró érdekcsoportok, ezek vezetői és a fejedelmek, valamint a fejedelmek egymás közötti politikai irányú diskurzusát. Feltételezésemet tovább erősítette, hogy mindkét krónikaszerzőről tudható, hogy a humanista történetírói hagyományokon nevelkedve különösen nagy gondot fordítottak a dokumentumok beszerzésére és közlésére, s mindkettőjük szerkesztésmódjára jellemző az alapvetően lokális, ám a fejedelemség egészére kitekintő perspektíva érvényesítése.

B. Szabó, aki modern szociálpszichológiai kutatások eredményeire támaszkodva mutatja be a megjelölt időintervallum csoportlélektanának változását, a *tömegre* mint homogén egységekre tekint, ami nézetem szerint még a menekülések vonatkozásában sem respektálható feltevés. A következőkben Szalárdi és Kraus nyomán, a legkritikusabb pillanatokra fókuszálva szeretném vázlatosan bemutatni a jelentősebb etnikai, társadalmi és vallási *csoportok* viselkedését, álláspontjait és beavatkozási kísérleteit abba az interakció hiánya miatt szövegszerűen soha meg nem valósuló párbeszédbe, ami hipotetikus kiindulópontomat jelentette.

Tudnunk kell azt, hogy lengyelországi hadjárat ügyét II. Rákóczi György vasakarattal vitte keresztül, nemcsak Erdély egyes politikai vezetőivel szembemenve, hanem felesége és anyja ellenkezése dacára is. 1657 januárjában a későbbi fejedelmek közül vele tartott Rhédey Ferenc és Kemény János, míg bánként helyettesítve Rákóczit, Erdélyben maradt Barcsai Ákos. 1657 augusztusában Rhédey és Rákóczi hazatért, míg Kemény az erdélyi sereg zömével fogságba esett. A jóváhagyás hiánya miatt Rákóczi a törököknél feketelistára került, *beírták a defterbe*⁹ – ahogy Kraus nyomatékosan hangsúlyozta, s a helyére az országgyűlés látszólag közös akarattal Barcsai ellenében Rhédeyt választotta. A Rákóczi klientúra azonban nem akart belenyugodni a fejedelem leváltásába, s nem sokkal később titokban a székelyek is

⁴ TOLNAI Gábor, *Szegény, együgyű fejedelem*, Nyugat, 1940, 173.

⁵ S: SÁRDI Margit, *A két Rákóczi György ellenzéke*, www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Sardi_M.pdf

⁶ B. SZABÓ János, Erdély katasztrófája 1658-ban. A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai, Aetas, 2006, 204-218.

⁷ SZABÓ András Péter, Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája, Bp., 2008. (Kézirat)

⁸ B. SZABÓ, *i. m.*, 216.

⁹ KRAUS, *i. m.*, 401.

hozzájuk csatlakoztak. Tarthatatlan azonban az állítás, amit Eszéki István fogalmazott meg Rhédey temetési beszédében, hogy „nem akara ez Méltóságos Fejedelem tsak edgy ártatlan-nak-is vérében léledzeni, nem akará méltóságát más igaznak életivel takargatni; akara inkább Méltóságos Tiszti nélkül el-lenni...”¹⁰, hiszen Kraus, aki maga is jelen volt az eseményeknél, beszámol a régi és az új fejedelem segesvári összecsapásáról, ahol ágyúkat is bevetettek. Rhédey csak a székelyek átpártolását megtudva mondott le, megkímélve ezzel saját életét és javait.¹¹

A segesvári csetepaté kiváltó oka a katonáskodó székelyek és a nemesek köpönyeg-forgatása volt, amire később mindkét csoport ráfizetett. A Barcsai-pártján lévő udvarhelyi székelyek egy részét 1660-ban, már Rákóczi halála után aprították fel a csíki, gyergyói és háromszéki székelyek, de a Barcsai segítségére érkező tatárok is végigpusztították a Székelyföldet, míg a nemesek közül sokan életükkel és vagyonukkal fizettek a kétkulacos magatartásért.

A pártokra szakadás a Rákóczi-Barcsai párharc idején, 1658-1660 között, a városokban is megfigyelhető. A megerősített magyar városok katonasága általában Rákóczival tartott, s gyakorta terrorizálta a városi Barcsai híveket. A válság begyűrűzését mutatja a Szalárdi által rögzített váradi eset: „...a várasbéli gyermekek között való gyakor csatázások, kik egyfelől Rákóczi fejedelem, s másfelől Barcsai nevek alatt való fejedelmeket emelvén, magok között nagy rút verekedéseket tesznek vala, hol egyik, s hol a másik fél megfutamtatván, egymást üzik, verik, kergetik, sebbe keverik vala. Végre egy bizonyos napra a viadalra úgy rákészlének vala, hogy ha a várból eloszlattatásokra, széllýelverettetésekre feles gyalog ki nem küldetnék, alig egynéhány emberhalál is közöttök esni nem talál vala...”¹²

A szászok szintén hasonló helyzettel találták szembe magukat, náluk azonban általában nem a városok belső megosztottsága, hanem a szász városok közösségi álláspontjának különbözősége jelentette a problémát. Hogy csak néhány példát említsünk: Brassó Barcsaival tartott, de amikor Rákóczi birtokába jutott Törösvár behódoltak, egészen addig a pillanatig, míg vissza nem szerezték a városhoz tartozó várat.¹³ Szeben hosszú és keserves ostromot állt ki Rákóczi ellenében, amit a Barcsai szimpatizáns Kraus boldogan ünnepelt, annál is inkább, mert ahhoz a segesvári városvezetéshez tartozott, amely komoly összetűzésbe bonyolódott saját, Rákóczit támogató polgárságával.

A szászok állhatatos támogatása ellenére Barcsai nem juttatta kellőképpen kifejezésre az irántuk való megbecsülését, ami rosszallást váltott ki köreikben. Nem is csoda, hiszen a székelyek minden Barcsainak tett hitszegő esküjükkor, nyilván katonai jelentőségük folytán, komoly jutalmakat kaptak, míg a szászok kitartásuk ellenére is rendre üres kézzel távoztak a pénzosztásokról. Az anyagi juttatások egyébként is fontos szerepet játszottak a meglehetősen rugalmas pártállások alakításában. Váradon például az egész város megvesztegetésére jutott pénz, épp csak a lelkészeket nem tudták lefizetni Rákóczi emberei, köztük a később hatalmas karriert befutó Teleki Mihály.¹⁴ Az a tény, hogy Szalárdi megírta Teleki nem túl dicsőséges váradi tevékenységét, feltehetően közrejátszott abban, hogy krónikája minden igyekezete ellenére még Apaffy idején sem jelenhetett meg.

Noha nem tartoztak a három rendi nemzet közé, meg kell emlékeznünk a románság szerepéről is. Ők hasonlóan megosztottak, mint a többi Erdélyben élő nemzetiség. A gyulafehérvári

¹⁰ ESZÉKI István, *Halotti magyar oratio...*, Sárospatak, 1668, 27. (RMK I, 1075.)

¹¹ KRAUS, *i. m.*, 378.

¹² SZALÁRDI, *i. m.*, 629.

¹³ KRAUS, *i. m.*, 472.

¹⁴ SZALÁRDI, *i. m.*, 510.

román püspök 1660. január 1-én, Barcsai megbízásából részt vállalt Szamosújvár csellel történő bevételéből azzal, hogy kicsalta a vár elé annak román és szerb védőit. Szintén egy román pap vezetésével garázdálkodott egy sokáig független 900 fős parasztokból álló fosztogató sereg, akik vesztükre épp a szászfenesi csata előtt csatlakoztak a büntetlenséget ígérő Rákóczihoz. Hasonló csapatot vezetett egy Román István nevű jobbágy is Várad környékén. Ezek nemesi udvarházakat fosztottak ki, rendszerint legyilkolva annak lakóit.¹⁵

A nemesség és a jobbágyság mindaddig elfojtott feszült viszonyának felszínre kerülésére nem csak Román István példáját idézhetjük. A már említett szebeni ostromkor Rákóczi „...kihirdette: mindazok a *jobbágyok*, akik Szeben alá jönnek és annak ostromában, megrohamozásában segítséget nyújtanak neki, előbb szabadon rabolhatnak, majd felszabadulnak a jobbágyság alól. Erre a kiáltványra uraságaik nagy bosszúságára sok *ezer jobbágy* érkezett hozzá. Azonban ez sem segített és nem is tartott sokáig, mert az akkoriban a fejedelem környezetében lévő egész nemesség ellenállott. Némelyek erősen megverték *jobbágyaikat*, és szégyenszemre megkötözve üzték, kergették vissza őket.”¹⁶

S ha már megemlítettük a román papok tevékenységét, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a már-már államvallásnak tekinthető református egyház képviselőinek beavatkozási kísérleteit sem. Csulai György püspök, aki Kraus szerint Rákóczi elkötelezett ellenfele volt, s állítólag minden követ megmozgatott kézre kerítése ügyében, 1658 decemberében azzal képesztette el Barcsait és udvarát, hogy felszólította őket Rákóczi üldözésének felhagyására. Kraus feltételezése szerint e lépés mögött is megvesztegetés állhatott.

Lorántffy Zsuzsanna és udvari papja Medgyesi Pál viszonyának végleges megromlásához is – a segesvári jegyző tudomása szerint – a szebeni ostrommal kapcsolatos nézeteltérés vezetett. 1660 áprilisában ugyanis Medgyesi a Rákóczi család, Magyarország és Várad megóvása érdekében arra kérte az idős fejedelemnét, hogy vegye rá fiát az ostrom abbahagyására, de ő megtagadta ezt és elküldte Medgyesit a pataki udvarból.¹⁷

Szalárdi és Kraus igen nagy gondot fordított arra, hogy a saját városában lezajló eseményeket pontosan örökítse meg, így összevethetőek a Váradon és Segesváron lezajlott történések.

Várad sokáig Rákóczi pártján állt és a fejedelem legbiztosabb támaszpontjának számított. Amíg Gyulai Ferenc váradi kapitányként a hivatalában maradhatott, katonai erővel is kordában tudta tartani az ellenpártot¹⁸ s magabiztosságára jellemző módon kijelenthette: „olgy várnak mint Várad, sőt az országunknak is elveszni jobb volna, mintsem a fejedelemnek, mert az országnak feje a fejedelem volna.”¹⁹ A városi lelkészek és a káptalanok vezetésével azonban fokozatosan megerősödött a Barcsai-párt. Rákóczi emberei megvesztegetésekkel tudták csak megfordítani a két tábor létszámának arányát. 1659 végére túlsúlyba is kerültek olyannyira, hogy a vár piacán felakaszthatták Mészáros Pétert, aki Barcsai kezére akarta játszani Váradot. Mindeközben a török folyamatosan fenyegette a várost és a várat, de az ostromkészületekre a bentiek csak kevés figyelmet fordítottak. Ehelyett hintapolitikába kezdtek, aminek az lett az eredménye, hogy a szászfenesi csatában két, egyenként nagyjából 500 fős váradi csapat egymás ellen harcolt. A török seregeknek a város előtt való megjelenésére eluralkodott a pánik, s a lakosság a várba vonulás helyett inkább menekülésbe kezdett és kitört a városból. A következmények ismertek: a vár 1660. augusztus 28-át megelőző 300 főnyi védője 44 napi ostrom után kapitulált.

¹⁵ Uo., 514-515.

¹⁶ KRAUS, i. m., 462.

¹⁷ Uo., 465.

¹⁸ SZALÁRDI, i. m., 507, 509.

¹⁹ Uo., 393.

Segesváron éppen fordított volt a helyzet: a polgárok Rákóczival a városvezetők Barcsaival tartottak. Ellentétük egészen odáig fokozódott, hogy a köznép beengedte Rákóczi katonáit a városba, sőt Szeben ostromához 200 embert küldtek árkot ásni. A testvérháború ezzel, ha közvetetten is, a szászoknál is beütött. Később aztán a fenesi csata után, arra a rémhírre, hogy Barcsai követői törökökkel érkeznek a városba, lázadás tört ki, s a kíséret nélkül érkező küldötteket a köznép meglincselte, amivel magukra haragították az immár egyedüli fejedelmet. Büntetésként ki kellett szolgáltatniuk a bűnösöket, hűségesküt kellett tегyenek, hogy elkerüljék a város lerombolását.²⁰

Végezetül a teljesség kedvéért és igen a rövidre fogva, meg kell említenünk azt, hogy Rákóczi örökébe Kemény János lépett, aki különféle okokból kivégeztette a Barcsai fivéreket, majd 1662. január 22-én, Nagyszöllősnél, egyéves fejedelemség után, Habsburg segédcsapa-taival együtt súlyos vereséget szenvedett az időközben török támogatással megválasztott Apafi Mihálytól, s maga is életét veszítette.

Forrásainkból jól kivehető, hogy az erős fejedelmi hatalom megszűnésével az erdélyi társadalom darabjaira hullott, le egészen a társadalmi struktúra alapjaiig. Családok, városok és régiók váltak szélsőségesen megosztottá legfőképpen annak a diskurzusnak a hiánya miatt, aminek nyomait munkám során magam is kerestem. Nincsenek politikai értelemben tényleges beszélő viszonyban sem a fejedelmek, sem a mindenkori támogatóik. Létezett ugyan levelezés mind a fejedelmek mind a városok között, ám a levelek nem tartalmaztak mást mint utasításokat és fenyegetéseket. A politikai érdekcsoportok anyagi vagy fizikai nyomásra igen képlékennyé váltak és semmi mást nem tartottak szem előtt, mint a privátumot.

A történetírók számára a diskurzus hiánya teremt rendkívül kényes helyzetet. A háború konjunktúrájából felemelkedő új hatalmi elit kényes a pedigréjére, mint azt Teleki Mihály esetében is láthattuk. Éppen ezért Szalárdiék igyekeztek tartózkodni a személyek direkt értékelésétől, de a megváltozott körülményekre tekintettel sem teremtettek új identitást a hatalom számára.

A politikai diskurzus teljes hiányának regisztrálására vezető vizsgálódásunk az 1657-1662 közé eső évekről a személyes tapasztalás, sőt többnyire érintettség révén beszámoló szövegek vonatkozásában új elemzési szempont lehetőségét is felveti, mégpedig a történetíróknak a *kommunikatív emlékezetbe*²¹ való tudatos beavatkozása mentén. Az a történetírói eljárás, ami sejteti a vélt igazságot, de explicit nem mondja ki, jellemzi a korszak értékelésének nehézségét, bizonytalanságát, sőt veszélyességét is.²²

²⁰ Rákóczi halála június 7., a segesvári hűségeskü időpontja június 15. KRAUS, *i. m.*, 496.

²¹ Jan ASSMANN, A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban, Bp., Atlantisz, 2004, 51.

²² A stratégia megnyilvánulásai közül említhetjük Kraustól a „Nam veritas odium parit” kifejezést (KRAUS, *i. m.*, 426.), Szalárdi záporozó kérdéseit Várad felmentésének ügyében (SZALÁRDI, *i. m.*, 620-621.), valamint Paskó Kristóf sorait: „Mennyi Fejedelem változási löttek sok kárával hazádnak, / Le-írnám ha pennám nem kedvezne itten némely méltóságának, / De hogy palástolják, igazat nem mongyak, nem helyeirasomnak.” (PASKÓ Kristóf, *A' Nemes, és régenten hires Erdely Orszaganak keserves és szomoru Pusztításáról Irt Siralom*, Szeben, 1663. RMK I, 1007.)

A Beniczky-hagyomány alakulása

*Drága kincs az jó hír,
Valaki azzal bír
És meg tudja tartani.
Mert bársony mocsok sír,
Emberről is gonosz hír
Igen szokta veszteni:
Azért ne pénzedet,
Inkább jó híredet
Kívánjad megőrizni.¹*

Beniczky Péter, a XVII. századi kétnyelvű költő hosszú ideig népszerűbbnek számított kortársánál, Zrínyi Miklósnál, versei manierista és barokk jegyeket egyaránt mutatnak. A fenti idézet a *Magyar Rithmusokból* származik, mely halála után jelent meg nyomtatásban, s a XIX. század elejéig húsznál több kiadást élt meg, mellette készültek kéziratos Beniczky-másolatok is. Ma átmeneti időszakban élő költőnek tartjuk, aki Rimay vonalát követve verselt, a róla alkotott kép az évszázadok során változott. Az alábbiakban választ keresek arra, vajon miért lehetett ennyire sikeres, valamint a szlovák és magyar nyelvű szövegváltozatok problematikája mellett az utókorra gyakorolt hatását vizsgálom, a vele kapcsolatos hagyomány változásának bemutatásával.

Életére vonatkozóan kevés adatot ismerünk, születési ideje is bizonytalan, egyesek 1603-ra teszik, más az 1606-os évet jelöli meg, amikor a nyolc gyermek közül Ferenc bátyja után második fiúként látott napvilágot. Vác mellett főként a felvidéki birtokokon, illetve Újfaluban, Nagyszombaton volt főbb tartózkodási helye. Iskolai tanulmányokról nem tudunk, de otthon magánnevelésben részesült,² ránc maradt egy görög-latin szótár, melyet édesapja ajándékozott neki, ebbe 1619-ben két rövid verset írt. Egy kétsorosban maga is így nyilatkozik: *Nem laktam iskolát én a tanulásért./ Ezt értvén ne gúnyolj engem ritmusimért.* A katonai pálya ebben a környezetben követendő példa volt, hírnévvel és birtokokkal teli jövőt ígért.³ A család jó összeköttetésekkel rendelkezett, apja Beniczky Ferenc váci kapitány⁴

¹ *A közönséges magyar példabeszédekről*, 32. BENICZKY Péter, *Gyémánt hasad vértől Válogatott magyar és szlovák versek*, összeállította, az utószót, a szó- és névmagyarozatot írta CSEHY Zoltán, Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2002, 26.

² Valószínűleg Vörösmarty István kálvinista rektor tanította. Édesapja és annak féltestvére Koháry Péter főkapitány katolikus, Habsburg-párti, nagybátyja és nagyanyja lutheránus, Bocskai és Bethlen híve. Beniczky Ferenc sem járt magasabb iskolába. Fiának ugyanezt szánta: sajátítsa el a praeceptortól az írást, olvasást és a latin nyelv szabályait. *Életmódkutatások Pest megyéből*, szerkesztette IKVAI Nándor, *Studia comitatensia* 18, Szentendre, 1987, 57-59.

³ *Vác az irodalomban*, szerk. TRAGOR Ignác, *Váci Könyvek 15.*, A Váci Múzeum-Egyesület kiadása, Vác, 1925, 53-54.

⁴ Vác kapitánya 1614-től, kinevezése 1615. január 12-én történt.

féltestvére volt Koháry Péternek, de rokonság állt fenn Vízkelety Mihállyal is, aki Thurzó Máriát vette feleségül. Péter több testvérével együtt végül az ő familiárisa lett 1642-től. Katonai pályája még ez előtti időszakra nyúlik vissza, török követségben vett részt 1641 végén, melyről irat maradt ránk: *Török császár útlevele, mikor Konstantinápolyban voltam és kijöttem onnét.*⁵ Magánlevél bizonyítja a Beniczky család és Wesselényi Ferenc kapcsolatát 1643-ból. 1654 elején az esztergomi érseki udvar kapitányi tisztségére hívták. Egy fél ország főúri familiáit mozgató örökösödési perbe keveredett az 1650-es években, Thurzó Mária ugyanis Pétert bízta meg végakarátának teljesítésével, s hatalmas területet hagyott rá.⁶ Élete további része pereskedésekkel telt. 1664. február 8-án írta meg végrendeletét, a per még évekig folyt, kimenetelét ő már nem élhette meg. Végrendelete irodalomtörténeti szempontból érdekes, itt szól verseinek kiadásáról: *Az minémű magyar verseim vannak Veresküben, adja Beniczky Pál öcsém uram nagyprépost uramnak és adjon elegendő költséget az kinyomtatására ő nagyságának.*⁷ A nagyprépost úr, vagyis Bartók István 1664-ben eleget tett a kérésnek, *Magyar Rithmusok* cím alatt kiadta a verseket, de név nélkül hozzácsatolta Nyéki Vörös Mátyásnak nyolc, Rimay Jánosnak pedig egy énekét.⁸ Az ajánlásban a következő sorokat írta: *Hogy ezeket a' Magyar verseket ki-nyomtatattam, oka ez, hogy meg-akartam mutatni, hogy ha Ember szintén sokat nem tanúlt, és Iskolákban nem járt is, ha sokat Deákul nem tud-is, privato studio; tsak a' munkát, és olvasást ne restelje, sok hasznos dolgot tselekedhetik; a' mint szegény BENICZKY PÉTER Uram. Meg-vallom hogy által olvasván néhol valami Correctiót tettem benne, de nem sokat. Kérem a Keresztyén Olvasót, vegye jó neven, és éllyen maga lelkének és másoknak-is lelki javára véle. Nagy-Szombatban 1664. Eszterdöben.*⁹ A nagyszombati nyomtatás után a XVIII. századig egy debreceni, három kolozsvári, három lőcsei, valamint az OSZK-ban egy címlap nélküli XVII. századi kiadásról tudunk. Beniczky Péter a halála utáni évszázadban igen népszerűvé vált, verseit XVIII. századi énekeskönyvekbe is bemásolták, de nemcsak itt léteztek szövegváltozatok, hanem az egyes nyomtatott könyvekben is végeztek korrekciókat. A *Magyar Rithmusok* kiadás két részre válik, az elején hosszabb költemények sorakoznak, istenes vers, katonai témájú és barokk jegyeket mutató egyaránt szerepel ezek között, míg a második rövid, 9 soros, számozott műveket tartalmaz Balassi-strófában *A közönséges magyar példabeszédekrül* cím alatt, szám szerint 250-et. Az első változtatásokat a szövegen maga Bartók István követte el, részben átírta a rimelést, hogy az tisztábbá váljon. Más esetben sértőnek érezhetett bizonyos sorokat a versekben. Pl. *Kis örömért, egy s két csókért metszéd meg torkát* helyett a módosítás után *Kis örömért s vigasságért metszéd meg torkát* lesz a szövegben. A változatoknak van egy harmadik csoportja, ahol a kéziratban szereplő, nehezen érthető szavak helyett közérthetőbb szavakat találunk, ezeket nyomdászok is javíthatták.¹⁰ Az 1668-as *Szinnyey-Merse kódex*ben található Beniczky szöveg a bejegyzés tanúsága szerint Pongrácz Ferentől származik.¹¹ Az általa végzett másolási hibából fakad, hogy pl. a *bűnben kever* szókapcsolat helyett *bűzben kever* szavakat nyomtat ki. Az 1803-as pozsonyi kiadás előszavában szintén írnak javításokról: *[...] az érdemes Szerzőnek régi írás-módját is, a' mennyire lehetett, a' mostanihoz*

⁵ Beniczky család, Magyar Országos Levéltár (=MOL), P46, 3. csomó, 1641

⁶ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 12.* (=RMKT), Akadémiai Kiadó, Bp., 1987, 738-741.

⁷ KOMÁROMY András, *Adalékok Beniczky Péter életéhez [1646, 1664]*, Történelmi Tár, 1888, 448.

⁸ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, 741.

⁹ BENICZKY Péter, *Magyar rithmusok*, melyeket írt nemzetes Beniczky Péter szentelt vitéz Most újjabban és tisztábban kibotsáttatott Posonyban: Belnay György Aloys, 1803, III-IV.

¹⁰ RMKT, 742.

¹¹ Nemzetes Beniczky Péter Uram Réthmusit írta le Orvasi és Szent Miklosi Pongracz Ferencz die 6 Xbris Anno 1668

szabtuk.¹² Beniczky bilingvis jelentőségét mutatja, hogy példabeszédeit a magyar mellett folyamatosan írta szlovákul is. Nem fordításokról van szó, hanem teljes értékű, élvezhető változatokról, amelyeknek többnyire van párja a magyar nyelvben is. Csehy Zoltán a *Gyémánt hasad vértől* kiadás utószavában írja: *Verseit akárcsak kortársaink, Macsovszky Péter vagy Mila Haugová, magyarul és szlovákul írta. A régi magyar irodalom bilingvista költői [...] közül ő alkotta meg a legkompaktabb és legterjedelmesebb kétnyelvű életművet.*¹³ A kétnyelvűség egybeolvasást is kínál Beniczky bár látszatra két nyelven szólal meg, mégiscsak egyetlen nyelven beszél, mely egy sajátos létmód és énformálási technika közös bázisa – írja Csehy. A szlovák versek kézírata 1652-ből való, ezt csupán 1873-ban publikálja Franko V. Sasinek. A magyar verses példabeszédek száma 250, míg a szlovák változatban 217 szerepel, a szlovák strófa 3 sorral hosszabb. A nyelvi nehézség és értelmezés oka, hogy a XVII. században a cseh nyelvtől fokozatosan eltávolodtak, de nem követték a bibliai nyelvet, élőszóban használatos változatot írt Beniczky is, helyesírása azonban túlbonyolított volt. 1981-ben Michal Eliaš, a *Matica martini* tudományos dolgozója népszerű formában is kiadta Beniczky szlovák verseit, miután nem ismerte a szlovák költeményeket tartalmazó kódexet,¹⁴ csak az első kiadására tudott támaszkodni. A számozások azonban nyelvtől függően is változnak. Feltehető, hogy a sok kiadás és átjavítás mellett a szlovák változatot tekinthetjük hitelesebbnek.¹⁵ Költészetének indulása még Rimay életében történt, Rimay és Nyéki Vörös Mátyás hatása mellett teljesen *benne élt a Balassi hagyomány sodrában* – fogalmaz Jenei Ferenc, de a stílusjegyei változtak. Szinte minden versét Balassi versszakban írta, de mondanivalója túlmutat a strófán, a zárt szerkezet fölbomlik általa. *Éktelen életért, / Sok bosszú üzésért / Fel talál te haragod, / Ha asszú koróján / S el hervadt virágján / Nem könnyörül jó voltod.*¹⁶ Az ellentéteket is szívesen halmozza Beniczky a példabeszédeiben, a 109-es számúban, melynek szlovák párja a 112-es, így ír: *Egy szál fa nem erdő, / Bár legyen is fenyő, / Nem mondatik ligetnek; / Talyiga nem szekér, / Elvonja egy ösvér, / Kicsiny terh hat ökörnek, / Egy ember csak egy szám, / Nem férhet rá több hám, / Meg nem felel kettőnek.* Fokozott szerepet kap a kontraszt és a párhuzam is, többirányú megközelítési módja jellegzetes: *Embert erkölcséről, / Nem nemzetségéről / Ismerjed jónak lenni. / Az bort sem színéért, / De kedves íziért / Szokták pénzen megvenni. / Lovat sem szőriért, / De gyors serénységért / Szoktak nagyra becsülni.* Előversében elhatárolja magát a *poeta doctus* önreprezentációjától, nem költői elmemutatásról van szó, inkább a tapasztalati, gyakorlati erkölccsant szedi versbe. A költői én kiiktatódik, helyébe egy személytelen tanító lép, aki közvetíti az emberiség közmondásokba sűrített életbölcsségét.¹⁷ A barokk határán élt kortársaival együtt, Jenei Ferenc Rimayra vezeti vissza azt az alapformát, amelyet Fortuna változandóságával fejeztek ki a XVII. századi költők: Listi, Koháry, Petrőczy Kata Szidónia, s köztük Beniczky.¹⁸ Danyi Gábor már másra helyezi a hangsúlyt verseivel kapcsolatban. A hosszabb lélegzetű költeményekben a szerencse forgandósága van jelen, a világ múlandó, semmi sem állandó, a változékonyság érzését nyelvi elemek egész sorával fejezi ki. Szívesen játszik a színekkel, vonzódik a színmisztikához.¹⁹ A

¹² Magyar rithmusok, 1803, V-VI.

¹³ CSEHY, 105.

¹⁴ Ma a Pozsonyi Egyetemi Könyvtár kéziratárában van.

¹⁵ CSANDA Sándor, *Beniczky Péter magyar és szlovák verses példabeszédei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1985, 3. szám, 259-271.

¹⁶ JENEI Ferenc, *Manierista elemek világi költészetünkben Beniczky Pétertől Petrőczy Kata Szidóniáig*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1970, 4. szám, 535-536.

¹⁷ CSEHY, 107.

¹⁸ JENEI Ferenc, 537.

¹⁹ PÓSÁN László, *Beniczky Péter és a barokk színmisztika*, i. m. *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, Debrecen, KLTE, 1994, 181-193.

hírnév hol drága kincs, hol csupán látszat. Beniczky kerüli a túlzásokat, Arisztotelész mértékletessége szellemében ír, az érzelmi és erkölcsi középértékek (to meszon) mellett foglal állást. Értéktételei a többség értékvilágát tükrözik (epi to polün). *Étel, s ital, álom, / Szükséges ez három / Ez világi életre, / Mértékelve hasznos, / Szükség kívül káros, / Ejt a sok a veszélyre, / Hol jómód tartatik, / Ott sok jó adatik, / Hoz kívánt egészségre.*²⁰ Ennek az értékvilágnak a kifejezése lehet az oka, hogy a *Magyar Rithmusok* a hungarus – magyar és nem magyar anyanyelvű, de magyarországi kötődésű – nemesi életbölcselet, világkép talán legsikerültebb kivonata. Másutt az évszakok, esztendők, ellentétei keltenek feszültséget. Szép példái a *Hogy ez világ javaiban semmi nincs állandó*, vagy *A' kivanatos kikeletnek gyönyörűségérül* és *Az esztendőnek négy részeinek mivoltáról* című versek.²¹ *Szín festékekkel mázolt / S tündér üllőn koholt / Csalárd világi hívság, / Mit vélsz arányidről / S drágaköveidről? / Ítéled-é: boldogság? / Ím, egynéhány szóval, / Csak kicsiny munkával / Bizonyítom, hogy hívság. // Az órák elfolynak, / Üdők is eljárnak, / Nem mulatnak út jókban, / Hol hideg s hol meleg, / Szép üdő s fergeteg / Jönnek s mennek egy nyomban, / De kis vélekedés, / Serény elmélkedés, / Nem vehetni egy szóban. / Jó s gonosz szerencse, / Mint forgó velence, / Emel s taszít az porban.*²² Szembetűnő lehet, hogy Beniczky költészetére közvetlen hatást gyakorolt még egy ember: Zrínyi Miklós. Vele kapcsolatban Kovács Sándor Iván mutatott ki imitációra utaló jeleket. Csupán néhány példával élve tőle: évszakversében bús aggodalom szállott Beniczky szívére, sorai a *Fantasia poetica* költőjére vallanak. *Én pedig mint bolond, mint esti denevér, / Járom az erdőket, mert az nagy bánat vér. [Zrínyi] Elment hó, víz, mocsok, / S fülemüle csacsog, / Echót pökdös denevér, / Az kert virágokkal, / S mező harmatokkal / Minden bánatot elvér. [Beniczky]*²³ Az idő és hírnév fordulatait szintén Zrínyitől kölcsönözhetette Beniczky, de az eposz írójától átvett szókapcsolatok ugyanúgy jelen vannak a példabeszédekben.

A születőfélben lévő szlovák nyelvet magánlevelezésben és a vallási életben is használni kezdte több felföldi nemesi család, pl. a Thurzók, vagy Balassák. A mindennapokban jelentkezett a természetes többnyelvűség, felváltva két-három nyelv volt használatban.²⁴ Az írásbeliség kiteljesedésének korában bontakozik ki az a sajátos felső-magyarországi létforma, viselkedés- és gondolkodásmód, melyet a történettudomány *Hungarus-tudatnak* nevezett el. A Magyar Királyság múltját, jelenét, jövőjét, jelképeit, intézményrendszerét a magukénak vallották – de ez nem feltétlenül jelentette a magyar nyelv használatát, talán még az ismeretét sem. Beniczky Péter is ide tartozik, hiszen nem a nyelv volt életének meghatározó motívuma.²⁵ Ehhez kapcsolódóan hovatarozásáról irodalmi vita zajlott Gáspár Imre és Toldy Ferenc között még 1873-ban a Vasárnapi Újság hasábjain, nem sokkal a szlovák nyelvű kézirat megtalálása után. Toldy nemzeti érzülettől vezérelve írta: *A tót szöveg bizonyosan fordítás. [...] Vajjon nem volna kedve a Maticának Pázmányból tót író t csinálni? Szolgálhatok a „Kalauz”-nak egy egykoru tót fordításu kéziratával. Ez is kiadatlan. – A Zrínyi-ásznak horvát fordítása is létezik. A horvátoknak tetszett Zriny Miklósból horvát író t csinálni. Gáspár Imre pedig észrevételeiben a következőkkel reagált: az előttünk fekvő kevés bizonyítékból sem arra nem következtethetünk, hogy a találmány Beniczky műve, tehát eredeti, sem arra, hogy tót fordítás, – de még a „Maticát” sem czáfolhatjuk meg, ha Beniczky*

²⁰ CSEHY, 96. 224. példabeszéd.

²¹ DANYI Gábor, *A cérnaszálon csüngő lélek: Beniczky Péter költészetéről*, Irodalomismeret, 16. évf. 2. sz., 2005. júl., 56-59.

²² *Hogy ez világ javaiban semmi nincs állandó*, részlet.

²³ Kovács Sándor Iván, *Faludi Ferenc*, Iris.- 1999. 3-4. szám, hálózati forrás: <http://www.c3.hu/~iris/99-2/faludi.htm>

²⁴ KOLLAI István, „Még titokkönyvként fekszik előttünk a Felföld” – Magyarok és szlovákok a polgárok uniójában, Kortárs, 2005/7 73.

²⁵ KOLLAI, 73-74.

osztzkodni kíván. Annyi áll, hogy voltak, s ma is vannak felvidéki, igen tekintélyes és tűzsgyökeres magyarságu urak, kik magán kedvtelésből igen csinos tót verseket irnak. [...]– Ám mi is jobb szeretjük hinni a nagyérdemű irodalom-történész véleményét; ez esetben volna combinatióknak nekünk is. A találmány – szögezi le Gáspár Imre –, lehetne egy korabeli ügyes tót fordítóé. Ez esetben mindkét félt kielégítő megoldáshoz jutnánk: mi megtartanók Beniczkynek, a tótok pedig ügyes fordítójukat ama korból, melyben úgy is kevés nyoma van u. n. „irodalmuknak.”²⁶ Az 1873-as írástól elbúcsúzva talán ma helyesebb multikulturális szemlélettel közelítenünk két nyelven alkotó szerzőinkhez – így Beniczky Péterhez –, akik irodalmunkat gazdagították. Hatása a később fellépő költőknél is kimutatható. Fráter István, aki a XVII. század második felében élt, nyíltan követőjének vallotta magát. Kéziratos verseskötete, a *Pharaphrasis rhitmica* azaz *verses magyarázat* 1684 februárjában készült. A kötet jórészt a Beniczky Péter által kedvvel művelt gnómaköltészet jellegzetes foglalatára vagy gyűjteménye. Az olvasóhoz című verse visszaidézi ugyanazt a hangulatot és könnyedséget, amit Beniczky képviselt. *Mint setét bányából aranyat szed bányász, / Zavaros vízben is friss halat fog halász, / Berkes rút erdőben szép vadat öl vadász, / Madarat éjjel is tud fogni madarász.*²⁷ Négy sorában ugyanazt fogalmazza meg, mint Beniczky a 71. példabeszédben: *Alacsony kunyhóban szabadsággal élni / Jobb, mintsem anélkül aranyházban lakni. / Idegen fal alatt jókkal bővölködni / Ízetlenb, kunyhóban hogyszem szűkölködni.*²⁸ A kerti virágok, vagy évszakok verselésének témája később Esterházy Pálnál kap ismét teret. A XVII-XVIII. század fordulóján a már említett Koháry István és Petrőczy Kata Szidónia költészete is illeszkedik Beniczkyhez. Jászberényi Molnár Ferenc a XVIII. századból hagyott hátra háromszáz átalakított és versebe szedett magyar közmondást, aki a *Magyar Kátó*, 1789-es előszava szerint szintén követőjének vallja magát. *A magyar köz- példa- beszédek hármass rövid versekkel előadatnak.* Egy példával élve Beniczky stílusának folytatójától: *273. Az asszony: léleknek pokla, / A szemnek paradicsoma, / Erszénynek purgatorioma.* Hatottak rá és hatott másokra. 1688-ban Apáti Miklós a *Vita triumphans* című munkájában néhány versét latinra fordította, 1854-ben németül jelentek meg költemények az *Album hundert Ungarischer Dichter* lipcsei kiadásában. 1962-ben Beniczky versek kaptak helyet a párizsi *Édition du Seuil* „*Anthologie de la Poésie Hongroise*” gyűjteményes kötetben. 1976-ban újabb szlovák nyomtatás készült közmondásairól a *Slovensky Spisovatel* „*Spoved Dunaja*” című könyvben.²⁹ Majd 1981-ben ismét szlovák kiadás született. Utoljára 2002-ben, Csehy Zoltán gondozásában jelent meg műveiből válogatás. Beniczky tehát ma is jelen van.

Mi lehetett a titka? Közhelyeket öntött verses formába, amit kora közönségének élvezetes alakban adott át. Műveit kiadásra szánta, hiszen rendelkezett róla. Megértette korát és számolt ízlésével, véleményei, értékítéletei a többség értékvilágát tükrözik. Az arisztotelészi közép mellett foglalt állást erkölcsi tanításaival, s így megfelel az erények legfőbb követelményének a mértékletességnek. Érthető és könnyen olvasható. Amikor róla beszélünk, a két nyelven írt életmű teljessége irányítja Beniczkyre újra és újra a figyelmet. Olvasni ma ugyanúgy élvezet.

²⁶ GÁSPÁR Imre, *Beniczky Péter XVII. századi magyar költő tót versei*, Vasárnapi Újság, 1873, 45. szám, 538.

²⁷ *Magyar Költők 17. század – A kuruc kor költészete*, vál., kiad., jegyz. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1990 (Magyar Remekírók) 498.

²⁸ Uo. 497.

²⁹ DEMETER Tibor, *Bibliographica Hungarica*, Beniczky Péter, hálózati forrás: <http://demeter.oszk.hu/apache2-default/d.php?anywhere=Beniczky+P%C3%A9ter&a=ds>

Felhasznált irodalom

A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig, II. kötet, szerkesztette KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, hálózati forrás: <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/02/133.html>

Beniczky Család, Magyar Országos Levéltár, P 46, 3. csomó

Beniczky Péter XVII. századi magyar költő tót versei, Vasárnapi Újság, 1873, 45. szám, 538-539.

BENICZKY Péter, *Gyémánt hasad vértől Válogatott magyar és szlovák versek*, összeállította, az utószót, a szó- és névmagyarázatot írta CSEHY Zoltán, Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2002

BENICZKY Péter, *Magyar rithmusok, melyeket írt nemzetes Beniczky Péter szentelt vitéz Most újabban és tisztábban kibotsáttatott Posonyban: Belnay György Aloys*, 1803

CSANDA Sándor, *Beniczky Péter magyar és szlovák verses példabeszédei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1985, 3. szám, 259-271.

DANYI Gábor, *A cérnaszálon csüngő lélek: Beniczky Péter költészetéről*, Irodalomismeret, 16. évf. 2. sz., 2005. júl., 56-59.

DEMETER Tibor, *Bibliographica Hungarica*, Beniczky Péter, hálózati forrás: <http://demeter.oszk.hu/apache2-default/d.php?anywhere=Beniczky+P%C3%A9ter&a=ds>

Életmódkutatások Pest megyéből, szerkesztette IKVAI Nándor, *Studia comitatensia* 18, Szentendre, 1987

GÁSPÁR Imre, *Beniczky Péter XVII. századi magyar költő tót versei*, Vasárnapi Újság, 1873, 45. szám, 538.

Három veréb hat szemmel Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból, összeállította, sajtó alá rendezte, magyarázó jegyzetekkel és utószóval ellátta WEÖRES Sándor, a bevezető tanulmány és forrás-jegyzék KOVÁCS Sándor Iván munkája, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977

JENEI Ferenc, *Manierista elemek világi költészetünkben Beniczky Pétertől Petrőczy Kata Szidóniáig*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1970, 4. szám, 535-539.

KOLLAI István, „Még titokkönyvként fekszik előttünk a Felföld” – Magyarok és szlovákok a polgárok uniójában, Kortárs, 2005/7 65-81.

KOMÁROMY András, *Adalékok Beniczky Péter életéhez [1662, 1667]*, Történelmi Tár, 1885, 420-426.

KOMÁROMY András, *Adalékok Beniczky Péter életéhez [1646, 1664]*, Történelmi Tár, 1888, 435-449.

KOVÁCS Dezső, *Beniczky Péter élete és költészete*, ism. Gálos Dezső, Századok, 1907, 562-564.

Kovács Sándor Iván, Faludi Ferenc, *Iris* - 1999. 3-4. szám, hálózati forrás: <http://www.c3.hu/~iris/99-2/faludi.htm>

Magyar Költők 17. század – A kuruc kor költészete, vál., kiad., jegyz. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1990 (Magyar Remekírók)

PÓSÁN László, *Beniczky Péter és a barokk színmisztika, Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, Debrecen, KLTE, 1994, 181-193.

Régi Magyar Költők Tára XVII. század 12., Akadémiai Kiadó, Bp., 1987.

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I Késő-Reneszánsz Manierizmus és Kora-Barokk, szerkesztette KOVÁCS Sándor Iván, Osiris, Bp., 1998.

Vác az irodalomban, szerkesztette TRAGOR Ignác, *Váci Könyvek* 15., A Váci Múzeum-Egyesület kiadása, Vác, 1925.

**Közösségi és egyéni beszédmodok Bethlen Miklós
Önéletírásában és Imádságoskönyvében**

Bethlen Miklós *Önéletírásának* illetve *Imádságoskönyvének* értelmezései közül egyre több indul ki abból a nézőpontból, mely szerint az előbbit kell az utóbbi felől magyaráznunk, mivel az *Önéletírás* szövegét nagyban meghatározza az *Imádságoskönyv* beszédhelyzete. A két szöveg kapcsolatának a vizsgálatában különösen nagy hangsúlyt kaphat az a különbség, ahogy az *Imádságoskönyv* és az *Önéletírás* a Biblia szövegét idézi. Ez az eltérés abban valósul meg, hogy amíg az *Önéletírás*ban Bethlen gyakran csak a bibliai ígehelyek pontos helyét adja meg, addig az *Imádságoskönyv* legtöbbször szabadon, gyakran az utalás helyének pontos megadása nélkül idézi a szövegbe a bibliai verseket. Elsődleges kérdésem ezért arra irányul, hogy milyen funkciót töltenek be a szövegben ezek a citátumok.

Iskolai tanulmányairól szóló beszámolójában Bethlen az idézetek használatát elsősorban más felekezetekkel szembeni érvelés eszközeként mutatja be. Az *Önéletírás* 542.-543. oldalán azt olvashatjuk, hogy Keresztúri Pál diákjainak először a bibliai verseket kellett kigyűjteniük, méghozzá egyrészt a történelem fonala, vagy rendje, másrészt a teológiai vitás kérdések szerint (Bethlen szerint legjobb ezeket már külön könyvekbe írni). Az így kiírt verseket ezt követően kérdésekké és válaszokká alakították át, mint például a következő esetben: Mi a Gen. 3. fejezetének 15. verse? válasz: „És ellenségeskedést szerzek közötted és az asszony között, a te magod és az ő magva között: az neked fejedre tapos, te pedig annak sarkát mardosod.” vagy fordítva: hol található, hogy az asszony magva megrontja a kígyó fejét? válasz: Gen. 3,15. Mindezeket a kérdéseket és válaszokat addig ismételték, amíg a szöveget és az ígehelyet egyaránt kívülről megtanulták. Az eljárás célját Bethlen a következőképpen fogalmazza meg: „*hogy valamikor forgatja a bibliát, mindjárt megismeri, ez a locus erre a contraversiára pápisták vagy unitáriusok ellen, vagy erre, vagy emerre való.*”¹ A Bethlen által itt bemutatott citációs módszerről tehát elmondható, hogy részben apológiai célt követ, és mint a más felekezetektől való dogmatikus elhatárolódás leginkább a protestáns orthodoxia hitvédő álláspontjához áll közel.

A bibliai intertextusok használata az *Imádságoskönyv*ben ezzel szemben gyakran nem közvetlen apológiai célt szolgál, hanem az én konfigurációját hajtja végre egy olyan applikációs aktus által, amit Bethlen *rászábasnak* nevez. Gyakran fordul elő az egész emlékirat szövegében, hogy Bethlen élettörténeti szituációkat szab rá bibliai szövegekre (a háromkirályok látogatóba mennek Béldi Pálhoz², Mária és Márta³), vagy fordítva: bibliai szituációkat szab saját helyzetére. Az *Imádságoskönyv*ben azonban ez a módszer különösen fontos szerepet játszik, mivel az imádkozó itt nem pusztán egyes bibliai személyek szituációit szabja önmagára, hanem ezáltal a megidézett szövegek beszédmódjával is azonosul. Különösen fontosá

¹ Bethlen Miklós *élete leírása magától*, in: Kemény János és Bethlen Miklós *művei*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 542-543.

² U.a., 705.

³ U.a., 575.

válík ebből a szempontból a zsoltárok beszédmódja. Az ima Bethlennél egyrészt – ahogy ezt Tóth Zsombor is kimutatta – puritán útmutatásokat követ,⁴ másrészt azonban – például az utolsó imádság – időnként egyértelműen a zsoltárok beszédhelyzetét utánozza (ebben az imádságban formálisan is átveszi egyes zsoltárok szövegének építkezési módját, azáltal, hogy refrénszerűen ismétli el az *Áldjad lelkem Uradat Istenedet!* fohászt). A bibliai apokaliptikus iratok beszédmódját tükrözik a szövegben az egyes álmok leírásai és megfejtései. A teofániákról szóló beszámolók pedig a próféták elhívását bemutató bibliai történetekkel hozhatóak szoros kapcsolatba. A teofánia azonban, mint ahogy azt például Kraus is kimutatta,⁵ a zsoltárok szövegének is egy jelentős mozzanatát jelenti, mivel a könyörgő zsoltáros gyakran egy ilyen aktusban kap választ kérdéseire. Az a körülmény azonban, hogy az *Imádságoskönyv* legtöbb utalása a zsoltárokat idézi annak a beszédhelyzetnek köszönhető, mely az imádkozó számára lehetővé teszi újabb és újabb én-pozíciókba való kerülésének lehetőségét. Ahogy erre Ricoeur is rámutat, a zsoltárok *én*-jei elveszítik mutató szerepüket, mely által egy konkrét személyre utalnának.⁶ Bethlen sokszor saját hangja helyén szerepelteti a zsoltárokat, melyek segítségével saját helyzetének leírását viszi véghez. Az egyes zsoltárokat azonban nem pusztán saját helyzete szemléltetésére használja fel: „Az egész országnak és nékem számba adá az Isten a 11., 12. és 58. zsoltárt.”⁷ A zsoltár szövegében feltároló szituációt tehát Bethlen az ország állapotának a leírására alkalmazza. Az *Önéletírás*ban azonban a zsoltárokra való utalás csak jelzi, de nem hozza létre ezt a cserét. Talán ez az oka annak, hogy Bethlen a lehető legvázlatosabban ír fogságáról. Az *Imádságoskönyv* egyben a fogság történetének a leírásaként is értelmezhető, mivel a fogság történetét azoknak az imádságoknak az olvasása tölti ki, amelyeket Bethlen ebben az időszakban imádkozott el.

Kósa László 1992-es tanulmányában Bethlen *Imádságoskönyvével* kapcsolatban az egyik legfontosabb feladatként határozta meg a szövegben található intertextuális hálózat pontos feltérképezését, számszerűen kimutatva ezáltal hogy kit és hányszor idéz.⁸ Az egész hálózat feltérképezésére természetesen – már a Kósa által is kimutatott okok miatt – nem nyílt lehetőség, mindenesetre azonban érdekes számba venni azokat a bibliai személyeket (és ezt részben Kósa is megteszi), akikre az imádkozó saját szituációját szabja. Dániel, Jónás, Dávid, Manassé, Mária Magdolna, Jézus, valamint a sáfár alakja Jézus egyik példázatából csak néhány név a megidézett személyek közül. A rászabás aktusának még egy korai szakaszával szembesülhetünk Dániel esetében, mivel itt nem pusztán a próféta szituációjával való azonosulás következik be, hanem ennek indoklása is szerepel. Bethlen először mentegetőzik az azonosulás miatt („Távol legyen ugyan éntőlem, hogy én a te nagy prófétádhoz tegyem magam az ajándékokban”), majd a következőképpen folytatja: „te tégy, édes Istenem, engemet Dánielnek társává, amint a veszedelemben, úgy a szabadulásában is; te tegyed az én királyomat is Dáriussá...”⁹ Az applikációt tehát nem maga az elbeszélő, hanem Isten hajtja végre, míg előbbi feladata csupán annak a párhuzamnak a felismerése, mely által saját szituációja azonosíthatóvá válik. Bethlen tehát a bibliai személyek szituációját saját szituációjára szabva saját helyzetét akarja – retrospektív módon – azonosítani és igazolni. Bethlen imádságainak megrendítő feszültsége éppen annak köszönhető, hogy újabb és újabb bibliai szituációkba írja be magát, rámutatva ezáltal az Istennel szembeni viszony sokféleségére. A különböző bibliai szüzséből származó metaforák még szorosabbá teszik ezt az azonosítást, mint például az öt

⁴ TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós*, Csokonai Universitas Könyvtár, Debrecen, 2007, 54 – 101.

⁵ KRAUS Hans Joachim, *Psalmen 1-59.*, Neukirchener Verlag, 1978, 242.

⁶ Paul RICOEUR, *A panasz, mint ima*, in.: Paul RICOEUR, André LACOCQUE, *Bibliai gondolkodás*, fordította ENYEDI Jenő, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2003, 358.

⁷ Bethlen, 715.

⁸ KÓSA László, *Az istenes, bibliaolvasó Bethlen Miklós*, Protestáns Szemle, 1992/3, 186.

⁹ Bethlen, 1002-1003.

oroszlánról szóló leírásban, mely Dániel fogságát idézi meg, vagy a galambra való célzás (Noé) a következő mondatban: „*Te tudod Isten! Hogy én ezekkel a mindnyájok javára célzó együgyű gondolkodásokkal mint a bolond galamb, úgy repülék ebbe a tömlőcbe, mert látom, hogy ez volt a Felséged tetszése...*”¹⁰ Különösen fontos szerepet töltenek be e rá szabási kísérletek között Jób és Nehémiás könyvei, akiket az önéletíró munkája mintáiként is megnevez.¹¹ Kettejük közül azonban – az *Önéletírás*ssal kapcsolatban – csak Nehémiás szövege feleltethető meg az emlékirás műfajának és az ezt megjelenítő beszédmódnak.

Nehémiás mintaként betöltött szerepét Kósával szemben korántsem szabad külsődlegesnek tekintenünk.¹² Valóban sok a külső hasonlóság is (mindketten magasrangú laikus tisztségviselők, idegen királyok megbízottjai, akiket pártütéssel vádolnak, pedig állandóan csak a nép javát akarják szolgálni például az adók mérséklésével stb.), de Bethlen számára elsősorban a szituációval – és csak másodsorban e szituáció szereplőjével – való azonosulás válik fontossá, mely által azt a beszédmodot is átveheti, amit a bibliai emlékiró érvényesít. Erre mutat rá például, hogy az *Önéletírás* szövegében a Nehémiástól vett citátum („*emlékezzél meg én Istenem! arról az én és maradékim javára*”) ugyanazt a funkciót tölti be, mint a bibliai szövegben.¹³ Mindkét elbeszélő folyamatosan harmadik személyben beszél Istenről, és csak ebben a fohászban fordul hozzá, mint vallomása legfőbb tanújához, aki igazolhatja őt. A Nehémiástól vett fohász ennek megfelelően úgy határozható meg, mint az élettörténet elbeszélhetőségének alapja, mely egyben a zsoltárok már említett beszédmódját is visszaemeli az *Önéletírás* szövegébe.

Nehémiás fohásza arra a kérdésre adott reflexió, hogy vajon ki fog majd emlékezni cselekedeteire. Verner Kessler szerint ez azért is hangsúlyos probléma, mert Nehémiás nem csak egyszerű tisztségviselő volt, hanem a babiloni rabságba hurcolt Jojákin király egyik le- származottja¹⁴ (mégsem szembesülünk személyével kapcsolatban olyan messiási váradalmakkal, mint például egy másik királyi sarj, Zerubábel esetében). Bethlen két dologra figyelhetett fel a bibliai könyvvel kapcsolatban. Mint bibliaolvasó ember szembesülhetett azzal a problémával, hogy a kortárs Ezsdrás egyetlen egyszer sem utal Nehémiásra, míg utóbbi említi az ő jelenlétét (különös hangsúlyt kap így a megemlékezésre felhívó könyörgés). Másrészt az említett fohász rengeteg párhuzammal rendelkezik az Ó- és az Újszövetségben, ami már csak azért sem kerülhette el Bethlen figyelmét, mivel a bibliai szövegek értelmezésének egyik legfontosabb módszerének tartja azt a lutheri alapelvet, mely szerint a Szentírás önmagát magyarázza: az egyes textusokat tehát párhuzamos szöveghelyek segítségével lehetséges megmagyarázni. Nehémiás fohászának egyik újszövetségi változata a lator kérése Jézushoz Lukács evangéliumában: „*Jézus, emlékezzél meg rólam, amikor eljössz királyságodba.*” Bethlen Szász Jánost ezzel a bibliai személlyel azonosítja,¹⁵ s nem elképzelhetetlen, hogy saját utalásának a lukácsi textussal való hasonlósága már Bethlennek is feltűnt. Kessler úgy határozza meg a fohász tartalmát, mint Nehémiásnak arra irányuló könyörögését, hogy cselekedetei javára számíttassanak be.¹⁶ Ugyanerre céloz Bethlen az *Önéletírás* 979. oldalán, amikor a *Noé Galambja* megírását indokolja: „*Isten előtt állok s írom, olyan csodálatos instictus volt körülöm, jómra-é, gonoszomra-é?*” A mentegetőzés azonban érdekes fordulatot vesz: „*Én Istenem, szánj meg, és minthogy te mindent tudsz, te szabd énreám, mert én azzal*

¹⁰ U.a., 996.

¹¹ U.a., 407.

¹² U.a., i.m., 186.

¹³ Az *Önéletírás*ban: 664., 822., 842., valamint az *Imádságoskönyv*ben jelöletlenül: 992., 996.

¹⁴ KESSLER Verner, *Gottes Mitarbeiter am Wiederaufbau*, Calwer Verlag Stuttgart, 1971, 132.

¹⁵ Bethlen, 957.

¹⁶ U.o.

nem merek dicsekedeni; hanem te szabad énrám ingyen való kegyelmedből Jer. 15:17. Ismét: 18:20, és 20:9. Proverb, 31:8.”¹⁷ A szövegben egyrészt különösen nagy hangsúly kerül a cselekedetek jó, vagy rossz voltának eldönthetlenségére (amit egyedül Isten határozhat meg), de sokkal érdekesebb ennél a *rászabás* terminus újbóli előfordulása, ami itt nem csupán a büntetés, vagy kegyelem kiosztása szinonimájaként jelenik meg, hanem több bibliai textusnak – a már említett módon – az elbeszélő szituációjára való alkalmazását is jelenti. Az első három textus Jeremiás próféta szituációját szabja rá Bethlen élettörténetére, aki próféciáinak félreértése (illetve meg nem értése) miatt lett a megvetés tárgya (a második textus azért is érdekes, mivel a próféta itt szintén a cselekedeteiről való megemlékezést kéri Istentől: „Szabad a jóért rosszal fizetni? Hiszen vermet ástak nekem! Emlékezz rá, hogy eléd álltam, és szót emeltem értük, hogy elfordítsam róluk haragodat.”) Az *Önéletírás* utolsó oldalai tulajdonképpen az *Imádságoskönyv* beszédhelyzetét jelenítik meg újra. A *rászabás* Isten ígéje által valósítható meg, ezért a vallomás Bethlen számára kizárólag akkor működik, ha van olyan bibliai szituáció, mely által azonosítható (ahogy Bethlen a vesztét okozó írat címét is egy bibliai szituációra szabta rá). A *rászabás* így végül egy olyan folyamatként jelenik meg, amely újabb és újabb bibliai szereplők szituációival azonosítja az elbeszélő helyzetét. Az *Önéletírás* Bethlen cselekedeteit és népéhez fűződő viszonyát egyértelműen Nehémiás szituációjával azonosítja, aki éppen a közösséggel szemben idézi meg saját tanújaként Istent.

Istenhez, mint a cselekedetek végső megítélőjéhez való fellebbezés oka Bethlen egyik álmértelmezésében tárul fel. S. Sárdi Margit kitűnő tanulmányának, mely a jós és vágyálmok megjelenését vizsgálja a XVII-XVIII. századi erdélyi emlékiróknál, és egyik legfontosabb hivatkozási forrása Bethlen, talán egyetlen hiányossága, hogy csak az álmok bemutatására és lehetséges motivációira szorítkozik, de nem érinti az álmfejtés mozzanatát.¹⁸ Bethlen álmai (és látomásai!) formailag olyan bibliai párhuzamoknak feleltethetőek meg, mint amilyenek például a teofániatörténetek, vagy a végidők eseményeivel kapcsolatban megjelenő apokaliptikus látomások. Mind a teofániák, mind pedig az apokaliptikus álmok annak legitimitását alapozzák meg, aki részesül bennük (Isten kijelentette magát neki, és megmutatta szándékait). Nem pusztán az álmokkal kapcsolatban beszélhetünk azonban ilyen bibliai párhuzamokról, hanem az álmértelmezések is annak a folyamatnak feleltethetőek meg, ahogy a különböző bibliai álmfejtők – például József („*lesz még ennek az álomnak Józsefe*”), vagy Dániel – járnak el. Az álmfejtéssel kapcsolatban a következő lépéseket kell megkülönböztetnünk: az álom elbeszélése, szegmentálása, az egyes szegmentumok megfejtése, valamint végül a részletek összerakásából az egész álom értelmére való következtetés. Bár Bethlen az *Önéletírás*ban ezeket a (jós)álmokat mindig azok előtt az események előtt említi, amelyekre utalnak, értelmezésüket mégis a bekövetkezett események látszólagos kontrollja alatt tartja. Ahogy a bibliai szituációk saját helyzetére szabása visszafele, addig az álmok előrefele biztosítják elbeszélésének legitimitását. Ha azonban a gyémántos mennyasszonyról szóló álmát vesszük alapul,¹⁹ akkor egy más típusú kontroll is szóba kerülhet. Bethlen az álmot már szegmentumokra bontva írja le, melyeket egészen az utolsó elemig egy politikai jelentéskontextusban értelmezi. Az álom legfontosabb részeként megjelenő utolsó szegmentumot azonban egy személyes családi jelentéskontextusba helyezi (második felesége betegsége és lehetséges halála, és ennek nyomán harmadik házasságának ígérete). Az utolsó szegmentum azonban éppen megfejtése által akadályozza meg, hogy az egész álom jelentését megértsük. Tudjuk azonban, hogy (és ennyiben tökéletesen igaza van S. Sárdi Margitnak, hogy Bethlen

¹⁷ Bethlen, 979.

¹⁸ S. SÁRDI Margit, Jóslat és álomlátás XVII-XVIII. századi erdélyi emlékiróknál, in: Eksztázis, álom, látomás, Vallástudományi fogalmak tudományközi megközelítésben, szerk.: PÓCS Éva, Balassi Kiadó, Budapest, University Press, Pécs, 1998, 475-487.

¹⁹ Bethlen, 806-807.

kapcsán jós és vágyálmokról beszél) a feleség az *Önéletírás*ban megjelenített személy számára a nemi vágy kiélésének egyetlen lehetséges módja. A gyémántos koronájú menyasszony, azonban egy olyan leplezett vágyra irányítja a figyelmet, amely e másik vágy köntösében jelenik meg miközben a róla való diskurzus szintén szigorú tiltás alá esik. Másrészt azonban éppen Bethlen vágyának megjelenítőjeként teszi lehetővé, hogy az álom látójának és értelmezőjének vágya ebben az elrejtettségben lepleződjön le. (Maga a vágy éppen azért nem lepleződhet le az álom értelmezésében, mivel az álom álmodója és értelmezője ugyanaz a személy, ami nagyban megkülönbözteti Bethlen álomértelmezését a bibliai példától, ahol a személyek álmait mindig más fejt meg). A jelölő azonban ezt követően kiszabadul ez alól a (direkt) félreértelmezés alól, egészen addig a pontig, amíg meg nem találja értelmezésének lehetséges kontextusát. Az álmot ugyanis nem az álomfejtésként megmutatkozó interpretáció fejt meg (ami tulajdonképpen csak ajánl egy lehetséges megfejtést), hanem maga az *Önéletírás* a 821. oldalon, ahol Bethlen visszautasítja a számára felajánlott kormányzóságot, amit Caraffa úgy fejez ki, hogy a császár egész Erdély terhére Bethlen vállaira fogja helyezni: „*A diplomát megadák, és engem a császár nevével a vajdasággal holtig, és úri grófi titulussal, jószágokkal megkínálnak, de én reverzálisomra nézve megvetém.*”²⁰ Az említett álomszituációban Bethlen azzal utasítja el a gyémántos koronájú leányt, hogy már házas, mint ahogy a *reverzális* említése is egy elkötelezettségről ad számot. (Erre utalhat Bethlennek az álom megfejtésére irányuló értelmezésében az a magyarázó kitétel miszerint „*a szentírásban is az országok, nemzetségek leányoknak nevezetnek.*”²¹) Az álom utolsó szegmentumában egy olyan jelentés tárulna fel, ami Bethlennek arra a vágyára mutatna rá, ami lehetetlenné tenné azoktól a portréktól való megkülönböztetését, amelyeket kortársairól fest. Ez a különbségtevés Bethlen önéletírói munkájának egyik célja, ami azonban mentséggként is működik (miért nem vállalta Erdély vezetését, amikor lehetősége lett volna rá, miért csak helyettesét – és ellenlábasát a katolikus Kálnoky – küldte Bécsbe maga helyett, amikor kancellárként odahívták? Bethlen személyes döntéseivel nem pusztán Erdély politikai stabilitást ásta részben alá, hanem saját felekezetének – a reformátusoknak – a pozíciót is.) Bethlennek tulajdonképpen a hatalom birtoklásának vágya miatti szégyene tárul fel az álom megfejtésében, miközben éppen ez az elfojtás teszi lehetővé magát a felfedést. Bethlen számára a szégyen két útja kínálkozik: az egyik a hatalom birtoklása vágyának szégyene, mely pont azokkal állítaná egy sorba, akiktől különbözni akart, másrészt a felajánlott hatalom el nem fogadásának szégyene (melynek politikai következményei világosan láthatóak). A hatalom vágyának szégyene igazolja a hatalom el nem fogadásának szégyenét, de nem fordítva van-e a dolog és a hatalom el nem fogadásának szégyene próbálja meg igazolni a hatalom vágyának szégyenét? (mindez azt mutatja meg, hogy az emlékirat bármelyik említett oldalról is motivált, mindenképpen létrehozza a másik oldalt is, s azt a problémát, hogy a sorozatos elfedések valójában lehetetlenné teszik a motiváció feltárását, utóbbi variáció egyébként nagyban megféleltethető Bethlen kortársai véleményének, akik egy rendkívül hiú és ambiciózus embernek tartották.) Az egyik szégyen a másik szégyen igazolójává válik, és fordítva. Ha végigkövetjük az álom utolsó szegmentumának jelölőjét, akkor a szexuális szégyen a hatalom vágyának, majd ennek visszautasításnak szégyenével cserél helyet. Nem vezet-e a két szégyen egymással szembeállítására szükségszerűen egy eldönthetetlen helyzet-hez, mely abban a pillanatban, hogy kioltja e két szégyenérzet valamelyikét rögtön újra meg is kettőzi ezt a párt, mivel az egyik szégyenérzet kioltása rögtön a másikat hozza létre?

Bethlennek a *Diploma* körüli eseményekről szóló beszámolója azonban még egy érdekes információt tartalmaz, amikor arról ír, hogy megakadályozta nevének a *Diplomában* való említését (az adóterhek mérséklésével kapcsolatban, amit ő kért): „*Én mondtam, hogy vonják*

²⁰ U.a., 821.

²¹ U.a., 809.

ki az én nevemet, csak a dolog legyen meg; így sem tudom, mint emésztetem meg ahhoz az édes falathoz szokott magyarok gyűlölségét. Úgy is lőn.”²² Bethlen itt ténylegesen Nehémiás cselekedeteit másolja, aki szintén fontos feladatának tekintette a nép adóterheinek a csökkentését. Mindezt az is megerősíti, hogy Bethlen közvetlenül ezt követően utal Nehémiás fohászára: „De én: *Nehem. ult.*”²³ A két szituáció hasonlósága mellett azonban összefüggésbe hozható a két könyv azáltal is, hogy éppen ezen a ponton van szó Bethlen nevének a projektumból való kitörléséről (ahogy Nehémiás neve hiányzik például Ezsdrás könyvéből). A név kitörlése nem magát a szégyent szünteti meg, hanem azt a személyt, akire mindez vonatkozatható. Az utalás éppen e kitörlés miatt és helyett céloz arra a másik képzeletbeli (?) könyvre, melybe Isten írja fel az igaz emberek neveit. Bethlen saját szégyenérzetének döntésképtelen helyzetéből az egyetlen lehetséges kiutat az Isten előtti bűnvallásban látja, melynek következtében a *Diplomából* kitörölt neve egy másik „irat” részévé válik, amely képes megemlékezni róla. Bethlen felmentés utáni vágyát tükrözi ez a fohász, mely így a zsoltárok beszédmódjában megszólaló bűnvallást minden más beszédmód fölé emeli. A névnek a másik iratra való feljegyzése teremti meg Nehémiás-Bethlen számára, hogy egy közösségben, vagy éppen e közösséggel szemben biztosíthassa pozícióját.

Bethlen mentegetőzése ezáltal kerül át a vallomás, mint gyónás kontextusába. Kulcsár-Szabó Zoltán szerint éppen a mentegetőzés nyomán kialakult szégyent igyekszik feloldani a „másik” instanciája, akinek tulajdonképpen az egész mentegetőzés szól.²⁴ Bethlen számára ilyen címzett Istenen kívül még felesége, fia, illetve a keresztyén olvasó (bár igaz, hogy minden egyes címzettnek más és más befogadási (használati) útmutatást ír elő a szöveg, így például a feleség számára elsősorban az apológiát, míg fiának az instrukciót, mint elsősorban pedagógiai műfajt, míg a keresztyén olvasó esetében valószínűleg nem az olvasóra, hanem a keresztyénre kellene helyeznünk a hangsúlyt). A legnagyobb probléma, hogy az ilyen olvasók (akik tanúul is vannak hívva egyben) esetében nem áll rendelkezésre egy olyan referenciális biztosíték, mely lehetővé tenné a mentegetőzés sikerességét.²⁵ Ez a referenciális dimenzió csak konvencionális úton valósulhat meg, például olyan performatív aktus segítségével, mint a gyónás. A *meinen* belső aktusa ugyanis csak abban az esetben kényszeríthető arra, hogy egybeessen a *sagen* külső aktusával, ha a tanúul hívott másik képes azt ellenőrzése alá vonni. Márpedig Istenen kívül senki sem képes arra, hogy ezt a belső aktust megragadja és a külső aktussal összevesse (még olyan esetekben sem – írja Kulcsár-Szabó Zoltán – mint amilyen például az elvörösödés²⁶). A gyónás „képes olyan performatív helyzetet teremteni, amely az őszinteség, illetve a hazugság felőli döntés, valamint a szégyen és a mentegetőzés terhét kiiktatja, amennyiben a vallomás mint anakoluthon tanúja (Isten vagy a gyóntatópap mint acolyte) megelőlegzi számára a jóhiszeműséget, magára véve a hamis tanúzás terhét s nem kell a hit elvakult harcosává válni annak a belátásához, hogy ez az intézmény kivételesen mély tudással rendelkezik a nyelv performatív természetéről.”²⁷ (kiemelés: KSZZ) Az olyan megszólítások, mint például a jámbor olvasó Kulcsár-Szabó Zoltán szerint éppen a befogadónak arra a tulajdonságára utalnak, hogy képes „a szöveg mentegetőző és hívó performatív gesztusának megfelelő olvasás performatív dimenzióját feltárni.”²⁸ Bethlen keresztyén olvasója szintén azért előlegezheti meg az elbeszélő számára a bizalmat, mert hitelesnek fogadja el azt

²² U.a., 822.

²³ U.o.

²⁴ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Cselekvés és textualitás, A szégyen retorikája és az olvasás „eticitása”, in: U.ö.: Tetten érhetetlen szavak, Nyelv és történelem Paul de Mannál, Ráció Kiadó, Budapest, 2007, 295.

²⁵ U.a., 300.

²⁶ U.a., 305.

²⁷ U.a., 310.

²⁸ U.a., 313.

a tanút, aki előtt a mentegetőzés megvalósul. Az *Önéletírás* tehát csak és kizárólag az *Imádságoskönyv* felől közelíthető meg, melynek beszédmódja lehetővé teszi az én elbeszélhetőségének lehetséges feltételeit, és a szégyenérzetből való kilépést.

A zsoltárok személyes beszédmódja határozható meg tehát a szövegben olyan kontextusként, amelyben a gyónás és Isten segítségül hívása megvalósulhat. Másrészt azonban a zsoltárok szövegének egy másik jellegzetességére is rá kell mutatnunk, amit Gerhard von Rad a következőképpen fogalmazott meg: „Az istentiszteleten belül, ahol ezeknek az imádságoknak funkciójuk volt, szükségképpen meg kellett hogy maradjon az egyénnek a tipikushoz való kapcsolódása, minthogy éppen ez biztosította az egyes ember kapcsolatát a közösséggel. Az egyes ember panaszáinak tárgya tehát nem kizárólag a maga nyomorúsága volt.”²⁹ Mindez nem pusztán azt jelentette, hogy az egyes imádkozók szabadon helyezkedhettek az egyes zsoltárok én-pozíciójába (ahogy Bethlen írja: „adá Isten a számba...”), hanem azt is, hogy az így elmondott könyörgés úgy volt egy személyes imádság, hogy közben ez a személy egy közösség része is volt egyben. Az Isten színe elé állás mindazokkal egybekapcsolja az imádkozót, akik szintén ugyanezt tették, teszik, vagy tenni fogják. A szövetség személyessége csak a néppel kötött szövetségen keresztül valósul meg. A kultuszban tehát az egyéni sohasem vált külön a tipikustól, az egyén a közösségtől. A zsoltár az Isten színe elé lépés aktusával egy kultikus eseményt valósít meg, mely gyakran kapcsolódott egybe a nép történetének (s ezáltal Jahve tetteinek) az elismétlésével. Nem véletlen, hogy pont a sátoros ünnepet követően történik meg a törvény felolvasása és ennek hatására a nép bűnvallása Nehémiás könyvében, mivel a zsidók ekkor emlékeztek a pusztában velük együtt vándorló Istenre. Az *Imádságoskönyv* szövegében ezen a ponton a zsidó nép sorsának a magyarra szabása figyelhető meg (amelynek ekkor már nagyon komoly hagyományai voltak), de mindez a zsoltár történetismétlő beszédhelyzetében. Bethlen utolsó imájában ennek megfelelően egyaránt szólítja meg Istent egyesszámban, valamint egy „mi” nevében. Bethlen imádságában így egyszerre figyelhető meg egy egyéni és ezzel összefüggésben egy kollektív bűnvallás. Az imádkozó és vallomástevő pedig azáltal, hogy különböző bibliai szereplők pozíciójába helyezi önmagát, mintha az egész Szentírást a zsoltárok beszédhelyzetének megfelelően fogná fel, ahol a megjelenő én a mindenkori imádkozó által válik behelyettesíthetővé megfeleltetve magát e szereplő helyzetének.

²⁹ RAD Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája*, I. kötet, fordította: GÖRFÖL Tibor, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 308.

**II. Nemzet és irodalom:
a 20. század elejének paradigmaváltásai**

Magyarság- és '48-as élmény Krúdy Gyula két regényében

Krúdy nemzeti emlékezetre fókuszáló szövegeinek olvasata – egy történeti-elvű befogadásban – egyre kevésbé kerülheti el, hogy érintkezzen a kultúra más szövegeivel. Krúdy-értelmezésünknek – ha egy korszerű horizontban akarjuk elhelyezni – egy olyan kultúraközi szemléletre is nyitottnak kell lennie, mint amelynek jó terepe az irodalom antropológia felől való olvasata. A Krúdy-szövegek példái lehetnek annak, hogy az irodalom mennyiben tart fenn interferenciális kapcsolatot a kultúra olyan megnyilvánulásaival, mint a történelem, mítosz, hagyomány vagy nem utolsósorban az emlékezet. E gondolkört szűkítve, ha egy *történelmi érzék*¹, *tudatot* tükröző szövegben vizsgáljuk a *nemzet* – önmagában multidiszciplináris – fogalmát, az egyben kijelölheti azt az értelemformát, amelyen belül a *nemzetet* jelentésekkel láthatjuk el. Tehetjük ezt szerzőnk esetében is, hiszen történeti tárgyú szövegeiben konstruálódó *nemzetkép* – kultúraközi oldalról – a nemzetet tárgyaló diskurzusok fenomenológiai szemléletéhez² áll közel, amelyben maga a közösségi hagyományozódás, a kollektív tudat válik a vizsgálat tárgyává. E szemléletmód – a nemzet-eszme vonatkozásában – a közösségi értelemvilágot mint a valóság kulturális konstrukcióját keresi, amely döntően szimbólumokban és narratívákban *létesül*. „Mint sajátos közösség (...) a rá jellemző közös szimbolikus értelemvilágban manifesztálódik, vagyis kollektív tudata leginkább szimbólumokban és narratívákban ragadható meg.”³

A tárgyalt diskurzus a nemzetet elsődlegesen közösségi hagyományalkotásként tartja szem előtt, létesülő, alakuló folyamatként. Ez az alakuló szemlélet óv meg attól, hogy Krúdy nemzeti hagyomány-kezelését valami előre meghatározott, készen levő hagyománykészlet átvételeként értsük. (Maga a nemzeti hagyomány fogalma Hobsbawm nyomán amúgy is gyanússá vált az aktuális hatalom által irányított „kitalált hagyományok” értelmében.⁴)

Ha egységes viszonyítási rendszerként egy nemzeti hagyomány nem jöhet szóba, a Krúdy-szövegekben minduntalan visszatérő „nemzet-karakterológiai” képzetek a nemzet-sztereotípiák kulturális hagyományát idézik fel az olvasóban. A valamilyen előzetesen egységest célzó magyarságképzelések a „lényegi magyar” metaforikus konstrukcióiban⁵, a hazai szellemi

¹ A *történelmi érzék* kifejezést itt T.S Eliot fogalmai szerint használom, (*historical sense*) a jelen és a múlt együttlátásaként, amely – véleményem szerint Krúdy hagyománykezeléséhez is közelíthető. T. S. ELIOT, *Tradition And The Individual Talent = The Sacred Wood, Essay on Poetry and Criticism*, Methuen: London, Barnes and Noble: New York, é. n., 47-59.

² A nemzeti diskurzusokról bővebben: DEBRECZENI Attila, *Nemzet- és nacionalizmus-diskurzusok = Hatalom és kultúra II, Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6-10.) előadásai*, szerk., JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2004, 1183-1193.

³ Uo., 1189-1190.

⁴ Szerk., Eric HOBSBAWM, Terence RANGER, *The Invention Of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

⁵ Az olyan típusú felbukkanó képekre lehet gondolni, mint az Ál-Petőfiben az öreg tisztartó bemutatása: „Őszülő kondor fejével, napbarnított, barázdás arcával, lógós bajszával megtestesítője volt annak a mindenkori magyarnak, amelynek seregét nemzetnek szokás hívni.” KRÚDY Gyula, *Aranyidő*, szerk., BARTA András,

életben mindig is hangsúlyos, nemzeti jellemről szóló gondolkodás nyomait lehet felfedezni – amelyek például a 20-as évek irodalomkritikájában is megtalálhatóak.⁶ Ezek az esszenciális konstrukciók nem különböznek Krúdynak azoktól szinekdochészerű metaforáitól, amelyeknek szintén az identifikáció a tétje.

Az alábbiakban Krúdy olyan – sok szempontban hasonló – regényeinek (az *Ál-Petőfi* és a *Kossuth fia*) hagyományszerű olvasatára teszek javaslatot, amelyek a '48-as forradalom és szabadságharc témájában, e jelképtárhoz fűződő eseményekben, személyiségekben konstruálódnak. Ahogy már a témaválasztás is kijelöli: a regények múltolvasata a múlt feszültségeire, töréseire, egy meglevő helyzettől való elmozdulására fókuszál. Eközben a szövegek (különösen a *Kossuth fia*) metaforikusan gyakran teszik fel a „mi a magyar”, „milyen a magyar” kérdését, de a narráció megkísérelte válaszok a különböző olvasatok tükrében halasztódnak el. Ezért e két regény kollektív emlékezetet mozgósító, de a narrációban íródo többnézőpontúságára szeretnék rámutatni.

Magyarságkonstrukciók az Ál-Petőfi és a Kossuth fia című regényekben

A regények szemszögéből formálódó '48-as eszme, annak kulcsfigurái maguk is egy központibb, általánosabb metaforikának a részei. A szövegekben a nemzet képi konstrukciója követhető végig, amely a magyart mint központi metaforát a hagyomány kollektív olvasatában rögzült események, személyek eszközeivel narrativizálja. Az *Ál-Petőfi*-ben e sajátos nemzeti elképzelés a magyar történelem, irodalom, vagy egy sajátosan nemzetinek érzett táj metaforikus képeiben manifesztálódik. A szerzői előszó a XIX. század 40-es éveitől elindult Petőfi-recepció retorikai fordulatait imitálja, amely a költő kultuszát a költészet fölé rendelt principiumokkal (természet, magyarság) teremti meg. Ez az egyébként a későbbi Petőfi-recepció hagyományos nyelvébe is beépülő retorika, kultikus – vagyis önmagát nem kimondható – jellege révén teremti azt a pozíciót, amely Petőfi hiányzó alakját a nemzeti történelem rejtélyeinek (honfoglalás) vagy a magyar táj metaforikájába írja bele. Egység és távolság egyidejűségéről van itt szó, hiszen a kép totalításában valójában a jelölt alak távolságát írja. „Természeti csoda volt ő is, mint a Kárpátok hegylánca vagy a Tisza folyása. Lélekmegállító, mint a csillagos égboltozat, amely a magyar Alföldre borul, és csodálkozásba ejtő, mint Magyarország, amelyet az ősmagyar vezér a hegyek csúcsáról először megpillantott.”(...) Valamely nemzeti babona, ősi mítoszainkból, pogány vallásunkból maradt csodatevés gondoskodott arról, hogy sohase tudjuk feltalálni őt, mikor azt hittük, hogy már a közelébe értünk, ahol a szívverése van, levegőt fogott kezünk, eltűnik kutató lelkünk elől, mint kürtszó az erdőn, mint lélek a halottból, amint Árpád királyaink eltűntek, hogy soha többé nem találkozhatunk velük.”⁷ Látható, hogy a romantikus retorikában fogant előszó Petőfi hiányát egy sajátosan magyarnak érzett lényegiség metaforáiba írja bele. A regényszereplők olvasatai is fenntartják a nemzet példászerű költőjének metaforáját, akárcsak maguk a zsánerképszerű figurák, akiknek lekerékített, zárt karakterjegyei épp egy archetipikus magyar lényeg metaforájában szerveződnek.

Bp., Szépirodalmi, 1978, 284. Továbbá az 1922-ben megjelent Magyar tükör című publicisztika szövegeiben a, minden bizonnyal a trianoni traumának betudható, magyarság-értelmezés az alapmotívum. Első kiadás: KRÚDY Gyula, *Magyar tükör*, Bp., Atheneum, 1922.

⁶ Lásd Schöpflin Aladár Móríc Zsigmond-kritikáját. SCHÖPFLIN Aladár, *A Magyar irodalom a huszadik században V. = Nyugat*, 1924, 11. szám. (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00359/10929.htm>)

⁷ KRÚDY, i.m., 193.

A földrajzi hely mint társadalmi táj közösségi hagyományát célozza a regény – jobbra narrátori leírásokban konstruálódó – tájélménye is. E legnagyobb részt szabad térben játszó mű nagyon erős tájmitológiát épít fel, amelyben a Dunántúl vidéke egy XIX. századi magyarságélmény színekdoché metaforájában egyfajta szakrális táj olvasatát adja. Veszprém, Balaton környéke, a Bakony magyar költők, (Kisfaludy, Ányos Pál) illetve a magyar betyárvilág szellemiségét, de akár a közelmúlta utaló „honfibt” is magába foglal. (A Bakony mint „történelmi” bujdosóhely Krúdy regényében saját hagyományt is teremt: így szerepe van a *Festett király* és *A templárius* című regényekben.)

A magyar mitológia irodalmivá vált formában is megjelenik, a kort kifejező költők – akár kultikusan (mint Csokonai) akár ironikusan (mint a Petőfi-epigonok) – szereplők által idézetett versrészleteiben. (Utóbbi ironikus eljárásban még hangsúlyosabb a kimondás és a távolság feszültsége, hiszen az „ál-petőfi” versek csak *hasonlítanak* az eredetre, a művek öntükröző szemléletét erősítve ezáltal. A „petőfiséget” mint szubsztanciát itt nem az eredeti mű, csak az ahhoz való hasonlóság tükrözheti. Továbbá az irodalmi hagyománynak való kultikus alárendelődés is tartalmaz ironikus mozzanatokat. Ennek egy nagyon beszédes példaként – mint az szereplői és elbeszélői szöveg közötti gyors vágás – a postamesternek Ányos-szavalása kapcsán az elbeszélő nem mulasztja el megjegyezni a „diópálínkát”.⁸)

A *Kossuth fia* című regény⁹ magyarságképében a XIX. század mítoszá a kor történelmi eseményeire valamint azok előzményeire való reflexió szervezi. Itt a *ki* és *milyen a magyar* látens kérdése a „nagy” történelmi idők emlékeztető fel, ahol a történelem egyfajta magyar lényegiség hordozója. Ez az esszenciális szemlélet az eredet, a leszármazás metaforikus képeiben, a történelmi vezetők egymásraolvasásában, de a fabula szintjén az apa-fiú folytonosságban nagyon nyilvánvaló. A regény „legtörténelmibb” alakja apja után maga a Kossuth-fiú, akinek bevezető bemutatása egy öltözködésben, természetben, beszédben kifejezhető magyar esszencia metaforájában történik. Innen nézve Kossuth Ferenc mégis inkább az elvárt magyar lényeg hiányát domborítja ki. A látszat, a szemlélt alak európaiságának képzete egyfajta elképzelt magyarossághoz képest sajátosan másnak, idegennek mutat, amely mögött az elbeszélő szövege látens beszéd saját és a közösség magyarság-elképzeléséről.¹⁰ Ehhez a beszédformához husserli, ricoeuri (vagy általánosabban a fenomenológiai gondolkodás) hagyományelméletének *saját* és *idegen* dialektikus fogalompárja adhat elméleti alapot. E gondolkörben a hagyomány az (ön)azonosság és az én megalkotásának ontológiai feltételeként egyszerre foglal magában egybetartozást és távolságteremtést.¹¹ Az *Ál-Petőfi* állandó keresésmotívuma arról beszél, hogy az identitás konstruálása is dialektikus: az (ön)azonosság teremtése nem képzelhető el a máság, az idegenség megtapasztalása nélkül.¹²

A Kossuth-fiú bevezető bemutatásában Krúdynak azt a gyakori elbizonytalanító eljárását lehet felismerni, amelyben a tanú, néző szerepben létesült narrátor hiányos tudására irányul a figyelem. A szemlélt alak látszatként eltér a narrátornak a hitszerű hagyomány szemléletet

⁸ „(És az öreg postamester bizony nem tartózkodott a költői kitörésektől, miután Juliska keze ügyébe adta a diót, amelyet otthon főztek.)” Uo., 224.

⁹ Bár az általam elemzett szöveg regényformában Fábi Anna 1976-os kiadásának összeállítása alapján jelent meg, a továbbiakban az egyszerűség kedvéért regényként jelölöm. KRÚDY Gyula, *Kossuth fia*, utószó, FÁBI Anna, Bp., Magvető, 1976.

¹⁰ „Sehol nem látjuk meg rajta magyar származását, nemzeti elhivatottságát, történelmi küldetését és a ritka magyar mitológiából való származását. Egy történelmi álom, aki álruhában járja a világot.” Uo., 6.

¹¹ BENGI László, Találkozás vagy szétválás? A kulturális fenomenológia kérdéséhez = Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése, szerk. BICZÓ Gábor, KISS Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003, 153-166.

¹² Lásd: Paul RICOEUR, *A narratív azonosság = Narratívák 5. Narratív pszichológia*, szerk., LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta, Bp., Kijarat, 2001, 15-25.

tolmácsoló „lényegiségre” vonatkozó tudásától, fenntartva valamelyes bizonytalanságot a személy azonosságát illetően. A Kossuth-fiú látszatban megmutatkozni nem tudó magyar lényegiségét a – már említett – genealógia, származás elve ellensúlyozza, megtartva a személyéhez köthető ismerősséget, bizalmat. Hozzá kell tennünk, hogy ugyanitt az „álom” és „álruha” metaforák e hagyományba ágyazott magyarságtudat bizonytalanságát, vágszerűségét is felkeltik. A történelmi előkép, Rákóczi, aki szintén nem egységes személyiséggént felmutatott az „arcadást” az identitást építi és bizonytalanítja el egyszerre.¹³

A hagyományba ágyazott magyarságtudat mindkét regényben hősközpontú, a nemzet vezető figuráiban összpontosul. A *Kossuth fiában* az eszmei vezetők előző történelmi alakokkal való párhuzamban nyerik jelentőségüket, így a már idézett, Krúdy korában eléggé megterhelt Rákóczi-Kossuth párhuzamban. Viszont ezt az egymásraolvasó, mitikus szemléletet is ironizálja Krúdy, a fabula szintjén éppen a Kossuth Ferenchez fűzött függetlenségi elvárások átpolitizálódásában. A Hunyadi János- Mátyás – Kossuth apa-fiú párhuzam¹⁴ az események nézőpontjából, a történelmet író vezér és a reális viszonyokkal megalkuvó politikus feszültségében válik érvénytelenné. Az eszmei vezetők ironikus olvashatóságára a következőkben térek ki.

Kultusz és irónia: a hagyomány kettős olvasata

Ahogy már az előzőekben is volt rá példa, a regények úgy kultikus-magasztaló mint ironikus szemléletben építik fel a ‘48-ra vagy általánosabban a XIX. századra vonatkozó szövegeket. Mindkét regény a ‘48-as szabadságeszményt elfojtó korokból villantja fel a forradalmi események kultikus olvasatban rögzült nyomait, előbbi az ötvenes évek megtorló-legendaképző közegéből, utóbbi a Monarchia idejének, Kossuth Ferenc politikai fellépéséhez fűzött elvárásaiban. Valójában átmeneti, lehetőségektől feszülő időszakok ezek, a függetlenségi eszmék felélesztésének csíráját is magukban hordozzák. A kollektív emlékezetben, – mint amelynek nézőpontját a tárgyalt szövegek is megalkotják – ‘48-49 egyszerre kelthette a lezárt, befejezett múlt képzetét, amelyre az utókor már emlékezhetett, ugyanakkor viszont, mert elbukott, megvalósulatlan ígért és ideál formájában merülhetett fel újra, mint ami szüntelen megvalósulásra vár.¹⁵ Vagy egy más megközelítésben: a nagy történelmi emlékek valójában arra alkalmasak, hogy egy értékvesztő jelent a nemzet aranykorával szembesítsenek.¹⁶ (Ebben a gondolkörben a jelen érdekében, elvárásaiból konstruálódó múlt ideologikus nézőpontját lehet vizsgálni.) Az *Ál-Petőfi*ben az önkényuralom elnyomása alatti populáris Petőfi-mítosz és az általa való emlékezés valójában a rejtett ellenállás egy formáját jelenti. A *Kossuth fia* szövegben Kossuth-név szimbolikája, mint amely a Függetlenségi Párt mellett a néptömegek függetlenségi érzelmét táplálja „billenti ki” a monarchiabeli egyensúlyt. A

¹³ „Egy II. Rákóczi Ferenc, aki a maga korában gyékényes lengyel székéren utazik, mint egy borkereskedő, aki a hegyaljai borát akarja eladni külföldön.” KRÚDY, i. m., 6.

¹⁴ „Az ácsolt emelvényt ezer és ezer visszafojtott lélegzet veszi körül, amikor Kossuth Ferenc megszólal, és arról beszél, hogy revízió alá kell venni a 67-es kiegyezést. Bátor szó, de még bátrabb, amit a télszakállú Madarász József a népnek mond. Hunyadi János fiához hasonlítja Kossuth Ferencet, ahhoz a Hunyadi fiúhoz, aki Mátyás királynak választottak. Trónra kell emelni a Kossuth-fiút.” Uo., 162.

¹⁵ GYÁNI Gábor, Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése, Bp., Napvilág, 2000, 115.

¹⁶ Kelemen Zoltán a jelen érdekében formálódó múlt konstrukciójában Jan Assman gondolatát követi. KELEMEN Zoltán, *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*, Bp., Argumentum, 2005, 248-249.

szövegek ezért a „magyarság” metaforáját olyan szövegkonstrukciókban mozgósítják, amelyben a nemzet egy fordulatszerű történelmi időszak tükrében olvasódik. Innen a regények valamilyen nemzeti lényeg kifejezni akaró, továbbá ‘48-ra vonatkozó zárt, kultikus hangneme, amely azonban elkülönül a regények „történekeitől”, és egymásra vonatkoztatva ironikusnak is hatnak. Az *Ál-Petőfiben* a magyar XIX. század kultuszát megteremtő dikción belül kap ironikus hatást a regény eseményvilága: a szereplők vágyszerű olvasatain belül minduntalan elmozduló, lezárulni nem tudó Petőfi-keresés, amely azonban csak kisszerű, szélhámos álköltőkkel képes szembesülni. A *Kossuth fiában* a jórészt csak az emlékezet által feleleveníthető hagyomány, a Kossuth-legenda pátoszteli nyelve ellenpontja annak a zűrzavaros eseményvilágnak, kornak, amelyben a politikai pártok széthúzásai mellett a Habsburg-uralkodó „vigyázó szeme” is öröklik a magyarok felett.

A regények poétikai strukturálódását szem előtt tartva nem hallgathatjuk el azt, hogy az említett kettős világkép anekdotikus szerkezetükben konstruálódik. Az anekdotára vonatkozó kutatásokból tudjuk, hogy a művekbe beépülő anekdota, az anekdotikusság jó eszköz a többrétegűség megalkotására.¹⁷ A tárgyalt szövegek epizodikus, és az elbeszéltséget felvállaló építkezése a kort kifejező tipikus, zsánerképszerű alakjaival egyfajta kedélyességbe oldják az átmenetiség feszültségeit. (A történelmi-társadalmi helyzet folytonos mozgásban levő jellege, a politikai csatározások, vagy a folytonos Petőfi-keresés állandó feszültséget generál.) Az *Ál-Petőfiben* a Mikszáthot imitáló hangnem még nyilvánvalóbbá teszi az anekdotikusság narratív hagyományának követését. Másrészt ez a kedélyes hang az olvasásban iróniaként fordítható, az iróniának azt az alakzatát mozgósítva, amelyre a különböző beszédszólamok egymásra és önmagukra való tükrözéséből következtethetünk. A szereplői fokalizáció többnézőpontúsága, de a személyes elbeszélő és a szereplők nézőpontjának széttartó viszonya folytonosan iróniát gerjeszt. Az anekdotázó vidéki értelmiség, vagy a féltékenységre beszűkülő, szerelemföltő asszony beszédszólamán belül magára a szabadságharcra is történnek ironikus reflexiók.¹⁸ A *Kossuth fiában* az anekdotikus regénykompozíció általi súlytalanodását úgy érzi az olvasó, hogy az elbeszélő közvetlen a korra vonatkozó pozitív értékelését a szöveggörnyezet, a századforduló politikai csatározásai teszik ironikussá. Néhol magában az elbeszélői szólamokban is jelen van a kettőség, úgy, hogy az idézés, az állásfoglalás hiánya, engedi meg a dolgok többrétegű szemléletét.¹⁹

A ‘48-as eszmék mellett az ehhez a hagyományszemlélethez szervesen tartozó eszmei vezetők is ironikus szemléletben tűnnek fel. Az *Ál-Petőfiben* a szereplők vágyszerű nyomok alapján történő Petőfi-keresése valójában a hiányt tematizálja. Továbbá a kanonizált Petőfikép visszajára fordítása magára a költő-szubsztanciára irányuló irónia, hiszen a bujdosás kisszerűen zárt helyzetei, valamint a szerelemre képtelen ál-petőfi figurák a „szabadság és szerelem” mítoszában fogant Petőfi-képet játszik ki folyamatosan. A *Kossuth fia* úgy formálja kultikusan a két különböző kor „vezérlelkének” Kossuth Lajosnak és fiának alakját, hogy az apa-fiú leszármazásban a jellegzetesen XIX századi, emberfeletti, „népek vezetője” hőstípust egy kissé spleen-es, rezignált hősformává stilizálja. Ez az elcsúszás már az öreg Kossuth alakjának élő kultusztárggyá válásában, az emigráció zarándoklataiban látható.

¹⁷ A *Kossuth fia* kapcsán Fábri Anna és Sturm László reagált a szöveg anekdotikusságának poétikai hatásaira. FÁBRI Anna, *Utószó* = KRÚDY Gyula, *Kossuth fia*, Bp., Magvető, 1976, 371-383.

STURM László, *Hagyományok metszéspontján, Források, műfaji klisék és elbeszélésmódok* Krúdy Gyula egy regénycsoportjában, Bp., Anonymus, 2000, 128-136.

¹⁸ Lásd Amanda beszédszólamát. „Hisz emlékszik, urambátyám, hogy már negyvennyolcban is becsukta őt a szobájába Júlia, amikor kraváll volt az utcán.” (Kiemelés tőlem.) KRÚDY, i.m., 268.

¹⁹ Lásd az elbeszélő szólamát: „Aranykor volt ez, mikor minden érzélem és cselekedet az országban az uralkodó kedvére történik. A szolgaság kora, mondják más történetírók, amikor a nemzet maga óhajtotta a zsarnokságot annyi szabadságos és boldogtalan esztendő után.” KRÚDY, i.m., 221.

Kényszerű, létért harcoló írói tevékenysége múltjából nézve pótlék, hiszen cselekvő tettek helyett önkifejezése egyre inkább az írás, tollbamondás eszközeire szűkül. Fia verselgető, művész hajlamaival ellentétben, alakja tettei által értelmezhető. Ám – Krúdyra nagyon jellemzően – a tett is olvasásközpontú, az irodalom nézőpontjához közelítve talán Kossuth szónoki tehetségében már eleve lappangó szövegszerű mozzanatokat. „Ő maga ugyan sohase írt verseket, mióta a század legnagyobb eposzát, a magyar szabadságharcot megcsinálta.”²⁰ Az élőhalottság motívumát kelti fel idézett vallomása:” – *Meghaltam 1867-ben – mondta sokszor I. Ferenc József megkoronáztatása után.*”²¹ A kossuthi eszme folytatójának az őt kultusszal fogadó nép képzelete a főhős Ferencet képzelet, mivel a fiúi leszármazás a hagyományokban gondolkodó közösségi tudatban az eszmények vágyott egységét jelenti. Lénye viszont kissé idegenszerű európaiságában, szónoki kimértségében, egyezkedő politikájában elcsúszást mutat az apai eszményektől. A *Kossuth fia* rövidebb változatában a nép hőroszalkotó képzeletét nem tudja kielégíteni: „Az öreg debreceni polgárok sehogy sem tudják az apafiús hasonlatosságot felismerni az utódban ama lelketrázó magyar fantommal, aki a kocsmához közeledő Nagytemplomban a Habsburg-házat trónjavesztettnek nyilvánítja.”²²

Mindkét regény felidézi a szabadságharc egy döntő eseményét: A *Kossuth fia* a győzelemmel kecsegtető kezdetet, az *Ál-Petőfi* a vesztes véget – mindkét helyen az ironiának azt a forrását mozgósítva, amelyben az időbeli távolságot az olvasatok próbálják áthidalni. Utóbbi regényben a segesvári csata egy szereplői elbeszélés tükrében konstruálódik. Lisznyai, az egykori költő-barát úgy akarja felfedni Petőfi utolsó napjának rejtélyét, ha pontos, minden részletre kiterjedő tudósítást ad a csata lefolyásáról. Ám a vízióban feltáruló, majd az elbeszélésben a jelenlét illúzióját keltő pontosság épp ezáltal árulja el képzeleti, vagyis hiányban fogant jellegét, hogy olyan patetikus dikciót használ, amely az elbeszélés regényességére, fiktív voltára irányítja a figyelmet. Az elbeszélés képzeletiségét nemcsak nyelve, hanem egy külső nézőpont is megerősíti. Lisznyai monológjával párhuzamosan az elbeszélő szólama egy másik történetstílust is megalkot: zsandárok közelednek a házhoz, hogy Lisznyait elfogják, amelyet azonban a költő saját képzeletének vakságában nem vesz észre. A két narratív szint közötti viszony korrelatívként olvasható: Lisznyai történetmondása által valójában ugyanazt a Petőfi-sorsot ismétli meg, amit felidéz. Értelmezői pozíciója csak arra képes, hogy azonosuljon a megidézett Petőfi-alakkal, nincs egy olyan pozíció birtokában, amellyel az elvárt igazságot elérhetné. A szabadságharcról szóló elbeszélésben csak a tényeket helyettesíteni akaró szöveg- és nem az a tényszerűség lepleződik le, amit az elbeszélés megcéloz.

A *Kossuth fiában* a '48-as pesti események 1904-es megünneplése az egykori esemény megismétléseként fordul ironiába. A pesti nép körében lappangó függetlenségi gondolatok feszültségének nemzeti ünnep ürügyén való kirobbanását „emeli be” itt Krúdy, mikor is elég volt egy a király házáról hiányzó zászló, hogy a felhevült tömeg utcai rongálásban törjön ki. A szövegbeli jelenetben Kossuth Ferenc kissé passzív, fáradt úriemberként viselkedik, mikor is az elé járuló, nemzeti érzéstől fűtött résztvevők műsora felé nem mutat érdeklődést. Maga az ünneplés csakis az egykori márciushoz való hasonlóságban (zászlók, szavalatok, magyar ruha, „Petőfi-képű” szervező) tud csak tükröződni, de a szövegben épp a hasonlóság mentén való jelentés, a tükröző-funkció bizonytalanodik el. A tömeget hiába lelkesíti a spontánul kitörő Pilvaxba való zárandoklat, mintha új március készülődne, a tettvágyban kitörő nemzeti érzés célját nem találva, esztelen rongálásban talál kielégülést. A forradalom mint rongálás ironikus kifordítása mellett annak „szabadság” jelentését is kikezdi a szöveg a Kossuth-fiúnak amiatti aggodásában, hogy Ferenc József őt fogja felelőssé tenni a történelemért.

²⁰ Uo. 137.

²¹ Uo. 38.

²² KRÚDY Gyula, *Kossuth fia* = A tegnapok ködlovagjai, Bp., Eri, 2004, 74.

Talán a fenti, taláalomra kiragadott példák is meggyőzhettek arról, hogy Krúdy hagyományhoz való viszonya valamiféle zárt-rögzített nézőponttól eltérően szövegszerű mozgásban formálódik, ahol is a mitizáló, kultuszalkotó jelenségek egyszersmind iróniába is fordulnak.²³ Ironikus a szabadságharcnak olyan utána következő, hanyatló korok jelenéből való olvasatai, amelyek a függetlenségi eszmét egyszerre érzik eltemetettnek és feléleszthetőnek, ám a folytonos elbizonytalanítás mégis kétségessé teszi a múlt visszahozatalát. A szabadságharcnak Krúdynál visszatérően (nemcsak e két műben) *regényként*, *álomként* vagy *legendaként* való megnevezése vagy láttatása egyrészt esztétikumká oldja az eseményt, másrészt a jelenlét hiányát, a felejtést sugallja. A *Kossuth fia* egy passzusában a szabadságharc mint szövegtéma annak távolságát jelenti, amely szinonim az álom vagy legenda képzeivel. „*Gracza György már szép regényekben írta a magyar szabadságharc történetét, mintha századok előtt történt volna... Kossuth Lajos olyan messzire ment a nemzeti fantáziától, mint valami legenda...*”²⁴ A függetlenségi téma mentén kirajzolódó magyarság-elképzelések, annak a hagyománykészletből „beemelt” témái maguk is szövegekként olvasódnak, amely egy-egy kor identifikációjaként egy központi metafora narratív kibontásában konstruálódásában érhető tetten. A ‘48-as tematikát nem vezethetjük vissza valamiféle egységes, a szövegeket megelőző szerzői eszmevilágra, mivel az mindig az egyes szövegek (beszélői szólamok) saját szándékában és viszonyukban formálódik.

²³ Az iróniát Paul de Man fogalmai szerint értem, a szövegek empirikus valóságukban elmerülő és ennek inautentikusságát hordozó nyelv tudatainak kibékíthetetlen kettősségeként. Paul de MAN, *A temporalitás retorikája = Az irodalom elméletei*. I., szerk., THOMKA Beáta, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, Jelenkor, 1996, 5-60.

²⁴ KRÚDY, i.m., 35.

„Szent kengyelfutók és gladiátorok”

Ady Endre nemzetproblémára adott válaszai a század- és ezredfordulón

Tanulmányom címe alapján több elvárás is kézenfekvőnek látszik. Nehéz elképzelni, hogy Ady Endre munkásságának tárgyalása során nélkülözni lehessen poétikatörténeti vagy versesztétikai szempontokat. Adyt természetesen költőként tartjuk számon, magyarsággal (magyarságával) vívódó költeményeit középiskolás fokon is ismerni kell, ez a háttérismeret markáns befogadói pozíciót teremt. Úgy gondolom, ha megpróbáljuk Ady írásait *nem* egy költő szövegeiként olvasni, átformálhatjuk ezt az attitűdöt. Ady publicisztikáján keresztül szeretném megközelíteni azt a kérdést, hogy a századelő magyar közgondolkodásában milyen problémákat vetett fel a „mi a magyar” és a „hogyan nyilvánul meg a magyarság” kérdése, s ezeket a cikkeket sajtótörténeti, illetve kultúr- vagy esztétikatörténeti szempontból kívánom megvizsgálni. Ezek az írások bizonyos esetekben irodalmi vitákra, támadásokra reflektálnak, így lehetetlen lesz teljesen mellőzni azt a szempontot, hogy szerzőjük mégiscsak közéleti és kultúrpolitikai viharokat kiváltó költő volt, de ismétlem, célom az, hogy Ady Endrére elsősorban mint közíróra, közéleti kérdéseket feszegető publicistára, társadalmi, filozófiai, kulturális problémákat felvető gondolkodóra tekintsek. Ez a nézőpont magában hordozza az argumentáció lehetőségét, a líra által megjelenített nemzet-problematikával szemben a közéleti írások kritikai tanulmányozása során értelmes és termékeny lehet az „igaza volt-e” vagy „igaza lett-e” kérdés megfogalmazása.

Az argumentáció lehetősége alkalmat teremthet arra, hogy (a dolgozat továbbgondolásként) a feltárt eredményeket összehasonlítsuk vagy párhuzamba állítsuk a „hosszú tizenkilencedik század” végén virágzó magyar társadalomtudomány eredményeivel. Egy ilyen esetleges összevetés során azonban szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy Ady nem volt szaktudós. Nem tudományos felkészültsége avatja a századforduló korának kihagyhatatlan szellemi figurájává. A kor Magyarországnak hihetetlenül tarka, sokszínű kulturális életében Ady közírói, publicisztikai munkássága teoretikus kidolgozatlanlanságával együtt igazolja, hogy a költő problémaérzékenységével, frázisoktól mentes demokratikus elkötelezettségével, morális világnézetével hasonlóan maradandó válaszokat tudott adni a nacionalizmus és patriotizmus, kozmopolitizmus és internacionalizmus, integráció vagy izoláció, elszigetelődés vagy nyitottság problémakörére, mint társadalomtudós kortársai (Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Somló Bódog, a *Huszedik Század* c. folyóirat munkássága) a konzisztens, tudományos érvelés eszköztárával. (Fentebb említettem, hogy igyekszem háttérbe szorítani Ady költő-szerepét, de ezt a szerzői háttérrel *teljesen* mellőzni lehetetlen, értelmetlen és terméketlen volna). Úgy vélem, ennek a problémaérzékenységnek és a teoretikus kötöttségektől való mentességnek köszönhető, hogy a következő értékelés megállja a helyét: „A menekülő modernségtől, az érzelmi-morális lázadástól a társadalmi forradalomhoz vezető utat a századelő Magyarországnál [...] Ady Endre járta végig legkövetkezetesebben. Azt ő életműve – poézise és publicisztikája – a legfontosabb látlelet a századelő Magyarországról”.¹ (Ez a megállapítás,

¹ HUSZÁR Tibor, *Nemzetlét – Nemzettudat – értelmiség*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984, 185–186.

különösen az forradalomig vezető *út* metaforája az életmű ma már korszerűtlennek tekinthető teleologikus, a forradalmat minden gondolkodó hiteles végcéljának tekintő szemléletéből ered, ami számomra meglehetősen erőszakolt. Úgy gondolom, a modernség akarása, a morális lázadás és a társadalmi forradalom ideájának elfogadása mozaikként jellemzi Ady közéleti írásait. Huszár Tibor véleményét mint értékítéletet ettől a megszorítástól függetlenül érvényesnek tartom).

Ady Endre publicisztikai írásai sajtótörténeti példaképek, az intellektuális és személyes bátorság valamint a megkérdőjelezhetetlen kulturális beágyazottság és színvonal remekeit találjuk újságcikkei között. A következőkben elsősorban az 1905 és 1914 közötti termésből válogatok, ezen periódus darabjait a szakirodalom általában a közírói életmű érett, kiforrott megjelenítőinek tekintem.² Az írások válogatásánál elsősorban a nacionalizmus kihívására adott választ tartom alapvetőnek, de ugyanígy kiemelhető lenne a kozmopolitizmus elutasítása is. (Elsősorban a *Csaholó hazafiság; A nacionalizmus alkonya; Ismeretlen Korvin-kódex margójára; A népek összefolynak; A robbanó ország* vagy a *Mágnások és püspökök uradalma* című cikkekre kívánok koncentrálni). Igazolando előfeltevésem alapján ez a magyarság- és kultúrakép a külsőségektől, intézményi háttértől elvonatkoztatott, a „lelkek forradalmához” kapcsolódó, a munka, haladás, moralitás, humanitás és demokratizmus benső meggyőződésé-
ként írható le, s ez a nemzetdefiníció a modernitás keretei között – függetlenül az épp aktuális történelmi körülményektől – tartalmas és elfogadható.

Hazafiság vagy maszlag

A *nemzeti* és a *kozmpolita* jelzők dichotómiája a 19. század második felében élénk vita tárgyát képezte, de elsősorban egyfajta nemzeti művészeti stílus alkalmazását vagy látványos mellőzését értették rajta. A költészet, dráma, zene vagy építészet stílári jellemzői jelentették a nacionalizmus és kozmopolitizmus körül kialakult diskurzus keretét és kiindulópontját.³ Ady költészetét végigkísérve logikusan beilleszthetnénk ezt a vitát egy poétikatörténeti ívbe,⁴ de pontosan ezt kívánom elkerülni azáltal, hogy Adyt (amennyire ez lehetséges) igyekszem eltávolítani a költői szereptől, s próbálom publicistaként előtérbe állítani. Nem tartanám adekvátnak, ha egy skizofrén szerzői alakot konstruálnék, és egymástól tökéletesen elszigetelten tárgyalnám a költő-Adyt és a publicista-Adyt, de azt bizonyítható és igazolható állítás-

² Ez a tág korszakhatár Ady Endre munkásságában tovább tagolható, a könyvtárnyi szakirodalom alapján fordulópontnak tekinthetjük az 1908-as évet, a *Nyugat* megalapításának évét, vagy a költői tudatosságnak kiemelkedő momentumát. (vö.: KIRÁLY István, *Ady Endre*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1972, II. kötet 22. skk.). Hasonlóan fordulópontként lehetne említeni az 1912-es évet, a Léda-versek korszakának vége és a társadalmi változásokba vetett remény elhamvadásának évét. (vö.: KENYERES Zoltán, *Ady Endre*, Korona Kiadó, Budapest, 1998, 55–57.). Ebben a tanulmányban nem szándékozom Ady fejlődéstörténetét tárgyalni, ezért nem térek ki az említett korszakok jellemzőire. Mivel az általam választott problémakör, a nemzet-problematika kérdéskörének dilemmáit összegyűjteni, felmutatni szeretném, nem pedig genezisében vagy fejlődésében analizálni, az említett hosszú és heterogén korszakot egy életmű egy kincsesbányájának tekintem. Alkalmanként az általam keretként választott 1905–1914 közötti periódust is át kívánom hágni, ez az önkorlátozás inkább csak a kiválasztott újságcikkek praktikus és nagyvonalú datálása. A Fejérváry-kormányban betöltött darabont-funkció és a világháború kitörése közötti időszakaszt egyszerűen azért választottam ki, mert ezekből az évekből találtam a legnagyobb számú, máig relevánsnak tekinthető írást, mely a nemzet és magyarság kérdéskörére fókuszál.

³ KOMLÓS Aladár, *Vereckétől Dévényig*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972, 57. skk.

⁴ Az ilyen típusú poétikatörténeti elemzésnek bő szakirodalma van, pl.: KOMLÓS Aladár, *i. m.*, 130. skk.; KIRÁLY István, *i. m.*, 77.; 153. skk.; KENYERES Zoltán, *i. m.*, 43. stb.

nak gondolom, hogy Ady bizonyos distanciát teremtett és tartott a költői és az újságírói életmű között. Ennek egyik bizonyítéka épp a nemzet-problematika kérdéskörébe tartozik, a korai verseskötetek (jellemzően az *Új versek* és a *Vér és Arany*) darabjaiban a magyarság kifejezésének markáns eszköze lesz a keleti, ázsiai, pogány mitológia poetizálása, „1905-től kezdve megfigyelhetjük, milyen örvénylést indít benne keleti származásának egyszerre vonzó és taszító gondolata”.⁵ A publicisztika szövegeiben nyomát sem látjuk ennek a vonzásnak-taszításnak, az ezekben az években íródott újságcikkek a keletre utaló jelzőket, kulcsszavakat (tatár, turáni, Gangesz, ázsiai stb.) egyértelműen negatívként szerepeltetik.⁶ Ezek a jelzők általában a közéleti ellenfelek, a nacionalisták jellemzésére szolgálnak.

A nacionalizmus – kozmopolitizmus – patriotizmus kérdéskör tárgyalásakor különös gonddal kell figyelni a terminus technicusok *tartalmi* jellemzőire. Ady a közel tíz év alatt nem használta szigorú következetességgel ezeket a kifejezéseket, bár a különböző szavak által jelölt fogalmak jelentésköre többé-kevésbé rögzített. A *patriotizmus* terminust különösen óvatosan kell kezelnünk. Ha a következő, korai (1902-ben írott) részlet könnyen megtéveszthet minket: „Faji büszkeségünk, patrióta képzelgéseink üstökénél lehet bennünket legjobban megfogni. [...] A lényegét és valóságot nem keressük, mihelyst hazafissággal csaholják hazug módon tele a fülünket”.⁷ A szövegkörnyezet egyértelműen igazolja, hogy „a patrióta helyett itt nacionalista értendő”.⁸ A fogalmi finomítás igényét jelzi, hogy később megkülönbözteti ezeket a fogalmakat. „Stendhal a maga korában az olcsó hazafiaszkodást *patriotisme d’antichambre*-nak nevezte. Magyarul olyan szeretete ez a hazának, amelytől szegény haza holtáig koldul. Ez az előszobai, sőt cselédszobai, még sőt – ólbeli hazafisság [...] él, nagyon él Magyarország földjén”.⁹ A nacionalizmus, mint negatív gyűjtőfogalom jellemzői jól beilleszthetők ebbe a körbe: „A nacionalizmus a [...] legfőrtelmesebb hazugság és a legveszedelmesebb nyavalya. Kiaknázza a tömegek vad butaságát, a félműveltek szenvedélyeit. A *nacionalizmus* voltaképpen *internacionális* szövetkezete a sötétségnek, butaságnak, s a gonosz tekintélyek önzésének”.¹⁰ A nacionalizmusnak ez a hármas meghatározottsága (butaság, önzés, nyavalya) végigkíséri az életművet. Néhány jellemző példa arra, hogy ez a sűrített definíció szétbontva kerül kifejtésre. Kulturálatlanság: „Hát azt hiszik, hogy fokossal, kanászkodással, betyárkodással lehet nemzeti államot csinálni? Nem is beszélve kultúr-államról”.¹¹ Hazug önzés: „a nemzetieskedés vagy [...] hazafiaszkodás kitűnő üzlet”,¹² vagy a „hangos, ádáz hazaszeretet legtöbb esetben a gazemberek tévesztő szándékú jelszava”.¹³ A nacionalizmus mint *kórság* metaforikus, ironikus részletezése: „A kultúremler különben is túl van a nacionalizmus nyavalyáján”.¹⁴ A *Ha a bacilust fölfedezik*¹⁵ című írásának keserű ironiája teljes egészében a nacionalizmus „bacilusának” kórtüneteit és terjeszkedését festi le. Ha ez a bacilus okozta nyavalya elhatalmasodik, az önző hazugság törvénné válik és a

⁵ KOMLÓS Aladár, *i. m.*, 136.

⁶ Vö.: A história városa, AEÖPM IV. 22.; Ismeretlen Korvin-kódex margójára, AEÖPM VII. 17.; Az Ige veszedelme, AEÖPM VII. 32.; Jegyzetek a napról, Los von Occident, AEÖPM VII. 261.; Úti levelek, Magyarország és az antimilitarizmus, AEÖPM VIII. 100.; A történelmi pellagra, AEÖPM VIII. 299.

⁷ *Csaholó hazafisság*, AEÖPM III. 105.

⁸ KOCZKÁS Sándor, *Ady forradalmi patriotizmusa*, XV. o. In: ADY Endre: *A nacionalizmus alkonya*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959. A bevezető tanulmányt írta: Koczás Sándor.

⁹ Hazafisság és maszlag, AEÖPM VIII. 155.

¹⁰ *Nacionalisták*, AEÖPM III. 64.

¹¹ *Szégyen*, AEÖPM III. 95.

¹² Werbőczy és az ő népe, AEÖPM IX. 20.

¹³ Arcképek – Jules Lemaitre, AEÖPM VIII. 188.

¹⁴ Megszerettetik a hazát, AEÖPM IX. 253.

¹⁵ *Ha a bacilust fölfedezik*, AEÖPM VIII. 233–234.

sötétség megszokottá, normálissá lesz, akkor az eredmény Ady jellegzetes jelzőhalmozásával a következő: „Terhelt ország, összevissza ország, koldus ország, beteg ország, gennyes ország, úri ország, függő ország, rossz helyzetű ország, persze: kulturálatlan ország”.¹⁶

A nacionalizmus látszólagos ellenpólusának, a kozmopolitizmusnak a jellemzésére nem találunk ilyen expresszív leírást. Az irodalmi és közéleti támadásokra utalva önironikus módon magára veszi ezt a jelzőt, de ez az önjellemzés inkább tekinthető gúnynak, mint valós önmeghatározásnak. Magáról írja ezt: „A költőjelölt nebuló 1896-ban írt egy hazafias Kossuth-verset. Azóta kozmopolita, vármegyének elárulója, darabont gazember lett belőle”.¹⁷ Ha elhagyjuk a hazai közélet heves szópárbajainak terepét, hitelesebb analízishez jutunk. Egy Párizsból küldött tudósításban, Marcelin Berthelot nekrológiájában a (sokszor dacosan magára vett) szitokszó helyett használható fogalomelemzést találunk: „Ő volt az, aki először disztíngvált internacionalizmus és kozmopolitizmus között. Azóta Bebel és Jaurès sokszor ismételték. Kozmopolita csak nyegle ember lehet, de internacionalista: minden becsületes mai ember”.¹⁸

Úgy tűnik, megtaláltuk, megtaláltuk a nemzet-meghatározással, önképpel kapcsolatos helyes terminust. A fenti idézet alapján az internacionalizmust tekinthetnénk elfogadható szellemi pozíciónak, ha tudnánk, hogy tulajdonképpen Ady mit is értett ezen. A nacionalizmus és kozmopolitizmus fogalmát közéleti ellenpólusokként vezettem be, s a kettő bizonytalan tartalmú szintézise lett a keresett hitvallás. Tartózkodom attól, hogy az *ellentétpár* logikai viszonyát továbbgondolva egy *arany középút*-ban határozzam meg ezt a keresett pozíciót, véleményem szerint itt nem egyszerűen a két véglet közötti megfontolt, mérsékelt, félénkfinnyás kispolgári távolságtartásról van szó. Ady a „politikai polarizátor” szerepet nem a mérsékelt távolságtartással érdemelte ki.¹⁹ A két pólus közötti szintézis inkább a szó hegeli értelmében értendő, a nacionalizmus téziséből és a kozmopolitizmus antitéziséből alkot egy olyan szintézist, mely különbözik mindkét összetevőjétől, de mindkettőből megőriz alapvető értékeket. A nacionalizmusból elveti a bezárkózást, az önzést, a bornírtságot, és az eredményt internacionalizmusként emlegeti. A kozmopolitizmus azért „nyegle”, mert nem igényel semmilyen közösségi támaszt. A nyitottság értékesnek bizonyul, de *elkötelezettség* nélkül elfogadhatatlan lesz. Vele szemben az elkötelezett (de nem a Stendhal–Ady értelemben vett előszobai-ólbéli) patriotizmus áll. A nacionalizmusnak ezért lesz csak látszólagos ellentéte a kozmopolitizmus, mindkettő valódi meghaladása a *nyitott, de elkötelezett internacionális patriotizmus* vagy *patrióta internacionalizmus* lesz.²⁰ Problémát jelent, hogy Ady publicisztikájában nem található ilyesfajta megjelölés. Adott a fent leírt közéleti pozíció, és ezt hol „új hazafiasságnak”²¹, hol „modern elmék testvériségének”²², hol „emberi, kultúrformájú patriotizmusnak”²³ stb. nevezi. Ez a terminológiai bőség megnehezíti a dolgunkat, de úgy gondolom, ezek mind az imént jellemzett szerepet jelölik.

¹⁶ Irodalmi háborgás és szocializmus, AEÖPM IX. 297.

¹⁷ A „Szilágy” bűne, AEÖPM IX. 218.

¹⁸ A szabad gondolat pápája, AEÖPM VIII. 195.

¹⁹ HORVÁTH Zoltán, *A magyar századforduló*, Gondolat, Budapest, 1974, 294.

²⁰ Úgy gondolom, Komlós Aladár is ezt a jelenséget próbálta meg ily módon körülírni: „A nemzeti és az általános elv egyforma határozottsággal él Adyban, de váltogatva fordítja őket felénk”. (KOMLÓS Aladár, *i. m.*, 122.) A „felváltva fordít felénk” számomra nehezen elfogadható vagy elképzelhető. Ha ez arra vonatkozik, hogy saját magát mindig a két ellenpólushoz képest határozza meg, és így „váltakozónak” tűnhet ez a szellemi pozíció, akkor véleményem szerint az általam javasolt szintézis-elv koherensebben és valószerűbben írja le ezt a közéleti állásfoglalást.

²¹ A hazaszeretet reformja, AEÖPM VIII. 19.

²² Jegyzetek III. – Amit idegenek látnak, AEÖPM VIII. 109.

²³ Megszerettetik a hazát, AEÖPM IX. 253.

A patrióta internacionalizmus két (általam) kiemelt jellemzője közül a *nyitottság* önmagáért beszél, tág értelemben véve ez lesz a nacionalizmus korábban bemutatott negatív tulajdonsághalmazának ellentettje. A másik tényező, az *elkötelezettség* sokkal izgalmasabb probléma. Két homályos pontot kívánok körüljárni ezzel kapcsolatban. Az első: *Mi iránti elkötelezettségről van szó?* Ennek a kérdésnek a megközelítése tartalommal töltheti meg azt a (még nem különösebben sokat mondó) magatartásformát, amit nacionalizmus és kozmopolitizmus szintéziseként írtunk le. A második kérdés: *Mi váltja ki, mi biztosítja ezt az elkötelezettséget?* Reményeim szerint ennek a kérdésnek a körüljárása által ahhoz a személyiséghez jutunk el, aki számára a „modern elmék testvériségéhez” tartozás nyújt identitást, bizonyos mértékig ez lesz a *létezés* garanciája.

Két meggyőződésű emberek

Az elkötelezettség tárgyának, irányának kérdése valamilyen közösségre, kollektívumra vonatkozik. A 19. század második felének művészeti, irodalmi vitáinak centrális problémája volt, hogy melyik társadalmi réteg tekinthető a magyarság autentikus képviselőjének. Komlós Aladár Gyulai Pál munkásságában talál olyan momentumokat, melyek a nemzeti kultúra társadalmi rétegek szerinti fragmentáltságával szemben az összmagyarságra utalnak. A „nép-nemzeti” kifejezést ez az igény segített kialakítani.²⁴ A magyarság egészéhez tartozás koncepciója összhangban áll az Adyról írott mértékadó értékelésekkel. „Ady Endre jelentőségének titka (ha közhelynek hat is): inkarnációja volt a magyarság egészének. Minden megvolt benne – jó és rossz, szép és csúf egyaránt – ami ennek az országnak egész népére jellemző. s hangsúlyozni kell, egész népére”.²⁵ Ezt a két állítást premisszaként véve egy problémamentes konklúzióhoz juthatunk, a Költő keblére öleli a Magyar Nép egészét, s a Magyarság fenntartások nélkül magáénak vallja a Költőt. Ez a hajánál fogva előrángatott logikai sor természetesen abszurd. 1902-ben (a korai dátum itt fontos lenne, ha a költői szerep fejlődéstörténetét vizsgálnánk) egy poétikai és közéleti állásfoglalást bíráló kritikára így válaszol (saját maga egy fegyvertársának bőrébe bújva, tehát egyes szám harmadik személyben): „Eléggé magyar ő, mert hogy nem is lehet más s az a harag, melyet ő a reakciós magyarság, olcsó nacionalizmus, fajtenyésztés, agrárizmus iránt érez, mindenkiben megvan, aki amellet, hogy magyar ember, kultúremler is akar lenni. A népies nemzeti stílus hát az ő stílusa nem lehet”.²⁶ A népnemzeti iskola kultúrtörténeti karrierje egyrészt alaposan leírt folyamat,²⁷ másrészt nem tartozik szorosan dolgozatom problémakörébe, de két lényeges momentum megvilágíthatja, miért lesz az „össznemzeti népnemzeti stílus” Ady számára elfogadhatatlan. A „népnemzeti írócsoport a politikai hatalom szövetségese és támogatója volt”,²⁸ illetve a „népnemzeti irány [...] bezárult önmagába”.²⁹ Nem feladatunk ennek az értékelésnek az árnyalásával foglalkozni, számomra elég, ha általános tendenciaként elfogadom ezeknek az

²⁴ „... be kell látnunk, hogy a „népnemzeti” szó nem a népies és nemzeti melléknevek összetétele, hanem a „népnemzet” összetett főnév származéka, s azt az illúziót jelenti, hogy irodalmunk most már nem a korábbi nemesi nemzet, hanem a népből és nemzetből összeforrított új társadalmi alakulat, ma úgy mondanánk, „össznemzet” kifejezése”. KOMLÓS Aladár, *i. m.*, 31.

²⁵ HORVÁTH Zoltán, *i. m.*, 288.

²⁶ Egy tárcacikk – Ady Endréről, AEÖPM III. 168.

²⁷ Pl. KOMLÓS Aladár, *i. m.*, 14–48., *A népnemzeti iskola* c. fejezet

²⁸ KOMLÓS Aladár, *i. m.*, 46.

²⁹ KOMLÓS Aladár, *i. m.*, 47.

értékeléseknek az érvényességét. A bezárkózást, a nyitottság hiányát az Ady által elutasított attitűdök között már azonosítottuk. A hatalom támogatását élvezve konzerválni a politikai helyzetet: ez a forradalmiság elvetését jelenti. A későbbiekben igyekszem majd kimutatni, hogy Ady számára ez a magatartás egy olyan embertípushoz kapcsolódik, akiknek létét ő nem tekinti valódi életnek.

Az „összszemzeti” karakter legalább ennyire problematikus. 1906-tól a Pesti Hírlapban Tóth Béla több bíráló-támadó cikket közöl, melyben Ady verseinek *magyarosságát*, illetve költőjének *magyarságát* kérdőjelezi meg. (A „összmagyarság” iránti elkötelezettségről, lojalitásról van szó.) A *Válasz Tóth Bélának* című replika lényeges állításokat tartalmaz arról, mitől tekintette magát Ady megkérdőjelezhetetlenül magyarnak. „Annyi magyarságról sohse álmodtak sem a bajai csizmadiaműhelyben, sem az anyai dzsentriházban, se sehol, amennyit az én ezer éves kisnemes, mindig parasztokkal és vajmi sokszor parasztokként élő familiám megőrzött s az én lelkemben kifejezett”.³⁰ Minden Ady iránti tisztelettem ellenére komikus, hogy kisnemes-paraszti származást állít szembe dzsenti-csizmadia származással, én el tudok képzelni markánsabb társadalmi különbséget két magyarságról vitatkozó debattőr között, de Tóth Béla megvédése különösképp nem az én feladatom. Nem kívánok avval sem foglalkozni, hogy Ady „ezer éves kisnemes” önmeghatározása mennyiben önmitizálás. Ami számomra lényeges, hogy ebből a néhány sorból kiolvasható, mi adja Ady számára a magyar öntudatot: az „ezer év” és a parasztság közelsége vagy élete. Ha kellő jóindulat nélkül közelítünk ezekhez a mondatokhoz, akkor a lehatároló, kizáró momentumot találjuk bennük hangsúlyosnak, és arra a következtetésre juthatunk, hogy „aki legalább ezer éve nem kisnemes magyar, az nem (autentikus) magyar”, illetve „aki nem a parasztság közeléből jön, az nem magyar”. Ady-írások tucatjai cáfolják meg ezt az értelmezést, de azt mindenképpen leszűrhetjük, hogy a magyar „összszemzetnek” valamilyen része, metszete bírhat Ady számára elfogadhatóan (sőt megkérdőjelezhetetlenül) magyar öntudattal. A *Városos Magyarország* című cikkében is markáns megállapításokat találunk arról, hogy „mi a magyar”. „Ma Magyarország: a városok, a készek és a leendő, ők a kultúra, ők a magyarság, sőt a nemzetiségi kérdést is csak ők jogosultak és nobilesak megoldani. A városos Magyarország talán utolsó lehetősége és kerete egy lehető Magyarországnak [...] Ma már kezükben van az urak revolvere, a híres »mi vagyunk a magyarság« nevezetű revolver is, tessék harcolni vele”.³¹ A parasztsághoz egyáltalán nem közel élő, közel álló városok lettek kinevezve a magyarságnak. Ez a következtetés csak Ady magyarságról való elképzeléseinek inkohereciájával lenne megmagyarázható. Zavarunkat a végsőig fokozhatja (illetve épp az abszurd gondolatmenet elvetéséhez, s így egy értelmesebb következtetéshez vezethet el) a következő megállapítás: „Magyar történelem, magyar kérdés, magyar fátyom ennyi: néhány száz erőszakos család uralkodott, álnokoskodott, kegyetlenkedett, barbárkodott egész Magyarországon. Ezek kinevezték magukat Magyarországnak s a szent magyarság nevében kötötték az üzleteket és zsebüknek egy kis sérelméért fölborítottak mindent”.³² Ez a „önkinevezés” teremtette meg az előbb idézett „urak revolverét”, a „mi vagyunk a magyarság” fegyverét. Nem lenne különösebben nagy gondolkodói teljesítmény ezt a „revolvert” egyszerűen a parasztság vagy a városok kezébe adni avval, hogy „most én kinevezlek benneteket autentikus magyarnak”. Úgy gondolom, a revolvercsere igénye világosan kiolvasható, de nem egyszerűen avval magyarázható, hogy más társadalmi osztályokon a sor.

Ebben az értelmezésben a parasztság és a városok nem pusztán társadalmi helyzetüknél fogva érdemelték ki a „revolverhez jutás” lehetőségét, hanem azért, mert valamilyen értéket

³⁰ *Válasz Tóth Bélának*, AEÖPM VIII. 182.

³¹ *Városos Magyarország*, AEÖPM X. 123.

³² *A robbanó ország*, AEÖPM X. 110.

reprezentálnak, mely az erőszakosnak, barbárnak, materialistán pénzéhesnek jellemzett történeti arisztokráciából hiányzik. (Természetesen ez sem szó szerint értendő, nem érték-szociológiai kutatásról van szó). A városok képviselte értékekről árulkodik a *Mágnások és püspökök uradalma* című írás: „Tessék elképzelni a mai Magyarországot a polgárlakosságú, küszködő, de nagyszerű szívósságú városok nélkül. Tessék elképzelni egy Magyarországot, melyben csak a híres vármegyék, a grófi százezer holdak s a püspöki aulák maradnak meg. Ennél a Magyarországnál még Macedónia is külön és kultúrában előjáróbb, európaibb ország volna”. A parasztság életformájához való közelség nyilvánvalóan a *munka*, a városok pedig egyfajta eszmeiség (ilyen értelemben vett idealizmus), a *modern kultúra* és a *haladás* eszmeiségének képviselője miatt kerül be a magyarság hiteles képviselőjének körébe. Hasonló (lehetne) a városok szerepe, amit a legnagyobb magyar, az előző reformnemzedék a kaszinóknak szánt: „Összeseregeltetni a magyar társadalom-embrió erőit. Nemzeti intelligenciát teremteni. Módot adni az előretörtetésre ez eszmével nehezen barátkozó nemzetnek. Kigyógyítani, ha lehet, örökölt, keleti ideafóbiájából a magyar embert. Vérbe vinni a könyv, a nyomtatott betű imáadását. Istápolni a művészetet, lelkesedésre, magas repülésre szoktatni a lelkeket. Ellátni eszmével az egész nemzeti életet”.³³ És hogy mennyire nem törvényszerű, hogy a mi közéleti klímánkon a városok (akár a kaszinók több, mint fél évszázaddal korábban) betöltik ezt a szerepet, igazolja az újságcikk folytatása. A városoknak (megint csak tág, akár szimbolikus és nem szociológiai vagy közigazgatási értelemben véve ezt a szót) történelmi esélyük, hogy a kultúra és a haladás eszmeiségének teret adnak, ha nem élnek evvel a lehetőséggel, és az „új Németújváriak és Csák Máték martalócai”-hoz törleszkednek, akkor „vége ebben az országban magyarságnak, munkának, emberségnek, kultúrának, de vége ennek a szegény országnak is”.³⁴ A történelmi haladásnak ez az útelágazás vagy határhelyzet pozíciója – ezt igyekszem a következőkben igazolni – Ady történetiszemléletének kulcsmomentuma, s ez az élethelyzet az én értelmezésemben is meghatározó szerephez jut.

Ady magyarságképében tehát három csoport látszik kibontakozni, egy maroknyi „élcsapat”, akik lehet, hogy a jövőt különbözőképpen képzelik el, de abban egyet értenek, hogy Magyarország akkori jelenének is legfeljebb az akkor használatos történelemkönyvek lapjain lenne a helye. Ez a néhány ember az akkori nyugatot szeretné itt látni, holott lélekben ahhoz a nyugati értelmiséghez sorolják magukat, akik a nyugat jelenét is avítnak, meghaladottnak tartják. Ez a csoport, a „kettős meggyőződésű” emberek társasága nem osztályhelyzet- vagy születés alapján különül el, hanem a fentebb vázolt értékek felvállalása által. Ők szemben állnak az „ideafőb, önző, reakciós, bezárkózó, nacionalista” többséggel és a kozmopolita „nyegle”, éppen csak előforduló kisebbséggel. Ez az élcsapat azonban elkötelezett, épp a vele szemben álló többség iránt. Ez a paradox viszony teljes talajtalanságot jelent, a magát nemzetként aposztrofáló többség a nemzeti kultúra szellemi háttérét vonja meg tőlük, a kozmopolita gondolkodók általános, emberi szempontjait ők nem vállalják fel, a nyugat „kéznéllevő” minta-értékein pedig voltaképpen már túlléptek, csak jobb híján választják ezeket.³⁵ Miért, mire támaszkodva vállalja fel valaki ezt az elkötelezettséget? Milyen világkép vagy értékrend adhat támaszt ebben a helyzetben?

³³ *A magyar Boshido*, AEÖPM VI. 10.

³⁴ *Mágnások és püspökök uradalma*, AEÖPM IX. 196.

³⁵ Ld. *Két meggyőződésű emberek*, AEÖPM X. 138.

A történelmi haladást Ady esszéiben az evangéliummal, a hittel kapcsolatos megjegyzések kísérik. Úgy gondolom, ez lehet az egyik támasza ennek a kitaszított elkötelezettségnek. A nacionalizmussal szembeni patriotizmus „igazi evangélium szerint reformált hazaszeretet” lesz, és „Franciaország legújabb generációja már e vallásban nevelkedik”.³⁶ Ha szellemi fegyvertársakról szól, humanizmusukat, patrióta internacionalizmusukat többször szintén a vallással azonosítja. Pl. Anatole France tudja, hogy „jönniük kell időknek, mikor élet és művészet megcsókolják egymást. Küzdeni kell ezért a csókért, mert ez lesz az expiació minden Júdas-csókért. Ez lesz az emberiség felmagasztosulása. [...] Ezt hirdeti az ő csodának keresztelt megtérése. Ez az ő vallása”.³⁷ Egészen hasonló Jászi Oszkár intellektuális teljesítményének értékelése: „Életét, munkáját evangéliumszerűvé az teszi s tenni fogja egyre inkább vallásosan, hogy nem bújta el azon sokféle szellemi területen, melyek otthonosan kellették magukat”.³⁸

Ez a szóhasználat magyarázatra szorul. Ady publicisztikájában a klerikális, ultramontán, jezsuita, bigott, papos stb. kifejezéseknek kifejezetten negatív töltetük van, és a korábban nacionalistának leírt embert jellemzik. Egyáltalán nem célom egyfajta felekezetieskedés felé terelni a gondolatmenetet (ez Ady magyarság-képétől is távol állt) de úgy vélem, a többször előforduló „reformált” jelző visz közelebb minket a látszólagos ellentmondás feloldásához. Ady magyarság-felfogása rokonítható a kálvini protestantizmus hit-kon koncepciójával. Természetesen nem teológiai igényű megalapozottságról beszélek, az én elemzésem pedig különösképp nem büszkélkedhet evvel a felkészültséggel, de szembetűnő, hogy a protestantizmus belső, személyesen megélt hite ugyanúgy szembeállítható a jelképek által kifejezett, „kívül hordott” hittel, amiképp a „tisztességes, nem lármázó, de őszinte hazafiaságot”³⁹ szembeállíthatjuk a „sallangos”,⁴⁰ „csaholó hazafisággal”,⁴¹ a „hazaffyaskodással”.⁴² Ez a probléma a protestantizmus hit és cselekedet kapcsolatáról vallott nézetével áll kapcsolatban. (Ismétlem, nem kívánok – nem is tudnék – alapos teológiai fejtegetésekbe bonyolódni, számomra csak mint kulturális minta érdekes ez a vallástörténeti, teológiai kérdés). A hit kifejezhetetlen cselekedetekkel, az nem a világ, a környezet, hanem Isten felé irányul, s az emberi személyiség legbenső tartalma.⁴³ Az a cselekedet, melyet valaki azért követ el, hogy hitét (ebben az esetben hazaszeretetét) igazolja, pontosan a valódi hit és hazafiság hiányáról tesz tanúbizonyságot. „A hazafiság valami olyan sine qua nonja az embernek és társadalomnak, hogy még fogalommá sem kell sűríteni, s szót sem keresni hozzá. A közös kultúrában s közös társadalmi munkában álló becsületes, munkás emberek mind azok. Hazafiak, ha úgy tetszik. Aki ellensége a haladásnak, a jobbra törésnek, az emberi szellem feltétlen szabadságának, hazaáruló, ha örökösen nem tesz is egyebet, mint a nemzeti himnusz éneklését”.⁴⁴ Ez a hiten alapuló magyarságtudat éppúgy nem könnyed, lényegtelen dekorációja a személyiségnek, ahogy a valódi hit a hívő embernek. A protestáns teológiában Krisztus követésének lényegi

³⁶ A hazaszeretet reformja, AEÖPM VIII. 19.

³⁷ Anatole France vallása, AEÖPM VIII. 64.

³⁸ Jászi Oszkár könyve (A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés), AEÖPM X. 95.

³⁹ A Szajna mellől – 4. A haza mamája, AEÖPM VIII. 46.

⁴⁰ Ld. pl. *Vázsonyi afférja*, AEÖPM II. 211.

⁴¹ Ld. pl. *Csaholó hazafiság*, AEÖPM III. 105.

⁴² Jegyzetek a napról – 2. A kegyes sajtóhiba, AEÖPM VII. 36.

⁴³ Wilhelm NIESEL, *Kálvin teológiája*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1998, 102.

⁴⁴ A nacionalizmus alkonya, AEÖPM VI. 118.

momentuma a kereszt hordozása.⁴⁵ Úgy gondolom, ez az értelmezés világíthatja meg a következő – Csokonairól, egy szintén protestáns költő-elődről vallott – jellemzést: „De magyar voltál, be magyar. Óh, *fájdalmasan* magyar. Az elejéből való a magyar fajtanak. A keveséből”.⁴⁶

(Ady Endre verseinek profetikus jellege közismert. A biblikusságnak és a nemzetnek a poetizálása általában próféciaként jelenik meg Ady lírájában. Általánosan elfogadott summázként: „A profetikus líra a misztikus költészet közösségi metszete. Ady a nemzetüket ostromozó próféták magyar utódaként lép föl”.⁴⁷ Úgy vélem, a publicisztika szövegeiből kihámozott, transzcendens megalapozottságú magyarság-kép tartalmasan kiegészítheti a prófétikus líra értelmezését, csakúgy, mint a nemzet-képet megjelenítő vallomáslírához közelebb juthatunk ennek az eredménynek a figyelembe vételével. Az *Illés szekerén* kötet *Téli Magyarország* ciklusának értelmezési kódja lehet ez a transzcendens meghatározottság, a kötetben található *Az én magyarságom* híres sorai pedig mottóként ábrázolhatják ezt a közösségi kereszthordozást: „Az én magyarságom / Mindennél keserűbb / Mindennél igazabb [...] Az én magyarságom: / Nincs ilyen átkozott, / nincs ilyen igazi”.)

A történelem főszereplői

A történelmi folyamat – Adynál ez a haladás, illetve annak lehetősége lesz – az evangéliumi, üdvtörténeti történelemképhez kapcsolódik. A teleologikus történelemfelfogás és a millenarista (második eljövetelet egyfajta célként, a történelem *értelmeként* felfogó) üdvtörténet közös ihletettsége ismert filozófiatörténeti következtetés.⁴⁸ A *Robbanó ország* című írása, mely a *Világban* 1910-ben épp karácsonykor jelent meg, kiválóan példázza az „új Magyarország” eljöveteleének biblikus örömhírét: „Az új Magyarország emberei annyi gyalázatos és szégyenletes alku után meg fogják csinálni a nagy söprést ebben a nagy, sokszemetű pítvarban. A nagydemokráciák fanatikus szerelme, bámulata, hite és ereje él bennük, s az új, robbanó Magyarország minden derék elégedetlenében. A robbanó Magyarország evangéliuma szállja be a városokat és falvakat a békességnek ezen a hagyományos ünnepén”.⁴⁹ A történelem menete teleologikus haladást sejtet, és azt a „derék elégedetlenek” élcsapata fogja megvalósítani: ez a történelemkép a 19. század romantikus történelemfelfogásának magyar viszonyokra való alkalmazása,⁵⁰ és kiválóan leírható a hegeli történetfilozófia terminusaival. Ebben a történetkoncepcióban a história szempontjából a társadalom két nagy csoportra osztható: a „fenntartó egyének” alkotják a többséget, az ő tevékenységük a jelen rendjének és berendezkedésének konzerválása, mozgatórugójuk pedig a szenvedély, pontosabban egy nem különösebben fennkölt szenvedély, az önzés vagy érdekérvényesítés. Egy másik ember- és szereptípus azonban a „magasabb általánost megragadják és céljukká teszik, megvalósítják azt a célt, amely megfelel a szellem magasabb fogalmának”. Ők „céljaitkat és hivatásukat nem a dolgok nyugalmas, elrendezett rendszeréből, megszentelt folyásából

⁴⁵ Vö.: Wilhelm NIESEL, *i. m.*, 114. skk.

⁴⁶ Csokonai Vitéz Mihály, AEÖPM VI. 170.

⁴⁷ TÁBOR Ádám, *Minden gondolatnak alján. Ady és filozófus-örökösei: a magyar dialogikus gondolkodók*. In: Filozófia és irodalom, József Attila Kör – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008, szerk.: BÁRÁNY Tibor, RÓNAI András, 201.

⁴⁸ Ld. pl. Bertrand RUSSELL, *A nyugati filozófia története*, Göncöl Kiadó, Budapest, 1997, 604.

⁴⁹ *A robbanó ország*, AEÖPM X. 111.

⁵⁰ A történelem megszemélyesítése vagy allegorizálása a romantika korában megszokott lesz. Érdekes, hogy az allegóriákat a lírában oly szívesen használó Ady a publicisztikai írásokban alig alkalmazza ezt az eszközt. A kevés kivétel közé tartozik *História asszony* (*História asszony pajkossága*, AEÖPM VIII. 145. vagy *Ultimátum*, AEÖPM VI. 207.), illetve az *Idő* (*Ismeretlen Korvin-kódex margójára*, AEÖPM VII. 18.)

veszik”.⁵¹ Ők lesznek a „világtörténeti egyének”, „héroszok” vagy „nagy emberek”. A hegeli *teatrum mundi* színpadán ők a főszereplők, ők kényszerítik mozgásra a statiszták tömegét, hiszen ők tudják, vagy legalábbis úgy hiszik, hogy tudják a darab rendezőjének instrukcióit.⁵² Általuk a „rejtett szellem kopog a jelen kapuján; földalatti még, nem érlelődött még jelen létezésé, és ki akar törni”.⁵³

Jászi Oszkár jellemzése, mely *Nemzetiségi kérdés* című könyve megjelenésének alkalmából íródik, maradéktalanul illeszkedik ebbe a hegeli romantikus-heroikus történetfelfogásba: „Jászi Oszkár a legnemesebb harcosok közül való, a héroszlegendák igazolója. [...] Géniusza némileg [...] a nagy hadvezéreké, [...] de a hannibáli, a napóleoni pszichénél fejlettebb, emberibb, forró az övé”. „Több ő a tudósnál, agitátornál és hadvezérnél, itt művész ő kissé a krisztusosság fölősségével: ő egész Magyarországot választotta”.⁵⁴ (Bonaparte Napoleon alakja a hegeli „világtörténeti személyiség” par excellence megtestesítője).⁵⁵ A haladó szociológus és elkötelezett „művész” Jászi a modernitás, a huszadik század új hőstípusa. (Aki nem mellesleg könyvének mottójául Ady *A magyar jakobinus dala* című versének sorait választja). A hős-identitás nyilván kiterjeszthető Jászi fegyvertársaira, Adyra önmagára is.⁵⁶ A hérosz motivációja nem az önzés lesz, hanem – és ez már sajátosan Ady Hegel-értelmezése – egy magasabb rendű szenvedély, a szenvedélyes hazaszeretet, elkötelezettség, vagy *szerелеm*. (Természetesen nem a szó szokványos értelmében). A „Kossuth Lajosok és Garibaldiak szent hevülése”⁵⁷ kellett ahhoz, hogy a statiszták-többséget változtatásra bírja. A magyar történelem más romantikus alakjai így kerülnek előkép-szerepbe: „Ignotus ír valahol a törzsökös, de európai lelkű magyarok tüzes magyargyűlöletéről. Ez a magyargyűlölet szerелеm volt Berzeviczy Gergelynél, Széchenyi Istvánnál, Petőfinél is az volt. Kecskeméthy Aurélnál is, még a különben nem jelentékeny, de derék, szegény néhai Bessenyei Ferencnél is”.⁵⁸

Ennek a történelmi helyzetnek alapvető vonása a *válaszút* életérzése, a közeli változás, akár forradalom igénye és jövendölése. A világtörténeti személyiség hérosz-tudatának lényeges eleme lesz, hogy ő *tudja*, mi a világszellem sugallata. Ez a változás Adynál nincs szigorú, teoretizáló kontúrok közé szorítva, a nemzetállamok határainak eltűnésének konkrét víziójától⁵⁹ a szociális forradalmon keresztül⁶⁰ a romantikus-misztikus utópiáig terjed.⁶¹ A

⁵¹ G. W. F. HEGEL, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 70. Szemere Samu fordítása.

⁵² Vö.: ALMÁSI Miklós, *Kis Hegel-könyv*, Athenaeum 2000 Kiadó, Budapest, 2005, 144.

⁵³ G. W. F. HEGEL, *i. m.*, 70-71.

⁵⁴ Jászi Oszkár könyve (A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés), AEÖPM X. 95.

⁵⁵ Vö.: G. W. F. HEGEL, *i. m.*, 73.

⁵⁶ Ezt a hős-önértékelést a magyar közélet természetesen nem fogadta egyöntetű elismeréssel. Horváth János pl. kifejezetten elítélő éllel (a hegeli helyett) nietzschei ihletettséget talál ebben az önkiemelésben: „Hogy mit keres [Ady] a Tisza partján? Megmondom: olvasó közönséget. S ez igen vigasztaló reánk nézve. Ha egyébre nem, arra leszünk jók, hogy szüljük, eltartsuk és meghallgassuk a mi külön Übermenschünket”. HORVÁTH János, *Ady és a legújabb magyar líra*, 1910, 15. (Idézi: HORVÁTH Zoltán, *i. m.*, 295.) Ady és Nietzsche kapcsolatát kiterjedt szakirodalom taglalja, de úgy gondolom, a nemzet-fogalom és Nietzsche Übermensch-koncepciója nem összeegyeztethető, ezért Horváth János megjegyzését nem valódi bírálatnak, hanem iróniának tartom.

⁵⁷ A hazaszeretet reformja, AEÖPM VIII. 18.

⁵⁸ Megszerettetik a hazát, AEÖPM IX. 252.

⁵⁹ „A népek összefolyásának nagy epochája ime megkezdődött. [...] Ahol csak kultúra van, ott elháríthatatlan ez a nép-anyagsere. [...] Lassan-lassan, de föltartóztathatás nélkül a munka, az együttes az együttes munka nagy diadala közeledik. A népek összefolynak [...] akaratlanul, öntudatlanul, de egy nagy törvény szerint”. *A népek összefolynak*, AEÖPM IX. 225. Vagy: „Tele van nagyszerű jelekkel a világ. A nacionalizmus alkonyán vagyunk”. *A nacionalizmus alkonya*, AEÖPM VI. 118.

⁶⁰ „Egész nyugati Európa a szociális forradalom s az abszolút demokrácia megvalósulásának nyugtalan előestéjén áll, vár, készülődik és remeg”. *Mágnások és püspökök uradalma*, AEÖPM IX. 196.

forradalom előérzete, és itt most a poétikatörténeti mérföldkő-szerepet magára vevő költő beszél a publicistából, az irodalmi megújulás: „Az új, elátkozott (ráadásul nem is politikai programmal dolgozó) magyar irodalom: valószínű előfutárja Magyarország megkésett, de most már nem sokáig halasztható szociális átalakulásának”.⁶² Ez az előjel csak valószínű. A világtörténeti személyiség szerepének tragikumát az hordozza magában, hogy a hős csak *hiszi*, hogy ő tudja, mik a Világszínház rendezőjének utasításai. A történelmi szituáció válaszut-jellege azonban Adynál biztos: vagy változás jön, vagy történelmi kataklizma. A francia gloire elhamvadását, a sedani vereséget Párizsból a magyar viszonyokra alkalmazva: „Micsoda rettenetes Sedan előtt állhat szegény Magyarország, ha éppen ott dühönghet most legszabadabban a patriotisme d’ antichambre”.⁶³ A másik következmény az önző „statiszták” diadala. Akik a leginkább érdekeltek abban, hogy a kor magyar viszonyai fennálljanak, a „fenntartó egyének” lármás hazafisága vitathatatlan, elismert hazafisággá vélik. Az önérdékből hazaszeretők *Werböczy népe*, a „populus Werböczianus”, mert az ő állhatatosságukból „Werböczy lelke nem uralkodott soha diadalmasabban a magyar mocsárvizek fölött”.⁶⁴ A hős személyes tragédiája ez: mihez kezd az, aki létének lényegi vonása a magyarsága, de az a magyarság, amelyiknek immár egyedülként joga van magyarként meghatározni önmagát, a nagyhangú, kulturálatlan, önző *populus Werböczianus*? Az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című írásából retorikai közhelyé vált Komp-ország metaforája természetesen tragikumot sugall, mert kelet és nyugat között ingázik, nem hídként köti össze Európa két felét. De az igazi tragikumot nem a komp utasai élik át, hanem azok, akik elkötelezik magukat az egyik (ebben az esetben a nyugati) part mellett. „Tízezer ember előreszaladt, európaivá vált idegben, vérben, gondolatban, kínban, szomjúságban. Egy túlfejlődött embertípus termett itt, mely előtte fut a magyar társadalomnak százezstendővel legalább. Ezek a szent kengyelfutók nem is álmodták, hogy sarkukban százezrek sincsenek”. Mi lesz evvel a néhány tízezer emberrel, ha „Komp-ország megindul dühösen kelet felé újra”? Ott maradnak a „nyugati partok táján”, vagy „elnyeli őket a magyar tatárság”.⁶⁵ Ignotus a szenvedélyes magyarok magyargyűlöletéről beszélt. A gyűlölet egy szenvedélyes, élethez kötődő ember érzelmé. Ady prognózisa sokkal gyászosabb: „A patriotizmusnak új, emberi kultúrformáját is ki fogják ölni a magyar intellektuelek és szabadságharcosok lelkéből. Helyébe teszik a reménytelenséget s a lassan-lassan már szenvedélytelenné váló undort”.⁶⁶ 1912-ben ez már nem prognózis, hanem jelen valóság: „A Goga Octavian rabsága irigylendő élet és szabadság volt, s az én magyar sorsom szomorúság, halál és utálat. Úgy kezdek járni tanulni s visszalépni a legsivárabb társadalom harcterére, kényszerű öröhelyemet keresve, mintha kolera-kórházba vinnének”.⁶⁷ Mi segíthet a teljes támasz nélkül maradásban, ha az evangéliumi küldetéstudat és a hőrosz-önértékelés is semmivé válik? Komp-ország szerelmes magyarjai halálba induló gladiátorok lesznek.⁶⁸

⁶¹ „[...]új, magyar lelki reneszánsz”. *Irodalmi háborgás és szocializmus*, AEÖPM IX. 298. Vagy: „Jönniök kell időknék, mikor élet és művészet megcsókolják egymást”. *Anatole France vallása*, AEÖPM VIII. 64.

⁶² *Irodalmi háborgás és szocializmus*, AEÖPM IX. 297.

⁶³ Párizsi jegyzetek 1., Hazafiasság és maszlag, AEÖPM VIII. 156.

⁶⁴ *Werböczy és az ő népe*, AEÖPM IX. 20. Az egyenes idézetekben megtartottam az Ady által használt, -i-re végződő névalakot.

⁶⁵ *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*, AEÖPM VII. 17–18.

⁶⁶ *Megszerettetik a hazát*, AEÖPM IX. 252.

⁶⁷ *Szelíd, új jegyzetek – 1. Goga Octavian rabsága*, AEÖPM X. 90.

⁶⁸ Vö: „Akinek a homlokán vigyázatlankodik a Gondolat, akinek a szemeiből új érzések máglyája világít, akire rábizonyul, hogy szívesen áldozott az Eszme idegen és ékes isteneinek: az elveszett. Azt belesüllyeszti a mélységes, a piszkos, az örvénylő árba. Ave Caesar, morituri te salutant...” (*Ismeretlen Korvin-kódex margójára*, AEÖPM VII. 18.)

Ady Endre hírlapíróként jelent meg ebben az írásban. Kiterjedt kutatást igényelne nyomon követni, hogy különböző pártállású, beállítottságú sajtóorgánumok és „kollégák” hogyan értékelik azt a sajtótörténeti hagyományt és kihívást, amit tizenegy kötetnyi cikkével Ady teremtett. Ez a kutatás valószínűleg elkanyarodna a kultúr- és esztétik történet (általam preferált) kíváncsalmaitól, inkább a kultusz kutatás területére tartozna. A statisztikus igényű rendszerezés helyett – tudomásul véve az általam választott reflexió felszínességét – csupán egyetlen szerző egyetlen cikkének egyetlen, általam tipikusnak tartott gondolatával kívánok foglalkozni. Bächer Iván Ady halálának 85. évfordulóján megjelentetett egy személyes hangú „kései nekrológot”.⁶⁹ A cikk Ady életművének üzenet-jellegét az *Utolsó hajók* kulcssorából bontja ki:

„»Mert igazam, igazam volt« – írta kétségbeesetten, és aki ma olvassa verseit, cikkeit, annak kétségbeesetten kell rádöbbennie: igaza, igaza van. Mindenben igaza van ma is. Minden gondolata, sora, szava kétségbeejtően aktuális. Magyarország száz év alatt semmit sem változott”.

A vélemény javító szándéka és Ady tisztánlátásának, emberi és közéleti kiállásának elismerése feltétlenül tiszteletre méltó. Lehet, hogy Magyarország semmit nem változott, de világhoz, történelemhez való viszonyunk nagyon is megváltozott. A történelem romantikus, hős-elvű olvasata vulgárisra vált, „ma már tudjuk, hogy a történelmet nem valaki csinálja, a história multi-kauszális jelenség”.⁷⁰ A haladásba vetett hit legalábbis megkérdőjeleződött. (Nem Francis Fukuyama disneylandizált Hegel-átértelmezésére gondolok,⁷¹ hanem a huszadik század általános dezillúziós hatására). A közéleti, politikai evangelizálás ma a hit fensége helyett kóros pszichés jelenségeket juttat eszünkbe. A társadalmi forradalom kulturális-irodalmi előjeleit nem követte a „lelkek reneszánsza”. Ady világnézetének romantikus „mélye” érvényét veszítette. Paradox jelenség, hogy felszínen megjelenő következtetései, véleményei, állásfoglalásai mégis érvényesek, a teoretikus elemzés helyett termékenyebb tudomásul venni (vagy rácsodálkozni) a következetes humanista, „mélyen kálvinista, szocialista, liberális, demokrata, mindenkinél magyarabb és mindenkinél internacionalistább Ady” aktualitására. A „legnagyobb magyar hírlapíró” (Bächer Iván értékelését osztom) pontosan elméletektől, teóriától független érték-elvével – s mindezek kritikájával – teremtett olyan hagyományt, melybe belehelyezkedve az ezredfordulás, kései „kollégák” színtelensége, vértelensége vagy (a szó morális értelmében) *értéktelensége* szembeűnő. Erről az érték-palettáról az Ady-képviselte (és nem a kultuszgyártók által kreált) magyarságtudat kikopott. A romantikus mély zavarba ejtően modern summázata ennek a magyarságtudatnak: „bizony én erősen magyar vagyok, [...] evoltomat is kegyetlen kritikával kísérve”.⁷²

⁶⁹ BÄCHER Iván, *Az utolsó utáni pillanat*, Népszabadság, 2004. január 27. <http://nol.hu/cikk/144146/> A további, megjelölés nélküli idézetek ebből a szövegből valók.

⁷⁰ ALMÁSI Miklós, *i. m.*, 142.

⁷¹ Köszönet Heller Ágnesnek a bonmot-ért.

⁷² Vallomás a patriotizmusról, AEÖPM XI. 24.

„Magyar költő ezerkilencszáztizenkilenc után”

**Kultusz, autográfia, irodalomtörténeti arc-adás:
fejezetek a Babits-életmű két világháború közötti befogadástörténetéből**

1. Néhány szó a Babits-életmű befogadástörténetéről

„Olvassuk el, ha egyszer majd rávisz a gusztusunk, mit vágott egyik oldalról az *Újság* és a *Népszava*, másíkról az *Új Magyarság* és a *Magyar Élet* szellemi köre – hogy több kört nem említsünk – erre a legeurópaibb magyarra, legmagyarabb európaira, miközben a *Versenyt az esztendőkkel!* remekeit énekelte, majd – már kihagyó lélegzettel – az *Ősz és tavasz* közöttet és fuldokolva, a *Balázsolást*.” –írja Illyés Gyula.¹

Ha valóban „rávisz bennünket a gusztus”, és végigtekintünk Babits Mihály műveinek befogadástörténetén, joggal merülhet fel bennünk a kérdés: hogyan lehetséges, hogy az elmúlt évtizedek sztereotipikus „nyugatos” arcképvázlatai között is talán éppen az „ezer szín” költőjéhez kapcsolódtak a leginkább homogén és állókép-szerű portrék?

A babitsi „hang” és „arc” megidézése a huszadik századi magyar irodalom különböző korszakain ível át, s a rá irányuló, alakját konstituáló értelmezői perspektívák, meghatározó személyes és (irodalom)politikai motivációikkal együtt meglehetősen változatos képet mutatnak. A Babitsról folyó diskurzus elemzése ezért nem csupán önmagáért lehet fontos és érdekes a mai kor irodalomértelmezője számára. A Babits-életmű befogadás-, sőt kultusz-, és ellenkultusz-története a huszadik századi magyar irodalomtörténeti és kritikai gondolkodás korszakainak, fordulatainak és önértelmezéseinek sajátos keresztmetszetét nyújthatja. Így hát, amikor tanulmányom a Babits alakjához, műveihez kapcsolódó, különböző alakváltozatokban felbukkanó sztereotípiák kialakulását és módosulásait vizsgálja, az 1919 utáni bő két évtized irodalmi eszme- és kritikátörténetének változásairól is számot ad.

Áttekintésem kezdetén három olyan mozzanatot emelnék ki, amely meghatározója és formálója lehetett a Babits műveivel szemben kialakuló olvasói elvárásoknak.

A Babits műveit át meg átszövő önéletrajziség napjainkig az értelmezések középpontjában áll: az egyes szövegek értelmezése, befogadása gyakran a szerzői alak azonosításához kapcsolódik. Ugyanakkor mindig nagy volt a kísértés arra, hogy a különböző korszakok elemzői ne az elbeszélő jelenbeli azonosságát formáló, „az életet teremtő” önéletírásként olvassák a szerző fikciós és értekező szövegeit, hanem – az *Indiszkreció az irodalomban* kárhoztató megjegyzései ellenére is – inkább olyan „tényközlő” dokumentumot lássanak bennük, melyek alkotójuk életére nyitnak ablakot.²

¹ ILLYÉS Gyula, *Babitsról a fiataloknak = Babits Mihály száz esztendeje*, szerk. PÓK Lajos, Bp., Gondolat, 1983, 373. (Eredetileg: *Művelt Nép*, 1954.)

² „az igazi Regény azonban nem pamflet, sem nem történetírás vagy életrajz; hacsaknem oly életrajz, mely teremti az életet, amelyet lerajzol.” Vö. BABITS Mihály, *Indiszkreció az irodalomban* (1927). = B.M., *Esszék, tanulmányok*, szerk. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, II, 167.

Az elmúlt évtizedek során a Babits-életművel szemben kialakult biografikus olvasói magatartásformák összefügghetnek azzal, hogy az ön-narrációs beszéd a legritkább esetben ölt szabályos memoár-formát a nyugatos író-költő műveiben, sokkal inkább csak lappangó, fikciós és értekező műfajokat átlényegítő minőségként van jelen. „Babits tulajdonképpen nem ismer memoárszerű önarcképet, hanem csak az európai kultúrában mint kollektív önarcképben képes felismerni önnön vonásait, képes emlékezni önmagára is” – írja Balassa Péter.³ Az önéletrajzi cselekvés gesztusai már a kezdetektől átszövik Babits műveit. Egyik legjellemzőbb példáját épp a korai *Ifjú Vörösmarty*-esszé váratlan, burkolt önreflexiója jelentheti: „Most úgy képzelem valahogy (...), hogy [Vörösmarty költeményeiben] a zene kapcsolja egyé a képzeteket, s teszi őket mindig-egyszerre-mindjelenvalókká, úgy, hogy minden egyes képből a végtelenbe nyílik kilátás. Amit Gellért Oszkár egy szegény mai költőről írt, az fokozottabb mértékben illik Vörösmartyra: ez ad filozófiai zamatot legegyszerűbb képeinek” – írja, a „szegény mai költő”- Babits verseiről Gellért Oszkár által egy kritikájában leírtakat a *Zalán futása* szerzőjére vonatkoztatva.⁴

Az ehhez hasonló, különböző helyeken felbukkanó önéletrajzi referenciateremtések sora azt eredményezheti, hogy különböző műfajú Babits-szövegek kerülhetnek – akár észrevétlenül is – az „életrajzi” olvasás hatálya alá, s végső soron az életmű jelentős része nyílna meg a biografikus olvasatok előtt. „Aki a Babits életműről szól, Babitsról is beszélni kénytelen, s bárkit foglyul ejtethet a ‘biográfus’ szerepének csapdájára” – írja Mekis D. János, igazolva, hogy a szerző írásait rejtett „életrajzként” olvasó és interpretáló, igazoló-együttműködő „biográfus” szerepe – minden „lesajnáló” kommentár ellenére – máig hat.⁵

A *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* költői önazonosságot újraalkotó gesztusa az életmű befogadástörténetének egy másik meghatározó mozzanatát jelölheti: a Babits életében narratív törést, „sorseseményt” jelentő forradalmak és ellenforradalom után született vallomásos esszéiben már megjelenik néhány motívum azok közül, melyek később a két világháború közötti Babits-identifikáció alaptételévé váltak. A genealogikus, tehát visszamenőleges, önigazoló jelentésalkotás során a megalkotandó költői szerep előképeként jelenik meg az értelemképződés „vad tartományából” kiszabaduló lateiner-nemesi ősök emléke, és a bergsoni idő-fogalomból kibontott költői konzervativizmus eszméje, a goethei „korall-ember” alakja.⁶

Mindez az önazonosság legfontosabb elemeinek átmentését, a hatalomra jutott diskurzussal összhangban lévő újrafogalmazását jelentette, ahol „a feladhatatlannak hitt eszmények átmentése a szervező elv”, amint Kiss Ferenc is írja.⁷ Az átfogalmazás azonban mindig veszteségekkel is jár. Az élettörténetnek mindig maradnak olyan értelemkezdeményei, amelyek az újonnan fellelt összefüggésrendszerbe nem illeszkednek, ezért „kiszorulnak azokból a módosított történetekből, amelyekkel a bekövetkezett fordulatról megkísérlünk számot adni magunknak.”⁸ Ilyen módon Babits 1919 utáni írói identitásából is kiszorult sok olyan elem, ami a központi kérdés: az önigazolás, a legfőbb értékek átmentése szempontjából mellékesnek tűnt. Az így létrejött önidentifikáció rögzítéséhez azután nagymértékben hozzájárult a Babits-művek két világháború közti recepciója, mely a vélt vagy valós szerzői szándékot sok esetben

³ BALASSA Péter, *Az önéletrajzi Babits* (1983) = B.P., *A látvány és a szavak*, Bp., Magvető, 1987, 55.

⁴ BABITS Mihály, *Az ifjú Vörösmarty* (1911) = B.M., *Tanulmányok, esszék* (a továbbiakban: *T. E.*), szerk. JANKOVICS József, Bp., Kortárs, 2005, 250. Vö. GELLÉRT Oszkár, *Babits, a költő*. Nyugat, 1911/19, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00089/02765.htm>.

⁵ MEKIS D. János, *A Babits-próza rétegei* (Közelítési lehetőségek), Pécs, Kézirat, 2006, 10.

⁶ Vö. BABITS, *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* (1919) = BABITS, *T. E.*, 433-454.

⁷ KISS Ferenc, *Indulás és újraindulás = Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*, szerk. R. TAKÁCS Olga, Bp., Akadémiai, 1980, 119.

⁸ TENGELYI László, *Élettörténet és sorsesemény*, Bp., Atlantisz, 1998, 38-39.

differentiálhatatlanul érvényesítette a szövegek értelmezése során, s az „eleve igazolandó” elemek, előre rögzült szerzői pozíció igazolását kérte számon az egyes műveken. Az eddigiek alapján tehát talán nem túlzás azt állítani, hogy a vallomásos esszé a szerzői önazonosság újonnan kiemelt motívumaival az ezután születő művek értelmezéseinek is irányt adott, s hatása többé-kevésbé a mai napig érzékelhető.

A Babits-életmű befogadástörténetét meghatározó személyes, az író-költő nyelvhasználatában, szubjektum-fogalmában gyökerező mozzanatok számba vétele után szót kell ejteni a költőkkel szemben megfogalmazódó általános kortársi elvárásokról: a megöröklött szerepről, a költőkről és az irodalomról való beszéd hagyományairól is.

A millenniumi kor Magyarországon az irodalom legfőbb céljává a közösség alapértékeinek felmutatása és transzcendens-genealógiai legitimálása vált. A nemzeti irodalom története maga is valóságos hőseposzá lényegült, melyben a költők a „nemzetet megtartó irodalom” kultikus hőseiként nyertek szerepet. Ez az elvárás érezhetően élt még a századelő olvasói-irodalomkritikusi közönségének körében: „Tehát nem ittam, nem vadásztam és nem politizáltam, ami már maga is forradalomszámba ment Magyarországon, hol még a költészetet is csak a politika kedvéért szokás eltérni vagy engedélyezni.” – írja Babits meglehetősen negatív felhanggal a korszakra visszaemlékező kései önéletrajzi művében.⁹ Sorai egyúttal fényt vethetnek a „nemzeti költő” szakrális pozíciójának leértékelődésére és átpolitizálódására a békeévek Magyarországon, valamint Babits korabeli, elutasító magatartására is. Az Ady felépése körüli viharok, majd a magyarságot ért „sorscsapások” azonban újjáélesztették és felerősítették a közösségi identitást újrafogalmazó, szakrális „prófétai” legitimációjú költő iránti szellemi igényt.

Az új helyzet elől Babits sem térhetett ki: Gyergyai Albert visszaemlékezésében felidézi a „már-már közéleti és alkalmi poétát, aki mintha Ady kezéből akarná kiragadni a fáklyát, hogy jobb híján ő lobogtassa, míg nem adhatja át másoknak”.¹⁰ Amikor a világháború és a forradalmak utáni Babits saját kulturális nemzet-fogalmához viszonyítva határozza meg a pozícióját, kétségkívül rájátszik a nemzettel azonosuló kultikus költő-szerep hagyományára. Ez a gesztus azután az irodalmi „vezérséget” megöröklő szerző későbbi műveiben is időről-időre visszatér, mind komorabb színeket öltve a közeledő világegés és a személyes haláltudat árnyékában: „Fölülök, még lassabban, nehezen, csontjaim eresztékei is csikorognak, milyen szörnyen zsibbadt vagyok! Akárcsak Magyarország.” – írja közel húsz évvel később, a sugárkezelés körülményeit megörökítő *Gondolatok az ólomgömb alatt* című emlékezésében.¹¹

A hagyományra való „rájátszás” azonban ellentmondásos viszonyt jelöl, szemben az elfogadás vagy elutasítás egyértelmű válaszaival. Az autentikus létformákat kereső Babits számára kétségkívül vonzó lehetett a közösség hagyományába ágyazott individuum carlyle-i „hősi” szerepvállalása: ilyen „hősöket” vonultat fel irodalomtörténete, sőt végső soron ilyen szerepre vállalkozik maga is a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* lapjain. Babits azonban tisztában volt e szerepvállalás anakronisztikusságával, a század eleji „szecessziós” nemzedék tagjai számára a (kulturális) politikai diskurzusba való bekapcsolódás egyébként is csak egyfajta „visszatérést” jelenthetett a közéleti szerepvállaláshoz, amit – Babits esetében legalábbis – a „fegyvertelen próféta” önmagát kívülről láttató ironikus gesztusa kísért.¹² „A remetéik általá-

⁹ BABITS, *Curriculum vitae* (1939) = B.M., *Keresztülkasul az életemen*, Bp., Nyugat, 1939, 14.

¹⁰ GYERGYAI Albert, *Vázlatok Babits arcképéhez* (1959) = GY.A., *A Nyugat árnyékában*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 124.

¹¹ BABITS, *Gondolatok az ólomgömb alatt* (1938) = B.M., *Keresztülkasul...*, 183.

¹² „a művészeti szecesszió esetében a ‘szecesszió’ nemcsak ‘kivonulást’ jelent, de visszavonulást is, hasonlóképpen a politikai szecesszió sem csak ‘kivonulás’, hanem a politikába való visszatérés is. A visszatérésnek több módja lehet; e módzatoknak pedig akár megfeleltethetők a próféta ‘stációi’ is. A ‘visszatérő’ a

ban nem érezték jól magukat a pápai trónon” – írja Szerb Antal, sokatmondó, szintén vallási tárgykörben mozgó hasonlatával célozva Babitsra.¹³ A „remetéből” lett „pápát” mindvégig ambivalens viszony fűzte a közösségi költő szerepével járó patetikus-kinyilatkoztató nyelvhasználathoz: a szférák közt közvetítő, szakrális legitimációjú prófétai beszédet sokszor annak ironikus, destruáló ábrázolásával együtt jelenítette meg, amire a legjobb példát a *Jónás könyve* jelentheti.

A szerző közösségi költő-szerephez fűződő ellentmondásos viszonyából az elkövetkező évtizedek során a Babits-hívek sok esetben a költő „szakrális-közösségi” szerepvállalását, az ellenérdekelt felek pedig az annak betöltésével kapcsolatos inkompetenciáját olvashatták ki.

Véleményem szerint a fentiekben vázolt tényezők találkozása nagymértékben elősegíthette egy sztereotipizáló, állókép-szerű kultikus Babits-portré kialakulását. Az életművel szemben alkalmazott biográfusi, „életrajzi” értelmezői pozíció, bizonyos (elsősorban konzervatív) motívumok némiképpen tendenciózus kiemelése a szerzői azonosság egészéből, valamint a „nemzeti költő” szerepe, és az ezzel járó intézményes-irodalompolitikai státusz megítélése teremthette meg nagyjából azt az „elvárási horizontot”, mely az elkövetkező évtizedek olvasóinak Babits-szövegekhez való viszonyát jellemezte, sőt némiképpen jellemzi mind a mai napig. Az „életrajziség”, illetve „klasszikusság”, „értékkörzés”, „komolyság”, „magas kultúra”, valamint a „prófétai szerepvállalás”, „irodalmi vezérség” szempontjai idővel egyfajta kódrendszerként kezdtek funkcionálni a Babits-recepció különböző szintjein, melyek elismerő vagy elutasító hangsúllyal, de mindenképpen a Babits műveivel való viszony formálóivá váltak, és sok esetben talán félig-meddig öntudatlanul is működésbe léptek az író-költő méltóinak tollán.

Így nyert – a szerző szándékaitól nem teljesen függetlenül – a „Babitsról való beszéd” a húszas, de még inkább a harmincas évektől kezdődően egyfajta ideologikus színezetet. Eközben a szerző művei által kínált más, korábban létezett értelmezési aspektusok (pl. *A gólyakalifa*, mint pszichológiai sci-fi, melyet a tízes évek „bestsellereként” Korda Sándor filmre is vitt, kapcsolódásai olyan, populáris regiszter határán mozgó írókhoz illetve műfajokhoz, mint E. A. Poe, H. G. Wells vagy korának detektívregény-irodalma. Tízes évek eleji lírájának az avantgárd irányzataival párhuzamos törekvései, a zolai naturalizmus hatása az első Babits-regényekre) egyre inkább háttérbe szorultak, újabbak pedig (mint Babits „amerikanizmusa”, húszas évekbeli lírájának tárgyias vonásai, az *Elza pilóta* tudományos-fantasztikus regényként való olvasása) jóformán ki sem alakulhattak.

A Babits műveiből kiolvasható egyes identifikációs mozzanatok, és az általa megörökölt diszkurzív „szerep” találkozása egyszerre válhatott a kultuszeremtő beszéd és az elutasítás kiindulópontjává.

Tanulmányom további részében a *Nyugat* szerzőinek két világháború közötti Babits-képét, illetve ennek módosulásait szeretném körvonalazni. Célom a szerkesztő alakjához, műveivel kapcsolódó identifikáló (illetve identitást megerősítő), kultuszeremtő vagy kultuszromboló beszéd jellemző vonásainak meghatározása, ami az életmű irodalomtörténeti-kanonizációs szerepének alakulására is fényt vethet.

politika területén vagy ‘bohóc és próféta’ (Babits) marad, vagy ‘fegyveres prófétává’ lesz.” Vö. G. FODOR Gábor, *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*, Bp., L’Harmattan, 2004, 40-41.

¹³ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, é. n., 464.

2. „... s leül íróasztala mellé, melyre társai, a magyar költők föltekintenek, az írószékére, mely egyre jobban hasonlít a trónhoz” – Babits húszas évekbeli nyugatos portréjának vázlata

„... az első Nyugat-korszak kritikáinak nagy része inkább ‘könnyű kézzel’ megírt jegyzet, semmint valódi bírálat. A cikkek és a könyvismertetések ilyen ‘elegánsnak’ kívánt, csevegő hangja, valósággal ‘társasági’ tónusa talán túlzott védekezés is volt a ‘tanáros’, ‘vaskalapos’ kritikai modor ellen...” – írja Sőtér István a korai Nyugat kritikáinak hangneméről, amit később a húszas évek írásainak átlagára is vonatkoztat.¹⁴ Ugyanakkor talán ez az „átlag” árulkodik leginkább a nyugatos Babits-képről: „Utólag gyakran az efféle, kevésbé invenciózus kritikai szövegek bizonyulnak a legbeszédesebbnek, hiszen ezek fedik el legkevésbé a korszak művelt közbeszédében cirkuláló, eszmetörténeti szempontból is releváns alakzatokat.”¹⁵

A Nyugat húszas évekbeli, Babitscsal foglalkozó cikkeit fellapozva figyelemre méltó lehet, hogy a prozopopeikus olvasás alakzata már az ekkori méltatásokban is rendkívül fontos szerephez jut. Az „emlékezés” gesztusa, a szerzői „imágó” felidézése gyakori kiindulópontja az egyes írásoknak: „Ha az ő alakját idézem, mindig egy tizenöt év előtti egyetemi tantermet látok magam előtt, melyben diáktársainak első kéziratban lévő verseit olvassa föl. Milyen volt ez a húszéves költő? Az arca éles és keserű. Se ifjú, se öreg, hanem időn kívüli, nem változó, akár ma. Milyenek voltak a versei? Élesek és keserűek. Se ifjúak, se öregek, hanem időn kívüliek, nem változók.” – írja Kosztolányi, majd néhány év múlva, az emlékezés képsorát kibontva megismétli gondolatmenetét: „Amint föltűnt az egyetem rosszul világított folyosóján (...) Amint első versét olvasta, kántáló önkívülettel, Spinozáról szóló szonettjét. Amint kihullott hozzám intézett leveléből, melyet egy reggel diákszobámban bontottam föl, az ‘Irisz koszorúja’-nak kézírata. Amint nyáron elhagyott, rokon lakásban olvasott hintaszéken. Amint szegedi hónapos szobájában a ‘Feketeország’-ot [sic!] mutatta meg. Amint a háború utolsó évében keserű fájdalommal ült egy vendéglői asztalnál, azzal a kétségbeeséssel, mely ma millióké. (...) Aztán az arca. (...) Mint egy méla arabé. Halvány-fekete. És a hangja mint egy éneklő arabé. Valami állandó. A költészete is állandó.”¹⁶

Az értelmező az „arc” és a „hang” „éles és keserű”, „állandó”, „időn kívüli” vonásait antropomorfikus alakzatokként látja ismétlődni a szerzői életműben, melyek ezáltal kulcsot adhatnak az egyes szövegek értelmezéséhez, s ilyen módon egyfajta önéletrajzi karaktert kölcsönöznek a recenzeált szerző írásainak. Ugyanakkor a narrátor emlékező beszéde felidézi az „alak” és a „mű” közti megfeleléseket felfedő, azokat egymáshoz rendelő „biográfus”-értelmező szerepét is.

Kosztolányi fent idézett második írása a folyóirat 1924-es Babits-számában jelent meg. A fejezet további részében e tematikus kiadvány esszéi, kritikái közül kívánok néhányat áttekinteni.

Kosztolányiéhoz hasonló jelleget mutat Fenyő Miksa itt közölt írása is. A Nyugat alapító szerkesztőjének sorai ugyanakkor egy jóval metaforikusabb szinten valószínűsítják meg a „portré”, a szerzői „vonások” felidézését: „A portréját idézem magam elé: ki is ő, mit élt, micsoda ösvényeken kanyargott föl élete útja, milyen szakadékok mentén, micsoda szédülésekben? Mi az a közös vonás, ami azt a nyolc-tíz könyvet, mely tizenöt esztendő alatt idegesen remegő keze alól (megszakadásig dobogó szíve alól) kikerült, mi az a forró közönség, mely

¹⁴ SÓTÉR István, *A Nyugat korszakai = Mégis győztes...*, szerk. R. TAKÁCS Olga, 13-15.

¹⁵ MEKIS D. János, *i. m.*, 9.

¹⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Babits Mihályról*. Nyugat, 1922/2, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00309/09394.htm>; UŐ., *Párbeszéd magammal*. Nyugat, 1924/7, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00356/10790.htm>.

egyenlítőként e műveket átkarolja? (...) a genie-nél versek és novellák, kritikák és kísérletek, vallomások és víziók, vígasságok és lamentációk valahol a végtelenben egymásba fonódnak és revelálnak valakit, aki nálunk is több, gazdagabb, lelkebb s akiért történnek mindezek. Babits Mihály portréját próbálom idézni, (...) megfogni, megrögzíteni”.¹⁷

A „portré” itt szokásos jelentésén túl egy olyan szövegközi metaforikus „arcképet” is jelöl, melyet a szerző életműve vizionálhat, a „vonások”-ban pedig az arcvonások, az „idegesen remegő kéz” autográf írásának vonásai, valamint az írásmű karakterjegyeinek, jellemző tulajdonságainak egybejátszása figyelhető meg. Az írás e szövegközi „portré” megragadására tesz kísérletet a „felidézés” eszközével. Fenyő Miksa kiindulópontját a bergsoni „génie créateur” fogalma jelentheti, mellyel egyúttal a méltatott szerző Bergsont népszerűsítő munkásságára is reflektálhat. Megtestesítője „több, lelkebb, gazdagabb” az őt „reveláló” szövegek együttesénél, s így végső soron a jelentések eredőjévé válik („akiért történnek mindezek”). A „zseni” portréját megragadva tehát az értelmező nem a szövegek egymásra rétegződő jelentéseiből vázolja fel az alkotó szellemi arcképét, hanem épp ellenkezőleg: a „zseni”-fogalom jegyében akarja „megfogni, megrögzíteni”, s egy előre kiemelt értelemmel telíteni a szerző szövegeit.

A korábbi példánál talán némiképp ambiciózusabb kísérletet jelenthet a szerző és az interpretáló párhuzamos portréjának megjelenítése, melyre Elek Artúr Babits Dante-fordításáról, Reichard Piroska pedig angol írókat bemutató esszéiről szólva vállalkozik. „Ha a *Divina Commediát* olvasva lehetetlen szabadulunk a ‘töviskoszorúkra áhító frate’ jelenésétől, babitsi változatát is végigkíséri egy aszkétai arc, melynek nincsen lágyága, mert csontjairól a magaemésztődés, az alkotás hevülete és a soha meg nem nyugvó kétség minden puha képletet lefogyasztott és melyen mély árnyékot vetnek a markáns formák. S a két arc rokona egymásnak, mind a kettő könyörtelen munkában elborult, a végtelennek fürkészésében átszellemült, a világ és az emberek gonoszúsága miatt keserű kifejezésű arc.”¹⁸ Illetve: „E biztos és erős kézzel rajzolt miniatűröknek megvan a magukba zárt tárgyi értékük és érdekességük, de Babits egész munkásságának keretébe beállítva mégis szubjektív jelentőségük a szembezőköbb, mert az ő költői fejlődésére vonatkozó jelek és útmutatók, mert minden irodalmi arcképből két arc néz felénk, a jellemzett író mellett azé, aki jellemzi őt.”¹⁹

Az egymásba mosódó kettős portré felvillantásával voltaképpen mindkét szöveg az önéletrajzi olvasás prozopopeikus hangkölcsonzését kettőzi meg. Elek Artúr írása a két arc: az eredetit megalkotó Dante, valamint a fordító Babits vonásait montírozza egymásra, ezáltal hangsúlyozva a fordító személyes hitelét, „elrendeltségét” a feladatra, s ezen keresztül az interpretáció autentikusságát is. Jellemző, ahogyan a fordító élethelyzete, társadalmi-politikai körülményei mintegy az interpretáció „önéletrajzi hitelének” forrásaként kerülnek párhuzamba az alkotói biográfiával: „A *Divina Commediával* való foglalkozás ilyenformán ahhoz hasonló jelentőségű lett Babits életében, mint az eredetinek elképzelése és megköltése Dante életében. A számkivetettség keserűségében született ez a nagy leszámolás az étellel és az ételen túl való léttel. S a számkivetettséghez közeljáró állapotban az utolsó magyar fordítása.”

Reichard Piroska írása jobban érzékelteti a prozopopeia kettős arc-kölcsonzésének hierarchikus egymásra rendeződését. Az egyes, „magukba zárt tárgyi értékkel” rendelkező portrék, mint az ábrázolt írók (Babits hangja által való) megszólaltatásai „szubjektív jelentőséget” nyernek, és az interpretáló portréjának részévé válnak az ő vonásait felvázoló biográfus számára. Ugyanakkor „az ő költői fejlődésére vonatkozó jelek és útmutatók”-ként

¹⁷ FENYŐ Miksa, *Strófák Babitsról*. Nyugat, 1924/7, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00356/10796.htm>.

¹⁸ ELEK Artúr, *Babits Mihály és Dantéja*. Nyugat, 1924/7, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00356/10797.htm>.

¹⁹ REICHARD Piroska, *Babits angol irodalmi tanulmányai*. Nyugat, 1924/7, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00356/10822.htm>.

értelmezett művekből kibontakozó szövegközi portré már több hasonlóságot mutathat a későbbi intertextuális modellekkel, mint az imént tárgyalt, Fenyő Miksától származó arckép.

Ez az elemzés bizonyíthatja tehát, hogy az önéletrajzi olvasásmód, egyfajta „önéletrajzi hitelesség” keresése, illetve az ehhez kapcsolódó biográfusi nézőpont már viszonylag korán megjelent, sőt jóformán domináns szerephez is jutott a Babits-művek értelmezése során. Ezzel együtt azonban a húszas évek Babits-recepciója az írások meglehetősen széles körére támaszkodik: a *Nyugat* 1924-es jubileumi számában az addigi életmű számos aspektusát vonultatják fel az értekezők. Az egyes műfajokat tekintve talán a líra enyhe fölényét mutatja a kiadvány (Balassa József: *Babits Mihály nyelvéről*, Fenyő Miksa: *Strófák Babitsról*, Reichard Piroska: *Babits angol irodalmi tanulmányai*, Tóth Árpád: *A „Formák virtuóza”*). Ugyanakkor Babits regényei (Karinthy Frigyes: *Széljegyzetek a „Gólyakalifa” olvasása közben*, Schöpflin Aladár: *Kártyavár*), értekező művei (Dienes Valéria: *A filozófus*, Turóczi-Trostler József: *Babits és a magyar essay*), sőt Dante-fordítása (Elek Artúr: *Babits Mihály és Dantéja*) is hangsúlyos szerephez jutnak.

A méltatások színvonala változó: az erősebben ideologikus beállítások mellett jóformán ma is újnak ható megállapítások is felbukkannak az egyes írásokban. Ezek közé tartozik a „városregény” motívumának felismerése a *Kártyavár*-ban: „Fölfedezted és megelevenítetted a város egy különleges típusát, (...) melyet előtted nem látott senki és nem értett, úgy mint te, senki” – írja Schöpflin Aladár, egy új regénytípus meghonosítóját ünnepeelve Babits nagyepikai alkotásában.²⁰ Figyelemre méltóak a *Kártyavár* „detektívregény”-szerűségére vonatkozó megjegyzései is, melyek jócskán ellentmondanak a „magas kultúrába zárkózott” Babitsról kialakult sztereotípiáknak: „nem bántad, ha egy kicsit detektív-regényszerű is, amint hogy egy műfaj sem magasztalando vagy megvetendő, az író a magasztalando vagy megvetendő, aki a műfajt műveli.” A Schöpflin által is kiemelt „városregény” – motívumot helyezi jóval tágabb perspektívába Kárpáti Aurél, amikor a *Mozgófénykép* című korai Babits-verset citálva Babits lírájának expresszionisztikus vonásaira hívja fel a figyelmet, rávilágítva a „civilizáció egzotikumát” versbe öntő költőkkel: Edgar Allan Poe-val és Walt Whitmannel való rokonságára.²¹

Az eddigiek alapján látható, hogy önmagában a *Nyugat* jubileumi száma is különböző műveket és értelmezési aspektusokat vonultat fel az életmű addigi szakaszaiból. Az 1919-es önazonosság-újraalkotás „vízválasztó” jellege, valamint a Babits-mű konzervatív vonásainak előtérbe helyezése ekkor még nem igazán érzékelhető. Ennek oka lehet egyrészt az, hogy az évtizedre jellemző Babits-képet formáló kortársak emlékezetében – a későbbi fiatalokkal ellentétben – még elevenen élt a pályakezdő költő, és a szecessziós „ízlésforma” emléke – amint azt némelyikük erősen stilizált nyelvhasználata is mutatja. Másrészt azt is látni kell, hogy a húszas évek első felében Babits – és maga a *Nyugat* – továbbra is a korabeli Magyarország ellenzéki kultúrájához tartozott, így az 1919-es írás konzervatív fordulata ekkor még – a határokon belül maradt „mérsékeltek” számára legalábbis, a „keresztény kurzus” burkoltan, avagy kevésbé burkoltan *Nyugat*-ellenes kultúrpolitikájának árnyékában – nem volt igazán érzékelhető.

Ugyanakkor a korabeli értékelésekben néhol már felsejlenek a későbbiekben meghatározóvá váló mozzanatok is. Tóth Árpád például már ekkor az „állandó jelzők”, sztereotípiák uralmától féltette Babits műveit: „Kritikák, jellemzések során az írók, a költők csakhamar megkapják azt az állandó jelzőt, azt a jellemzést, amely aztán makacs kísérelődik szegődni, megtapad rajtuk, s többé bajos lerázniuk. Eleinte talán tetszetős, találó is ez a jelző, olykor

²⁰ SCHÖPFLIN Aladár, *Kártyavár*, *Nyugat*, 1924/7, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00356/10803.htm>.

²¹ KÁRPÁTI Aurél, *A költő nosztalgiája*, *Nyugat*, 1924/7, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00356/10826.htm>.

finom szabó is szabja az emberre, egy darabig mindenki úgy érzi, pompásan rajzolódnak ki rajta a lélek formái s rest megfigyelésünk később nem szívesen veszi észre, hogy a jelzőt az író, a költő rég kinőtte, túlfejlődött rajta.”²² A lehangsúlyosabban megjelenő, Kassák, majd Szabó Dezső által valóságos váddá formált sztereotípiák ekkoriban a „formaművészet”, amit a visszautasítás gesztusával ismételnék a nyugatos, illetve a *Nyugathoz* hasonló esztétikai nézeteket valló kritikusok. „Szemérmesen, kiállítás és póz nélkül ott van ez a lélek minden versében. Ha a profán nem veszi észre, annál jobb. A profánnak események kellenek, ‘közvetlenség’ és ‘őszinteség’ kell s akkor elhiszi, hogy látta a költő lelkét.” – jegyzi meg Benedek Marcell, enyhe iróniával célozva a „közvetlenség”, „őszinteség” gesztusainak „paktum-szerű” jellegére.²³ Ezzel némiképpen egybehangzanak Szerb Antal sorai: „Teljességgel félreérti tehát az intellektuális költőt, aki száraz, érzéstelen racionalitást lát lényében. A fiatal Swinburne és a fiatal Babits éppen olyan emberek voltak, akiknél az irracionális elemek, a költészetet tápláló, zsenialitást áradó tudatalatti lélekretegek nagyon is közel voltak a felszínhez, folytonos kirobbanással és énrobbantással fenyegettek, és csak a forma és az intellektualitás féke szorította vissza őket annyira, amennyire.”²⁴

A legprófétikusabb sorokat azonban a régi barát, Kosztolányi vetette papírra 1922-ben, sokat sejtetve a leendő irodalmi vezér kétes megítélésű szerepéről: „Az ő ünnepnapja akkor kezdődik ismét, hogyha visszatér Reviczky utcai dolgozószobájába, (...) s leül íróasztala mellé, melyre társai, a magyar költők föltekintenek, az írószékére, mely egyre jobban hasonlít a trónhoz.”²⁵

3. „... a mi nyugatunk már nem az ő nyugatuk többé” – Babits és a „nemzedéki kérdés”

A következő évtized bírálati, kritikái már a fentiekben vázolt Babits-kép bizonyos elmozdulását mutathatják. Ez az elmozdulás kétségkívül összefügghet azzal, hogy a harmincas évek mind borúsabbra forduló európai panorámája nyomán egy konzervatívabb tónus mélyült el a szerző lírájában, illetve esszéiben. Másrészt azonban azt is látni kell, hogy az új évtized nyugatos recepcióját már egy új, konzervatívabb szemléletű irodalmár-kritikusnemzedék dominálta.

Az irodalmi élet Babitsnál és társainál húsz-huszonöt évvel fiatalabb képviselői maguk is előszeretettel használták a szükségképpen totalizáló „nemzedék”-fogalmat, mint narratív sémát saját céljaik, esztétikai normáik körülhatárolására. A kor politikai diskurzusában is közkeletű meghatározás („háborús nemzedék”, „új nemzedék”, „reformnemzedék”) azonban csak úgy nyerhet a rövid távú, zornalisztikus, politikai-irodalompolitikai célokra túlmenő érvényességet, ha „interpretatív potenciál” kapcsolódik hozzá, azaz az érintett szerzők műveiben fellelhető közös narratológiai, poétikai, retorikai, esztétikai sajátosságok jelölőjeként használható.²⁶

A generációs elv „szemantikai feltöltésére” irányuló törekvés valóban meg is jelent a fiatalabb irodalmároknál: Halász Gábor, Szerb Antal és társaik nagyobb elméleti igényű

²² TÓTH Árpád, *A „Formák virtuóza”, Nyugat*, 1924/7, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00356/10795.htm>.

²³ BENEDEK Marcell, *Babits lírája: Egy készülő, népszerű, modern magyar irodalomtörténetből*, Nyugat, 1924/7, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00356/10831.htm>.

²⁴ SZERB Antal, *Az intellektuális költő = Esszépanoráma 1900-1944*, szerk. Kenyeres Zoltán, Bp., Szépirodalmi, 1978, III, 525. (Eredetileg: *Széphalom*, 1927.)

²⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Babits Mihályról*, Nyugat, 1922/2, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00309/09394.htm>.

²⁶ MEKIS D. János, *Nemzedékproblémák, irodalomtörténet, kritika: A két világháború közötti irodalomértés néhány interpretatív fogalmáról Szerb Antal munkáinak tükrében*, *Literatura*, 2005/3, 355-377.

munkáiban. Ambiciózus szándékaikat azonban – a két legjelentősebb teoretikus életművének tragikusan korai lezárulta miatt is – csak részben tudták megvalósítani. A második nemzedék elmaradt művészi, illetve ezzel párhuzamos esztétikai-poétikai „forradalmának” is köszönhető, hogy a magyar „ezüstkör” Babits és társai mellett felnövő alkotóit ellentmondásos viszony fűzte mesterükhöz. Babits és az általa fémjelzett *Nyugat* egyszerre jelentett legitimációs forrást, illetve meghaladni való eredményt számukra, amint erre már maga Babits is felhívta a figyelmet: „Egészen természetesnek találom, hogy a generációs probléma éppen annak a nemzedéknek irodalmi gondolkodásában jut különös jelentőségre, amely többé-kevésbé tudatosan érzi, hogy alkothat ugyan kitűnő műveket, de lényegi megújulást az előző nemzedékhez képest, forradalmat mint az, nem remélhet hozni.”²⁷

Az „alapító atya” és az utódok között kibontakozott konfliktus gyökerei egészen a húszas évek elejéig vezethetők vissza: „az epigonok (...) mesterüket bálvánnyá emelték. Ez részben érdekből, részben ösztönén történt. Érdekből, hogy a mester nagyságából órájuk is hulljon egy kis fénysugár, részben érzésből, a hála természetes érzéséből azíránt, akinek létüket és művészetüket köszönhetik.” – írta nem minden rosszindulat nélkül, de sok tekintetben találóan Raith Tivadar már 1924-ben.²⁸ A „tanítványok” értékeléseiben előtérbe került hát Babits 1919 utáni szintézisteremtése, a nyugatos irány továbbélését biztosító szerepe. A „bálvánnyá emelés” gesztusa ugyanakkor a szövegek tendenciózus értelmezését, jelentéseik konzerválását, dogmává merevítését, az életmű „hozzáférhetetlenné tételét” is asszociálhatja.

Az ideologikusabb, programszerű írások különösen fontossá váltak a „második nemzedék” tagjai számára. Az „új klasszicizmus”, majd az „ezüstkör” babitsi fogalma jelszó lett a fiatal, történetfilozófiai orientáltságú esszéisták körében, akik a „könnyű kézzel megírt jegyzetek” után elvontabb elméleti alapokra kívánták helyezni kritikusi, irodalomtörténeti tevékenységüket. Az új teoretikusok legfőbb céljuknak a *Nyugat* hőskorára jellemző szecessziós, stíloromantikus tónus meghaladását, tárgyiasabb műértelmezői viszony kialakítását tekintették, s ezen törekvéseikben iránymutató lehetett számukra Babits munkássága. A „mester” azonban mégiscsak egy korábbi nemzedék világképét hordozta szemükben, ezért „[a] második nemzedéknek, főként Halásznak és Németh Lászlónak az már csak utolsó csepp a pohárban, hogy Babits az ellenőrzése alá vonja, és a fin de siècle szellemében gyakorlatilag átírja a teljes világirodalmat.”²⁹

A háttérben lappangó törekvések Az *európai irodalom története* körül kibontakozó „nemzedéki vita” során, Halász Gábor megfogalmazásában kerültek a felszínre. A „tanítványok” vezéralakja voltaképpen saját, művei burkolt önéletrajziségére vonatkozó kijelentéseit fordította Babits ellen, amikor irodalomtörténetét „egy ízlésforma önarcképének” minősítette: „Babits ‘hazugsága’, hogy irodalomtörténetet ír. A rejtőzködő lélek, amely örök szerepjátszóan nyilatkozott meg a versben, és bujkáltató célzásokkal közölte legfőbb élményét is, a kultúra vágyát, most mint a könyvek Casanovája emlékezi vissza a hódításait...”; illetve: „Babits is Proteusként ölt más és más alakot, mégis mindig saját magát a felidézett írókban, visszaadva kölcsönt, amit felvett tőlük, a maga képére és hasonlatosságára formálva azokat, akik őt formálták.”³⁰

²⁷ BABITS, *Könyvről könyvre* (1935) = HALÁSZ Gábor, *Tiltakozó nemzedék: Összegyűjtött írások*, szerk. VÉBER Károly, Bp., Magvető, 1981, 632.

²⁸ RAITH Tivadar, *A fiatalok = Babits Mihály száz esztendeje: Kritikák, portrék*, szerk. PÓK Lajos, Bp., Gondolat, 1983, 129. (Eredetileg: *Magyar Írás*, 1924.)

²⁹ MARGITTAI Gábor, *Nyugtalan klasszikusok: Ars Poeticák és Archoétikák: Hagyománytudat Babits Mihály esszéművészetében*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2005, 15.

³⁰ HALÁSZ Gábor, *Egy ízlésforma önarcképe. Jegyzetek Babits Mihály irodalomtörténetéhez* (1935) = H.G. Válogatott írásai, szerk. VÉBER Károly, Bp., Magvető, 1977, 683, 685.

Az elődök portréiból kirajzolódó Babits-önarckép kettős prozopopeiája már ismerős lehet a korábbi értékelésekből. Ami újdonságot jelenthet, az az autografikus olvasás következetes érvényesítése, mely „nem a szerzővel való szövetségen, hanem éppen ellenkezőleg, a szerzőtől való elkülönülésen alapul: olvasási módként inkább analitikus, mint kreatív”.³¹ Hiszen Halász Gábor egyértelműen Babits önazonosság-teremtését keresi *Az európai irodalom történetének* lapjain. Az értekezés autografikus nézőpontja ugyanakkor nem egyedülálló a fiatalabb esszéista műveiben: „bármiről beszéljenek, a sorsukról is vallanak” –írja a magyar esszé megteremtőiről, Kemény Zsigmond és Péterfy Jenő mellett Babitsot is az alapítók sorába emelve. Másutt a mester regényírói módszerét önazonosság-teremtő narrációként értékeli: „hogyan saját lelkiségének mélyébe jusson, rokon- és ellenszenveit tudatosítsa, a formálásban önarcképét dolgozza ki.” *A három Babits-arc* című, két évvel korábbi írásában pedig a „félmúlt”, „a háború előtt zárt időszaka”, majd az azt követő korok írói-értelmisségi magatartásformáját keresi az ifjú, majd az idősödő Babits felidézett portréiban.³²

További újdonságot jelenthet az azonosságát megfogalmazó szubjektum irodalom-szociológiai háttérének felvázolása, ami egy sajátos, Halász más műveiben is visszaköszönő, hegelianus gyökerű „generáció-elmélet” alapja lesz. A fiatalabb pályatárs egyfajta „elsődleges szocializáció” forrásaiként tekint az ifjúkori olvasmányélményekre, melyek szinte determinisztikus módon határozzák meg az egykorúak világszemléletét, s ezen belül irodalmi ízlését is: „Az olvasás ifjúkori bűn, már tudniillik az az olvasás, amely lázként vesz le a lábunkról, amelynek tehetetlenül ki vagyunk szolgáltatva, s amely egyszer s mindenkorra eldönti sorsunkat. Később bármennyit olvasunk is, már csak ismerkedünk, mesterségbeli dolgokat tanulunk, ítéleteket formálunk; az alapot már nem tudjuk változtatni, ízlésünk másíthatatlan (...) Bárhová jussunk el, tudatunk mélyén kivehetetlen ösérzéseként szunnyad első benyomásunk”.³³ Az elsődleges élmények tehát olyan előítéleteket formálnak, melyek a befogadó szándékaitól függetlenül is meghatározzák az újabb olvasmányok értékelését, írja. Az egyes „ízlésformák” az egymást követő nemzedékekhez kapcsolódnak, a korszellem megjelenítői mindig a fiatalok: „Az irodalmi eszmények változnak, a korszellem fiatalokon keresztül új feladatokat vet fel, és az öregedők kötelessége az állásfoglalás.” – írja másutt.³⁴ Halász Gábor elmélete szerint azonban ez az „elsődleges irodalmi szocializáció” egyfajta stabil, mozdulatlan értelmezői horizontot alkot. Az előítéletekben megjelenő hagyomány tehát nem alakul át az új értelmezések során, nem válik a megértés feltételévé, hanem épp ellenkezőleg, mindenben önmaga igazolását keresi, amint ezt a szerző már korábban is kifejtette: „Az élet célja: minden viszontagságon, kitérésen át igazolni, amit fiatalságunk igaznak ismert fel”.³⁵ Ezáltal pedig a nemzedéki hagyomány az újabb élmények befogadásának korlátozójává, a változó történeti-esztétikai valóságba való belehelyezkedés akadályozójává válik. Az értelmezői kérdésfeltevésnek tehát csak egy adott történelmi pillanatban lehet relevanciája a közösség számára: „Babits Mihály és ötvenes kortársai (...) irodalomtörténeti feladatukat betöltötték, bármennyi tennivalót lássanak maguk előtt, és bármilyen remekművek szülessenek aktivitásukból. A századelő volt az ő történelmi pillanatuk, a korszakcserélő, nagy közös megmozdulásé, ami azóta jött, magánügy, ha a legközérdekűbb is.”³⁶

³¹ H. Porter ABBOTT, Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására, ford. Péti Miklós, Helikon, 2002/1-2, 297-298.

³² HALÁSZ, Babits, az esszéíró (1938), A regényíró: Babits Mihályról (1941), A három Babits-arc (1933) = H.G. Válogatott írásai, 693, 701, 662-671.

³³ *Uo.*, 684.

³⁴ HALÁSZ, *A három Babits-arc* (1933), *Uo.*, 664.

³⁵ *Uo.*, 668.

³⁶ HALÁSZ, Személyes kérdésben (1935) = H.G., Tiltakozó nemzedék: Összegyűjtött írások, Bp., Magvető, 1981, 644-645.

Ebből a szemszögből Babits irodalomtörténete csak valamiféle „egyéni hőstettként”, egy régi nemzedék értékrendje melletti magányos kiállásként méltányolható, amely „megszégyenít, mint magatartás”, ugyanakkor „megnyugtat, hogy az életpéldán kívül semmi sem következik belőle reánk”. „A babitsi két kötet” ugyanis „szigorúan magánügy”, a múltba vesző 19. században szocializálódott költő ízlésének teljesen szubjektív lenyomata, „csak ürügy” a szerző számára, „hogy az elveszett idő keresésére induljon”.³⁷

Így válik láthatóvá a „nemzedéki támadás” valódi célja: „Babits elszigetelésének tehát része a jótékony tisztelgés a személyiség erkölcsi ereje előtt, ám a példamutató, konokul, koroktól függetlenül következetes alkat (...) jelképe mindannak, amit sürgősen meg kell haladni” – írja Margittai Gábor. Értékelése szerint Halász Babits támadásával hármastűz tűz maga elé: „a mester klasszicizálásával az élő hagyományrend revíziója és elszigetelése; a mester világirodalmi felfedezéseinek, klasszicitás-fogalmának relativizálásával az úgynevezett második nemzedék értékcsereje; végül pedig a hagyomány még eleven alkotórészeinek átmentése korszerűbb, a nyugat-európai elméletekkel nagyobb összhangban lévő teóriába és a korviszonyokhoz még kevésbé kötődő magatartásformába.”³⁸

Babits válaszában természetesen visszautasítja, hogy a „passé” részének tekintsék. Rámutat többek között Halász „nemzedék” fogalmának absztrakt, metafizikus jellegére, valamint a kritika és az írói egyéniség szabadságára. Az írás („remekművek” alkotása) és az irodalmi élet („irodalomtörténeti feladat”) közötti látens különbségtételt szintén megkérdőjelezi: „Mintha az irodalom igazi életét valami politikai vagy irodalompolitikai, talán generációs harcokban és eltolódásokban látná, s nem magukban a művekben, az alkotásokban”. Az „ízlésformaként” megjelenő hagyomány korlátozó, párbeszédképtelenné tevő erejére vonatkozó tételeket pedig határozottan elutasítja: „De nem látjuk szívesen, hogy ki akarják osztani számunkra a ‘szerepkört’, korosztályok szerint sematizálni az irodalmat, megkülönböztetni a feladatokat, mintha nem lenne minden feladat mindenkié, aki meg tud birkózni vele. (...) S a ‘továbbkérdezés szenvedélye’ nem alszik ki az íróban, ha író, haláláig.”³⁹ Az „újrafogalmazás” Halász által jogosan felvetett szabadsága („Egyszerűen, mert fiatalabbak vagyunk (...) mi nem őrizhettük a tegnapot, amihez nem sok közünk volt, mi legfeljebb újra felfedezhettük”; „vagyunk, tehát másképpen vagyunk”) Babits szerint nem csak az újabb nemzedékeket illeti meg: „Az őrzés és átmentés gondja minket is izgatott, emlékeinknél fogva talán még égetőbben és még fájdalmasabban, mint az ifjabbakat. S mindenestre sokkal hamarabb: mióta az ‘írástudók árulásának’ problémája fölvetődött.”⁴⁰

Babits számára, mint maga is megjegyzi, a saját hagyomány újraértelmezésének kérdése már *A veszedelmes világnézet* megírásától fogva jelen volt. Halász Gábor azonban a babitsi életmű részleges, konzervatív vonásokat előtérbe helyező recepciójával, klasszicitás-fogalmának átértelmezésével, a babitsi értékrend eltávolító-elszigetelő célzatú, felemás felmagasztalásával ennél radikálisabb szemléletváltást kísérelt meg a *Nyugat* táborában. Az a hagyomány azonban, melyhez e szemléletváltás során kapcsolódhatott, a magyar irodalom kontextusában mégsem lehetett más, mint a költői önazonosságát újrafogalmazó, századforduló értékrendjét újraértelmező Babits hagyománya.

³⁷ HALÁSZ, *Válogatott írásai*, 686, 689, 684.

³⁸ MARGITTAI, *i. m.*, 14, 16.

³⁹ BABITS, *Vádak és ködök* (1935) = HALÁSZ, *Tiltakozó nemzedék*, 648, 650, 649.

⁴⁰ HALÁSZ, *Személyes kérdésben* (1935), BABITS, *Vádak és ködök* (1935) = *Uo.*, 642-643, 649.

4. „... életével, művével szentesítette az egyedüli utat” – „Ezüstkori” Babits-portré a harmincas évekből

A korszak meghatározó vitájának értékelése után érdemes kissé szélesebb perspektívában áttekinteni az „új nemzedék” Babits-recepciójának legfontosabb motívumait.

Babits származására és műveltségére hivatkozva maga is a hagyomány és az újítás közötti szintézisteremtés jegyében pozicionálta saját személyiségét. Így érthetővé válhat, hogy 1920 utáni nyugatos identifikációjának egyik meghatározó motívumává a folyamatosság vált.

Babits saját azonosságtudatának újrafogalmazásán keresztül tette lehetővé a múlt elbeszélhetőségét, szintézist teremtve a 19. század szabadelvű öröksége és a közelmúlt „ellenkultúrája” között. Ennek korabeli jelentősége akkor válik érzékelhetővé, ha figyelembe vesszük a korszak szellemi közegét, amely a nemzeti identitás elbeszélésében éles törésként érzekelte az 1918-19-es eseményeket, s reflektálva a tanácsköztársaság radikálisainak „a múltat végképp eltörölni” vágyó törekvéseire, a forradalmak korszakát a nemzeti történelem zárványaként kezelte, a század eleji „progresszió” narratíváit és azok képviselőit pedig visszamenőleg diszkreditálta. „Hű maradt önmagához, és életével, művével szentesítette az egyedüli utat, mely irodalmunkat az árulástól, a Júdás-szereptől megválthatja.” – írta Sötér István 1939-ben, felismerve a babitsi elbeszélés szerepét.⁴¹ „A feszített és rángatott pányva ő, amely e ficánkoló mént, e tajtékos irodalmi forradalmat a tradíciók cövekéhez köti.” – értékelte Németh László is a „hagyományok és igények örét” az Ady-vers allegorikus képének kibontásával.⁴² A Babits és az általa irányított *Nyugat* így az uralkodó diskurzus keretei között maradó, de kritikus alapállású polgári-modernizációs beszédmód egyik legmeghatározóbb elbeszélését teremtette meg. „De ez az élet és ez a lélek nemcsak holmi tetszőleges kortársé vagy szemtanúé, hanem Babits Mihályé, magyar urak és bírók ivadékáé.” – hangsúlyozta Gyergyai Albert *Az európai irodalom története* kapcsán, érzékeltetve a nyugatos Babits bírálói tekintélyének egyszersmind vérségi-tradicionális legitimitását is.⁴³ A Babits alakjához kapcsolódó szintézisteremtés ilyen módon távlatot adott a *Nyugat* körül csoportosuló fiatalabb íróknak, kritikusoknak, hiszen az elbeszélhető, uralható múlt nemcsak a „nemzeti” 19. század és a „nemzetietlen”, sőt „hazátlan bitang” progresszió, hanem a szintézisre jutott múlt és a jelen közti folyamatosságot is biztosíthatta e történeti legitimitást előtérbe állító korban. „Ady a milleniumi Magyarországon megjósolta a második Mohácsot, Babits a második Mohács-kor önkínzó szemtanúja lett. E két látnok közé elfér az egész füstölgő, rázkódó, huszadik századi Ezüstkör.” – vázolja fel a korszak párhuzamosságot és folyamatosságot hangsúlyozó áttekintésében Cs. Szabó László, sokat mondóan a babitsi kifejezést alkalmazva a transzcendens – karizmatikus identitással felruházott költő-alakok által határolt időszak jelölésére.⁴⁴ „... a nagy hagyományok hű őrzője s minden ígéretes újnak elfogulatlan pártolója” – írta Babitsról a visszaemlékező „tanú”, Gyergyai Albert még sok évvel Babits halála után is. Gyergyai ugyanakkor az *Ezüstkor* soraira támaszkodva a kultikus-genealogikus legitimitáció másik, irodalomtörténeti kanonizációs érvelésre támaszkodó aspektusát is felidézi: „Egy egész kor: Ibsen és Tolsztoj, Nietzsche és Meredith aranykora, ‘szent öreg fények fáklyásmenete’, amely káprázón világít mind a két kötet lapjain. Egy percre mintha Babits is szeretne közéjük

⁴¹ SÖTÉR István, *Keresztülkasul az életemen* (1939) = S.I., *Tisztuló tükrök: A magyar irodalom a két világháború között*, Bp., Gondolat, 1966, 105.

⁴² NÉMETH László, *Babits Mihály tanulmányai* (1929) = N.L., *Két nemzedék*. Bp., Magvető – Szépirodalmi, 1970, 85-86.

⁴³ GYERGYAI Albert, *Írás és olvasás* (1938) = GY.A., *A Nyugat Árnyékában*. Bp., Szépirodalmi, 1968, 110.

⁴⁴ CS. SZABÓ László, *Keresztülkasul az életemen*. *Nyugat*, 1939/4, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00639/20524.htm>.

csatlakozni; csakhogy ő a mi korunké is, az újabb, a 'héroszi irodalomé'; s míg egyfelől átmenti a múlt és a félmúlt óriásait, ugyanakkor már felülről bírálja 'az elboruló, barbár életet'".

A folyamatosság hangsúlyozása mellett egyfajta „alapító aktus” Babitsnak tulajdonítása is jellemző a fiatal nyugatosok körében. „Ez a Babits-tanulmány jelzi a magyar Bergson-kultusz kezdetét; ez az *Ágoston* vezetett egy nemzedéket a hitélet új forrásai felé; (...) ez a két Vörösmarty-arckép tárta elénk az igazi Vörösmartyt...”; és főleg: „ez a *Magyar irodalom* jelölte ki a helyünket Európában, mint ahogy annak idején Széchenyi jelölte ki a nemzet helyét”.⁴⁵ Ilyen módon válhat Babits egy korszak szellemi apa-figurájává, aki „kijelöl”, „irányt mutat”, „tanít”, új paradigmát nyit, de akár védelmez is: „Az irodalom örök apagyilkosság (...) Az első *Nyugat*-nemzedékkel azonban már a harmadik nemzedék szövetkezik. Holttestükről kellene leoldani a kardot. Ehelyett pajzsuk mögé állunk.” – írja Cs. Szabó, felidézve a régi nyugatosok – és elsősorban Babits – legitimáló-védelmező apai szerepét, mitikus-metaforikus képében egyúttal az „apagyilkos” Szabó Lőrinc, Halász Gábor, vagy Németh László megtagadó gesztusaira is utalva.⁴⁶ „Hányan voltunk, egy rossz korszakban, üldözötten, elhagyatva, bűjdosva és kitagadva, akik sivár és veszélyes magányunkban az ő verseit morzsolgattuk, az ő szinte jogászin józan tiltakozását emlegettük (...) olyankor nem voltunk egyedül, olyankor Babits is velünk volt (...) aki bár akkor már halott volt, mintegy még a síron túl is védett s a magáénak vallott mindnyájunkat...” – emlékezik vissza a „fiak” nemzedéke nevében Gyergyai.⁴⁷

A hálás biográfus soraiban azonban a kortársak Babits-értelmezésének egy harmadik jellemző motívuma is felfedezhető: a „válságok” korának nemzedéke nemcsak védelmet, hanem valamiféle félig elvont, félig gyakorlati életfilozófiai útmutatást is várt a szellemi apától. A 20. századi „ezüstkori” időszakára is igaz lehet az, amit Dávidházi Péter a Világos utáni évekről írt: „... mindenütt azt tapasztaljuk, hogy a legsajátosabb igény erőforrás keresésére ösztönzött. A világnézeti tanítások mérlegelésekor eszközértékük rendkívül nagy súllyal esett latba: azt figyelték, mennyi erőt lehet meríteni belőlük.”⁴⁸ Ezen értelmezői beállítódás egyik szintjét jelentheti a „vigasztalás” kései antik, „ezüstkori” gyökerekre visszavezethető gesztusának keresése. „E sorok írója mindannyiszor egy-egy könyvből merített vigasztalást: volt idő, hogy az *Etiká*-ból, máskor meg az *Imitatio*-ból, nemegyszer Jób könyvéből és most legutoljára Babitsból.” – írta kései vallomását igazolva Gyergyai még a kultikus apa életében, 1938-ban.⁴⁹ Ugyanez az „erőforrás-keresés” tükröződik valamivel gyakorlatiasabb szinten Cs. Szabó írásában is: „Az idő elhalványította esztétikai érdemüket, pedig ez is megér egy halhatatlanságot. Az összeomlás és lassú újjászületés óta elsősorban nemzeti költők” – írja Adyról és Babitsról, a 21. századi olvasó számára talán kissé furcsa ellentétet állítva a költészet „esztétikai” és „nemzeti” funkciója közt. Sőtér szerint is „példa és útmutatás” az, amit Babits kínál, aki „mindnyájunk útját és feladatát kijelölte” a „szellemi örökös” tevékenységében.⁵⁰

A „szellemi örökös” az, ami bizonyos értelemben strukturálja Babits írói portréját, s ez által világirodalmi rokonait Flaubert-ben, Mallarméban, a 19. századi polgári írókban találja meg a kortársak tudatában. „... az alkotásnak munkává, mesterséggé szilárdítása s ugyanakkor valami magas szemléletté való finomulása” – írja Gyergyai, érezhetően a közkeletű

⁴⁵ GYERGYAI Albert, *Emlékezés Babits Mihályra* (1961), *Írás és olvasás* (1938) = GY.A., *Uo.*, 130, 109-110, 109.

⁴⁶ CS. SZABÓ, *i. m.*, 209.

⁴⁷ GYERGYAI, *i. m.*, 130-131.

⁴⁸ DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége*, Bp., Argumentum, 1994, 227.

⁴⁹ GYERGYAI, *i. m.*, 104.

⁵⁰ SÓTÉR, *i. m.*, 105-106.

polgári íróportré nyomán vázolja Babits szellemi arcképét.⁵¹ Jóllehet, Babits saját munkamódszerére, írói alkataira vonatkozó megjegyzései ennek ellentmondanak: „Mindig irigyeltem azokat az írókat, akik rendszerrel, napról napra és beosztás szerint tudnak dolgozni, mint a tudós vagy a hivatalnok. Meg kell alkudnom magammal: sajnos, nem tartozom közbük. A nyugalmas munkát nem ismerem. Izgatott iram vagy halogató, végtelen kételyek: a kettő közt nincs számomra középút.” – írja a korábban már idézett, Halász Gábor kritikájára válaszoló cikkében. Később Kosztolányira emlékező esszéjében megerősíti: „Az írás munkafegyelmét számtalanszor jobban bírta, mint én, kinél a görcsös erőfeszítéseket hosszú csüggedések követték.”⁵²

A mitikus „apa” ugyanakkor egyszerre „tanár”, sőt az erkölcsfilozófia „asketája” is, „az írói tisztesség, az írói tisztaság zord bírása és mintaképe”,⁵³ akinek „alkalom” és „logikai kapaszkodók” kellenek a megszólaláshoz, hogy „mondanivalóját féken tarthassa” velük,⁵⁴ akárcsak a biográfusok által felidézett önéletrajzi előképe, az „üdvös korlátot” kereső Arany János.

Így jutunk el a kortárs Babits-olvasás legutoljára említendő – de talán mindmáig legmeghatározóbb – mozzanatához, a babitsi „klasszikusság” kódjához.

A „klasszikusság”, „új klasszicizmus” keresése és értékként való felmutatása kétségkívül hangsúlyos szerepet töltött be a Babits névvel fémjelzett kritikai – irodalomszervezői diskurzusban. Más kérdés, hogy a szerző által intencionált fogalom vajon alkalmazható-e reflektálatlan módon saját alkotói életművére, illetve annak minden területére, amint ezt már Halász Gábor is felvetette. Annál is inkább, mivel ezen „klasszikusság” eredeti szerzői jelentése csak nehezen körvonalazható, sőt Szigeti Csaba szerint Babits a harmincas évekre lassanként el is távolodott tőle.⁵⁵

Ha mégis jellemezni próbáljuk, a teljességnek a részek megismerése utáni újrafelfedezéseként, a lelkiség fiziológia utáni újragondolásaként, hagyományok és modernség szintéziseként felvázolható „új klasszicizmus” valamiféle esztétikai-morális minőség képét öltheti Babits írásai, elsősorban 1925-ös program-esszéje alapján.⁵⁶ Ennek megfelelően a „klasszikusság” különböző jelentésrétegei váltak meghatározóvá az egyes értelmezésekben, melyek néha inkább az esztétikai, máskor a morális mozzanatot hangsúlyozzák. „... bizonyos dacos szembeszállás azzal, ami nem örök és autentikus” – írja Gyergyai, elsősorban a klasszicitásnak tulajdonított időtlenséget hangsúlyozva, amivel az alkotás tisztán antik esztétikai eszméjére reflektál.⁵⁷ Sőtér ugyanakkor a Babits költészetének tulajdonított „időtlenséget” az „időszerűtlenséggel” kapcsolja össze – amit pedig az erkölcsi helytállás „programját” megfogalmazó *Ezüstkor* sugallhat: „... valami időtlen és mindig időszerűtlen (tehát mindig is időszerű) klasszicizmus megvalósulása”. Az értékként felmutatott „időszerűtlenség” viszont nietzscheiánus konnotációkat ébreszthet, s ez által a költő műveit egy kultúrkritikus beszédmód paradigmarendszerébe helyezi. Ez a tendencia gyakran létfilozófiai értelmezéssel párosul: „Ő az egyetlen, aki ma is azt meri hirdetni, ami évtizedeken át lelkén feküdt, a fájó és

⁵¹ GYERGYAI, *i. m.*, 109.

⁵² BABITS, *Könyvről könyvre* (1935) = HALÁSZ, *Tiltakozó nemzedék*, 636; ill.: BABITS, *Kosztolányi* (1936-41) = BABITS, *T. E.*, 363.

⁵³ GYERGYAI, *i. m.*, 129.

⁵⁴ NÉMETH László, *i. m.*, 88-89.

⁵⁵ SZIGETI Csaba, *Versválság és prozódia* (Vázlat az új klasszicizmus babitsi fogalmáról) = „De nem felelnek, úgy felelnek”. A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1992, 96.

⁵⁶ BABITS, *Új klasszicizmus felé* (1925) = BABITS, *T. E.*, 455-458.

⁵⁷ GYERGYAI, *Babits irodalomtörténete* (1934) = GY.A., *i. m.*, 95.

immár népszerűtlen, megtagadott ígéket, melyek épp ezért igazak, és igazságuk korunk felett áll, mint a remekművéké”.⁵⁸ Itt tehát az „azonosság” a klasszicizmus hangsúlyos aspektusa, a dolog – jelen esetben a szerzői identitás – önmagával való azonossága, „hűsége” az igazság forrása. Mindez pedig a kortól való függetlenséget is jelentheti egyszerre: „... nem szégyen egyedül állni, szemben akár az egész korrall és csak magunkhoz híven”.⁵⁹ A klasszicizmus tehát elkerülhetetlenül „egyedül állást” is jelent a korszak kritikusi beszédében, ami már a fogalom kimondott sztoikus-erkölcsfilozófiai értelmezése felé mutat. Ehhez pedig „törvény és fegyelem” kell: „A klasszicizmus mindig erőt vesz valamin, s legtöbbször valami áradáson, bőségen – olyasmin, aminek elemi hisztériájával törvényt és fegyelmet szegezhet szembe, s ami e rendet és törvényt belső, feszítő erejével sohasem mereven, sohasem változatlan, iskolás nyugalomban – de meg-megújuló, újból és újból kiverekedett eredményként tudja fenn tartani”.⁶⁰ Sőtér István ezen értékelése Babits mögött a „hunyt mester”, a Horváth János által „nemzeti klasszikusnak” nevezett Arany szellemi portréját is felidézheti. A plasztikus, retorikus képsor által a „klasszikusság” mint „felülemelkedés”, „ellenbeszéd”, valamiféle kaotikus és disszonáns jelentéssokszorozódáson uralkodó „ellenálló aktivitás” válik érzékelhetővé. Így tehát a „klasszikusság” akár cselekvő tevékenységet is jelölhet.

Összességében talán azt mondhatnánk, a babitsi „klasszikusság” értelmezése minél inkább elszakad a szó esztétikai jelentésétől, illetve a Babits-művek minél szélesebb körére alkalmazzák, annál szabadabbá válik, annál távolibb, és kétségkívül annál önkényesebb, ideologikusabb jelentéseket kapcsolhatnak hozzá. Példát jelenthet erre Cs. Szabó László, aki *A tömeg és a nemzet* című írást kommentálva a „klasszikusság” „örök” minőségét vonatkoztatja a szerző haza-, illetve kereszténység-felfogására: „Ez a haza minden jelenkorhoz viszonyítva avult egy kicsit, hogy örök lehessen”, illetve: „Ezek a szörnyű világnézeti nyomások Babits képzeletében felszínre taszítanak egy látszólag avult Magyarországot: az érintetlen, integer keresztény hazát”.⁶¹

Folyamatosság, „alapító atyai” iránymutatás, életfilozófia, mesterséggé formált alkotás, klasszikusság: talán ezek a legjellemzőbb, sztereotípiává egyszerűsödött motívumok, melyek az „ezüstkori” nemzedék diskurzusában Babits alakjához kapcsolódnak.

A korabeli méltatókra jellemző a szerzői intenció sokszor reflektálatlan elfogadása illetve sztereotipizáló, kiterjesztett alkalmazása (klasszikusság, folyamatosság), valamint ideologikus konstrukciók kapcsolása az egyes szerzői magatartásformákhoz (alkotás, mint polgári „mesterség”). Az egyes szövegek önálló jelentésteremtő ereje változó mértékben érvényesül az ilyen módon kiemelt, mintegy előre „igazolandónak” tekintett identifikációs kódokkal szemben. Időnként jól látható, amint a sztereotip motívumok az elsődleges olvasói tapasztalatokat is felülbírálják: a *Keresztül-kasul az életemen*-t olvasó Sőtér István korabeli méltatásának kezdetén a babitsi „klasszikusság” előítéletének meghíúsulását dokumentálja: „Azt várja az olvasó, hogy a fiatal hév s a férfikor erőpróbái után édes szünet következik, derű, klasszikus idill. (...) Babits szürete azonban fanyar ünnep, kertjei a Vérmező kódéból bontakoznak csupán, az otthonos dombok sorát igazában a valóság rosszindulatú homálya rejt”. Későbbi sorai – talán öntudatlanul – a Babits-szövegeknek tulajdonított „időtlenséget” kérdőjelezi meg: „Mennyi merészség már ily időszerűtlen, fényükvesztett szavak alá fogni a megújódott mondanivalót...” – írja. Néhány évvel később pedig e „klasszikusság” minden korban egyformán hozzáférhető, örök érvényű jelentését teszi kérdésessé: „... mintha legigazibb tulajdonságait a múltó idő bontaná ki előttünk. Amit valaha póznak, mesterkétségnek

⁵⁸ SÖTÉR, Az ihletetlen Babits (1946), *Keresztülkasul az életemen* (1939) = S.I., i. m., 123, 102.

⁵⁹ GYERGYAI, i. m., 104-105.

⁶⁰ SÖTÉR, i. m., 127.

⁶¹ CS. SZABÓ, i. m., 210.

véltünk, abban ma a klasszicizmus jellemző jegyeit ismerhetjük föl”. Mindezek azonban reflektálatlanul maradnak, s a visszaemlékező szerző még évtizedek multával is az ideologikus elbeszélésnek megfelelő vonásokat hangsúlyozza: „Nem hiába volt Babits végső eszménye a klasszicizmus – vagyis a ‘nagy, elérhetetlen nyugvás’, a derű, a harmónia művészete”.⁶² Ugyanígy reflektálatlanul marad Cs. Szabó azon megjegyzése is, mely az elbeszélői perspektíva változását érzékelteti a Vörösmarty-portrék esetében: „Gyulai Pál hazafias Vörösmartyja mögött fölfedezte a dekadens szimbolistát, az első ‘nyugatos’, most az ifjú Babits Vörösmartyja alól föltárja a harmadik költőt, a fenyegetett emberiség és magyarság látnokát”.⁶³

A Babits önéletrajzának tekintett *Keresztül-kasul az életemen* kortárs fogadtatása sokat elárulhat a teljes életmű recepciójáról: a gyűjteményes kötetbe foglalt írások közül rendszerint az ideologikusabbnak tűnő darabok – elsősorban *A tömeg és a nemzet* – kerültek az értelmezés középpontjába.⁶⁴ A személyes emlékeket közvetlenebb módon megszólaltató írások (*Curriculum vitae*, *Fogaras*, *Szekszárdi kadarka*) már kissé háttérbe szorulnak mögöttük, a lezáratlan-lezárhatatlan – és talán épp ezért ma is párbeszédképesebbnek tűnő – *A titokzatos mesterség*, *A jó halál*, illetve *Teremtő utánzás* című írásokról pedig jóformán szó sem esik, s ettől az értelmezői horizonttól Bodnár György 1993-as kiadást kísérő utószava sem mutat eltérést.⁶⁵ Sőtér ugyan a babitsi műfajválasztás kódjaként hangsúlyos szerepet szán *A titokzatos mesterség*nek („lehet-e, szabad-e verse foglalni azt, aminek elmondása minden súlynál súlyosabban terheli már a költő lelkét?”)⁶⁶ de ugyanakkor a darabot egy konkrét jelentéshez rendelve sematizálja is.

Már ez a rövid, pusztán a két világháború közötti évtizedekre korlátozódó befogadás- és kritikátörténeti áttekintés is bizonyíthatja, hogy Babits Mihály életműve általában minden korban jóval többet jelentett saját magánál, a Babits-alak azonosítása, „arcképének”, „hangjának” megidézése a beszélőt is identifikálta.

A szerzői alak, különösen a húszas évektől, egyre inkább egyfajta „kóddá”, „ikonná” vált a különböző értelmezői közösségek számára. A róla való beszéd sok esetben a hozzá kapcsolt értékek közösségi célú felidézését és szimbolikus megerősítését – vagy más esetben megtagadását, illetve ellentétes értéktartalmak demonstrálását – célozta. Az alakjára rétegződött konnotatív jelentések ennek megfelelően mindig önmagán túlmutató értékek és érdekek megjelenítőjévé tették Babits nevét.⁶⁷

Az elbeszélői magatartás vele szemben gyakran az „emlékezés”, a „vallomás” keretei közt valósult meg, az elbeszélést sokszor a szerző alakjához fűződő szubjektív viszony pozicionálja: Gyergyai Albert egyik visszaemlékező írásának címe is (*Vázlatok Babits arcképéhez*) az „arckölcsönzés” prozopopeikus, identifikáló retorikáját idézi.⁶⁸ Az emlékező beszéd gyakori többes száma pedig annak értelmezői közösséget újjáalkotó, értékeit újrafogalmazó – vagy csak elismétlő, megerősítő „szertartásszerű” kultikus használatát érzékelteti.

⁶² SÖTÉR, i. m., 101, 103-104, 128, 111.

⁶³ CS. SZABÓ, i. m., 212.

⁶⁴ Vö. SÖTÉR, i. m., 101-108; ill. különösen CS. SZABÓ, i. m.

⁶⁵ BODNÁR György, *Utószó = BABITS, Keresztül-kasul az életemen*, Bp., Pesti Szalon, 1993, 173-184.

⁶⁶ SÖTÉR, i. m., 102.

⁶⁷ A Babits-mű és a „Babits” név valóságos irodalom- és művelődéstörténeti kóddá válására jó példát nyújtanak Szerb Antal irodalomtörténetének sorai: „Babits Mihály, az ember és a mű, érték művészi értékétől függetlenül is: mint kulturális tény, mint a magyar szellem új szintézise Európával.” SZERB Antal, i. m., 459.

⁶⁸ GYERGYAI, i. m., 113-126.

Az eredeti művekben megszólaló hang és a szerzőjükről folyó diskurzus közti távolságot, a valódi megértést eredményező dialógus visszaszorulását jól érzékeltethetik Sötér István 1946-os számvetésének önkritikus sorai: „Voltak, akik úgy siratták meg, mint sorból kidőlt harcost és vezért, holott szívük mélyén, legalábbis mi, fiatalabb nemzedék, sohasem tekintettük őt vezérünknek. Pillantása, az évek során gyengülő, már nem ért el hozzánk, s nehezen ismerhettünk volna magunkra abban, aki bennünket alig ismert.”⁶⁹

⁶⁹ SÖTÉR, *i. m.*, 122.

**A Vérző Magyarország második kiadása:
Kosztolányi „jelentősen átdolgozott” irredenta antológiája***

1.

Irodalomtörténet-írásunk a korábbi évtizedekben politikai, a rendszerváltást követően pedig poétikai okok miatt nem foglalkozott Kosztolányi irredenta-antiszemita működésével, s amiképp az *Új Nemzedék*nél végzett ténykedését is hanyag kézlegyintéssel intézték el, mondván a névtelen cikkeket nem lehet azonosítani, úgy az általa szerkesztett *Vérző Magyarország* című „első magyar irredenta könyv”-et is csak egyszeri kisiklásnak, az életmű zárványának tekintették, amelynek megszületésére a történelem viharai kielégítő magyarázatot adtak. Sokáig úgy tartották – s valójában még ma is ez a vélekedés –, hogy Kosztolányi és az irredenta mozgalom kapcsolata csupán a *Vérző Magyarország* szerkesztésére korlátozódik, s annak kiadásával véget is ért.

Az irredenta antológiának 1928-ban azonban második kiadása is napvilágot látott, bár ez a tény eddig mintha elkerülte volna a kutatók figyelmét. Pedig szerkesztőként ezt is Kosztolányi jegyezte, s megjelenési évét tekintve még „problémásabb”, mint az első. 1920-ban ugyanis Kosztolányi nyíltan – és hivatalból is – volt irredenta, 1928-ban azonban már – eddigi ismereteink szerint – maga mögött hagyta politikai múltját.

Ha viszont alaposabban megvizsgáljuk Kosztolányi életrajzát, annak 1919 utáni elemei egy olyan sorozatot rajzolnak meg, amelyből éppenhogy nem „lóg ki” sem a *Vérző Magyarország* első, sem pedig második kiadása. Érdemes ezeket vázlatosan áttekinteni. (A dolgozat jellegéből fakadóan most csak azokat a vonatkozásokat sorolom, amelyekhez Kosztolányi a nevét adta, tehát bizonyítottan és elismerten az övéi, s nem érintem a névtelen írásokat, pl. a *Pardon...* rovat darabjait és az egyéb publicisztikákat, vezércikkeket.)

1919 szeptemberében Kosztolányi elszegődött az *Új Nemzedék* című szélsőjobboldali napilaphoz, s ez már önmagában politikai szerepvállalás volt. Névvel vállaltan valóban csupán ártatlannak tűnő irodalmi és színházi cikkeket írt, ám ezekben is hangot adott politikai meggyőződésének.¹

Köztudott, hogy fél évtizeddel később, 1925-ben az *Aranyrák*ban nyilvánosan kért bocsánatot a zsidóktól. Azonban Glück Laciról nemcsak azt tudjuk meg, hogy zsidósága ellenére rendes fiú és tanár akar lenni, hanem az is kiderül, hogy felnőttként mégsem tanár lett, hanem ügyvéd, aki „nagy karriért csinált”, a „szocialistákkal barátkozik” és „valami radikális polgári mozgalmat szervez”, s ráadásul „gazdagon nősült”. Novák „romantikus”

* Dolgozatom, bár tárgyában érinti, nem hozzászólás az elhangzása és megjelenése között lezajlott, Lengyel András és Szegedy-Maszák Mihály közötti vitához (Kalligram, 2009. febr., ápr.), amely jelentős részben Kosztolányi (szélső)jobboldali beállítódottságáról és politikai újságírói gyakorlatáról szólt.

¹ BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Egy Kosztolányi-cikk és kontextusa = Történeti tanulmányok 11.*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2008 [2009], 264–278.

emberjogi gondolatait tíz év múlva átértelmezi a „realista” pályakép, így mégiscsak a sztereotípiát érvényesül: a szocialistákkal barátkozó radikális és élősködő zsidók embernagyok ügyvédek lesznek. S ezen az sem változtat, hogy Lacit a tanári pályától éppen Novák tanácsolta el, azzal, hogy inkább keressen valami rendes foglalkozást magának. (Kosztolányi mindezt benne hagyta a regény 1932-ben megjelent ifjúsági kiadásában is.)

1927-ben lefordította Sarfatti *Mussolini élete* című igen vastag kötetét; a feladat vállalása már önmagában jelzés értékű. (Nem mellékesen a kötet, a Duce előszaván túl, Mussolini-verset is tartalmaz, amelyet azonban, érthető módon, hiába keresnénk Kosztolányi összegyűjtött versfordításai között.)

1929-ben – az Ady-ügy kapcsán – ismét vallomást tett, s leírta a végsőkéig lecsupaszított beismerő mondatot: „Antiszemita is voltam.”² Ugyanitt azt is jelzi, hogy *névvel* nem írt semmi kifogásolhatót, semmi olyat, amit ne vállalna.

1930-ban a PEN Clubban tartott elnöki székfoglalójában ismét az irredenta gondolatot hangsúlyozta: „Csak annyit közölhetek, hogy minden tettemben az a szép kettősség fog vezérelni: kifelé egy csonka ország nem-csonka lelkét mutatni, befelé pedig – minthogy egymást szükségtelen meggyőzni igazunkról – visszasugározni a bátor, szabad európaiságot”,³ s ugyanez az eszme ölt testet két év múlva *A Pesti Hírlap Nyelvőre* című kötetben, a trianoni döntés előtti Nagy-Magyarország rajzát adva már borítóján is.

2.

A *Vérző Magyarország* első kiadásáról született egyetlen valódi értékelést Lengyel András tette közzé 2007-ben, s tanulmányában megjegyzi, hogy az antológiának létezik egy „második, jelentősen átszerkesztett kiadása” is.⁴ Erről azonban még nem készült hasonló áttekintés, említését is csupán egy helyen találtam: Zeidler Miklós a két világháború közötti irredenta kultuszról írott könyvében említi, hogy „a *Vérző Magyarország* c. kötet 1928-ban átdolgozott kiadásban is megjelent, s a két kötet [ti. az első kiadásé és a másodiké] szerzői között a politikusok és közéleti szereplők mellett” nem egy klasszikussá lett magyar író is jelen van.⁵

Az antológia második kiadása – mint látni fogjuk – számos kérdést felvet, melyek közül nem egy a kutatás jelenlegi szakaszában megválaszolatlan marad, s csak problémafelvetés szintjén tematizálódik. Ilyen rögtön a kötet kiadójának kérdése: az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példány a Bethlen Gábor Kör kiadásában jelent meg, s ez szerepel is a kötetben.⁶ Saját példányomban azonban egyáltalán nincs feltüntetve kiadó, csak a kötet nyomdája: a Síp utcai Helios nyomtatta. A két „változat” között ezen túl más eltérés nincs, íveik tartalma azonos. (Ismertetésem további részében tehát ez nem releváns; bár a Bethlen

² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Diktatúra és irodalom. Válasz, vallomás* = K. D., *Tükörfolyosó*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 2004, 715–727.

³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Elnöki székfoglaló a PEN Clubban* = K. D., *Nyelv és lélek*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 2002, 548–549.

⁴ LENGYEL András, *A „Vérző Magyarország”: Kosztolányi Dezső irredenta antológiájáról*. *Literatura*, 2007/4, 399–424.

⁵ ZEIDLER Miklós, *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*, Bp., Teleki László Alapítvány, 2002, 57.

⁶ Zeidler Miklós szíves tájékoztatása szerint ő ezt a közgyűjteményi példányt használta munkájához.

Gábor Kör mint kiadó és Kosztolányi kapcsolatának földerítése önmagában az egyik legfontosabb megoldandó kérdés.)

Az első kiadással azonos alakú, B méretű kötet terjedelme – bár tartalma megváltozott – az előzőével közel azonos: 238 helyett 240 lapból áll. A rajzos, puha fedelű borítót kemény, kék egésvászon borítás váltotta fel, amelyen csak a kötet aranyozott betűkkel szedett főcíme áll. A címoldal is megváltozott: a kötet fő- és alcíme, valamint Jeges Ernő címlaprajza és a jelzés, miszerint „Ezt a könyvet Kosztolányi Dezső szerkesztette” maradt, de az alcím alá felkerült, hogy „Második kiadás”, a lap aljára pedig, szokásos helyére a megjelenés két adata: „Budapest, 1928”. A háború utáni korszakra jellemző rossz papír helyett jobb minőségű lapokra nyomtatták a szövegeket, viszont a könyv minimum ötvenezer „egyenpéldány” helyett immár számozott „különpéldányok” formájában is készült. (Hogy összesen hány példányban, s abból mennyi a számozott, sajnos nem tudjuk.) Küllemében tehát időtállóbb, masszívabb könyvtárgy jött létre, s ezt aligha csak a gazdasági helyzet változása indokolja.

Más szerepe volt ugyanis a második kiadásnak, mint az elsőnek. 1920-ban a *Vérző Magyarország* „a nagy vesztes, a magyar úri középosztály felelősségelhárító, önfölmentő és -igazoló lelki »tornagyakorlata«” és „a feszültségek verbális levezetése” volt, mely csupán „fölszabadította s fölerősítette az olyan, már amúgy is formálódó megnyilatkozásokat, amelyek [...] eleve veszedelmes kifutásúak lehettek csak”. Ehhez „Kosztolányi a maga korlátai között ügyes marketingmunkával rukkolt ki, munkája jelentősen hozzájárult az elutasítás, a tiltakozás szolamának fölerősítéséhez, a »magyar ügy« tekintélyekkel való megtámogatásához. *Hatásos* művet produkált, s ezzel elindított egy folyamatot, amelyet magyar irredentizmusként lehet leírni.”⁷

1928-ban már természetesen nem az irredenta ideológia életre keltése és széles körű elterjesztése volt a cél, hanem annak újraélesztése és ébren tartása. A trianoni döntés okozta sokk már nem friss volt, az irredenta ideológia már nem új volt, az emberek, ha nem is beletörődtek, de kezdték megszokni az új határokat. 1927-ben kapott a mozgalom új lendületet, amikor is Lord Rothermere angol főúr és médiavezér, a magyar revízió lelkes támogatója közzétette a trianoni határok felülvizsgálatának szükségességéről szóló cikkét: a *Hungary's Place in the Sun (Magyarország helye a Nap alatt)* 1927. június 21-én jelent meg a saját lapjában, a *Daily Mail*-ben. Ezt követően – ahogy éppen Kosztolányi írta róla – „érintkezésben van országunkkal, állandóan kapja onnan a jelentéseket, az emlékalbumokat, a díszpolgári okleveleket, könyvek, sürgönyök, cikkek özönét, melyet a *Daily Mail Hungarian Departmentje* földolgoz, lefordít s eléje tesz, de kapja ezenkívül tisztelőinek gyermeteg ajándékait is, szűröket, árvalányhajas süvegeket, csikóbőrös kulacsokat és rámászcizmákat is”.⁸ A megváltozott helyzetet és politikát már nem reprezentálta az 1920-ban szerkesztett *Vérző Magyarország*, újat kellett tehát alkotni, illetve újra kellett szerkeszteni a régit.

A második kiadás alapján megtartotta az 1920-ban megjelent *Vérző Magyarország* hármas, szöveg – kép – idézetek tagoltását, és a szerzők is hasonló társadalmi csoportokba sorolhatók: közjogi méltóságok, politikusok, egyházi vezetők, médiavezérek, színházi emberek és írók, költők, újságírók, azon belül is nyugatosok és konzervatívok egyaránt, utóbbiak között radikálisokkal, és a kötetben maradt a két zsidó származású szerző (Vészi József, Miklós Jenő) írása is.

Viszont az első kiadás írói szövegei közül kimaradt az 1922-ben meghalt Gárdonyi Géza *Világ közepe* című írása, Kortsák Jenő *Karácsony éjszakája* című novellája és az első kötet

⁷ LENGYEL András: *i.m.*

⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lord Rothermere-nél* = K. D., *Elsüllyedt Európa*, sajtó alá rend. ILLYÉS Gyula, Bp., Nyugat, 1943, 193–205.

„felfedezettje”, az akkor 24 éves kezdő költő, Erdélyi József (1896–1978) *Egy bujdosó szegény legény* című verse. Megjegyzendő, hogy a hosszú költemény 1920-as szerepeltetése meglepőbb, mint 1928-as elhagyása, hiszen Erdélyi közben nemcsak hogy ismert költő lett, de műveiben egyre inkább a szélsőjobb ideológia jelent meg. A színház jelesei közül Jászai Mari írása maradt ki, ő 1926-ban halt meg.

Az egyházak vezetői közül ketten hiányoznak: Petri Elek, dunamelléki református püspök 1921-ben halt meg, őt Ravasz László (1882–1975) váltotta nemcsak a tisztségben, hanem a *Vérző Magyarországon* is. Csernoch János bíboros, Magyarország hercegprímása 1927-ben hunyt el, utóda, Serédi Jusztinián (1884–1945) azonban nem szerepel a kötetben. Ennek magyarázata lehet, hogy az első kiadásban eleve két katolikus egyházi személy szerepelt, bár a másik, Zadravecz István akkor még „csak” mint szegedi „ellenforradalmár” volt jelen, időközben azonban – éppen az első kiadás munkálatai közben – püspökké szentelték és a kormányzó legbelső köréhez tartozó, ismert egyházi személy lett, akinek neve ugyan belekeveredett a frankhamisítási botrányba, de tisztázták. Így tehát 1928-ban már Serédi „helyett” is szerepelhetett a kötetben, ugyanazzal az írásával, amely az 1920-as kiadásból, Szörényi László kifejezésével, „kirí otrombaságával”.⁹

A politikai személyek közül csupán az első kiadás terjesztését vállaló Lukachich Géza báró üres sorai maradtak ki az új szerkesztésből. Ez utalhat egyrészt arra, hogy a második kiadás terjesztése másképp, nem a NYUKOSZ-on keresztül történt, másrészt pedig a nagyon alkalmi – és nagyon közhelyes – gondolatok kizárólag 1920-ban jelenhettek meg, nyilvánvalóan a terjesztésben nyújtott segítség „cseregesztusaként”; elmaradásuk nem veszteség.

A kötetből egyébként is gondosan kigyomlázták, feltehetőleg a szerkesztő, az 1920-ban született szövegek aktualizáló, az eseményekre frissen reagáló utalásait. Apponyi Albert írásának csak keltezését (1920. jún. 30.) hagyták el, de Rákosi Jenő megváltozott című írásából (*Irredenta?* helyett *Integritás* lett) egy mondatot („Mert most folyt le éppen Párisban és környékén az eltemetés groteszk játéka.”) is töröltek. Sőt, Horthy előszaván is történt változtatás: „A háború fegyverei elhallgattak, szólaljanak meg a múzsák” mondat teljes egészében hiányzik, a következő pedig átírással lett általánosabb jelentésű: 1920-ban a múzsák még csak „az elszakított magyar földekre”, 1928-ban viszont már „mindenüvé” vigyenek reményt és kitartást. (Horthy előszavát vélhetőleg maga Kosztolányi igazította, mint ahogy annak „eredeti”, 1920-as szövegállapotát is ő teremtette meg: el kell fogadni Lengyel András gyanúját, miszerint „nem bizonyos, persze, hogy a szöveget csakugyan maga a kormányzó írta, mondatai túlzottan szabályosak és világosak ahhoz, hogy ne gyanakodhatnánk szerkesztői közreműködésre”.¹⁰)

A kötet anyaga azonban nemcsak csökkent, hanem bővült is. Az új szerzők – egy kivétellel – jól körülhatárolható csoportból érkeztek: beválogatásukat politikai szerepük, politikai kapcsolataik indokolják. Természetesen mindannyian a kurzus emberei, támogatói.

Közvetlenül a kormányzó előszava után következnek Lord Rothermere sorai, akinek kezdeményezéséből – mint utóbb tudjuk – bár nem született valós eredmény, azaz nem történt határrevízió, a lord olyan fontos és ismert személy lett addigra Magyarországon, hogy a Horthyt követő helye indokolt. A *Vérző Magyarországon* való szereplése nyilván Kosztolányitól függetlenül is megtörtént volna, viszont ahogy a már idézett Kosztolányi-cikkből tudjuk, a szerkesztő sem volt közömbös személye iránt: „Rothermere lord is elevenen

⁹ SZÖRÉNYI László, *Kosztolányi regényeinek motiváló tényezői* = Sz. L., „Multaddal valamit kezdeni”, Bp., Magvető, 1989 (JAK füzetek 45), 230–249. – Zadravecz cikkéről külön: BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Kosztolányi Dezső szegedi kapcsolatai*, Tiszatáj, 2009 (sajtó alatt).

¹⁰ LENGYEL András: Im.

élt lelkemben attól a naptól fogva, hogy 1927. június 21-én megírta riadó-cikkét [...] s ezt a *Daily Mail* kétfélmillió napi példánya szétvitte zizegő papírszárnyán a földgolyó minden pontjára.” Egy hónappal később a *Pesti Hírlap*ban K. D. monogrammal hosszú cikk látott napvilágot, amelyben Lord Rothermere nyilatkozik a revízió szükségességéről.¹¹ A cikk mint „a *Pesti Hírlap* kiküldött tudósítójának távirata” jelent meg, s tudjuk, hogy Kosztolányi éppen ez idő tájt hosszabb ideig Londonban volt. Kosztolányi és Rothermere ekkor azonban nem találkoztak, Kosztolányi vélhetően „csak” a cikk végső formába öntésében működött együtt a *Pesti Hírlap* akkori londoni tudósítójával, Léderer Lajossal. (Rothermere-rel négy évvel később, 1931 novemberében jött létre a személyes megismerkedés, amikor Kosztolányi már mint a PEN Club elnöke hazahozta Londonból az 1000 fontos ún. Rothermere-díjat.)

Az angol lordot Herczeg Ferenc követi, aki az első kiadásban is szerepelt ugyan, de *Irredenta?* című írása a kötetben jóval hátrébb volt olvasható. Viszont Herczeg időközben a Magyar Revíziós Liga elnöke lett.

A *varázsló* című „mese” szerzője Bethlen Margit grófnő (1882–1970) Bethlen István miniszterelnök felesége, a *Nem, Nem, Soha!* című írást jegyző Szontagh Tamás (1851–1936) tudósként geológus és a Földtani Intézet igazgatója, politikusként viszont a Társadalmi Egyesületek Szövetségének országos elnöke volt. A színvonalasabb írások közé tartozik Hegedüs Lóránté (1872–1943); a *Népek pünkösdje, ha egyszer eljövend* szerzője nemcsak a Kisfaludy Társaság tagja és a *Pesti Hírlap* munkatársa volt, hanem meghatározó gazdaság-politikus, 1920–21-ben pénzügyminiszter is. A meglehetősen színvonalatlan *Az irredentizmus* című cikk írója pedig Nagy Emil (1871–1956) jogász, aki 1923–1924-ben volt igazságügy-miniszter, viszont ekkor a Magyar Külügyi Társaság alelnöke, s ebben a minőségében szerepel az ugyancsak 1928-ban megjelent *Igazságot Magyarországnak* című kötetben is.

Gömbös Gyula és Milotay István közvetlenül egymás után következnek. Előbbi a *Történelmi igazságok* című politikai szöveget, utóbbi a *Stefán* című jegyzetet adta a kötetbe. Milotay (1883–1963) szereplehetett volna az első kiadásban is, akkor ugyanis közvetlen kapcsolatban állt a szerkesztővel: ő volt az 1919-ben újrainduló napilap, az *Új Nemzedék* főszerkesztője, s így az odaszerződő Kosztolányi munkaadója. (Bár a *Vérző Magyarország* megjelenése idejére már távozott az *Új Nemzedéktől*, s a *Magyarság* szerkesztője lett.) A későbbi miniszterelnök, Gömbös (1886–1936), miután 1924-ben kizsárolták az 1918-ban általa (is) alapított Magyar Országos Véderő Egyletből, ekkor már a Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártot, vagy ahogy a köznyelv nevezte: a Fajvédő Pártot vezette.

A második kiadás új szépírói közül hárman is Gömbös közvetlen környezetéhez tartoztak.

Böszörmény Zoltán (1893–?, 1945 után), a *Magyar gyász* című vers szerzője, a kommün alatt az ellenforradalmárokhöz állt, belépett a Gömbös vezette Magyar Országos Véderő Egyletbe, fegyveres csapatban is szolgált, s később is mindvégig ebben a szellemben, de egyre radikalizálódva politizált.

Zsirkay János (1880–1940), aki *A lord rózsái* című elbeszélésével szerepel, 1918–1919-ben tagja volt a Területvédő Ligának, 1919-ben a szegedi ellenforradalmi erökhöz csatlakozott, s ugyanitt szerkesztette a szélsőjobboldali *Szegedi Új Nemzedék*et, 1922-ben Budapesten *A Nép* című kurzuslap segédszerkesztője volt, majd képviselő lett, s utóbb belépett Gömbös Fajvédő Pártjába.

¹¹ K. D.: Rothermere lord nyilatkozata a Pesti Hírlapnak a trianoni békeszerződés revíziójáról, *Pesti Hírlap*, 1927. júl. 21., 1–2.

Kiss Menyhért (1880–1934) pedig, akinek *Csukd össze ajkad* című verse zárja az antológiát, 1920-tól az Ébredő Magyarok Egyesületének, 1923-tól pedig szintén a Fajvédő Pártnak volt a tagja.

Némileg „kilóg” közülük Jászay-Horváth Elemér (1888–1933). Az ő *Toronyőr* című verse, keltezésének feltüntetett dátumát (1918. december) illetően megjelenhetett volna akár az első kiadásban is, annál is inkább, mert a költő az 1910-es években gyakran szerepelt verseivel a *Nyugatban*, Kosztolányi is írt róluk. Jászay-Horváth 1911–23 között Orosházán élt, a második kiadás idején azonban már a fővárosban, és éppen Milotay István új lapjának, a *Magyarság*-nak volt a munkatársa, versének mostani beválogatását vélhetőleg főképp ez indokolja. (És talán az, hogy Kosztolányival is együtt dolgozott: a *Pesti Hírlapban* Dalamér néven ekkoriban kísérte „a napi eseményeket dévaj rigmusokkal”; Kosztolányi éppen az ő költészetén keresztül elmélkedett a magyar versről, a nemzeti alkotásról.¹²⁾

A bekerültek közül egyedül Móricz Zsigmond az úgynevezett „nagy név”, aki az első kiadásban is szereplő Babits, Karinthy, Krúdy, Tóth Árpád és a szerkesztő, Kosztolányi mellett valós irodalmi ranggal és nívóval bír. Az itt szereplő írása, az *Egy akol, egy pásztor* (47–49) nem tartozik az ismertebb munkái közé, bár azonos című kötet (1923) is viseli a címét. (Tehát nem a *Vérző Magyarország* második kiadása számára írta.) A lírai riport vélhetőleg megtörtént eseménysort mond el: egy, a románok által magyarsága miatt belső száműzésre ítélt bánási földesúrhoz egyszer román papi ruhában magyar pap érkezik, hogy a birtokon lévő, román nyilvántartásba nem vett kápolnában tartson magyar nyelvű misét, amely végül is megvalósul, s román földön magyar szó hangzik fel. Az irredenta témához a megcsonkított, véres test képiségét használó irredenta szóhasználat párosul: a „hazasíró árva magyarok” azon az országhatáron túl élnek, amely „mint a behegedt seb, régi égés után”, „még mindig új és eleven fájdalommal szakad fel”, s „mint a horog, véresre tépi fel” az elbeszélő szívét. Mindez csupán a bevezetés írói közlésében fordul elő. Az ezt követő történetben pedig megjelenik a *harc* kifejezés, igaz, nem militáris értelemben, de mégis veszélyesen: a földesúr megérezte, hogy „nem egyedül szenvedni hát az egyénre maradt nagyfelelősségű harcot [...]: a faj szerelmében való mártíromságot”. Az *Egy akol, egy pásztor* azonban, bibliai párhuzamához illően, a maga egészében békés, nyugodt hangvételű, s végkicsengése szinte „idillikus” üzenetet hordoz: a földbirtokos a misén „ott látta a községnek minden tagját, akinek magyar érzéséről volt valami sejtelve, de látott sok olyat, aki két év előtt dákoromán agitátor volt s különben is szót sem tudott magyarul... Ott találta a katolikusokat, de a reformátusokat is és a lutheránus németeket s a zsidó boltosokat...” Ez pedig távol áll az első kiadást ellenséggéjé jellemző, Oláh Gábor versében megfogalmazott patkányhaszlattól, mintegy ellentétje annak.

3.

„A *Vérző Magyarország* írásai sok mindenről szólnak, de mindenekelőtt Kosztolányinak az ország földarabolásához való, erős intenzitású, kusza viszonyát dokumentálják” – írja Lengyel András. Az első kiadás történetét elég jól ismerjük. Az 1928-as szerkesztés munkálatainak azonban nincs nyoma Kosztolányi levelezésben (aki igaz, ügyeinek jelentős részét ekkor már telefonon intézte), és korabeli cikk, nyilatkozat, híradás sem került elő róla.

¹² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Magyar versek* = K. D., *Tükörfolyosó*, 582–584.

Ez a dokumentálatlanság utalhat akár arra is, hogy míg 1920-ban Kosztolányi ténylegesen mint „alkotó szerkesztő” dolgozott az antológián, és számára ez a munka „önként vállalt, sőt ambicionált vállalkozás” volt, addig meglehet, hogy az 1928-as kiadáshoz csupán a nevét adta, s annak szerkesztési munkálatait valójában nem is ő végezte.

Több jel mutat erre. Az átfésületlen szövegek, a számtalan helyesírási és nyomdahiba mellett a kötet egészét lényegében érintő változások is erről árulkodhatnak. Egyrészt a kötetbe újonnan bekerült szerzők – Móriczot és a *Pesti Hírlap*ba is dolgozó Jászay-Horváth Elemért kivéve – nem Kosztolányi írói köréből valók. Másrészt a beszerkesztett szövegek értéke is erősen változó, s így a kötet egészének esztétikai színvonala jóval gyengébb lett, mint elődjéé volt, s ez aligha lehet a Kosztolányi „értelme”.

Első olvasásra nehéz elképzelni például, hogy ő esztétikailag akárcsak elfogadhatónak is tartotta volna Böszörmény Zoltán *Magyar gyász* című, három részből álló versét, melyben ilyen strófák olvashatók:

*Setét az ég fölöttünk s tompán
Vajódik sok, lázas Eszme:
Lelkem tüzével fényt szórok szét,
Hogy ne legyen mindig este!*

[...]

*Hanem vér-tűz szikrázva égjen
S mint büszke kürt szóljon szavunk!
És harsogjon kénköves orkán,
Hogyha mi magyarok vagyunk!...*

Másrészt tudható, hogy Kosztolányi 1920-ban, éppen a *Vérző Magyarország* első kiadásában megjelent, *Égi jogász* című novellájának „idealizált” főhőse éppen egy fűzfapoéta: Kaszás-Kis János, aki „világéletében napszámos volt”, és a hagyományos költőképeknek éppen az ellentéte: „dalolni és szólni nem tudó igris, aki csikorgó-ízetlen rigmusokban jajgatja ki barbár fájdalmát”. Ezzel szemben, Kosztolányi értékítélete szerint, mégis „ő volt a magyar költő”, mivel „ő volt ebben a hűtlen országban a hűség, ő volt ebben a rothadt városban a megalázott szenvedés, a pokolba hullajtott ártatlanság, a jogászfajta szent prókátora, a leggyilkosabb világtörténelmi pör égi fiskálisa, a vértanú, kürtös és apostol”.¹³ Lengyel András szerint ebben az „allegorikus önarkép”-et adó novella világában a költészet „feladata teljesítéskor, mégis valami elementárisat teljesít, immár túl a szépségelvű irodalmon”. Mindez pedig igaznak látszik Böszörmény Zoltán 1928-ban megjelent művére is: az iskolázatlan, verseket ösztönösen író költő műve „csupán” az esztétikai kategórián kívüli értékkel bír, s költészeten-nyelven kívüli célja van: ideológiai üzenetet közvetít. Mellékes, hogy miképp, az a fontos, hogy mit. Az 1928-as kötetben is helyet kapó *Égi jogász* értékrendje szerint pedig a legmagasabb fokon: barbár őszinteséggel.

Kosztolányi 1920-as alapkonceptiója szerint a *Vérző Magyarország* „választékos, irodalmi eszközökkel küzd a szenvedő magyarság igazáért”, és az antológia, amelynek darabjait a „legelső írók írják”, „eszközében szigorúan irodalmi. Céljában harcos” lesz.¹⁴ Ahogy Lengyel András megfigyelte: „irodalomnak és harcnak ez a kettőssége figyelemreméltó,

¹³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Égi jogász = Vérző Magyarország*, szerk. K. D., Bp., [1920], 222–234.

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók*, a leveleket sajtó alá rend. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 1996, 441., 437.

teljességgel egyezik” Horthy előszavának 1920-ban még olvasható mondatával: „A háború fegyverei elhallgattak, szólaljanak meg a múzsák.” Ez utóbbi mondat azonban, mint már volt róla szó, az 1928-as kiadásból kimaradt. A törlés arra is utalhat, hogy a második kiadás már inkább harcos, mint irodalmi. A köteten belüli hangsúlyeltolódás Kosztolányi eredeti programja ellen vall, hiszen míg az első kiadás valóban jól egyensúlyozott irodalom és politika között, hiszen Horthy előszavát írók, költők írásai követik, Gárdonyi, Rákosi Jenő, Tóth Árpád, és a magyar nyelvről szóló dolgozatával Tolnai Vilmos is „csak” a hetedik, addig 1928-ban már alapvetően politizáló szövegek dominálnak az összeállítás elején, azaz leghangsúlyosabb helyén. Ugyanakkor az irodalmi és tudományos szövegek nagyjából változatlan sorrendben szerepelnek a kötet második kétharmadában, itt érvényesül tehát Kosztolányi szerkesztői programja, igaz, még 1920-ból.

4.

Hogy Kosztolányi tudott a könyvről, s nem a nevével visszaélő „kalózkidásról” van szó, arra az antológiában ismét helyet kapó *Égi jogász* című novellának stilisztikai javítása a bizonyíték. Mert az eredeti szedést nagyrészt megtartó, de mégsem változatlanul újraközölt szövegen Kosztolányi kisebb módosításokat hajtott végre: betűk, szavak írásmódján igazított, a rosszul szedetteket kijavította (vagy legalábbis kijavíttatta). Ez a szövegállapot eltér mind a *Vérző Magyarország* első kiadásában közlététől, mind pedig annak egy évvel későbbi, *A rossz orvos* című kötetben (1921) megjelent változatától. (Így természetesen az azt alapul vevő modern kiadások szövegközlésétől is.) S bármily kevés és jelentéktelen is az eltérés az előzőkhöz képest, ez az *ultima manus*, a végső szövegállapot, amelyen Kosztolányi később már nem változtatott.

Bárki is végezte azonban az (át)szerkesztést, Kosztolányi vagy más személy, még egyszer hangsúlyozni kell, hogy Kosztolányi a nevét adta hozzá, s ezzel sajátjának ismerte el a végeredményt.

1928-ban is érvényesnek gondolta tehát saját novellájának modernitáskritikáját, elfogadta a Gömbös-féle Fajvédő Párt tagjainak részvételét, s az ő tudtával jelent meg Kiss Menyhért a kötetet záró verses uszítása is, amelyhez képest Oláh Gábor 1920-as (de e kötetben is szereplő) patkányozása – bár végcéljában ugyanaz – „finomkodó” üzenet. Hiszen míg Oláh allegorikus versében még „csak” bűvölő dallamokkal terelik a patkányokat, hogy „álmodva, bután / Füljanak a bosszú sötétlő vizébe”, addig Kiss produktumának metaforikussága kimerül abban, hogy az ellenség itt patkány helyett „hullafaló hiéna” (ami nem túl sikerült metafora, hiszen a magyarságot hullával azonosítja), a képes beszéd pedig hamar átvált – a versesbeszélő sugalmazása szerint Istentől eredő – közvetlen uszításba:

*Kiraboltak, gyaláztak, megrugdostak,
Éget a bosszú? És mély és hatalmas?
Magyar[,] készülsz a nagy leszámolásra?
Gyűjtsd az erődet.*

[...]

*S egy titkos hang a felhőkből kiüzeni:
Fogd meg a puskát és ne tüssz tovább!
Akkor villám légy, amely égve éget,
Gyönyörrel öljön, csattogjon a kard-vas,
Állj bosszút a magyar martírokért,
Tarts véres, nagy tort. S hallgass...*

S mivel az 1920-ban megjelent *Vérző Magyarország* első kiadásáról elmondható, hogy „a szerkesztő erkölcsileg nyilvánvalóan felelős az egész könyvéért, így a »faji« magasabbrendűség hangoztatásáért éppúgy, mint az »ellenséget« patkányként megjelenítő állatmetaforikáért”,¹⁵ ez az 1928-as változatra is érvényes.

5.

További kérdések sorát nyitja meg egy nemrég felbukkant példány. Címlapján ez is „második kiadás”-ként aposztrofálja magát, külső arculatában is teljesen megegyezik az 1928-ban megjelent antológiával, és szintén kapható volt számozott különpéldányokban.

Az eltérések azonban lényegiek. E példány címlapjáról ugyanis hiányzik a kiadás dátuma, és, ami ennél fontosabb, nem szerepel rajta a közlés, mely szerint „ezt a könyvet Kosztolányi Dezső szerkesztette”.

A kötet tartalma is változott, bár csak egyetlen szöveg erejéig: Tóth Árpád verse maradt ki belőle. Emiatt az összterjedelem némileg rövidebb lett, s a kihagyott vers helye után, értelemszerűen, megváltozott minden közlemény oldalszáma.

Hozzávetőleges megjelenési idejére csak következtetni lehet: mivel a valódi második kiadásból elhagyták az 1920 és 1928 között meghalt szerzőket, e közlési elv szerint a harmadik kiadás csakis 1928. november 7., Tóth Árpád halála után készülhetett.

Ez azonban így már, ellentétben saját állításával, harmadik kiadás. S bár a tartalma is szinte ugyanaz, mint a Kosztolányi névvel fémjelzett második kiadásé, s szerkezete is még mindig nagyrészt az ő keze nyomát viseli magán, Kosztolányinak névlegesen már semmi köze hozzá.

A *Vérző Magyarország* második kiadásának szempontjából a legfontosabb kérdést visszamenőleg éppen ez veti fel: miért tűnt el róla Kosztolányi neve?

¹⁵ LENGYEL András: *i. m.*

Reményik Sándor transzilvanizmusa

„Hát volt nekem életem? Amit megírni érdemes volna még, ha »feltéve, de meg nem engedve«, tudnám is? Az egész »életem« szakadatlan viaskodás volt ezzel az undorító, meg-alázó, aktivitás és önérzet-gyilkos betegséggel. Semmi más. A verseim: villanások, lobbanások, halvány érintkező-pontok az élettel, mikor a betegség megengedni méltóztatott. Ennyi az egész. Ebből az »életből« egyebet kicsiholni képtelenség” – írta Reményik Sándor barátjának, Áprily Lajosnak 1930 decemberében. Gyenge és beteges testében a legerősebb lélek rejtőzött, művészetével Erdély legnagyobbjai közé emeltetett.

Reményik Sándor költészetének nagy részét leginkább az érzi át, aki tisztában van a kor eseményeivel. Kortörténeti dokumentumként is olvashatók. Németh László írja róla: „A közélet költője maradt továbbra is. Körülötte új irodalom sarjadt, s új ország támadt új magyarsággal. S neki mindig lesz szava ennek az irodalomnak s ennek a kisebbik magyar hazának ügyeihez.” Erdélyben az irodalom nem újjászerveződött, hanem megszületett, hiszen egy újfajta helyzetben kellett helytállnia, és utat, irányt mutatnia, erőt adnia. Reményik saját megfogalmazása szerint ott volt az erdélyi irodalom bölcsőjénél, ő volt az egyik első, aki talpra állította a vesztes háború sújtotta ország irodalmi életét. Erdély nagyjai követve őt, egyetlen szót tűztek zászlajukra, mely immáron nem Magyarország volt: hanem Erdély, s megszületett, kulturális és politikai irányt adó elvvé lett a transzilvanizmus eszméje, más nevén az erdélyi szellem, az erdélyi gondolat. Reményik költészetét három nagy téma határozza meg: Isten, Erdély és a szerelem. E három tematika azonban szorosan fonódik egybe, e művek minden sorából az erdélyi gondolat árad. A helikoni triász költészetében csendültek meg legtisztábban a transzilvanista eszmék. Áprily *Tetőn* című költeménye nehéz és fájdalmas sóhaj. Népek barátságát és Erdély természeti szépségét kiemelő sorok ezek:

Ősz nem sodort még annyi árva lombot,
annyi riadt szót: „Minden összeomlott...”

Ott lenn: zsibongott még a völgy a láztól.
Itt fenn: fehér sajttal kínált a pásztor.

Tekintetem szárnyat repesve bontott,
Átöleltem a hullám- horizontot

S tetőit, többet száznál és ezernél -
S titokzatos szót mondtam akkor:
Erdély...¹

¹ ÁPRILY Lajos, *Összes versei és drámái*, Budapest, Szépirodalmi, 1990, 62.

Reményik transzilvánizmusa többféleképpen jelenik meg munkásságában: minden versében, levelében illetve cikkében az itthon maradás, a ragaszkodás, az építeni akarás tükröződik. Reményik Sándor költészetében fejlődési ívet mutathatunk ki, mely az erdélyi kérdésekhez való hozzáállásának alakulását tükrözi. Az *Eredj, ha tudsz!* harcos, az erdélyi néplelket megszólaltató és fájdalmasan kiáltó végvári költője az itthon maradásra buzdító transzilvánista *Ahogy lehet*en át jut el a kisebbségi humanizmus eszméit kifejező *Korszerűtlen versek* ciklusáig.

A *Pásztortűz* 1923-as Újévköszöntőjében Reményik a Petőfi-centenárium alkalmából kifejti a kisebbségi lét vállalásának erkölcsi követelményeit: „Ez a nemzedék átért egy, az akkorinál [1848–49] sokkal szörnyűbb katasztrófát, s a magyarságra való teljes jelentőségét csak akkor pillantotta meg, mikor már mindennek vége volt. [...] Mi itt maradtunk. Részt vettünk élve a saját temetésünkön. És láttuk, hogy a népek millióinak szemében nem gyászkonny, csak ellenséges indulat, hideg részvétlenség vagy unott közöny ül. Láttuk szinte kísérteties elhagyatottságunkat, melyről a testvériség nagy álmodója nem is álmodhatott. Itt maradtunk. Becsülettel nem halhattunk meg és most – meg kell tanulnunk becsülettel élni! Becsülettel élni: vagyis mindent újra kezdeni a hitben, az álmodásban, a szeretetben, a szabadság utáni vágyban, az igazság keresésében. És nem mondani ki, hanem magunkba fojtani kételyeinket, tévelygő bizonytalanságunkat, tompa levertségünket”.²

Reményik Sándor 1918-ban írt korszakos költeményével pedig éppen ezt az árván maradt erdélyi magyarságot szólítja meg, kemény hangon, prófétai stílusban. Az *Eredj, ha tudsz!* című vers az otthonmaradás, a helytállás, a küzdés és kitartás legkifejezőbb verse lett, az ekkor felvett költői szerepe egy életre meghatározta az egy közösséghez-tartozás, egy közösséghez-szólás élményét és vállalt feladatát. Berde Mária a *Pásztortűz* Reményik-számában a következőképpen emlékezik meg a költeményről: „Reményik első pusztába kiáltó szava, az *Eredj, ha tudsz*: ösztönös feljajdulás, szemrehányás, parancs és esdeklés egyszerre. Magát a költőt száraz ágon visszamaradó varjú szerepére ítéli. Ő lesz a pompeji katona, aki addig tart ki, míg tüzes láva eltemeti. Titanic hajótöröttje, ki énekel, míg a könnyörtelen hullám kioltja száján a zsoltárait. Nincs itt ígéret, nincs biztatás, nincs jövődő.”³

A költői helytállás szép példája ez a költemény, melyről Reményik Sándor így ír: „két alappilléren nyugszik: az egyik: az erdélyi szülőföld iránti olthatatlan szerelem, másik: a tiltakozás a román uralom ellen. Az erdélyi magyarság tragikus dilemmája tátong a versben: menni vagy maradni; a szabadságot választani, otthon és szülőföld nélkül, – vagy a szülőföldet szabadság nélkül.”⁴ E dilemma elé állítja erdélyi népét, s ő mint az otthonmaradás híve, utat parancsol a kételkedők számára. Azonban az irodalomtörténet nem is sejtette, hogy volt idő, mikor Reményik fejében is megfordult a szeretett Erdély elhagyása. Mikor húga, Sárka és annak vőlegénye, Imre Kálmán 1920. őszén elhagyják szülőföldjüket, Reményik a következőket írja Áprilynak: „Nagy megrökönyödéssel olvastam, hogy besoroztak. Ez azonban távolról sem jelenti a tényleges szolgálatot még. Ha komollyá válna a dolog, én is föltétlenül repatriáltatom magamat. Ezért is szeretnék most ott egy kicsit körülnézni.”⁵ Mégis a sziklaszilárd helytállás példája lesz innentől. Az 1920-ban kiadott *Csak így...* című kötetében a *Sziklák* című verse vallomás a rendíthetetlen helytállásról, mely pályája kezdetén is nagy terhet rótt rá. Sziklákhöz akar hasonlítani, de a kemény külső mögött egy kételyeivel harcoló lélek lakozik:

² POMOGÁTS Béla, *Templom és iskola*, 150.

³ BERDE Mária, *Az élő Reményik*, Pásztortűz, 1942/3, 98.

⁴ REMÉNYIK Sándor, *Eredj, ha tudsz...*, Pásztortűz, 1941/1, 45.

⁵ PIM V4142/351/12; Kolozsvár, 1920. nov. 8.

„Már megtanulok és is síkraszállni,
[...]
S lenni köszirt, mely int és fenyeget,
Köszikla, mit meg nem ingat semmi.
[...]
Ó, de belül fáj keménynek lenni!”⁶

Erre a keménységre szükség is volt az induló erdélyi magyar irodalomnak. 1923-as *Vallomás és előljáró beszéd* című versében (mely *A műhelyből* című kötet nyitóverse) fogalmazza meg:

Mert tudnod kell, hogy miként viaskodtam,
Hogy remegtek a gyöngye idegek!...
S mibe került, hogy hajókötelekké,
Acélsodronyokká meredjenek
A kényszerűség nagy pillanatára!...⁷

A műhelyből című kötetében ő a szellő pendítette aeolhárfa, a malomkövek között őrlődő búzaszem, a vihar tépte húr, a mindennapi kenyér, a gát, mely hátát a haboknak vetve, védi a talpalatnyi földet. Szentimrei Jenő írja róla: „ő akart vászonsajkán nekivágni a bömbölő történelmi orkán vad hullámverésének, és dadogta és harsogta és üvöltötte: így kell csinálni, emberek, mint én! Utánam a vászonsajkákkal!”⁸ Reményik Sándor *Az egyetlen tett* című versében ezt a gondolatot fogalmazza meg:

Mikor a lét pillérei inogtak
És mint a viasz, minden elhajolt,
Egyetlen ércnél szilárdabb valóság,
Egyetlen tett: a költő álma volt.

Az irodalom feladatává válik az útmutatás, a vigasztalás, hiszen csak ő találja meg az újra-kezdés lehetőségét: csak a szellem és a lélek szabadsága marad az ellehetetlenített létállapotban. Ligeti Ernő szerint: „Az írók azt vallják, hogy Erdélyben ma minden írói megnyilatkozás politikai megnyilatkozás is, nem is igazi író az, akinek lelkéből nem a közösség fájdalma beszél, és egy sort sem lehet leírni anélkül, hogy az ember ne népe javára gondoljon.”⁹

Azonban mindig volt egy bizonyos pont, mikor a legszilárdabb útmutatók is feladták a harcot. Reményik Sándor poéta-testvére és legjobb barátja, Áprily Lajos is kénytelen 1929-ben Budapestre költözni, s az amúgy is lelki és alkotói válsággal küzdő Reményiket nagyon megviseli barátja elvesztése. Másik barátjának, Olosz Lajosnak írja: „Néha úgy érzem, kivált, most az Áprilyék egyre aktuálisabb elmenetelével kapcsolatban, hogy összeomlik minden

⁶ Reményik Sándor, *Összes versei*, I. 139.

⁷ *Vallomás és előljáró beszéd* (1923. márciusa), Reményik Ö.V, I. 183.

⁸ SZENTIMREI Jenő, Reményik Sándor, *Híd*, 1928. 1. sz.

⁹ LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma*, Kolozsvár, 1941, 55-56.

körülöttem, az egész világon. Nemcsak ők... Úgy félek, hogy ez az ő elmenetelük félelmesen példaadó lesz megint. Mintha valaki végzetesen és visszavonhatatlanul mondotta volna most ki, hogy itt magyar élet többé nem lehet és ez kapcsolódik azzal a gondolattal nálam, melyet állandó szenvedéseim váltanak ki, hogy az én számomra nincs többé élet egyáltalában.”¹⁰

1936-ban, megviselt idegekkel, túl egy halálközeli élményen Reményik levelet ír Budapestre, Áprilynak: „Vajjon kinek és minek az elmenetelét kell nekem itt még végignézni? És kiből lehetek bizonyos? Végeredményben milyen kevés vonzó-ereje van mégis ennek a nyomorult erdélyi földnek, ha legjobbjai mind el tudják hagyni. Micsoda átok van rajta, mert nem elég a reális magyarázatok tömege. Ez már szinte misztikus megátalkozottság.”¹¹ Keserű sorok ezek, hiszen barátja, Makkai Sándor, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke, 1936-ban miután megírta a *Nem lehet* című tanulmányát, elhagyta Erdélyt és Debrecenbe repatriált. Makkai maga így indokolta távozását: „Lassanként halmozódott fel lelkemben a kisebbségi kategóriának tarthatatlanságát, lehetetlenségét, nemzeti és emberi méltósággal összeegyeztethetetlen voltát éreztető tapasztalások betegítő mérge is.”¹² Reményik nemcsak a nyilvánosság előtt, hanem Makkainak írott magánlevelében is kifejtette álláspontját ezzel kapcsolatban. Joggal vetődik fel benne a gondolat: Makkai távozása példaértékű lesz másoknak is, mások is feladhatják a rég óta vívott küzdelmet a fennmaradásért. Reményik levelében írja: „Nincs mit keresni, nincs mit remélni, nem lehet belsőleg sem, lélekben sem magyar életet élni, *nincs katakombák sem*, illetve a katakombáknak sincs már értelme. A transzilvanizmus ős-alapjai úgy inogtak meg bennem cikked szavaira, mint földrengéskor a tornyok.” Itt került felszínre transzilvanizmus-felfogásuk különbözősége: Makkai arra a következtetésre jutott, hogy *nem lehet* kisebbségi létformában emberhez méltó életet élni. Reményik levelében pedig saját állásfoglalását fejt ki: „a mi egész transzilvanizmusunk az impérium megváltozása óta azon a sarktételen nyugodott, kimondva vagy ki nem mondva, hogy állam és nemzet nem szükségképpen egy, sőt a nemzet államtalan formája mélyebb, tisztultabb, bensőségesebb, keresztyénibb, etikaibb lehet, mint az állami, tehát politikai formája.”¹³

Reményik a kisebbségi lét vállalásának programját hirdeti újfent az *Ahogy lehet* című művével. A transzilvanizmus himnuszát írja meg: az ideológia minden lényeges pontját elismétli, de békességre int: a fojtott ige s a visszanyelt szó, a zsebben ököllé szorult kéz képe mind-mind a kisebbségi lét elviselésére, de ugyanakkor a soha-fel-nem-adásra szólít fel.

Az *Ahogy lehet* végképp ismertté tette Reményik nevét határon innen és túl, és tökéletesen beilleszkedett a háború előtti idők hangulatába. Azonban tévedés ne essék: Reményik a harmincas években érezvén a háborús készülődést az emberirtásra, egyre inkább a békére, az egyensúlyra, és toleranciára szólít fel. Megmaradt benne és nemzete részére is a legnagyobb tanulság, az, hogy csak a krisztusi alázat és emberszeretet tehet magasabbrendűvé, ez hozhatja meg a Duna menti népek közti békét.

Mélységesen elítéli az egyre erősödő revizionista törekvéseket és az elnyomó nacionalista irányokat:

¹⁰ Reményik Sándor Olosz Lajosnak, Nagyvárad, 1929. május 16. = szerk. KIS OLOSZ Klára, *Félig élt élet. Olosz Lajos és Reményik Sándor levelezése 1912-1940*, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2003, 253.

¹¹ PIM V4142/351/157; Kolozsvár, 1936. május 26.

¹² ifj. FEKETE Károly, *A kisebbségi létparadoxon tusája Makkai Sándornál (pályakép)* = MAKKAJ Sándor, *Magunk revíziója*, Csíkszereda, Pro-Print könyvkiadó, 1998, 25.

¹³ Reményik Sándor levele Makkai Sándorhoz, Kolozsvár, 1937. febr. 26. = szerk. DÁVID Gyula, *Lehet, mert kell. Reményik Sándor emlékezete*, Nap kiadó, 2007, 187.

S olyan mindegy: fába faragott szív
Kampósskereszt,
Vagy sarló-kalapács volt az a nyom.
Ki látja meg a mindig élő-erdő
s az örökkévaló avaron? ¹⁴

Míg Végvári verseit az irredenták büszkén szavalták, addig Reményiknek az emberséget, emberiességet hirdető, világféltő, már-már jóslatként ható verseiről tudomást sem vettek. A költő a forradalomtól irtózik, a tömeggel szemben értetlenül és idegenül áll.¹⁵ Észlelte a fasiszta eszmék dübörgő és halált-osztó hadigépezetét, a próféta-poéta előre látja a pár év múlva bekövetkező világégést. Az *Új Corday Sarolta*¹⁶ című versében¹⁷ nagyívelésű vízióba foglalja mindazt, amit érzékeny költő lelke csak megsejt:

Már hull reánk a halál harmata
Pereg
irtóztatón és láthatatlanul
a gáz...
Hullnak rakásra
Férfiak, nők, aggok, gyermekek.
Háború??
Nincsenek szemben álló seregek.
Féregirtás: mondotta valaki.
Hát ez lesz ami lesz.

Kisebbségi humánuma nem csak szép szavakat és ideálokat jelentett, hanem felelősségtudatot és cselekvést, józan politikát és a kölcsönös bizalom kialakítását. A világháború ideje közeledett, Európában mindennapossá vált a hátrányos nemzetiségi és faji megkülönböztetés. Felháborodottan tiltakozik az ellen, hogy származása miatt bárkit is kiközösíthessenek a magyarságból. Az 1935-ös *Petrovics ítélt* című művében azt fogalmazza meg, amit majd Babits az *Eucharistia* című versében néhány évvel később ugyancsak antifasiszta éllel mond: „hogy szellem és ne hús tegyen magyarrá”.

A világégés apokaliptikus képe a *Szeretnélek mellen ragadni*¹⁸ című versben is visszatér, fenyegetően pontos jövőképet vázol fel már 1936-ban. Megszólítottja a huszadik század embere, ki önnön ideológiáinak rabja, melyeket vakon követ, tekintet nélkül az emberek, népek közti testvériség eszméjére. A vers hosszú sorai zaklatottságra utalnak, a szabadvers már-már prózai stílusában figyelmeztetni akar az igazi értékek és az élet igenlésére, a huszadik század gyilkos eszméinek helytelenségére:

¹⁴ Az erdő állja, Reményik Ö.V. I. 620.

¹⁵ KÁNTOR Lajos, *Történelmi vakság ellen* = Uő, Reményik Sándor – a mítosz és az erdélyi valóság, Pallas-Akadémiai Könyvkiadó, 2007, 11.

¹⁶ Reményik Ö. V. I. 621.

¹⁷ IMRE, Az erdélyi költő, 22.

¹⁸ Reményik Ö. V. II, 17.

Nem elég neked a természetes halál iszonyúsága,
Nem elég a himlő, kolera, pestis, minden dögvész kaszája.
Kiegyenesítetted a halál természetes görbe kaszáját,
Mögéje álltál szuronyerdeiddel,
Mögéje tankjaiddal, tengeralattjáróiddal, repülőgépeiddel.

Csuka Zoltán meghatározása szerint ebben az időben Reményik Sándor „az egyetlen és igaz értelmezője a nagy krisztusi gesztusnak, amely a pózoló és vagdalkozó Péterrel hüvelyébe téteti a kardot.” Versei egyre inkább a tomboló embertelenség ellen szólalnak fel. Egyre inkább érzi: korszerűtlen költemények ezek. Maga így ír erről a *Pásztortűz* hasábjain 1941 februárjában: „Számonkérni könnyű, felhánytorgatni könnyű. A bécsi döntés után, 1940. augusztus 30-a után azt hittem, hogy én soha többé a magyarsághoz meg nem találom a hangot és az utat. Olyan káoszt teremtett ez a döntés, a költő lelkében különösen.”¹⁹ Humanista világszemléletébe semmiképpen sem fért bele a bécsi döntést követő politikai fordultnak azon vonulata, miszerint a huszonnégy évig elnyomott magyarság bosszúért liheg a románság felett. A népek békéjében hitt, az egymást-megértésben, a közös jövő építésében. Az eddig elnyomás alatt élő művész, kinek a hatalom ott nehezítette meg hivatását, ahol tudta, ebben a politikai helyzetben újra az elnyomott és üldözött emberekért emelte fel a szavát, s ez esetben nem a magyarságért, nemcsak a románságért, hanem az egyetemes emberiségért, Európa szenvedő népeiért.

1941 májusában írja meg *Korszerűtlen versek* ciklusát, melyek Áprily szavait idézve: „Az utolsó versek. Az a korszerűtlen sorozat. Tíz költemény: négy májusi nap termése. Nem töredékekkel hallgatott el, mint a kimerülő tehetségek, hanem a költői erejének élete nagy kérdéseit visszahangzó sokszoros megfeszülésével.” Ez volt az utolsó „egyetlen tett” pályafutása során.

Tudja is, érzi is, hogy az 1940-ben és 1941 elején (halálának évében) írott versei nem ‘szolgálják ki’ az örömmámorban úszó közhangulatot: a következőt írja a *Helikon*-szerkesztő Kovács Lászlónak 1940. november 4-én: „Verseim jó része, úgy érzem, ma nem nyilvánosság elé való. Korszerűtlen és ünneprontó versek jórésztben.”²⁰ Ilyen költemény a *S mi lesz velem?* című²¹ is, mely a költőnek ebbe a korba bele nem illését fejezi ki:

Nincs helyem itt.
Ki hallgatja
Egy korszerűtlen és beteg,
Hanyatló költő végső rímeit?

Egyetemes humanizmusa nem a „kor divatjának” megfelelő gondolkozásmód. Ebben a hangulatában írja meg a legtisztább, a megbékélést a legátgondoltabban sürgető versét, az *Egymás mellett soha?*²² című költeményt. Kádár Imre írja róla visszaemlékezésében: „Aján felfakad a sóvárgó kérdés: *Egymás mellett soha?* »Hát nem lehet e korhadó világot testvérszí-
nekkal ékesíteni? « Mintha a Jelenések könyvét olvasnánk, úgy hangzik az utolsó versekben a nagy látomás: inkább múltjanak el minden népek és múltjanak el hegyek, csillagok, világok és minden megkülönböztetést elenyésztetve

¹⁹ REMÉNYIK Sándor, *Eredj, ha tudsz...*, Pásztortűz, 1941/1, 44-45.

²⁰ KÁNTOR Lajos, Történelmi vakság ellen, 56.

²¹ Reményik Ö. V. II. 155.

²² Reményik Ö. V. II. 161.

»Isten maradjon egyes-egyedül,
Kiben nincs többé rab és hódító
És nincsen többé alul és felül.«²³

A kötet záróverse, ugyanakkor a költő utolsó verseinek egyike mégis a béke reményét, a béke megvalósulásának hitét hozza el számunkra. A belső béke megtalálása a megoldás az ordító és tomboló külvilág kizárására.

Megtalálni a felséges Igét.
A Béke ez.
Orkán ordíthat aztán odakünt,
Robbanhat ezer bomba: kárbament,
De kárt nem okozott.
Bent:
Csend.
A béke itt kezdődik.
Bent:
Csend.
Isten hozott.²⁴

Reményik Sándor, az „erdélyi költő” 1941 októberében távozott örökre közülünk. Halálával az erdélyi irodalomban lezárul egy korszak. Cikkek sorozata emlékezett meg arról, hogy Erdély népe is érezte: valami véget ért. Nem volt többé költő, aki egyszerre állt volna ki népéért, és az egyetemes emberiségért. Nem volt, aki utat mutasson és figyelmeztessen a helyes útra a nehéz időkben. Temetése napjára Tamási Áron így emlékezik vissza: „S azokban az órákban, amikor a fekete hír végigjárta a várost, mindenki tudta, hogy nemcsak egy életnek vége, hanem az erdélyi magyarság is pontot tesz egy történelmi fejezet végére. Némán állt egész Kolozsvár.[...] Kolozsvár senkit nem temetett úgy, mint Reményik Sándort. [...] Ezrek és ezrek megilletődött, néma sorfala között kísértük utolsó útjára a költőt, s mint az »ősz Jézus« mosolyában, úgy fürdött a város a különös alkonyatban.»²⁵

²³ KÁDÁR Imre, *Találkozások Reményik Sándorral*, Pásztortűz, 1941/12, 787

²⁴ *Béke*, Reményik Ö. V. II. 164.

²⁵ TAMÁSI Áron, *Reményik Sándor* = uő, *Szellemi őrtség, Esszék, cikkek, útirajzok, 1936-1965*, Palatinus, 2001, 242-243.

A magyarság önreprezentációja Kodolányi János finnországi útirajzaiban

Kodolányi János magyar író és publicista 1936 és 1938 között öt ízben járt Finnországban. Az utak során szerzett élményeiről és tapasztalatairól a Pesti Naplóban, a Szabadságban és Az Est című lapokban is beszámolt. Finn tárgyú írásait, jegyzeteivel kiegészítve kötetbe rendezte és útirajz formájában először 1937-ben a *Suomi, a csend országa*, majd két évvel később *Suomi titka* címen jelentette meg. E két kötet némileg módosított változatából született meg a *Suomi* című könyv mely első kiadásban 1942-ben, második kiadásban pedig 1944-ben látott napvilágot.¹

Az útirajzokban nem csupán Kodolányi finnországi tevékenységéről és az utazás során szerzett személyes tapasztalatairól olvashatunk, hanem a finn kulturális és irodalmi élet egyes képviselőinek munkásságával szintén megismerkedhetünk. Az író ezen kívül a finn parasztság helyzetéről, szokásairól, életkörülményeiről, valamint a két világháború közötti finn társadalom berendezkedéséről és a – Kodolányi szerint – népi hagyományokon alapuló finn demokrácia jellegzetes vonásairól is beszámol. Az író a finn viszonyok idealizált bemutatásával egyrészt a Horthy-rendszer hatalmi struktúráját bírálja, másrészt igyekszik a magyar társadalomról láttelepet adni és a magyarság öntudatát megerősíteni. Ennek fényében az egészségtelen birtokrendszer tarthatatlanságára, a parasztság életkörülményeinek javítására, illetve e réteg kulturális felemelkedésének létfontosságára és a magyarság – Kodolányi és a népi írók által vallott – lelki bajaira (frusztrációk, félelmek, szorongások, üldözési mániák, kisebbségi érzés és az egyke családmódel) hívja fel a figyelmet. Az író önreflexív módon a magyarság helyzetére vonatkozólag a következőt állapítja meg: „Mi a finn tükörben ismertük fel saját értékes tulajdonságainkat s tanultuk meg, hogyan kell finn példára, de magyar módszerrel előrevinnünk a magyarság ügyét s igenis, hisszük, hogy a megálmodott Magyarország egyszer éppúgy valósággá válik.”² Írásomban – a fentiekben elmondottak alapján – arra a kérdésre keresem a választ, hogy Kodolányi finnországi útirajzaiban miképp válik Finnország a magyar nemzet önvizsgálatának és újradefiniálásának eszközévé.

E kérdéskör és Kodolányi fent említett útibeszámolóinak elemzése során abból az alap-tézisből indulok ki, hogy az útleírásban nemcsak a meglátogatott, az idegen kultúra jelenik meg, hanem az elbeszélő saját kulturális közegének állapota is.³ Önmagunk mások általi ábrázolása és a két világ közötti társadalmi, kulturális másság reprezentációja a „mi” és a „másik” szembeállításával, pontosabban a saját és a másik közötti dichotómiák felállítására történik. Kodolányi finn tárgyú írásaiban az idegen kultúra szövegbeli megjelenítése szintén a fentiekben felvázolt minta alapján, vagyis Finnország és Magyarország ellentétes fogalompárként való felállításán keresztül történik. A személyes tapasztalatokon és élményeken alapuló úti beszámolók ennek megfelelően nem csupán az íróról és Finnországról

¹ ifj. KODOLÁNYI János utószava = KODOLÁNYI János, *Suomi*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990, 273.

² KODOLÁNYI János, *Finnek, magyarok*, = szerk., UÖ., KÉPES Géza, *Északi csillagok: Finn rokonaink költészete*, Budapest, Stádium Sajtóvállalat, 1944, 4.

³ Michael HARBSMEIER, Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai: Gondolatok a kora újkor német útleírások történeti-antropológiai elemzése kapcsán, *Korall*, 2006/26, 26-27.

szólnak, hanem a két világháború közötti Magyarország helyzetéről, sorsáról és jövőjéről is.⁴ Kodolányi úti beszámolóinak ily módon történő vizsgálatához véleményem szerint a kulturális antropológia James Clifford által képviselt textualista-retorikus irányvonala nyújthat megfelelő módszertani keretet.

Clifford hangsúlyozza, hogy az etnográfiai szövegek – a kultúra más szövegeihez hasonlóan – különböző nyelvi, kulturális és történeti folyamatoknak és hatásoknak vannak alávetve. Az etnográfiai művek kontextuális és retorikai meghatározottságának felismerése két lényeges tényezőre mutat rá: egyrészt arra, hogy az etnográfus a másikat saját értelmezési horizontján keresztül szemléli és mutatja be,⁵ másrészt hogy az ilyen szövegek mesterséges (*artificial*) és konstruált természetűek, azaz „nem reprezentálják, hanem kitalálják a kultúrát.”⁶ Az etnográfus az interkulturális érintkezés folyamata során nem a valóságot mutatja be, hanem annak csupán egy nyelvi konstrukcióját hozza létre. Az antropológus ennek következtében mint fordító van jelen, aki nem csupán közvetít a két kultúra között, hanem „a mi kultúránk nyelvére fordítja le az ő kultúrájuk nyelvét.”⁷

Vincent Crapanzano azonban az antropológus munkáját nem a fordító tevékenységével hozza összefüggésbe, hanem a gyarmatosítás metaforájával. Ez alapján az etnográfusok írásaiban nem az egyik kultúra nyelvéről a másik kultúra nyelvére történő fordításról van szó, mint ahogy azt Cliffordnál láthattuk, hanem a „másik” hangjának elnyomásáról.⁸ N. Kovács Tímea ezt így foglalja össze: „annak kényszere, hogy az idegent ismerőssé, sajátunkká tegyük, óhatatlanul együtt jár az idegen világnak való »hátat fordítással«. Az antropológus beszámolóin keresztül jelentéssel és tudással megrakodva maga mögött hagyja a másik kultúrát, hogy visszatérjen abba a kultúrába, amelyet talán nem is hagyott el igazán – az idegen, a Másik saját kultúránk megértésének eszközévé, vizsgálatainak tárgyává degradálódik.”⁹ Az idegen elhallgattatásának eme folyamatát Crapanzano nyomán az antropológia hermészi dilemmájának nevezzük.

Crapanzano antropológiai szemléletmódja szerintem lehetővé teszi azt, hogy Kodolányi útirajzeit és az azokban megfogalmazott céljait, amelyek finnországi tevékenységével szoros kapcsolatban álltak, új perspektívából vizsgáljuk. Az úti beszámolókra vonatkozóan a következő kérdéseket tehetjük fel. Miképp válik Finnország, a „saját” kultúra megértésének egyik lényeges eszközévé? Hogyan jelenik meg az útirajzokban a saját kultúra valósága és a magyar viszonyok megkérdőjelezése azon a bizonyos „másik”-on keresztül? Kodolányi milyen problémák megválaszolására használja fel utazásainak élményeit, milyen célok, szempontok alapján alkotta meg az általa meglátogatott világot, továbbá Finnországról kialakított képe miért tűnhet az olvasó számára ideálisnak, hibátlannak és némileg utópisztikusnak.

Kodolányi módszeresen és tudatosan készült finnországi útjaira. Saját bevallása szerint Finnország és kultúrája iránti érdeklődése már korán – pécsi iskolás évei alatt – a finn eposz, a *Kalevala* olvasásakor megmutatkozott. A későbbiekben részben fokozódó kíváncsiságának kielégítése, részben pedig a magyar nyelv rejtelmeinek megismerése okán finnül tanult, hangtörténeti, nyelvészeti tanulmányokat folytatott, valamint finn irodalmi és történelmi könyveket olvasott. Mindez azt mutatja, hogy az író számára nem volt teljesen ismeretlen a

⁴ ifj. KODOLÁNYI utószava, i. m., 282-283.

⁵ James CLIFFORD, *Bevezetés: Részleges igazságok*, ford., JAKAB András, Helikon, 1999/4, 497.

⁶ Uo., 495.

⁷ TAKÁTS József, *Módszertani berek: Írások az irodalomtörténet-írásról*, University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2006, 31.

⁸ Uo., 32.

⁹ N. KOVÁCS Tímea, *Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány*, Helikon, 1999/4, 488.

finn kultúra, az ország társadalmi helyzete és politikai berendezkedése. Annak ellenére, hogy Kodolányi nem külső szemlélőként, hanem „beavatottként” indult el Finnországba, utazásainak alapvetően meghatározó komponense volt – a nyelvtanulás, a fordítói tevékenység és a finn-magyar irodalmi, kulturális kapcsolatok bővítése mellett – a finn viszonyok tanulmányozása. Hiszen már az indulás előtt elhatározta, hogy tapasztalatairól útirajzokban számol be többek között azért, hogy rávilágítson a „beteg magyar társadalom” súlyos problémáira, valamint a magyar belpolitikai élet válságára.

Az író a két világháború közötti Magyarország politikai, társadalmi és gazdasági bajainak felmutatása mellett az útmutatásra és a megoldási lehetőségek felvázolására is vállalkozott. Kodolányi ezt a törekvését a Magyarországon és a Finnországban uralkodó állapotok éles szembeállításával, a finnországi viszonyok idealizálásával és a magyarság számára kíváncsú társadalmi fejlődés egyik lehetséges irányának, Finnország népi-parasztdemokráciájának bemutatásával éri el. Ezek alapján Kodolányi szerint a magyaroknak úgy kell tekinteniük Finnországra, „mint különös tükörre, amelyben a fénytörések ritka törvényei folytán meglátjuk mi-magunkat, még pedig olyannak amilyenek a valóságban vagyunk s egyszersmind amilyeneknek lennünk kell.”¹⁰

Láthattuk, hogy Kodolányi mint a magyarság sorsáért felelősséget vállaló író és az 1930-as évek Magyarországnak súlyos helyzetén javítani szándékozó egyén utazott Finnországba. Ezt a küldetéstudatot és írói szerepkört jól tükrözi az is, ahogyan az ötödik, s egyben utolsó utazását követően az író saját tevékenységét röviden összefoglalta és értékelte: „elhatároztam, utánajárok a titoknak, elmegyek Finnországba, megtanulok finnül, fülemmel, szememmel, orrommal, tapintásommal, minden érzékszervemmel körültapogatom az életnek ezt a darabját, hogy a titok nyitjára jussak – s megfejtem *a magunk titkait*.” Majd néhány sorral lejjebb így folytatja: „a kérdést két év óta százszor meg százszor fölvettem magamban is, a nyilvánosság előtt is: *mi az oka annak, hogy ez a maroknyi, alig négymillió nép a kultúra, az emberiség és társadalmi biztonság olyan magas színvonalára emelkedett, hogy példaképpül szolgálhat bármely nemzetnek, elsősorban pedig a magyarnak*. Ha azután a titok nyitjára rálépünk, talán olyan tanulságokat vonhatunk le, amelyek Magyarország javára válnak.”¹¹ Ezen a ponton Kodolányi útirajzában is tetten érhető a crapanzanoi „hermészi dilemma”, hiszen ebből a hosszabb idézetből is látható, hogy Finnország az író számára a magyarság jobb megértésében segített. Ebben az értelmezési keretben már nem csupán egy idealizált kép megteremtéséről van szó, hanem arról is, hogy Kodolányi az útirajzban megkonstruált Finnországot saját írói és politikai törekvéseinek rendeli alá.

Ilyenformán a nemzeti önvizsgálat és a kíváncsú társadalmi valóság meghatározása a *Suomi, a csend országa* és a *Suomi titka* című útirajzban – az etnográfiai írásokhoz hasonlóan – a „másik” kultúrával való folyamatos párbeszéd során, illetve a „másikkal” való ellentétes viszonyrendszerben történik. Az úti beszámolók szövegének koherenciáját tulajdonképpen Finnország és Magyarország egymással szemben álló párhuzama és a hazai állapotokkal való állandó összehasonlítás, vagyis a két ország társadalmi és politikai berendezkedése között feszülő „minőségbeli” különbségek ábrázolása teremti meg. Kodolányi úti beszámolóiban, illetve finn tárgyú írásaiban végeredményben a másság bemutatására tesz kísérletet, azonban e pozitív, idealizált példán keresztül a magyarországi állapotok vizsgálatára és így önmagának felfedezésére is reflektál.

Finnország társadalmi, politikai berendezkedésének ismertetése tehát nem más, mint Kodolányi eszményi vágyképének megtestesülése; a Magyarországon uralkodó állapotokra adott reflexió. Ebben a interpretációs keretben a két ország olyan különböző politikai és társadalmi struktúrát jelképez, ahol Magyarország a valóságos, Finnország pedig az ideális és

¹⁰ KODOLÁNYI, i. m., 4.

¹¹ KODOLÁNYI János, *Suomi titka*, = Uő., *Suomi*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990, 220-221.

az elérendő világot testesíti meg. A valóságos és az ideális világ egymással való duális szembeállításának efféle eszközével a *Suomi, a csend országa* című útirajzban már az első oldalon találkozhatunk: „A föld egyetlen országa sem érdekelt annyira, mint Finnország. Fiatalos álmaimat, vágyaimat ebbe a távoli, vágyva-vágyott álmországba helyeztem. Úgy szerettem, mint a hazámat. Volt egy föld, amelyen a valóságos életemet éltem, s egy másik, ahol minden az ábrándok fényes csillogásában, szebben, jobban és tisztábban ragyogott. Fantáziámban odamenekültem. »*Suomiban ez nem így van*« – mondtam, ha túlságos keserűség, csalódás vagy fádalom ért. »*Suomiban kellene élnem*« – mondtam, amikor összeroskadással fenyegettek a tűrhetetlen terhek...”¹²

Az író ért személyes támadások, valamint az ország súlyos problémái elől való menekülés mozzanatával szoros összefüggésben áll az idegenség problematikája, az idegenben tapasztaltak elsajátításának és befogadásának kérdésköre. A magyar társadalom hiányossága iránti érzékenység, a fennálló viszonyokkal való elégedetlenség következtében Kodolányi belső gondolatvilágában a valós és az idealizált világ között érdekes csereviszony alakul ki. Az író saját világától elszakad és az idegen világ kultúrájával, pontosabban annak politikai és társadalmi berendezkedésével csaknem teljes mértékben azonosul, hiszen a finn modellben – ahogyan azt már említettem – nemcsak önmaga világnézetének beteljesülését, de Magyarország számára követendő fejlődési alternatívát is lát. Takáts ezt a különleges cserekapcsolatot úgy fogalmazza meg, hogy az író „olyan otthonból (Magyarország) utazik el, amelyben idegennek érzi magát, egy olyan idegen országba (Finnország), amelyet otthonosnak, ismerősnek talál.”¹³ A két világ felcserélődése arra készíti az író, hogy valós világának elmárodottságát számba vegye, valamint hogy Finnország „tökéletes” demokráciájának segítségével egy jobb, „minőségileg” emelkedettebb életforma lehetőségét vázolja fel. Kodolányi így az útirajzban a magyarság „új honfoglalására”, egy „korszerűbb és boldogabb Magyarország” megvalósítására tesz kísérletet, ahol – az író szavaival élve – „Mégsem a mennyiség, a nagyság, a szenzáció, hanem a minőség szólal meg végre!”¹⁴

Láthattuk, hogy az önértelmezés azon módja, amely a kulturális antropológia retorikus-textualista fordulata következtében kibontakozott, lehetőséget nyújt számunkra, hogy Kodolányi János finnországi tevékenységét és az útirajzaiban körvonalazódó törekvéseit új perspektívába helyezzük. Ebből következően dolgozatomban elsősorban arra vállalkoztam, hogy bemutassam Kodolányi útirajzaiban hogyan, milyen módon van jelen a két világháború közötti kor, a fennálló hatalmi rendszer bírálata, a magyarság problémáinak ábrázolása és azok orvoslására keresett modell feltárása. Kodolányi útirajzai ezek alapján lényeges társadalomformáló erővel rendelkeznek, hiszen az író Finnország idealizálásával és a finn parasztdemokrácia eszményével a magyarság megújulását szerette volna elérni. Ezt az állítást jól illusztrálja az 1936. november 19-én kelt levél, melyben Kodolányi az úti beszámolóit ért kritikára reagálva a következőt írta Lauri Hakulinen, finn nyelvész professzor számára: „Ami a cikkeim tévedéseit illeti: talán mégsem azok a legfontosabbak 11 olyan cikkben, amilyeneket én írtam? Talán van azokban egyéb? Hogy a földreform nem úgy történt – istenem, én nem írtam le a metódusokat. Csak párhuzamba állítottam azzal, hogy nálunk nem történt semmi.”¹⁵ Finnország minta-államként való propagálása és idealizálása tehát jó alkalmat teremtett az író számára arra, hogy tisztán lássa és láttassa a két világháború közötti Magyarország politikai és társadalmi struktúrájának hibáit.

¹² KODOLÁNYI János, *Suomi, a csend országa*, = Uő., *Suomi*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990, 7.

¹³ TAKÁTS József, *Finnország magyar politikai mítosza*, = Uő., *Ismerős idegen terep: irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Budapest, Kijárat Könyvkiadó, 2007, 164.

¹⁴ KODOLÁNYI, *Suomi titka*, i. m., 214.

¹⁵ Az idézi ifj. KODOLÁNYI, i. m., 278.

Felhasznált irodalom

- CLIFFORD, James, Bevezetés: Részleges igazságok, ford., Jakab András, Helikon 1999/4.
- CLIFFORD, James, *Az etnográfiai allegória*, ford., VÖRÖS Miklós, = szerk., N. KOVÁCS Tímea, *Narratívák 3. Kultúra narratívái*, Budapest, Kijárat Kiadó, 1999,
- CLIFFORD, James, *Utazó kultúrák*, ford., KARÁDI Éva, <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/clifford.html>
- CRAPANZANO, Vincent, *Hermész dilemmája*, Helikon, 1999/4,
- GYÁNI Gábor, *'56-os menekültek emlékező stratégiái* = Uő., *Relatív történelem*, Budapest, Typotex, 2007,
- ifj. KODOLÁNYI János utószó. = KODOLÁNYI János, *Suomi*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990,
- KODOLÁNYI János, *Suomi, a csend országa*. = Uő., *Suomi*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990,
- KODOLÁNYI János, *Suomi titka*, = Uő., *Suomi*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990,
- KODOLÁNYI János, *Süllyedő világ*, Budapest, Magvető Kiadó, 1979,
- KODOLÁNYI János, *Visszapillantó tükör*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1968,
- KOSELLECK, Reinhart, *Az asszimetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, Budapest, Jószyöveg Műhely Kiadó, 1997,
- M. BRUNER, Edward, *Az etnográfia mint narratíva*, ford., MESTER Tibor, = szerk., N. KOVÁCS TÍMEA, *Narratívák 3. Kultúra narratívái*, Budapest, Kijárat Kiadó, 1999,
- NÉMEDI Dénes, *A népi szociográfia 1930-1938*, Budapest, Gondolat, 1985,
- N. KOVÁCS Tímea, *Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány*, Helikon, 1999/4,
- RICOUER, Paul, *Narratív azonosság*, ford., SEREGI Tamás, = szerk., LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta, *Narratívák 5. Narratív pszichológia*, Budapest, Kijárat Kiadó, 2001,
- SALAMON Konrád, *A népiek elgondolásai a modernizációról*, = szerk., SIPOS Levente, TÓTH Pál Péter, *A népi mozgalom és a magyar társadalom*, Budapest, Napvilág Kiadó, 1997,
- TAKÁTS József, *Finnország magyar politikai mítosza*, = TAKÁTS József, *Ismerős idegen terep: irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Budapest, Kijárat Könyvkiadó, 2007,
- TAKÁTS József, *Módszertani berek. Írások az irodalomtörténet-írásról*, Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2006,
- VÖRÖS Miklós, „Not Fieldwork – J” *James Clifford és az antropológiai illúzió*, Helikon, 1999/4.

III. A magyarságtudomány elméleti kérdései: iskolák, módszerek, fordítás és fordíthatóság

**Megtalált (?) identitás
(Szenes Erzs: A lélek ellenáll)**

*„úgy hajolok magam fölé, mintha...egy
hamvvedret tartó márványkő angyal
lennék a saját síromon.”*

Az utóbbi években a magyar irodalomtudományi diszkurzusban is megélné a
érdeklődés a női szerzők iránt, így egyre több olyan értelmezést olvashatunk, mely a két
világháború közötti írónők munkáira fókuszál, pozíciójukat próbálja (újra)definiálni. Anna
Mitgutsch a női irodalomról szólva megállapítja, hogy az azzal való foglalkozás vagy a
feminista elmélet igazolására szolgál, vagy bejelenthetjük kánonrevíziós igényünket is, ha
arra törekszünk, hogy elfeledett, vagy éppen az előtérbe sosem került írókat – jelen esetben
társadalmi nemük nő – próbálunk vissza-, becsempészni az irodalmi kánonba.¹ A két világ-
háború közti írónők közül legtöbbször Erdős Renée, Tormay Cécile, Gulácsy Irén műveivel,
szerepvállalásával foglalkoznak az értelmezők. Borgos Anna értelmezői tevékenysége
nyomán Török Sophie, Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona írásai is újra előtérbe kerültek.

E tanulmányban egy olyan írónővel foglalkozom, akinek jelenléte a korabeli magyar
irodalmi diszkurzusban nem tudott meghatározó lenni, mégis úgy érzem, hogy írásai –
naplója, regénye és visszaemlékezése – és éppen „jelen-nem-léte” nagyon sok mindent árul el
erről a korabeli irodalmi diszkurzusról. Szenes Erzs szövegei közül *A lélek ellenáll* című
naplót választottam elemzésem tárgyául, melyet 1939 és 41 között, kényszerű magányban,
fogságban, a gettóban ír a Szlovákiai Nagymihályon.² A naplót szerzője 1966-ban jelen-
tette meg, a Szépirodalmi Könyvkiadónál, Budapesten. A rá következő évben megjelenő

¹ Anna MITGUTSCH, *Mi az, hogy „női irodalom”?*, Magyar Lettre Internationale 24 (1997)
<http://epa.oszk.hu/00000/00012/00008/24mitg.htm>

² Szenes Erzs a szlovákiai Rajecben született 1902-ben és Tel-Avivban halt meg 1981-ben.

Lírával tűnt fel a 20-as években – Németh Andor, Babits, Radnóti, Füst Milán is felfigyelt a költőnőre.
(Kötetek: *Selyemgombolyag*, *Fehér kendő*, *Szerelmet és halált énekelek*, 1936). A 20-as években újságírással
foglalkozott, a Kassai Napló, a Prágai Magyar Hírlap és a Magyar Újság szerkesztője. Számos folyóirat
közölte verseit, cikkeit – Nyugat, Pesti Napló, Szép Szó, a pozsonyi Esti Újság, regénye: *Nyártól nyárig*, 1943;
1942 decemberében szökött át Magyarországra, de 1944 március 21-én az SS letartóztatta, börtönbe,
Kistarcsára, majd egyenesen Auschwitzba deportálták, majd néhány hét múlva Fallerslebenbe egy hadigyárba.
Szüleiket 1944 őszén Nagymihályból vitték Auschwitzba, akik nem éltek túl a deportálást. A háború után
Pozsonyban élt 3 évet, egy szlovák nyelvű hetilapban publikált a vészkorszakkal kapcsolatos élményeiről,
emberi sorsokról, könyvekről. 1949-ben kivándorolt Izraelbe, ezután írta meg – ahogy ő fogalmazza könyve
alcímében – elmélkedéseit, a *Van hazám*-at, mely sok szállal kötődik Naplójához.

néhány recenziót és a szlovákiai magyar irodalommal foglalkozó összefoglalások utalásait leszámítva Szenes Erzsí prózájára nem figyelt fel az irodalomtudomány. Tóth László *Elfeledett évek* című könyvében írja, hogy Szenes Erzsí az az alkotó a két világháború közötti Csehszlovákiában, „akinek talán a legtöbb esélye volt kitörnie annak szűkös keretei közül, s Magyarországon, sőt tágabb összefüggésekben is ismert és elismert költővé válnia.”³ A *lélek ellenáll* című napló értelmezéséhez az autobiográfia-olvasás, pszichoanalízis és prózapoétikai szempontok kínáltak számomra dialogikus olvasói pozíció felvételére lehetőséget, melyek segítségével Szenes Erzsí írása a mai olvasó számára is párbeszédre hívható szöveggé mutatkozott. Észrevételeim talán hozzájárulnak ahhoz, hogy ne maradjon tartós az a „homály, amely személyét, jobb sorsra érdemesült műveit, művészetét mind a mai napig körülveszi.”⁴

Szenes Erzsí lírájának kortárs megítélése kedvezőbben alakult, mint prózai szövegeié, a 20-as, 30-as években Nyugatban megjelenő verseit, majd köteteit nemcsak hogy számon tartják, hanem Babits, Radnóti, Füst Milán kiváló kritikát ír róluk; a korabeli elismerést mi sem bizonyítja jobban, hogy antológiák is felveszik verseit kötetekbe. Ilyen például az *Új Anthologia. Fiatal költők 100 legszebb verse*,⁵ vagy utalhatunk arra az olasz antológiára is, melyben Petőfi, Kiss József, Gárdonyi, Babits, Juhász Gyula mellett szerepel. (A kötet 1928-ban Schöpflin előszavával jelent meg, 1941-ig 8 kiadása volt.)⁶ Bárczi Zsófia tanulmánya, mely a Nyugat-centenáriummal összefüggésben jelent meg, a két világháború közötti szlovéniai magyar írók és a Nyugat kapcsolatát vizsgálja. Fontosnak tartja, hogy noha a 20-as években a Nyugat nem annyira figyel az ottani irodalomra, ez a tendencia akkor változik, amikor Móricz veszi át a lap szerkesztését, és épp Szenes Erzsí megítélését említi, amikor azt akarja bizonyítani, hogy a közölt szerzők nem mint szlovéniai vagy felvidéki írók szerepelnek egy egységes irodalomprogramon belül, hanem mint írók. „Ignotus egyik Szenes Erzsí könyvéről írt bírálata kiválóan érzékelteti ezt a beállítódást: „A Nyugat múlt számában Komlós Aladár megemlékszik Szenes Erzsí verseiről, s én egy kicsit szégyellem magam, mert magam már több egy esztendejénél készülök erre, csak egyre vártam, míg jelentőségének megfelelő összefüggésben keríthetem sorát, nem éppen mint szlovéniai költőnőről írván e fiatal teremtésről (...), hanem beszédművészete kapcsán, melynek sorrendjében szavainak súlykülönbsége versemértékké zamatosodik, a verstelen vers, a kötetlen ritmus standard-példájává.”⁷ Szenes költészetével kapcsolatban a kortárs kritika egyértelmű elismeréssel szól, az

³ Az írás beszédes címe egy idézet az írónőtől: „Nem vagyok azonos többé önmagammal...” TÓTH László, *Nyolc arckép = Elfeledett évek*. Esszék, cikkek, interjúk, Pozsony, Kalligram, 1993, 64-69.

⁴ TÓTH László, 69.

⁵ Nyugat-kiadás 1932. A kiadványban, a 32 költő között ott van Szenes Erzsí is, akiket a ma olvasója szintén ismeretlennek tart (Fekete Lajos, Imecs Béla, Marschalkó Lia, Mollinár Gizella, Nagy Emma, Rozványi Vilmos, Sági Márta, Strém István, Szenes Erzsí, Tass József és mások); az újabb, főként mai antológiák is előszeretettel közölnek a Szenes poétikából. Ezek közül néhány: *Térdig születésben, halálban. XX. századi magyar költőnők*, szerk. KÁDÁR Judit, Bp., Argumentum, 2007; *„Én ámulok, hogy elmulok”: felvidéki anziksz*, szerk. HODOSSY Gyula, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2005; *Szélén az országútnak, Csehszlovákiai magyar költők, 1919-1989*, szerk. TÓTH László, Bp., Széphalom Kvműhely, 1990; *Magyar költőnők antológiája*, S. SÁRDI Margit, TÓTH László, F. ALMÁSI Éva, Bp., Enciklopédia, 1997.

⁶ Egy könyvtári katalógus összefoglalása tájékoztatott erről az olasz antológiáról, mely úgy említi a vállalkozást, mint „az olasz-magyar barátság első kézzelfoghatóbb dokumentumát”-t; „amely magyar verseket ad numerikus olasz prózában.” [...] „A múltból Petőfit, Endrődit, Kiss Józsefet és Gárdonyit veszi föl, – mért épen csak ezeket – az élők közül még Kemény Simon és Szenes Erzsí is (ki ez?) [kiemelés: J. T.] szóhoz jutnak. Persze Babits Mihály és Juhász Gyula, a zárt formák művészei, sokat veszítenek ebben a fölbőlésben. Schöpflin Aladár a kötethez írt előszavában a magyar kultúra millenáris problémáját így fogalmazza meg találóan: „Befogadni az európai kultúrát, de úgy, hogy a fái egyénisége lehetőleg teljes eredetiségében megmaradjon. A magyar szellemtörténet belső harcainak javát e két principium küzdelme szolgáltatja...” [Gino SIROLA, *Accordi magiari*. Prefazione di Aladár SCHÖPFLIN, Casa editrice „Parnaso”, Trieste, 1928] <http://www.bibl.u-szeged.hu/szep/1928/475-477.pdf>

⁷ BÁRCZI Zsófia, A Nyugat mint mérce a két világháború közti szlovéniai irodalomban <http://www.szmit.sk/modules.php?name=News&file=article&sid=307>

asszonyiság önkifejeződését, nőiességet megfigyelő és azt hangsúlyozó értékelésekkel kapcsolatban azonban élhetünk a gyanúperrel, hogy éppen egy esszenciális szemléletből fakadó túlértékelésről lehet szó. A kortársak – Radnóti, Füst, Fábry, Sáfáry – az új tárgyilagosság, az élmény helyett az emlékezésnek nagyobb szerepet tulajdonító, új realizmus felé hajló kis formák költészeteként aposztrofálják ezt a lírát.⁸ A *lélek ellenáll* című naplóról elemzés nem, csak több recenzió született a megjelenés, és az azt követő évben. A szöveg hányattatásának, az írás körülményeinek számba vétele mellett mindenki kiemeli, hogy szokatlan könyvről van szó, a prózai szöveget lírai elemek fragmentálják, a följegyzések komponálatlanok, de ugyanakkor „céhbeli” író rögzíti ezeket a feljegyzéseket.⁹

Szenes Erzsike *A lélek ellenáll* című szövegével foglalkozni több tekintetben is a határkezelés, határátlépés, kereszteződések, átfedések, bináris oppozíciók lebontásának kérdését állítja előtérbe. Egy olyan női szerzői névvel ellátott szöveggel van dolgunk, mely felveti a nő mint szubjektum, a nő szubjektumképzése stratégiájának kérdését, az identifikációs műveletek lehetősége azonban egy többszörösen marginalizált szubjektum felől merül fel, aki nem csak társadalmi nemét, hanem csoportidentitását tekintve is imperializált. A feminista és posztkoloniális kritika nevezi így azokat a csoportokat, akik a radikális elmaszítás folyamatának célpontjai. Egy hegemon diszkurzus egyes csoportok tagjaitól megvonja az énépítés lehetőségét, a kristevai értelemben vett abjekté, kitaszítottá téve őket, amellyel ezek az egyének ennek a diszkurzusnak tárgyi pozíciójába kerülnek.

Ebben a szövegben azt vizsgálom, hogy az elbeszélő hogyan tud a hegemon diszkurzus által rákényszerített tárgyi pozícióból kikerülni, és saját diszkurzusának tárgya és alanya lenni. Előfeltevésemnek az ad nyomatékot, hogy a szöveg napló formában íródott, de számos ponton mutat kapcsolódást az önéletrajzzal, előhívja az autobiográfia-olvasás lehetőségét. Minthogy az autobiográfiában az én tekintetében eleve egy én-te viszony képződik meg, az alanyi és tárgyi pozíció közti ingadozás nyilvánvaló. Csakhogy a naplóját író elbeszélő nem a kitaszítottág értelmében vett Másikkal, hanem az önmagaság másikkal találkozik, ill. azt képzi meg.

A naplón, autobiográfián, memorandumon, hüponémátán¹⁰ kívül, melyeket az önmagaság technikáinak nevezhetünk, egyéb irodalmi műfajok, műnemek is hangsúlyosak: lírai szövegelemek is bekerülnek a szövegtestbe, de a metaforikus regényre jellemző jegyek is feltűnőek, tehát regényként is olvashatjuk a szöveget.

A szerző a napló közrebocsátásakor, 1966-ban címmel látja el naplóját, ír egy előszófélét a szöveghez, melyben a megírás körülményeit, annak eladását, hányattatásokat részletezi. Lejeune a naplóról szóló írásában megjegyzi, hogy a napló narratívája szempontjából a kezdet bizonyul kitüntetettnek, mert a befejezés csak kényszerű abbahagyás lehet.¹¹ E napló

⁸ FÜST Milán, Szenes Erzsike: Fehér kendő, Nyugat, 22(1927); IGNOTUS, Szenes Erzsike: Fehér kendő, Nyugat, 22 (1927); RADNÓTI Miklós, Szenes Erzsike új versei, Nyugat, 6 (1936); SÁFÁRY László, Nyugat-európai ízlésáramlatok a felvidéki magyar költészetben (1920-1938), Regio, 4(1990), 121-144.

FÁBRY Zoltán, *Szenes Erzsike versei* = F. Z., *Összegyűjtött írásai* 2. (Válogatta, összeállította, FONÓD Zoltán), Bratislava, Madách, Bp., Szépirodalmi, 1980, 256-257.

⁹ EGRI Viktor, Irodalmi Szemle, 1966. 665-667; FALUS Róbert, Népszabadság 154(1966), július 1, 9; KARDOS Pál, Alföld 10(1966), 81-82; MEZEI András, Élet és Irodalom 38(1966). szeptember 17, 4; [ZSADÁNYI Oszkár] Zs.O., Új Élet 1966. augusztus 1, 4. ÁGH István, Új Írás 1(1967), 123; FORRAI Eszter, Irodalmi Újság 1967. ápr. 15, 4.

¹⁰ A hüponémata: „emlékeztetőül szolgáló egyéni feljegyzés”, idézetek, műrészletek, példázatok, „hallott és gondolt dolgok materiális emléke”, Foucault nyúl vissza ehhez az ókori görög műfajhoz a *Megírni önmagunkat* című írásában. Michel FOUCAULT: *Megírni önmagunkat*, ford. KICSÁK Lóránt = M.F., *Nyelv a végtelenhez*, szerk. SUTYÁK Tibor, Debrecen, Latin Betűk, 2000, 331-343.

¹¹ Philippe LEJEUNE: *Hogyan végződnék a naplók*, ford. GÁBOR Livia = *Önéletírás, élettörténet, napló*, szerk. Z. VARGA Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2003, 210-222.

narratívájában a kezdet, amellyel az egyes szám első személyű beszélő alany megjelöli az írás új területét, címmel, tulajdonnévvel, mottóval, bemutatkozással látja el szövegét. Az előszó megkísérel bizonyos értelmezést is adni a szöveghez, címhez: az első feljegyzések még nem tudatosak – majd mintegy belső parancsra váltak rendszeressé, a cím, mely a napló szövegéből vett önidézet, a lélek belső ellenállását tükrözi.

A szöveg elé helyezett vers szintén értelmező funkcióval rendelkezik, a napló megírásához képest későbbi időpontból tekint rá arra, ami megtörtént. A vers és a napló szövege között motivikus kapcsolat is van, melyet a napló szövegének ismeretében tudunk felfejteni. A Martin du Gard-tól származó két mottó szintén egy utólagos szerkesztő, értelmező munka eredménye, melyek szorosan kapcsolódnak a szövegben megkonstruálódó jelentéséhez.

„[B]ármily rövid az élet, az ember néha ráér, hogy önmagából valamit megmentsen a pusztulástól – néha megadatik neki, hogy álmainak egy kis részét fölébe helyezze az elragadó áradatnak, hogy valami felszínen maradjon belőle akkor is, amikor ő már elmerült.”

A naplóban az elbeszélő több olyan történetet mond el, melyek a szellem, lélek ellenállásáról szólnak (pl. 135-136. o. történetei), majd végül magát az irodalmat azonosítja ezzel az ellenállással – „Ma azon gondolkoztam, hogy a világirodalom tetemes része nem egyéb, mint a lélek ellenállása.... Az emberiség története csupa harc, csupa vér, csupa nyomorúság. Ha a költők, az írók mindig csak koruk képét akarták tükrözni, s nem tudtak volna messzebb nézni, látni az »aktuálisnál«, akkor nem volna irodalom.” Maga a napló is az ellenállás stratégiájának tűnik. Nézzük meg, mivel, mikkel szemben fogalmazódik meg a szövegbeli én és a szöveg ellenállása. A naplóját író beszélő abban a pillanatban kezd hozzá a naplóíráshoz, amikor úgy érzi, hogy elvesztette életének koordinátáit, szorongató vákuumhelyzetbe került. A napló műfajával kapcsolatban valóban fel is szokott vetődni, hogy általában krízishelyzetben íródik. Ez a válság, a holokauszt traumája. A fogolylét stációit, a megbélyegzést, kizártságot, individuális azonosság megfosztásának tapasztalatát írja le az elbeszélő. A bezárulás mint önmagába zárulás – melyet a szövegben a kert, bezárt szoba metaforák is jelölnek – az önmagával és a halállal való szembenézésben felnyílássá válik. Hiszen az önmagaság technikájával, az önmaga előtt álló én önmagára figyelése valamilyen önmegértéshez juttathatja a beszélőjét, ez a naplóíráson keresztül történik, a napi bejegyzések fegyverezik az ént, a szétszóródástól mentik meg.

„[H]a két napig nem írok a naplóba, már úgy érzem, nem tudom magam utolérni. ...felnyílik egy ajtó, és sok sok termen kell végigmennem, de hogyan férjen el ez egy jegyzetben? ...Amit írsz, azt már csak önmagadnak írod – mondom magamnak –, ne számíts rá többet, hogy a világ vár rád, s lesz idő, mikor ismét író leszel a szemükben, s ami több; ember.” (97)

Az elbeszélő én állandóan reflektál az írásra, és arra, hogy valójában önéletrajzot ír:

„[L]egutóbb naplóírás közben arra gondoltam, ha mindennap írnám, vagy legalábbis szorgalmasabban, lassan, retrospektíve benne volna az egész életem. Kettős tükör lenne, a múlt és a jelen. Néha azt hiszem, hogy az egésznek semmi értelme sincs, máskor meg, hogy minden írás közül csak ennek van értelme. Ami kompozíció, az mégis vonzóbb, az a több.” (206)

Szöveg poétikai elvei, szövegszervező eljárása sokban hasonlít a modern prózai törekvésekre, amelyek a hagyományos történetelvű, epikai egyvonalúsággal szemben lépett fel. Nemcsak az identitás megalkotásának terepe lesz a textus, hanem érdemes vizsgálni a metaforikus folyamatokat is, melyek láncolatokat, rétegződéseket hoznak létre a narratívában, illetve ezek a metaforák kompozicionális méretűvé nőnek, egymástól távol eső észleleteket, reflexiókat, leírásokat, cselekménytöredékeket kötnek össze, kereszteznek, melyekkel az elbeszélő értelmezni akar. Ilyen egymásra rakódásra, metaforák asszociatív mozgására példa pl.

a lélek – madár – angyal motívum kapcsolódik össze, mely a narratív identitás megkonstruálásában nyújt segítséget.¹²

Az önéletrajzi szövegekkel kapcsolatban a műfaj által felkínált olvasási alakzat szerinti szerző – elbeszélő – főszereplő azonossága posztstrukturalista kontextusban alapvetően vált kérdésessé. Az autobiográfiában a szerző élete csak látszólag adott, hiszen az emlékezés, amelyre az önéletrajz elbeszélője épít, beszédhelyzet, azaz az írás nem tud magányos írás lenni, mert a kimondhatóság a dialogikusság feltétele. Láttuk az iménti idézetben is, hogy az én te-ként önmagát szólítja meg, az én tárgyiasul. A dialógus a személy létrejöttének is feltétele, tehát az én csak a másikkal való diszkurzusban artikulálódik. A szöveg portrénak bizonyul, ahogy minden önportré portré is egyben. Portré abban az értelemben, hogy az önkonstitúció önmaga mint más megírásává alakul. A portré nem a szellemet ábrázolja, nem reprezentáció, hanem maga a szubjektum a portré műve.¹³ A portretírozásban, az autobiografikus szubjektum megképződésében fontos mozzanat a halállal való érintkezés. A pillantás során, mely a halál felől érkezik – auto-bio-thanato-grafikus pillantás¹⁴ válik azzá, szubjektummá a beszélő. A kétféle én, a kimondás énje és a kimondott én, az én és az engem/magam – a narratívában nem tud fedésbe kerülni, mindig van egy elcsúszás. A kétféle én közötti viszony lezárhatatlan. Ahogy Benveniste fogalmaz, a megnyilatkozás énje túlnyúlik a kijelentés szubjektumán – az én soha nem lehet teljesen jelen abban, amit önmagáról állít.¹⁵ „[K]i voltál szolgáltatva, és ki vagy szolgáltatva, nem is tehetél semmit, és nem tehetsz semmit. És a tehetetlenség érzése, mint egy kígyó, rácsavarodik a torkomra és fojtogat.” (100)

Az elbeszélő én önmagát elbeszélte énként különböző történeteken keresztül próbálja megragadni, amely a személyiség alakzat voltát leplezi le, de ha a személyiség nem szubsztancia, akkor a név sem tudja fedni az ént. A naplóban van egy hosszabb történet, mely a nevének eredetét próbálja firtatni (146-150 oldal). Az éppen névnapját ünneplő elbeszélő arra próbál visszaemlékezni, hogy hogyan jutott az Erzsébet névhez, eredetpontját Erzsébet királynő alakjában jelöli meg. Ahogy megpróbál saját nevének nyoma után eredni, az írás, a nyelv átveszi beszélője felett az uralmat. Erzsébet után, noha a saját név eredetéről akar beszélni, elkezdenek sorjázni azok a női nevek, akik nem Erzsébetek, mint Jászai Mari, Laborfalvi Róza, a dajkája, aztán felmerül bibliai eredetű második neve, az Eszter, azután még egy felvett név, egy álnév, amely alatt publikálhat. A nevek tükröződései eltörlik az egy önazonos tulajdonnév és a mögötte meghúzódni vágyó önazonos, szubsztanciával rendelkező szubjektum lehetőségét, és annak alakzat voltát leplezi le. Az álnév és tulajdonnév alatt – noha szándéka szerint éppen önazonosságát keresi – egy multiplikált én írja magát.

A napló jelen idejű műfaj, a mostra, a pillanatnyiságra koncentrált, narratív jellegzetessége az éppen írás gesztusa. Azonban az éppen írás, a megírás aktusának performatív közlése eleve megalkotottságát tudja állítani. Idő tekintetében az autobiográfiához képest, ha főleg a beszélő helyzetét nézzük, akkor valóban jelen idejű, és befejezhetetlen, míg az önéletrajz – kezdettől fogva befejezett – a végpontból mondja el az elbeszélő a múltat, és a jelenhez kell elérkeznie. Az idővel kapcsolatban még fontos – talán fontosabb is – hogy a halál elleni védettséget képzi meg – a napló a halál elleni küzdelem terepévé alakul, az írás idejével túléltem önmagammat. Ebből a szempontból is érdekesnek tarthatók azok a szövegszegmensek, melyek nem a személyes emlékekből, családtörténetekből építkeznek, hanem ún. hüpomnémataként

¹² E metaforák egymásra rétegződését egy további tanulmányban fogom vizsgálni.

¹³ Jean-Luc NANCY, *A portré tekintete*, ford. Seregi Tamás, Helikon 1-2(2007), 144-155.

¹⁴ Bacsó Béla szóbeli megjegyzése, elhangzott Stendhal *Az Egotista* című önéletrajzáinak elemzésekor

¹⁵ Patricia Waugh idézi Benveniste-t, Patricia WAUGH: *A posztmodern és a feminizmus: Hová tűnt a sok-sok nő?* = SÉLLEI Nóra szerk, *A feminizmus találkozásai a posztmodernnel*, Debrecen, Csokonai kiadó, 63.

funkcionálnak. Ezek irodalmi szövegekből, tehát különböző diszkurzusokból kiszedegetett feljegyzések (mint Seneca, Epiktétosz könyvecskéi), amelyek arra szolgálnak, hogy a már ismeretet rögzítsék. A szétszóró idézetek közötti válogatás egyszerre olvasás és írás, az újraolvasás során a befogadónak magáévá kell tenni ezeket a diszkurzus-darabkákat. A hüpomnémata, mely önmaga heterogén, egymáshoz nem tartozó dolgokat önkényesen tárol, különös módon a felé hajoló szubjektum szétszóródását, szétforgácsolódását akadályozza meg. Foucault szerint ezek a szövegek célja, hogy múltat teremtsenek, amihez bármikor oda lehet fordulni, mert a jövő bizonytalan. A lélek elszakad a jövő gondjaitól és „belefordul” a múltba.

„Csak minél messzebbre menni a jelentől, minél messzebbre visszafelé az időben! Ez az egyetlen, ami fenntart és megment ebben a velőig zaklatott, feldúlt kedélyállapotban.” (66)

Szenes Erzsi naplójának elbeszélője is arról beszél, hogy a könyvek éppen erre jók – kimozdítanak a jelenből, lehetővé teszik, hogy összpontosítson. De ahogy Seneca is figyelmeztetett, nem elég csak a végtelenbe nyúló olvasás, mert az szétszór, írni is kell, mert az írás során a feljegyzést készítő én egybegyűjti az olvasottakat és önmagát is.¹⁶ „Vannak napok, mikor lehetetlennek látszik megtartani az egyensúlyt: hovatovább mind nagyobb önuralmat, energiát kíván munkára, olvasásra összpontosítani figyelmemet, s csak azt a belső törekvést szem előtt tartani, mely nem akarja magát megadni az időnek, sőt ragaszkodik létéhez a végsőig, éppen az idők ellenére.” (67)

A napló-forma valóban a most idővel él, viszont nem a konkrét helyzet leírása számára használja fel az elbeszélő az éppen írás gesztusát, mert attól menekülnie kell. A jelen, a közeljövő szorongató – történetekben, irodalmi mintákban kell menedéket és önmagát keresnie, megalkotnia. A feljegyzések múltat teremtenek, és ezzel az én papíremlékezetet konstruál – a megélt archívumait –, mellyel folytonosságot tud teremteni.

„Mert nincs jövő, az ember a múltba fordul vissza, s azt mondja, összeszorított szájjal; amit már láttam, az az enyém, azt senki nem veheti el tőlem.” (90)

A napi rendszeressége megtisztulásra is módot ad, megvéd tehát a széteséstől. „Ha most nem dolgozom, nem írok, még nehezebbnek tűnik minden nap; az élet egészen elveszti értelmét. Az írás most tényleg annyit jelent, mint súlyoktól szabadulni.” (109)

Mert valóban – egyrészt a datálás, ahogy Lejeune mondja, megóv a végtől, olyan illúzió, ami minden nap erőt ad ahhoz, hogy az életünket folytassuk, ugyanakkor a napló feljegyzőjét éppen a halállal szembesíti:

„Ha meggondolom, csak a dátumok jelzik e jegyzetekben az időt: semmi konkrétet nem lehet mondani, semmit elmondani. Ha kinézek az ablakon, német katonákat látok, majd lengyel menekülteket. Holnap sorozzák a munkatáborba a zsidókat. Csupa megaláztatás, csupa kényszer. – Csoda-e, hogy ezekben a napokban csak azt tudom feljegyezni, ami mind-ezen túl van – mert ebbe kapaszkodom görcsösen, mint a fuldokló a szalmaszálba.” (25)

A szöveg felveti a gender problémát is, bár fontos látni, hogy eleve, egy többszörösen marginalizált szubjektum – szlovákiai magyar zsidó nő a holokauszt idején – beszél.

A nőként írni kérdés a szerzői identitáskategóriák szerinti binaritással való szembeszállásként fogalmazódik meg, például amikor Gyulai Pál *Írónőink* c. tanulmányát említi: „Gyulai Pállal vitatkozom gondolatban – jókor! ...Arról beszél, hogy ez a pálya, az írás nem nőnek való. De hát pálya-e ez, egyáltalán, pálya, ha férfiról van szó? Nem: írónak

¹⁶ Foucault, 331-343.

el lehet menni, de attól még nem lesz író valaki.... aki írónak született, hogyan térjen ki ez elől, nő vagy férfi?” (30)

A nő leggyakrabban tárgyi helyzetben konstruálódik, a heteroszexuális vágy, a diszkurzus tárgya. Amikor a nő cselekvő, beszélő alanyként jelenik meg, nemi identitása és csoport-identitása is rögzíthetlenné válik. „Írónak lenni – magának ír, nem a közönségnek, itt dőlt el, hogy író – amikor bezárultak az ajtók, akkor is ír.” (117) Patricia Waugh mondja, hogy a marginalizált csoportok tagjai már jóval a posztmodern szubjektumfelfogás előtt konstruálként tapasztalják meg identitásukat.¹⁷ Hogy ez a szubjektum nyelvi, textuális konstrukció, diszkurzusok függvénye-e, az identitás pedig illúzió, amelyet az össze nem egyeztethető nyelvjátékok hoznak létre. Szenesnél a nő nem a férfivel szemben, férfihoz képest. Másik, identitása nem a férfiban gyökerezik. Identitása az írás, önmagával való szembenézés során, irodalmi textusokon, bibliai prenarratívák során konstruálódik, és zsidó identitás megformálása történik. Az első naplóbejegyzések között még ezt olvashatjuk:

„Néha még mindig azt hiszem, hogy *ez nem az én életem*: úgy nézem, mint egy kívülálló” (28)

A végén pedig, a kisfiú történetét elmesélve: „Most világos lett az is, hogy a kijelölt sors már akkor kezdődött számomra.” (331)

Ennek a folyamatnak, az identitás önkonstitúciójának megértéséhez a napló és az önéletírás egymáshoz való viszonyát is értelmeznünk kell. A szöveg önéletíráshoz közelítése a valódi naplóknál abban nyilvánul meg, hogy az ideiglenes összefoglalásokkal, visszatekintésekkel az önéletrajz struktúráját jelenítik meg, ezek azok a pillanatok, amikor – ahogy Lejeune mondja, hogy a naplót időről időre bekebelezi az önéletrajz, amely ilyenkor úgy viselkedik, mint a szövegvetélője. Az önéletrajz–napló relációhoz nézzük meg tehát a szöveg egyik központi metaforáját a szöttest: „Napok óta kísért ez a kép, de nem tud méltó formát kapni: egy szövszék előtt ültem, a szöttestbe aranyszálak is kerültek, megcsillogtatta a szálakat az ablakon besurranó nap: s íme, egyszerre egy sötét pinceüregben találtam magam, erőszakos kezek dobtak oda, a környező falakból árad a nyirok, a nedvesség, patkányok futkosnak körülöttem és undok férgek, a levegő dögletes... S most úgy tűnik *ez a valóság* – s az a másik, a szövszék, a szöttest, melybe gondolatokat, álmokat szőttem, az az életem kívülség, az az álom.”

Az elbeszélő amit aranyfonálnak hitt, arról kiderül, hogy fikció, és ezzel szemben ott van a valóság, a pince, ketrec. Felfoghatom úgy, hogy ez a szöttest, a fonat, narratíva – szövegvetélője pedig az önéletírás, mely bekebelezi a naplót. Az önéletírásban a kezdődő elbeszélésnek a leírás pillanatához kell elérkeznie – azt mondjuk el, hogy miért vagyunk ott. Igen, ahogy ennek a naplónak az elbeszélő énje is ezt akarja megfajítani, hogy miért van ott – a börtönben, pincében, és az aranyfonalból szőtt szöttestese miatt változott át.

Azt mondtuk, hogy ezt a naplót krízisnaplónak is tekinthetjük. Lejeune szerint a krízisnapló saját befejezését keresi – a krízisből való kiút, a naplóból való kiutat is jelenti. Nos, a kiutat az utolsó történetben találja meg – a zsidó kisfiúról szóló visszaemlékezésben –, amikor is az önéletírás valóban bekebelezi a naplót – ez egyben a kényszerű abbamaradás pillanata is –, és megérti pozícióját.

„Az első, legelső döbbenet lesz úrrá rajtam, az jön vissza. Lehettem öt éves, abban az esztendőben költöztünk ebbe a városba. Kora őszi este volt, nem túl hideg, de a kályhába már begyújtottak. [...] Meghittén üldögtünk a nagy csöndességben. Igen, emlékszem, szombat este volt. Amint ott merengünk a kályha fényében és melegében, mert világot még nem

¹⁷ WAUGH, 58.

gyűjtöttunk, benyit az apám. A városból jött, arca szokatlanul gondterhelt, komor. Valami nehéz van rajta... Anyámhoz hajol suttogva, nagyon halkán beszél, mégis kiveszem, mit mond. Egy parasztleány a kocsmából jövet bicskájával összeszurkált egy kis zsidófiút. [...]

Én százszor, ezerszer is elképzeltem akkoriban, akárhányszor éjszaka is, azt a jelenetet a butkák előtt. Láttam a parasztleányt, amint a kocsmából kifordul, s megindul tántorogva. A vézna kis zsidó gyerek, aki véletlenül az útjába kerül, szeretne kitérni előle, de nem tud. A bugylibicska pengéje felnyílik egy pillanatra a holdvilágnál, s a remegő testbe szalad. Az agyam lázasan dolgozik, nemcsak azt érzem gyöngeségnek, hogy a fiú kicsiny, nemcsak azt érzem védtelenségnek, hanem sokkal nagyobb gyengeségre bukkanok. Valamire, ami védtelenebb, mint a gyermeki kicsiség. – Zsidó, mi az, miért? – És az eszmélet kapcsolni kezd fogalmakat, melyekből furcsa szövedék alakul; félelem, riadtság, megaláztatás, kiszolgáltatottság.” (329-330)

A zsidó sorssal való identifikáció döntésnek, performatív aktusnak bizonyul. „Most világos az is, hogy a kijelölt sors már akkor kezdődött számomra. A régi emlék egyszerre megint közel van, s a napfényes évek, melyeket közben átéltem, mintha csak álmok volnának, nagy fehér madarak, melyek ott húznak el a láthatár szélén. Az első sötétség összeér a mai sötétséggel, körülfog, és úgy rémlik, nem is jöttem ki soha a sötétségből.” (331)

A zsidó kisfiú sorsának újramondásában érti meg, hogy ezt a sorsot vállalni fogja, ez előre vetíti meghurcoltatását is, ugyanakkor ez segíti őt tovább Izrael felé. Azonban megtalált identitása nem kész tény, hanem konstruktív erőfeszítés, azaz tulajdonított, választott identitás.¹⁸ Elmondható, hogy saját szövegét írja, az önírás során – az önteremtés szerzői ágense lesz egyszerre szövegének szubjektuma és objektuma. De tévedés lenne azt mondani, hogy ez a szubjektum kilépne a Másik diszkurzív pozíciójából, és egységességet, önazonosságot tapasztal. Hanem egy állandó oszcillálást talál a tárgyi pozícióba való beíródás és az alanyi választás között. És már csak az autobiografikusság miatt sem lehetséges megragadni az identitást. De minthogy nem pusztán fikcióról van szó, ez a szöveg beilleszkedik a holokauszt traumájáról szóló történetek közé, melyek részévé váltak az emlékezés, tanúságtétel folyamatának.

A napló lezárásával kapcsolatban Lejeune a vég performativitását hangsúlyozza, mint cselekvést határozza meg: amely csak abbahagyás, megsemmisítés, újraolvasás, kiadás (átalakítással) lehet. A befejezést tekintve a fokozatos eltűnésről lehetne inkább beszélni, tehát lezárás szertartása, mely a jól megformált narratívák sajátossága, nem létezik, hanem inkább „a naplót vég nélküli írásként éljük meg”. Azaz a naplóíró addig, amíg még egy bejegyzést tud tenni, addig biztosan életben van, a napló jövő felé nyitottsága, a folytathatóság lehetőségét implikálja, amely a halál elleni védekezésként is felfogható.

Ugyanakkor referenciálisan ez a napló szerzője fejére a halált hozhatja: A naplóírás – játék a tüzzel – hiszen ha megtalálják, a naplóírókat nagyon is valóságosan kivégezhetik.

„Ez a napló is csak üres tetszelgés. Mit akarok ezzel, mire ez? Azt hiszem, hogy jönnek még idők, és nyomdába adhatom e füzet lapjait? A hiúság eleven a halálig, mint a kígyónak,

¹⁸ Értelmezésem főleg arra irányul, hogy a szövegben megkonstruálódó csoportidentitás, egy rákényszerített, majd talált identitás megképződését láttassam, az identifikációs folyamatot. Érdekes ez abban az összefüggésben, ahogyan a recenziók látják a szöveget: azokat az elemeket tartják fontosnak kiemelni a naplóból, amelyek a naplóíró magyar identitását erősítik. „Aki ennyire ragaszkodik az európai és magyar irodalomhoz, mint ő, aki ilyen reménnyel vár tőle erősítést és feleletet, a halálos veszélyben is a magyar népmesékbe mélyed, Arany és Tompa leveleit olvassa, a Toldiért rajong, s azokat hívja segítségül, akik a civilizáció erejében hittek: Martin du Guard-t, Babitsot, Kosztolányit, József Attilát, Benedek Marcellt, a kor áramlatai ellenére tanulságosan bizonyítja hovatartozását.”¹⁸ Mezei András is azt tartja fontosnak kiemelni, hogy a megsemmisítő táborok árnyékában is gondolatai „ott járnak folyton-folyvást a magyaroknál: Hazám.” MEZEI András, Élet és irodalom, 38(1966), szeptember 17, 4.)

több feje van. Miért jegyzem le, amit gondolok, miért nem adom át valóban a „kósza szeleknek”? A rizikó annyival kevesebb volna. Mire játszom a tűzzel? Igazán a bitón akarom végezni?” (260-263)

Az aranyfonálból szőtt szöttes és a pince metaforák értelmezéséhez egy másik elméletet, a de Man-i dekonstrukciót is segítségül hívhatjuk. Az autobiográfia de Man-i elmélete szerint az önéletrajz olyan alakzat, mely nem referenciális, hanem a referencia illúzióját, fikcióját termeli ki. Fikció és realitás viszonya központi az autobiográfia-elméletekben, a tényyszerűséget az önéletrajzhoz kötötték. De Man megkérdőjelezi, hogy fikció és realitás szembe állítható lenne ilyen módon egymással. Sokkal inkább a kettő szétválaszthatatlanságára helyezi a hangsúlyt, és azt mondja, hogy maga a referencia, a valóság is retorikailag szerveződik. A Szenes naplónak önéletrajzi énje valóság és fikció határainak uralhatatlanságáról, a felcserélődés lehetőségéről beszél. „Egy szövőszék előtt ültem, a szöttesbe aranyszálak kerültek, megcsillogtatta a szálakat a besurranó nap”, a valóság, amelyet most él – elviselhetetlen, ketrec, pince, sötét, és talán sosem jut ki a pince sötétjéből. A korábbi, életen kívüli, álom, fikció, a ketrec, nyirok, nedvesség, férgek – pedig a valóság. A de Man-i értelmezés szerint az én, az ember fogalma is csak egy vak metaforára ráhelyezett fogalmi alakzat, melyben egyszerre van jelen a jelentésadás kényszere és annak megbomlása. Bizonyossággal helyettesíti a referenciális meghatározhatatlanságot. A személyiség alakzat, mely a referencia retorikai működését jelenti. Csak tropologikus helyettesítések, tükrös struktúra van. Ahogy a portré is a másíknak az énnel való helyettesítését és a másíknak az énnel való helyettesítését teszi lehetővé. Ezek, a hasonlóságon alapuló helyettesítések működnek a szövegen belüli metaforákban és a szövegnek a szerzőjével és olvasójával való viszonyában.

De Man a metafora és az önéletíráshoz kapcsolódó elméletének szoros összefüggése tapintható ki a szöveg *mise en abyme*-jének értelmezésekor, mely az eddig elmondottakat talán még inkább megvilágítja. „Eszembe jut, hogy egyszer Sz.B.-vel kint sétáltam a temető táján. (Hradek zs.temető). Már messze elhagytuk a dombot, ahol a temető fekszik, de a fekete-fehér márvány sírkövek még nem tűntek el a szemünk elől. Játszott rajtuk a lenyugvó nap, büszkén álltak ott a sugárözönben. „Látja – mondtam akkor a barátomnak –, milyen nehéz az élettől megválni, a halottak sem törődnek bele könnyen, hogy elmentek innen. Még mindig van valami kapcsolatuk az élettel. Ezek a sírkövek mint felnyúló karok, az emlékezetért látszanak esdekelni. Nem, nem jó a hasonlat; gögösen, büszkén állnak ott, dacolnak a halállal, mindaddig dacolnak, míg őket is szétmorzsolja az idő.”

Az önéletrajzi diszkurzus mint önhelyreállító diszkurzus, a halállal szemben a felélesztés igénye. A napfény, amely a sírra sugárzik, vagy a sírkő mint felnyúló karok – antropomorfizmusok. De szükség van hozzá a „mi szemünkre” – mely arcot kölcsönöz a holtak, távollevőnek. Amikor antropomorfként tételezzük a holtat, olyan viszony alakul ki a tárggyal, hogy közben a megszólító saját magát képezi meg. A prosopopeia aposztrofikus funkciója éppen ez, egy élettelen tárgyat megszólít, hogy az szubjektumként működjön. De ebben az én-te viszonyban nemcsak a te, hanem az én is megképződik. A szövegbeli metafora a naplóírás kicsinyített tükre, a kő és a könyv, a holtak és az élők válnak egymás tükreivé.

Kardos Pál, mikor Radnótihoz és Radnóti jegyzeteinek sorsához hasonlította Szenes Erzsébet naplóját, a következőket jegyezte meg: „A rokon sors rokon gondolatokat sugall. A szerencsésebb írónőnek nemcsak a naplója menekült meg. Ő megérte eltemetett írása föltámadását. Túléli-e a föltámadott írás a szerzőjét? Önkéntelenül tolul föl ez a kérdés, amelyre azonban csak a jövő felelhet.”¹⁹

¹⁹ KARDOS, 81.

Genealógia, kultúra, tudomány
(Az önmegfigyelés megfigyelése és a magyarságtudományok)

A *magyarságtudományok önértelmezései* címmel meghirdetett konferencia a magyarságtudományt többségében faggató reflektivitásával, a magyarságtudományok legutóbbi, interdiszciplináris és interkulturális taxonómiáira építő felhívásával, olyan kérdéseket fogalmaz meg, amelyek a megszólalót egy a tulajdonképpeni megszólalást megelőző beszédre hívják, mondhatni „metahelyzetbe” hozzák.¹ Ez a metahelyzet és az ebből a metahelyzetből címzett beszédmód a magyarságtudományok kibontakozásának eddigi összes jelentős állomásánál tetten érhető volt. Gyakorta diszkurzív mozzanatként érvényesült, mint például Németh László magyarságtudományi koncepciójában, amely szerint „a magyarságtudomány tulajdonképp ott kezdődik, ahol az egyes szakok szólásjoga elszigeteltségük miatt véget ér.”² Mindenesetre, hogy a magyarságtudományok önértelmezéseiről szóló beszéd nagyfokú körültekintést, nemegyszer még halmazelméleti jártasságot is követel a megszólalótól, alátámasztják Juhász Gyula professzor szavai, aki *A hungarológia fogalmának és tárgykörének értelmezése* címmel úgy fogalmaz, hogy „nem hiszem, hogy akadna akár csak egy is a jelentős tudós kollégáink közül [...], aki magát hungarológusnak tekintené és ne saját tudományága művelőjének.”³ A *magyarságtudományok önértelmezéseinek* kérdése, többek között ebből a tulajdonképpen elfoglalhatatlan pozícióból következően lesz egy olyan rendkívül összetett, sajátos episztémikus szerkezetű, amely egyfelől a reflektivitás legszebb filozófiai fogaskéréseivel ápol közeli viszonyt, másfelől a magyarságtudományok szóösszetétel tagjainak értelmezésére és önértelmezéseire is utalva a mindennapi kulturális gyakorlat és kompetenciák kontextusában is időről-időre felvetendő marad. Jelen pillanatban talán mégsem az tűnik a legsürgetőbbnek, hogy a reflektivitás tradíciójának méltán népszerű protagonistája, Szókratész nagy kérdésével álljunk a magyarságtudomány elé, és arról faggassuk, hogy vajon *valami szörnyeteg-e, aki Tüphónnál is bonyolultabb és jobban okádja a tüzet, vagy pedig szelídebb és egyszerűbb lény, akinek természeténél fogva valami isteni és minden elvakultságtól mentes jelleg jutott osztályrészéül*. Sokkal fontosabb lehet a reflektivitás kulturális, vagy éppenséggel társadalmi szintjére figyelmezve azt kérdezni, hogy mi lehet, illetve mi minden lehetne a magyarságtudományok feladata, ha tetszik *értelme* a kulturális gyakorlatokra és kompetenciákra nézve?

Nádas Péter, alig öt évvel ezelőtt *A reflektivitás nagyszerűségéről* címmel az *Élet és Irodalom* hasábjain megjelent publicisztikájában, nem kevés szarkazmussal ír arról, hogy kérdőre vont tudományaink tárgyának részesei, nevezetesen a „magyarok”, politikailag korrektül szólva, a reflektivitás terén kihívásokkal kell szembenézzenek: „Reflektivitásuk

¹ Vö. *A magyarságtudományok önértelmezései – Doktori iskolák II. nemzetközi konferenciája* Tuomo Lahdelma, Monok István és Dobos István (Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság) által közzétett felhívásával: önértelmezés és intézményesülés összefüggéseinek esztörténeti, tudományelméleti, szociológiai, kultúra- és médiatudományi vizsgálata; a hungarológia tudományos mibenlétének, helyének és feladatának meghatározása; tudomány- és kultúrák közti párbeszéd összefüggései; A saját és idegen kultúra közötti párbeszéd létesítésének filozófiai, antropológiai, nyelv- és szubjektumszemléleti előfeltevései és a magyarságtudományok önértelmezései...

² NÉMETH László: *A magyarságtudomány feladatai*. In: *A hungarológia fogalma*. Hungarológiai Ismerettár 5. GIAY Béla szerk., B. NÁDOR Orsolya szerk. Nemzetközi Hungarológiai Központ – Magyar Elektronikus Könyvtár, 1990, 31.

³ JUHÁSZ Gyula: *A hungarológia fogalmának és tárgykörének értelmezése*. In: GIAY Béla: i. m., 75.

diszharmonikus jellege különösen akkor feltűnő, amikor erősen reflektált kulturális környezetbe kerülnek, vagy erősen reflektált kulturális környezetből származó személyekkel kell együttműködniük. Félénkek és agresszívek. Az erősen reflektált viselkedés sokkolja őket, elbizonytalanodnak vagy teljesen elvesztik az orientációt és indulatoskodnak.”⁴ – írja. A Nádas által adott leírásból most nem a nemzetkarakterológiai fejtegetések jellegzetesen reflektálatlan hangvételére való rájátszást, mint az írás reflektív és érzékeny humorának (egyébként másodlagos) forrását szeretném kiemelni. Sokkal inkább azt, hogy a kulturális-közösségi reflektivitásnak a gyakorlatba beíródni és átadódni, ily módon pedig a gyakorlatot is megváltoztatni képes pozitív megnyilvánulásával történő találkozás, ahogy az írás címe is mondja, valóban nagyszerű lehet. Az érzékelt, felfogott, azonosított reflexió reflexiót szül. A diskurzus rendjét, a reflektív gyakorlat lényegét ismerő másokban nem elnémitja, hanem stimulálja a *saját* reflektivitását, visszatérő és új kérdések felvetésére, átmeneti válaszok felvázolására sarkall, a reflektivitás ingáját lengésben tartja – *szétszór és összegyűjt, közeledik és távolodik*, a héraikleitoszi gyermek Fort/Da játékát játszva.

Mindazoknak, akik képesek olyan összetett reflektivitás-gépezeteket működtetni, és időről-időre újra elgondolni, mint a magyarságtudományok, sokat kell tudniuk annak a kontextusnak a belső feltételeiről is, amelyekben ezek a gyakorlatok egyáltalán lehetségesek. Gragger Róbert, a már idézett Németh László, Eckhardt Sándor, Bibó István, Klaniczay Tibor, Rákos Péter vagy éppen Illyés Gyula gondolatai a magyarságtudományok körül, pontosan attól voltak nagyszerűek, hogy egytől-egyig a távoli dimenziókat és mezőket egybelátni képes, mondhatni hiper-diszkurzív gondolkodói alkat megnyilvánulásainak tekinthetők. Ráadásul a centrum és a periféria interdependens egységének feloldódását és ennek többszintű következményeit mindahányszor olyan éles pontossággal regisztrálták, hogy jóval a poszt-teoretikus iskolázottság térnyerése előtt az első újraértékelői lettek a – Rákos Péter szavaival élve – „perem-ember” lét adottságainak. Nem csak a magyarságtudományok, hanem általában a magyar kultúra történetére nézve is figyelembe veendő megállapításaik kontextuális lehetőségfeltételéhez hozzájárult az is, hogy ezek az emberek teljes tudósi, filozófusi, művészi figyelmüket és politikailag – mai fogalmaink szerint – egyfajta liberális nacionalizmus által tagolt kozmopolita érzékenységüket tudták kibontakoztatni abban a tükrös struktúrában, amely a magyarságtudományi programokat metasíkon működteti. Amikor tehát a magyarságtudományok önértelmezéseire, a magyarságtudományokban benne rejlő hiper-reflektív potenciál által kérdezzük, akkor egyben azt is kérdezzük, hogy hogyan lehetséges a reflektivitás? Természetesen célszerűbb ezt a kérdést is kulturális szinten megfogalmazni. Hogyan lehetséges a reflektivitás Közép-Európában? Hogyan lehetséges a reflektivitás magyar kultúra kontextusában?

Azt, hogy térségünkben nem csak, hogy lehetséges, hanem betetőzés közeli állapotba is jutott egy a *magyarságtudományok önértelmezései* szempontjából is fontos reflektív hullám, jelzi, hogy a geográfiai és politikai értelemben vett régi határait egyre inkább megközelítő Európa újraértelmezéséhez a legizgalmasabb és leghangsúlyosabb hozzászólások, egyre koncentráltabban éppen a Magyarországgal földrajzilag szomszédos területek szülötteitől, velünk egy „kontakt-zónából” származó gondolkodóktól, művészekről jönnek. Az sem mellékes, hogy közülük sokan korunk Európájának intellektuális vagy gazdasági emigránsai, azaz olyan kulturális „nagykövetek”, akikre hazájuk, talán éppen reflektivitásuk okán nem tartott igényt. „*East, west, suitcase's best.*” – idézi mottóként Dubravka Ugresic-et Thomka Beáta a *boszorkánnyá* nyilvánított horvát gondolkodónőről írott *Ex-YU-Ex(odus)* című esszéjében.⁵ De vannak olyan sikeres politikusok is, akik nem boszorkánymesterként, jövevényként, hanem küldöttként érkeztek Brüsszelbe, mint például a Kultúraközi párbeszéd európai évének

⁴ NÁDAS Péter: A reflektivitás nagyszerűségéről. *Élet és Irodalom* 47. évf./46., 2003. november 13.

⁵ Vö.: THOMKA Beáta: *Ex-YU-Ex(odus)*. *Tiszatáj* 2008/6., 38-45.

meghirdetését kezdeményező szlovák Jan Figel'. Ha csak az elmúlt hetekbeni folyóirat olvasmányaimra gondolok, akkor azt mondhatnám, hogy ez az úgynevezett perem, közel két évtizeddel a Közép-Kelet-Európában bekövetkező rendszerváltások, forradalmak és háborúk után, olyan, a szó szoros értelmében véve is megkerülhetetlen kérdéseket fogalmaz meg, amelyek az európai egység megteremtésének ügyét, az uniós projektum sikerre vihetőségét is el fogják dönteni. A *Tiszatáj* folyóirat 2008 júniusi száma *Híd – Csomópontok, perifériák, köztes terek a horvát, a szerb és a szlovén irodalomban* címmel kínált reprezentatív és egyben alapos válogatást Virág Zoltán szerkesztésében; a *Jelenkor* 2008 július-augusztusi száma a boszniai irodalom körképét adta Radics Viktória fordításaival és válogatásában; a *Filológiai Közlöny*, pedig *A kulturális különbözőség poétikája és politikája* című, Orbán Jolán által összeállított lapszámában, 2007/1-2-es jelzéssel ugyan, de szintén az elmúlt hetekben bocsátotta közre a tavaly meghívásunkra Pécsre járt szlovén Aleš Debeljak és amerikai felesége Erica Johnson Debeljak szövegeit, Carol L. Bernstein és mások társaságában.⁶ Tanulságos és döbbenetes szövegek váltják egymást a lapokon, amelyek egy olyan szellemi közegre nyitnak, amelyben bárki másnál jóval többet és pontosabban tudnak mesélni a kelet-európai „nemzetközösségi” létezés minden egykori nyűgéről, közelmúltbeli nyilairól, és jelenkori tenger fájdalomáról, de rendszerint nosztalgikusan emlegetett adományairól is. Egyébként az érzelmi-retorikai ambiguitásnak ugyanez a kritikai reflektivitásra sarkalló, hullámozó dinamikája táplálta Milan Kunderát, jellemzi az ukrán Jurij Andruhovics, vagy a lengyel Andrej Stasiuk írásait, de említhetnénk az újabban a „nagy szovjet fazékról” rendhagyó szakácskönyvet is író orosz Wladimir Kaminer eurokonform humorát, vagy Viktor Jerofejev non-konformista irodalmi huliganizmusát. Az ambiguis szerkezetek klasszikus nyelvészeti példáját mindannyian jól ismerjük: *Az oroszlán (medve, sas, turul – mindenkinek a magáét) simogatása veszélyes*. (Mutatis mutandis érvényes mindez a posztkoloniális érdeklődés fókuszában álló szövegekre csakúgy, mint az idegenség identitás-élménnyé válásának olyan epicentrális megnyilvánulásaira mint Albert Camus, Jorge Semprun memoárjai vagy éppen Jacques Derrida személyes „eredetprotézise”.) Az olyan imaginárius kötelekek összetartó erejéről, feszültségéről avagy szorításáról szóló beszédek ezek, amelyek – akár mint a magyarságtudomány szerkezeti vázlata – „több mint egy” entitást, kollektívumot tartanak össze.⁷ Ha azonban még kételkednénk abban, hogy ezek a véletlenszerűen egymásmellé sodródott folyóiratszámok és az azokat kiegészítő példák valamit jeleznek, akkor elég fellapozni azt az angol nyelven is megjelent vaskos kötetet, amelyet egy csaknem harminc független belgrádi tudósból álló kör hozott létre a délszláv konfliktus kellős közepén, 1994-95-ben tartott kétheti ülések során, amely nem kisebb célt tűzött maga elé, mint annak a konfliktusnak, ideológiának és propagandának a szisztematikus vizsgálatát, amely 1991-től kezdődően háborúba vitte szerb emberek tízezreit. A szerb nyelven 1996-ban megjelent *The Road to War in Serbia – Trauma and Catharsis* című kötet az etnicitás és nacionalizmus, az egyház, a tudomány, az irodalom és a sport hatásán kívül, megvizsgálja a politikusoknak, az egyetemi diákságnak, az irányító pártoknak és a médiának is a szerepét. Teszi ezt úgy, hogy a tanulmányok állításai, következtetései javarészt mind a mai napig alapvető érvénnyel citálhatók.⁸

A kulturális decentralizáció, illetve a „regionális öntudatok reneszánsza” lehetőséget kínál a nyugatitól eltérő kulturális tapasztalatok megfogalmazására és a reflektivitás hagyomá-

⁶ Lásd a Kelet-nyugati Átjáró – I. Találkozó a Balkán Kapujában Interdiszciplináris Konferencia (2007. szeptember 14-17., Pécs) programját – a Pécsi Tudományegyetem Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék Sensus Kutatócsoportja és a Pécsi Kulturális Központ szervezésében.

⁷ Vö.: Aleš DEBELJAK: *A „több mint egy” nyomában: a kozmopolitizmus személyes víziója*, Boros János ford., Filológiai Közlöny 2007/1-2., 9-16.

⁸ Vö. *The Road to War in Serbia – Trauma and Catharsis*. Nebojša POPOV szerk., Central European University Press, Budapest, 2000.

nyának ápolására oly nagy gondot fordító nyugat, igényt is tart ezekre a tapasztalatokra. A *magyarságtudományok önértelmezése* számára is döntő kérdés, hogy ennek a bizonyos nyugatitól eltérő kulturális tapasztalatnak, nevezetesen a *közép-európaiság* tapasztalatának a megfogalmazásában, átadásában és általában a benne való eligazításban és eligazodásban, milyen eredmények érhetők el a magyarságtudományok intézményrendszerének közvetítésével, illetve melyek a legmegfelelőbb eszközök magának a kontextusnak a motiválására, a reflektivitás kulturális szintjének emelésére. A kérdés nem csak az, hogy miként lehet minél több platformon tenni azért, hogy ez az egyedülálló tapasztalatkins bárki számára hozzáférhető, „lehívható legyen”, hanem legalább ekkora feladat felkelteni az igényt, az érdeklődést a tapasztalókban – bárhogyan is hangozzék ez – *saját tapasztalataik* iránt. Amikor ezen gondolkodunk, akkor ne feledjük azt sem, hogy ez a bizonyos közép-európaiság, bár az utóbbi években sokat vesztett jellegzetes 1984-es bájából, még mindig vonzó árucikk tud lenni a *genius loci*-k globális piacán – szintén a közelmúlt eseménye Dragomán György regényének nemzetközi sikere. És ugyanakkor érdemes figyelemmel lennünk arra is amikor a tapasztalatot – reflektivitás hiányában – a nemzeti tapéta valóságos és szimbolikus össznépi tapasztása helyettesíti, miként arról a *Duo van der Mixt* román művészpáros tevékenységét méltatva, Tillmann József Attila a *Népszabadság* napilap hasábjain néhány héttel ezelőtt elgondolkodott. Bibót idézve írja Tillmann: „a beszűkült nemzeti kulturális térfelfogás folytán a nagy és a kicsiny eltorzult arányai nemcsak személyes, hanem közösségi vonatkozásokban is éreztetik hatásukat: »E nemzetek legtöbbje egykori vagy lehetséges nagyhatalmi helyzeteken rágódik [...] ugyanakkor azonban oly csüggedten tudja magára alkalmazni a ‘kis nemzet’ megjelölést, ami például egy holland vagy dán számára teljesen érthetetlen volna.« A személyes és a kollektív önértékelés aránytévesztése és identitászavara mutatkozik meg azokban a vágyfantáziákban, amelyek Nagy-Magyarországról, Nagy-Romániáról, Nagy-Moráviáról stb. álmodoznak.”⁹ A magyarságtudomány már csak nemzetköziségen alapuló intézményrendszerénél fogva is az elsők között segíthet hozzá a nemzeti térdimenziók kulturális értelmű kitérítéséhez, és ebben lehet, hogy legalább annyira fontos a belső kontextusra irányuló figyelem, mint a várakozások felmérése és a fogadókészség felismerése a külföldi közegben. Például a magyarságtudományok nem magyar szaktekintélyeinek kulturális – tehát nem csupán szűkebb értelemben vett szakmai – megnyilvánulásai, minél hangsúlyosabbak, annál nagyobb mértékben járulhatnak hozzá ahhoz, hogy a kulturális párbeszéd ne csak egy retorikai fordulat legyen, hanem a kulturális fordulat közösségi szinten is hatni képes gyakorlatként érvényesüljön Európa diszkurzív, kulturális, művészeti, irodalmi térként történő újraalkotásában.

Kultúra, párbeszéd, szituáció és „a minden európai egyén és közösség kulturális és állampolgári tudatát összefogó közös mentális keret”, azaz egy lehetséges európai identitás kapcsán egyelőre azonban nem árt megfogalmazni olyan banálisnak ható kérdéseket sem, hogy „Hol vannak a viccek az európaiakról?”. A már többször is szóba hozott Aleš Debeljak, *Európa európaiak nélkül* című könyvében írja: „Ez a keret egyelőre még igen gyöngé, elvont, nem kötelező és tetszőleges. Ez abban a tényben is fellelhető, hogy nincs egyetlen vicc sem az európaiakról, miközben tömegével szólnak viccek az egyes népekről. A viccek a sztereotípiákat erősítik, de a környezetre vonatkozó mindennapi megfigyelésekként szemléletesen mutatják fel a sarkítottan szemlélt tárgyat. Az európaiak azért nem szerepelnek viccek hőseiként, mert az európaiság mint fő identitás igen gyöngén van jelen az óvilág nemzetállamainak felfogásában. [...] Az egyesült Európa ugyanis még mindig a társadalmi éltek és nem a széles populációk projektje. Fentről lefelé építkezik, ezért nem tud lehorgonyozni az emberek között.”¹⁰ Nos, Németh László, aki ezt a „több mint egy” tudatot összefogó mentális keretet

⁹ TILLMANN J. A.: A madarak énekétől a nemzeti tapétáig. A kelet-európai identitásprobléma és lehetséges kezelése. *Népszabadság*, 2008. augusztus 10.

¹⁰ Aleš DEBELJAK: *Európa európaiak nélkül*. Gállos Orsolya ford., Napkút Kiadó, 2006, 14.

magyarságtudományi írásaiban nagyon is, néhol talán túlságosan is annak belső kontextusa felől közelítette meg, a legszélesebb, azaz a társadalom vertikumában legalsó populáció, Németh kifejezésével „összegubancolódtott népcsomó” mentális közösségétől indulva beszélt közép-európaiságról, európaiságról és emberségről, mint a magyarságtudományok egymásba ágyazódó referenciális keretéről. Németh a „magyarság”, „közép-európaiság”, „európaiság” és „emberség” szintjein egy-egy – némileg eufemikusan szólva ma akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy – „mentalitástörténeti” fókuszú tudománycsoportot képzelt el.¹¹ Erre a pontra visszanyúlni a magyarságtudományok mai taxonómiáját szemügyre véve nem csak, hogy nyilvánvaló anakronizmus, de egyben leszűkítő gesztus is volna. Németh László metaforakészletére azonban nem árthat még egy, avagy több mint egy pillantást vetni. A százfelé kinyúló gyökérzet, a részei összegénél mindig többet jelentő szervezet, a kulturális ozmózist szavatoló „határhártyák” és így tovább, mind a szerves organizmus, a biológikum metaforái. Mindenekelőtt genealogikus implikációjú metaforák tehát, azonban kiemelendő, hogy szándékolt eltávolodást jeleznek a transzcendens genealógiától, avagy monogenealógiától, amelynek klasszikus organikus metaforája például az egyetlen törzsről szétágazó fa képzele lenne. A kettős, sőt, többes, belsőkre és külsőkre egyaránt irányuló kontextualizáció, kiegészülve a magyarságtudományokban adottságként megragadható, öntöbbszöröző reflektivitással, olyan hasonlatokig visz Némethnél, mint az „Egy darab természet nézi bennem a nagy természetet; olyan vagyok, mint [...] a paprika torzsája, mely belülről fordul héja felé.”¹² A Klaniczay Tibor által, a magyarságtudományok „elhatárolhatatlanság”-áról jónéhány évtizeddel később mondottakat is célszerű Németh László által megfogalmazottak összefüggésében felidézni,¹³ hiszen az interdiszciplinaritás, sőt, Rákos Péterrel szólva a „szupradiszciplinaritás” egy olyan különleges következményére is felhívhatjuk általa figyelmet, amelyből többek között jelen összejövételünk tárgya is fakad.

A modern nyugati episztemológia diszkurzív újrendeződésében kiemelten fontos mozzanat, amelyet talán meg sem vizsgáltunk még a maga tudományelméleti jelentőségében, Friedrich Nietzsche diszciplináris kritikája, amelyet a tizenkilencedik századi német akadémikus klasszika-filológia képződményével szemben fogalmazott meg, rögvest a diskurzus rendjébe történő rituális beléptetésének pillanatában, nevezetesen a bázeli egyetemen 1869-ben megtartott székfoglaló beszédében. „Napjainkban a klasszika-filológiáról nincs egységes és világos képzetünk.” – indít Nietzsche, s ennek fő okai között jelöli meg e tudomány „sokrétűségét”, „fogalmi egységének hiányát”. A filológiát, mint „különböző tudományos tevékenységek szervetlen halmazát” mutatja fel, melyben többek között az esztétika, az etika, a történelem-tudomány, egyfajta pszichologikus érdeklődés, pedagógia és mindezek különféle variációi adnak egymásnak találkozt. Ezen a helyzeten változtathatna, ha egy filozófia háttére előtt és ezzel a háttérrel szorosan összecsomózva sikerülne a „filológiai” felismeréseknek távlatot adni és ezzel aktualizálni a klasszika-filológia „legsajátabb lényegét, hogy a kezdetben ellenséges, és csak erőszakkal összehozott alapindítékok teljességgel összenőjenek és eggyé váljanak.” – mondja Nietzsche.¹⁴ Ezzel a „helyes olvasás művészetének”, a modern irodalomelméleti hermeneutikáknak, Farkas Zsolt szójátékával élve a „filodalomnak és az irozófiának”, mint diszkurzív konstellációknak a felfedezésénél vagyunk. Felfedezésünk a jelek használatának, az értékskálák és értelmezések, a különféle hermeneutikák és az életformák, a képzés, az intézményesülés és a különféle ismeretelméletek elválaszthatatlan összefüggésére is felhívja a figyelmet, ennek minden következményével együtt. Nincs rá

¹¹ Vö. NÉMETH László: *i. m.*, 29.

¹² Vö. NÉMETH László: *i. m.*, 21.

¹³ Vö. A nemzeti emlékezet tudománya. (TV-beszélgetés a hungarológiáról.) in: A hungarológia fogalma: *i. m.*, 92.

¹⁴ Vö. Friedrich NIETZSCHE: *Homérosz és a klasszika-filológia*. Molnár Anna ford., in: Uő.: *Ifjúkori görög tárgyú írások*. TATÁR György szerk., Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000, 5-30.

mód, hogy most lajstromba foglaljuk mindezen következményeket, arra azonban van, hogy Gragger Róbert megalapozó jelentőségű és a magyarságtudományok önértelmezése szempontjából mindmáig érvényes, 1921-ből való gondolatait idézzem: „A szellem folyamatosságának kutatása filológiai alapon kell, hogy történjék, mint ahogyan a tudományos külföldkutatás gerincét is a filológia jelenti. A filológiát semmiképpen sem csak hangtörténetként vagy szövegkritikaként, nyelvtörténetként vagy irodalomtörténetként kell értelmezni, nem speciális szakká zsugorítva, hanem a görög szó legtágabb értelmében. A filológia nem szűkítheti a határait annál jobban, mint ahogyan azt maga az élet jelölte ki. Éppen ezért a nép egész életét – minden megnyilvánulásával együtt – történelmileg létrejött, szervesen összetartó egészként kell értelmezni.”¹⁵ Közvetlenül Gragger mondataihoz kapcsolhatók Klaniczay Tibor szintén alapvető gondolatai: „A magyarságnak mint etnikumnak, mint nemzetnek, mint történelmi utat bejárt társadalomnak, mint nyelvnek, a szokásos külföldi terminológia szerint, mint sajátos civilizációnak a kutatását, az ezzel való foglalkozást jelenti együttvéve az, amit röviden »magyar filológia« címen jeleztem. Az Études Hongroises vagy Hungarian Studies kutatási területéről van tehát szó.”¹⁶

A kontextualista fordulat, a reflektivitás, a filológia és a filozófia sajátos magyarságtudományi metszetét szemrevételezve hiba volna a magyarságtudományok tudománytörténeti alapját, a nyelvészetet figyelmen kívül hagyni. Nem csak a nyelvészeti, de a nyelvi (és nyelvészeti, terminológiai) megelőzöttségről is gondolkodnunk kell ugyanis, arról nem is beszélve, hogy mindenféle nyelvészet megelőlegez valamiféle tudást az illető kultúráról, és minden kultúraelmélet előfeltételez valamiféle nyelvészetet. Érdemes lehet olyan, nem csak az elméletek, hanem a primér művészi produkció által is birtokba vett modellek érvényesítését is javasolni a kutatási programokban, intézményi stratégiákban, képzési kurikulumokban mint például a kulturális antropológiai szemlélet által megképzett új területek. A kulturális/társadalmi megnyilvánulások öninterpretatív jellegéből kiinduló interpretáció *A magyar mint idegen nyelv* nyomán, akár megvizsgálhatóvá tenné *A magyar mint idegen* tárgykörét is, amelyben a kulturális antropológia, mint a Másikkal való találkozás közege, illetve a fordítás, mint a tulajdonképpeni interkulturális aktus válnának kibonthatókká a magyarságtudományok vonatkozásában. Már Gragger Róbert számára is rendkívül élesen jelentkezett a fordítás kulturális szerepe: „a népek szomszédaikkal szembeni meg nem értésének fő oka a nyelvi elszigeteltség.” – írta. Az egyetemi nyelvoktatásban már alkalmazott modulok közül két példa: „*Kölcsönvett önazonosságok – szemszögváltás a kultúrák közötti párbeszéd segítségével*”¹⁷ vagy a Jyväskylä-i Egyetemen Finnországban, jelenlegi tanulmányaim színhelyén, hasonlóan „több mint egy” szerepet láthat el az „*each one teach one*” elnevezésű, a különféle nációkból származó diákok rendszeres formában egymást tanító öntevékenységeire alapozó oktatási modul is. A tudományos hozadékon túl, tehát nagy szerepe lehetne mindennek a jelenlegi veszélyesen zárt hazai kulturális kontextus felnyitásában, amit a nemzeti kultúrakutatás vonatkozásában például egyszerre lehetne a Másikkal való találkozás traumatikus mivolta, élesebben fogalmazva „pszichopatológiája” és az Allport-i kontaktuselmélet, illetve Pratt-i kontaktzóna-elmélet szemléleti keretei felől is indítani. Ez persze csak egy a számtalan lehetőség közül, amelyek által a magyarságtudományok önértelmezésének kontextusában, illetve ami sokkal fontosabb, kontextusából kiindulva nem csak a monogenealogikus remniszcenciák oldhatók el, hanem a magyar társadalmi, nemzeti és egyéni tudatok többszörös traumatizáltságának a kidolgozása is elindítható. Peter Burke arra utaló kijelentését

¹⁵ GRAGGER Róbert: *Munkatervünk*. Hegedűs Rita ford., in: *A hungarológia fogalma*: i. m., 17.

¹⁶ KLANICZAY Tibor: A magyar filológia helyzete külföldön. In: *A hungarológia fogalma*: i. m., 59.

¹⁷ Vö. INKEI Péter – TÓTH Veronika: 2008 – *A kultúrák közötti párbeszéd éve*. Budapest, Kultúrpont Iroda, 2008, 23-24.

radikalizálva, miszerint valamennyien művelődéstörténészek vagyunk,¹⁸ azt kell mondanunk, hogy a hungarológusnak, vagy a „több mint hungarológusnak” nem csak művelődéstörténésznek, hanem a művelődés aktorának, kommunikátornak, pedagógusnak, andragógusnak és nemzetközileg jártas, professzionális kulturális szakembernek is kell lennie, a „külszolgálat” mellett legalább annyira szignifikáns magyarországi kontextusban kifejtett, nem csupán szakmai, hanem kulturális-közművelődési tevékenységgel. A kulturális kánon folytonos diszkurzív rendezése és képviselése, a külső kontextusok igényeinek ismeretében is gyakorolt kulturális kritika érvényesítése elválaszthatatlan a kultúra ünnepeinek feltalálásától és az ezekben való tevékeny részvételtől. Fontos szempont lehet mindebben, hogy ne csak a különböző kultúrák, hanem a személyes identitás többszintűségére és különböző médiumokra való fogékonyság tényezőinek figyelembevételével a különféle kulturális területek, művészeti ágak, szakmák és specifikus jártasságok is dialogikus helyzetbe kerüljenek, a legkülönbözőbb médiumok működjenek együtt élmény és ismeret egységének megalkotásában.

„Interkulturális kompetenciáról” csak az identitás sajátosságainak tiszteletben tartásával, azaz a szuverenitás politikailag és filozófiailag egyaránt újragondolt és erős koncepciójának a kidolgozását és gyakorlati érvényesítését követően beszélhetünk. A szuverenitás az, ami megalapozhatja a „feltétel nélküli vendégszeretetet” és Jacques Derrida intelmei szerint mindennek az alapja egy a monogenealogikus állásponttal szemben kidolgozott barátság-koncepció lehet. Derrida *A barátság politikái* című könyvében (*Politiques de l'amitié*, 1994) a barátság kanonikus fogalmának dekonstrukcióját, egy „eljövendő demokrácia” és a „feltétel nélküli vendégszeretet” etikájának és nem mellékesen *episztemológiájának* a kidolgozásának lehetőségét veti fel. A szöveget az „Ó barátaim, nincsenek barátok!” Arisztotelésznek tulajdonított felkiáltás tagolja és a leszármazáson, családon, őshonosságon, illetve a területen alapuló demokrácia, politika és testvériség klasszikus genealogikus fogalomrendszerének dekonstrukciója szervezi. Az „eljövendő demokrácia”, „egy olyan különös demokrácia, amelyet már nem lehet egyszerűen az állampolgárságra, egy adott társadalmat nemzetállamként megszervező rezsimre redukálni”, a „feltétel nélküli vendégszeretet” pedig azt jelenti, hogy Derrida szavaival: „Feltétel nélkül kell fogadnom a Másikat [...] megnyitom a teremtet, az otthonomat – a házamat, nyelvemet, a kultúrámat, a nemzetemet, az országomat és magamat. [...] Természetesen a feltétel nélküliség ijesztő, félelmetes. Ha így döntök, bárki beléphet a terembe, a házamba, az otthonomba, a városomba, a nyelvembe és ha azt gondolják, amit én, nevezetesen, hogy ez a [...] feltétel nélküli belépés azzal is járhat, hogy mindent átrendez, felfordít, aláaknáz, akár még el is pusztít, akkor bekövetkezhet a legrosszabb; és én nyitott vagyok erre, a legjobbra és a legrosszabbra is. De természetesen, mivel ez a feltétel nélküli vendégszeretet a barátság ezen etikájának az elferdüléséhez vezethet, feltételt kell szabnunk e feltételnélküliségnek: meg kell állapodnunk e feltétel nélküli parancs és a szükséges feltétel közötti kapcsolatról, meg kell szervezni ezt a vendégszeretetet, ami törvényeket, jogokat, megállapodásokat, és persze határokat, bevándorlási törvényeket stb. jelent.”¹⁹ Mit jelenthet mindez a *magyarságtudományok önértelmezésére* nézve?

Gyakran hivatkozunk egy eredetileg latin nyelvű, de a XVIII. század óta egyre inkább csak magyarul idézett szövegre, műfaja szerint *királytűkörré*, amelyet egy olyan uralkodónak tulajdonít a magyar nemzeti genealogikus hagyomány, akiről, ha azt mondjuk *alapító*, akkor egyben mindent elmondtunk a neki tulajdonított szavakra történő hivatkozásaink szerepéről is. Évszázadok óta leggyakrabban a vendégszeretet etikája kapcsán idézzük a bölcs

¹⁸ A szempont egy termékeny irodalomtörténeti érvényesítését és továbbgondolását lásd TAKÁTS József: *Módszertani berek. Írások az irodalomtörténet-írásról*. University of Jyväskylä, 2006.

¹⁹ Geoffrey BENNINGTON: *Politika és barátság. Beszélgetés Jacques Derridával*. Lukács Anikó ford., *Replika* 2008/május, 41.

reflexiókat, azonban, hogy történetesen ki az, akinek a reflektivitása uralja ezt az idézést, ki az *alapító*, aki megszólal, és mi volna az az institutionális lényegiség, amit megszólalásával megalapoz, olyan kérdések, melyekre csak a filológia adhatja meg a választ. Közhelyet mondok, ha megemlítem, hogy Szent István király Intelmeinek a hatodik, a vendégek – az egyes változatok szerint külön-különféleképpen –, jövevények, külföldiek befogadásáról vagy tartásáról, máshol gyámolításáról szóló részen illusztrálható a legszemléletesebben az egyes fordítások összefüggése azzal a politikai kontextussal, amelyben létrejöttek.²⁰ És ezáltal, ha úgy tetszik a fordítások (és minden fordítás?) „történelmietlensége” is, holott nagyon is, túlságosan is történelminek vagy legalábbis „történelmiesnek” kell tekintsük mindahányat.

A filológia (nem mono-)genealogikus válasza mindent elmond a fordítás elkerülhetetlenül és szükségképpen ideologikus mivoltáról, illetve a hatalmat megalapozó szövegek, szimbólumok, jelek legmélyebb védtelenségéről, ha úgy tetszik szeretetlenségéről, örökbefogadhatatlan árvaságáról, tulajdonképpen némaságáról. A hatalom beszéde csak áldozatai számára értelmezhető. Ez az egyetlen példa – hisz több mint egy példa – önmagában alkalmas alátámasztani, hogy az interkulturalitás miképpen ápol közvetlen összefüggést a fordítással, a genealógia a vendégszeretettel, a reflektivitás a kontextussal, a Másik filozófiája a nyelvészettel, a *magyarságtudományok önértelmezésének* kérdése pedig az olyan látszólag távoli kérdésekkel, mint például az „eljövendő demokrácia” vagy a „menedékvárosok” derridai koncepciója: „a Másik nem egyszerűen a Másik, aki úgymond kívülről jön. Az egyik az egyik, én vagyok az, mindenki többé-kevésbé egyik, és mindenki többé-kevésbé azonos önmagával. [...] a Másik már belül van, és valahogyan védelmezni, fogadni kell. Magunkkal is egyezséget kell kötni a vendégszeretetről, és ez egy bonyolult, tudattalan művelet. [...] aki nem tud valamilyen módon magával egyezséget kötni a vendégszeretetről, az nem képes vendégszeretően fogadni a Másikat, ezt tanítják nekünk a görögök. Hogy magunkban kell megoldani a problémát. Ez már önmagában is egy társadalom, heterogén egyediségek sokfélesége, hogy valóban mosolyogjunk a Másikra. Mert ha háborúban állunk önmagunkkal, allergiások lehetünk a Másikra, és ez az, ami megbonyolítja a kérdést.”²¹

²⁰ A kérdéses kifejezések biblikus utalásrendszerére és a Biblia-fordításokkal ápolott összefüggéseire is utal DÁVIDHÁZI Péter: *„Jövevények és zsellérek”: egy bibliai fogalom pár nyomában*, Holmi, 2006/augusztus, 1033-1049, 1037.

²¹ Geoffrey BENNINGTON: *i. m.*, 48.

Hencidától Boncidáig

A magyar népmesék finn nyelvű fordításainak kultúraspecifikus aspektusai

Írásomban a magyar kultúraspecifikus elemek finn nyelvű fordításait vizsgálom két 20. század eleji népmesefordításokat tartalmazó köteten keresztül. Mivel a vizsgálat tárgyát képező fordításkötetek között kevesebb mint 10 év időbeli különbség van, ezért az alábbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az említett időpontban a magyar kultúra mely elemeit hangsúlyozták ki a fordítók és melyeket helyettesítették be a finn kultúra megfelelő elemeivel. A kultúraspecifikus elemek, azaz reáliák fordításának kutatása kiváló rálátást nyújt a forrás- és célkultúra viszonyának bizonyos aspektusaira, mint például a forráskultúra fontosságára a célkultúra szempontjából. A magyar reáliák finn fordításai tehát árulkodnak a magyar kultúra múlt század eleji finnországi fogadtatásáról.

Vizsgálódásom középpontjában a fordítói tevékenység végeredménye, azaz maga a fordított szöveg áll, ám mindvégig szem előtt tartván és kihangsúlyozván a fordítói személyiség fontosságát. Véleményem szerint a fordítástudományban túlságosan gyakran beszélünk a szövegekről a fordítók említése nélkül. Ezen jelenség kiküszöbölésére törekszik például Anthony Pym *Method in Translation History* (Pym 1998) című munkájában és ezen műre hivatkozván szeretném én is kiemelni az egyértelműnek tűnő, ám gyakran mellőzött ténytet, miszerint a fordítói stratégiákat nem vizsgálhatjuk a fordítók tevékenységének, személyiségének ismerete nélkül.

A magyar népmesék finn nyelvű fordításai a finn-magyar kulturális kapcsolatok szerves részét képezik. Ezen kapcsolatok alakulásában a népmesekutatás jelentős szerepet játszik, hiszen a folklorisztika területén a tudományos együttműködés épp a népmeséknek köszönhetően indult meg. Már 1847-ben a neves finn tudós Daniel Europeaus (Europeaus 1847) említi a magyar népmeséket a Suometar hasábjain, Majláth János (Majláth 1825) német nyelvű, magyar meséket tartalmazó gyűjteményét hozván fel követendő példának a finn népmesegyűjtés ösztönzésére.

A vizsgálódásom tárgyát képező két fordításkötet a finn-magyar kulturális kapcsolatok kezdeti időszakában született, amikor általában véve Finnországban a magyar kultúra lelkes fogadtatásban részesült. Véleményem szerint mindez tükröződik a fordításokban is. A magyar kultúra specifikus elemei kulcsszerepet játszanak a célnyelvi szövegekben, ámbár mindkét kötetet gyerek- és ifjúsági olvasóközönség figyelmébe ajánlják a fordítók.

A magyar népmesék első finn nyelvű fordításkötete a népszerű finn meseíró Anni Swan nevéhez fűződik (Swan 1904), aki fordításait egy német nyelvű kiadásra alapozta. Ezt követi a magyar kultúra elkötelezett kutatójának, Matti Kivekäsnek, az *Unkarilaisia kansansatuja* (Magyar népmesék) című fordításkötete (Kivekäs 1910), amelyet közel 10 év elmúltával Julie Wichmann fordításkötete követ (Wichmann 1919), az *Unkarilaisia satuja ja tarinoita* (Magyar mesék és történetek). E három, elsősorban gyerekeknek szánt kötet után a hatvanas években Ortutay Gyula közreműködésével a Finn Irodalmi Társaság kiadásában jelent meg az *Unkarilaisia kansansatuja* (Magyar népmesék) fordításkötet (Ortutay 1965), amelyet Outi

Karanko és Olavi Metsistö fordítottak. Hasonló indíttatásokból született a Viljo Tervonen fordította kötet is (Tervonen 1981) a nyolcvanas években, amely Kovács Ágnes közreműködésével született, a *Puolitoistavuotias kuninkaanpoika (A másfél éves királyfi)*. E tudományos szempontból készült kötetek mellett a nyolcvanas években születtek gyerekeknek szánt fordítások is. E rövid felsorolás is szemlélteti, hogy finn tolmácsolásban számos magyar népmese látott napvilágot mind a gyerekirodalom, mind pedig a folklorisztika szempontjait követve.

Bizonyos forrásnyelvi szöveg tudományos – illetve gyerekirodalmi feldolgozása, fordítása különböző fordítói hozzáállást igényel. Így van ez a népmese esetében is. A gyerekirodalmi fordításnál elengedhetetlen kiindulópont, hogy a népmeséket eredetileg felnőtt közönség előtt adták elő, a népmese tehát nem gyerekirodalmi műfaj. A fordítónak ezért olyan átváltásokat szükséges elvégeznie, amelyek a tudományos szempontú fordítás esetében nem mindig elengedhetetlenek. A gyerekirodalmi fordításokban például gyakori a forrásnyelvi kultúra-specifikus elemek törlése vagy behelyettesítése célnyelvi kultúraspecifikus megfelelőekkel a szöveg olvashatóságára való tekintettel. A tudományos szempontú fordításokban ezzel ellentétben a fordítók a minél szöveghibb fordításra törekcsenek, hiszen a közönség éppen a műfaj specifikus, csak a forráskultúrára jellemző sajátosságaira kíváncsi. A folklorisztikában közhelynek számító megfigyelés, miszerint ugyanaz a motívum egymástól távol eső kultúrák repertoárjában is megtalálható, nem csökkentette az érdeklődést az idegen népek népmeséi iránt. Számos kutató feltette már a kérdést, hogy az azonos témák és motívumok ellenére bizonyos népmesét miért vallunk mégis tipikusan magyarnak, finnek, vagy bármely más kultúra sajátjának. Véleményem szerint a válasz e kérdésre éppen a népmesék kultúraspecifikus elemeihez fűződik. Egy népmesét azért vallunk magyarnak, mert annak cselekménye tipikusan magyar közegben bontakozik ki, a főhős magyar tájakon keresi elrabolt szerelmesét, magyar ruhában jár, magyar csárdában pihenni ki fáradalmait és gondolkodásmódja, cselekedetei a magyar valósághoz fűzik a mese világát. Ezen utóbbi összetevők a fordításkutatásban a reália, vagy kultúraspecifikus elem néven ismertek.

A reáliák a fordításelmélet egyik legtöbbet vitatott témáihoz tartoznak. A számos és különböző szempontok szerint történő meghatározások és csoportosítások felsorolása nem tartozik ezen előadás céljai közé. Ezzel a témával foglalkozik például Klaudy Kinga (Klaudy 1994), vagy Mujzer-Varga Krisztina (Mujzer Varga 2007). Jelen írásnak nem célja a reália és a kultúra fogalmának pontos meghatározása sem. Elemzésemben a reália fogalmával jelölöm mindazon elemeket, amelyek megértéséhez szükséges bizonyos kultúra ismerete, azaz amelyek kulturális vonatkozásokat hordoznak. Két egymástól távol eső kultúra esetében gyakran előfordul, hogy bizonyos forrásnyelvi reáliának nincs közvetlen megfelelője a célkultúrában. A reáliák térben és időben lokalizálják az irodalmi mű cselekményét, gyakran konnotációkat ébresztenek a kultúrát jól ismerő olvasóban. Ilyenek például az étel- és italnevek, pénznemek, ruházati cikkek, történelmi események vagy földrajzi egységek nevei. A reáliák fordítása nagyban függ a forrásnyelvi szövegben betöltött szerepüktől, de ugyanakkor a fordítónak figyelembe kell vennie a célnyelvi szöveg műfaját is, amint arra fentebb utaltam a tudományos- és gyerekirodalmi fordítás különbségeit taglalván.

A következőkben rátérek Matti Kivekäs és Julie Wichmann fordítási stratégiáinak bemutatására. Amint azt már említettem mindkét fordításkötet a 20. század elején készült és mindkét fordító Benedek Elek híres gyűjteményét, a *Magyar mese- és mondavilágot* (Benedek Elek 1901-1904) választotta forrásnak. Benedek Elek meséinek autentikusságát a magyar népmeséhez viszonyítva többen is vitatták, ám kutatásom szempontjából elegendő szempont, hogy a szerző átdolgozásait mélyen áthatja a magyar valóság, minek következtében a fordítók a népmesék fordítására jellemző problémákkal találkoztak ezen szövegek fordításakor. A fordítók szempontjából az sem elhanyagolandó tényező, hogy Benedek Elek is elsősorban a gyerekekhez intézte meséit, mint ahogy Kivekäs és Wichmann is.

A következőkben felsorolom Benedek Elek meséinek legfontosabb reáliáit, és ezt követően bemutatom a fent említett két fordító által használt fordítói stratégiákat:

- Földrajzi nevek:
 - Valós: *Duna, Olt, Küküllő, Székelyföld, Puszta, stb.*
 - Fiktív: *Óperenciás tenger, Hencidától Boncidáig, Vörösország stb.*
- Étkezéshez és iváshoz kapcsolódó reáliák: *szalonna, pogácsa, hamubasült pogácsa, káposztanyomtató kő, csárda, stb.*
- Pénznemek: *forint, krajcár, máriás, stb.*
- Ruházati cikkek: *szép atilla, magyar paraszt gúnya, árvalányhajás kalap, stb.*

Jelen reáliák esetében a leggyakoribb fordítási stratégiák Kivekäs és Wichmann munkáiban a szókölcsonzés, a magyarázó fordítás, a részleges fordítás, a szószerinti fordítás valamint a hiponimikus kifejezéssel való behelyettesítés. Ritkább esetben a forrásnyelvi reália helyett célnyelvi reáliát használnak a fordítók, amely stratégia a magyar sajátosságok elhalványulásához vezet. Ugyanezt eredményezi a forrásnyelvi reáliák törlése is. A következőkben szemléltetem ezen fordítói stratégiákat a konkrét példákon keresztül, megjelölve bizonyos reália célnyelvi és forrásnyelvi előfordulását, a fordítás visszafordítását és zárójelben a fordító kezdőbetűit.

- Földrajzi nevek:
 - Szókölcsonzés (és lábjegyzet): *Tisza* (B.E. 261) – *Tiszan *lausutaan Tisan / ejtsd Tisan* (J.W. 111); *Jászberény* (B.E. 76) – *Jaszberény *kaupunki Unkarissa, lausutaan Jaasbäreenj / város Magyarországon, ejtsd Jaasbäreenj* (J.W. 142); *puszta* (B.E. 263) – *pusta *ruohoaavikko, aro / füves puszta, pusztaság* (J.W. 114);
 - Magyarázó fordítás: *Küküllő* (B.E. 30) – *Kykyllö-joki / Küküllő-folyó* (J.W. 96) – *Kykyllö-puro / Küküllő-patak* (M.K. 56); *Olt* (B.E. 300) – *Olt-virta / Olt-folyam* (J.W. 125)
 - Részleges fordítás: *Budavára* (B.E. 133) – *Budan linna / Buda vára* (J.W. 79); *Székelyföld* (B.E. 300) – *Székelynmaa *lausutaan Seekäinmaa / Székelyország *ejtsd Székelyország*, (J.W. 124); *Székelyország* (B.E. 433) – *Székelyien maa *Székely-unkarilaiset asuvat Itä-Unkarissa Transsilvanian vuoristossa. Heitä pidetään unkarilaisten esi-isien jälkeläisinä suoraan alenevasta, muihin kansallisuuksiin sekoittumattomasta polvesta. Heidän keskuudessaan on unkarin kielii säilynyt puhtaimpana, samoin kuin kansalliset tavat, puvut ja koristemuodot sekä kansanlaulut ja sadut siellä ovat alkuperäisimpiä / Székelyország *A székely-magyarok Kelet-Magyarországon élnek az erdélyi hegységekben. A magyar ősök utódjainak tartják őket egyenes, más nemzetiségekkel nem vegyülő ágon. A székely-magyarok őrizték meg a magyar nyelvet a legtisztább formájában, és a népszokások, a népviselet, a díszítési formák, a népdalok és népmesék is itt a legautentikusabbak.* (M.K. 78)
 - Fordítás: *Veres tenger* (B.E. 241) – *Punainen meri / Vörös tenger* (J.W. 47); *Vörösország* (B.E. 442) – *Punainen Valtakunta / Vörös Birodalom* (M.K. 87); *Jégország* (B.E. 442) – *Jäävaltakunta / Jégbirodalom* (M.K. 87)
 - Helyettesítés hiponimikus megnevezéssel: *Óperenciás tengeren is túl* (B.E. 234, 243, 353) – *jossain valtameren takana / kaukaisten merien tuolla puolen / valahol az óceánon túl / messzi tengerek túloldalán* (J.W. 38, 65); – *valtamerenkin tuolla puolen / még az óceánon is túl* (M.K. 57)

- Törlés és kompenzáció: *folyt a bor Hencidától Boncidáig* (B.E. 366) – *viini virtana vilisi* / folyóként zúgott a bor (M.K. 70)
- Evéshez és italozáshoz kapcsolódó reáliák
 - Fordítás: *szalonna* (B.E. 153, 128) – *silava* / szalonna (J.W. 7 és M.K. 118); *komlós czipó* (B.E. 304) – *humalavehnäs* / komlós kenyér (M.K. 88)
 - Analógiás fordítás : *pogácsa* (B.E. 236) – *kakkua* / sütemény (J.W. 40); *savó* (B.E. 461) – *vuohenmaito* / kecsketej (M.K. 115); *lúdaprólékos kása* (B.E. 192) – *hanhenpaisti, hirssipuuro* / libasült, köleskása (M.K. 108)
 - Behelyettesítés a célkultúra valamely reáliájával: *hamuba sült pogácsa* (B.E. 432) – *kalakukko* / tipikus finn eledel: cipóba bújtatott hal (M.K. 76)
 - Helyettesítés hiponimikus megnevezéssel : *kalács* (B.E. 323, 325) – *herkku* / *leivos* / csemege, sütemény (M.K. 24, 28)
 - Szókölcsönzés és lábjegyzet: *csárda* (B.E. 359) – *csárda *lue tsaarda, on unkarilainen arokapakka* / olvasd: tsaarda, magyar pusztai kocsmá (M.K. 63)
 - Törlés : *káposztanyomtató* (B.E. 128) – 0 (M.K. 118)
- Pénznemek
 - Fordítás és lábjegyzet: *krajcár* (B.E. 160) – *kreutseri * kreutseri = 2 penniä* / krajcá *krajcár = 2 penni (M.K. 30)
 - Analógiás fordítás : *ezer pengő forint* (B.E. 246) – *tuhat markkaa* / ezer márka (J.W. 69)
 - Helyettesítés hiponimikus megnevezéssel : *máriás* (B.E. 236) – *rahaa* / pénz (J.W. 40)
- Ruházat
 - Fordítás: *magyar parasztgúnya* (B.E. 130) – *unkarilainen talonpoikaisasu* / magyar parasztviselet (J.W. 75)
 - Helyettesítés hiponimikus megnevezéssel : *szép atilla* (B.E. 429) – *korea univormu* / díszes egyenruha (J.W. 63)
 - Törlés : *árvalányhajas* (B.E. 133) – 0 (J.W. 79)

Konklúziók

A fenti példák alapján megfigyelhetjük, hogy mindkét fordító hasonló stratégiákat alkalmaz a reáliák fordításakor. A finn kultúra szempontjából a magyar kultúra szerves részeit képező elemek változatlanul megjelennek a fordításokban (lásd pusztá, Székelyföld, csárda, stb.). A fordítók magyarázatokkal is ellátják ezeket az elemeket, ugyanis fontosnak tartják kihangsúlyozni a mesék eredetét. Ez a stratégia gyerekirodalmi fordítás esetében nem elengedhetetlen, hiszen a szövegek műfaját tekintve a fikció világa fontosabb szerepet játszik, mint a mese valós vonatkozásai. Ezzel szemben a fiktív, nem számottevő vagy túl sok magyarázatot igénylő reáliák esetében gyakori a behelyettesítés és a kihagyás, tehát a magyar népmesék fiktív világa háttérbe szorul a magyar valósághoz viszonyítva. Ezen rövid elemzés alapján tehát kijelenthetjük, hogy a 20. század eleji finn fordításokban a magyar kultúra legfontosabb elemei a földrajzi tájegységek és népcsoportok voltak, a magyar népmesék fiktív elemei viszont elhanyagolhatóak. Mindez a korszakra jellemző kulturális kapcsolatok alakulásával és a fordítók személyes érdeklődésével magyarázható. A fordítók arra törekedtek, hogy a népmesék fordítása által valóság-hű képet fessenek a magyar kultúráról.

Irodalom

- BENEDEK Elek, *Magyar mese és mondavilág*, 1-5, Budapest, Atheneum, 1901-1904.
- DANIEL Europeaus, *Madjarilaisista tarinoista*, Suometar 1847
- KIVEKÄS Matti, *Unkarilaisia satuja*, Helsinki, Kansanvalistusseuran Nuorisokirja, 1910.
- KLAUDY Kinga, *A fordítás elmélete és gyakorlata*, Budapest, Scholastica, 1994.
- MAJLÁTH János, *Magyarische Sagen, Marchen und Erzählungen*, Brünn, 1825.
- MUJZER-VARGA Krisztina, *A reáliafogalom változásai és változatai*, Fordítástudomány IX. 2007/2, 55–84 .
- ORTUTAY, Gyula, *Unkarilaisia kansansatuja*, Helsinki, SKS, 1965.
- PYM, Anthony, *Method in Translation History*, Manchester, St. Jerome, 1998.
- SWAN Anni, *Unkarilaisia kansansatuja*, Porvoo, Helsinki, Söderström, 1904.
- TERVONEN, Viljo, *Puolitoistavuotias kuninkaanpoika: unkarilaisia kansansatuja Transsilvaniasta*, Helsinki, SKS, 1981.

**A külső és belső látásmód kutatói pozíciója:
a Tóth Árpád-recepció megközelítése Uuno Kailas recepcióján keresztül**

Írásom célja az önértelmezés egy különleges módjának bemutatása, mely egy magyar irodalmi jelenséget egy külföldin keresztül közelít meg, és ezzel lehetőséget kínál annak újraértelmezésére, és a vele kapcsolatos gondolkodási módunk átalakítására. Először az összehasonlító elemzésben megnyilvánuló kutatói pozíció ismertetésével foglalkozom. Ezután a kutatói szemléletet a gyakorlatban mutatom be, és felvázolom, hogyan alkalmazhatjuk, és mennyiben nyújthat újat használata az irodalomkutatásnak. Konkrét példám Tóth Árpád és Uuno Kailas korabeli recepciójának összehasonlító vizsgálata. A finn költő Tóth Árpád mellé állítását kettejük költészetének, életének és irodalmi háttérének számos hasonlósága indokolja.

Munkám tehát *összehasonlító elemzés*, hiszen ennek alapgondolata, hogy egy *másik* költőt, egy párhuzamot segítségül véve új, addig ismeretlen dolgokat derítsen ki az illető költőről, melyre az egyoldalú, csupán az egyik féllel foglalkozó analízis esetleg nem lenne képes. Disszertációmban ugyanerre törekszem: a magyar oldalt hangsúlyozom, a finn párhuzamot eszköznek tekintve, mellyel céloom, hogy témámat új perspektívába állítsam, hogy megvilágítsam e korabeli, hasonló finn példával a magyar irodalmi helyzetet és főként Tóth Árpádot.

1. Ricoeur

Az összehasonlító elemzések *kutatói pozíciójának* mibenlétéhez Ricoeur reflexív szintről alkotott tézisé¹ és Gadamer hermeneutikai koncepcióján keresztül közelíthetünk.

Ricoeur szerint a szöveget értelmező személy egyben önmagának jobb megértésére is törekszik a „másik” megértésén keresztül. A „másik” ebben az esetben nem a finn lírikus fogadtatása, hanem maga a Tóth- és Kailas-recepció, és a recepciók alapját képező, a kortársi kritikusoktól származó szövegek. Az ezekre való reflektálás során a kutató saját magát értelmezi újra, saját személyiségét, gondolkodásmódját, világképét és a kultúrát, melyben él és mozog. Éppen ezért ennek az újbóli önértelmezésnek szerves része a kutató irodalmi kontextusának, vagyis többek között a Tóth-recepciónak új fénybe állítása is. Tóth és Kailas, kettejük fogadtatása tehát ugyan a ricoeuri gondolat fényében csupán eszköz saját magam újradefiniálásához, de ennek az interpretációnak részét képezi – magyar kultúrájú kutatóról lévén szó – maga Tóth és az őt érintő értelmezési hagyomány is.

¹ Paul RICOEUR, Eksistenssi ja hermeneutiikka. In. Tulkinnasta toiseen: esseitä hermeneutiikasta, szerk. Jarkko TONTTI, Tampere, Vastapaino, 2005, 154.

Kutatói pozíciókra tehát egyszerre *belső és külső látásmód* jellemző: külső, hiszen finn példán át közelítek Tóth Árpád felé, másrészt viszont nagyon is belső, hiszen egész idő alatt Tóthot és az őt környező magyar irodalmi valóságot célozza meg, és ezt hangsúlyozza – ez számomra, vagyis a magyar kultúrába és irodalmi kontextusba ágyazott kutató számára mindenképpen belső perspektíva. A kutatói attitűd lényege tehát, hogy a másság felé irányul, de az értelmezőnek mint a magyarság egy képviselőjének az önmegértését célozza meg a másikon, a külföldin keresztül.

2. Gadameri hermeneutika

2.1. Horizontok

A kutatói pozíció definíciójához adekvát elméleti keretet ad a *gadameri hermeneutika* is.

Mint tudjuk, ez a koncepció a másság és az én dialógusaként fogja fel az olvasás és a értelmezés folyamatát, melyben az én (olvasó, értelmező) teljesen nyitott lévén a szöveg, a más entitás felé, annak folyamatosan kérdéseket tesz fel, melyekre az válaszol, mígnem megtörténik az interpretációban a két horizont összeolvadása.

Jelen esetben három *horizontról* beszélhetünk: legmeghatározóbb szerepe nyilvánvalóan az értelmezői horizontnak van, ez áll kölcsönhatásban Tóth Árpád kortársainak (a nyugatosoknak) és Kailas kortársainak (a Fáklyavivőknek) az olvasói / értelmezői horizontjával, mivel a költők recepciójával foglalkozom. Ezek világosan elkülöníthetőek időbelileg, szellemtörténetileg és társadalmilag egyaránt.

2.2. Előfeltételek

Olvasó és szöveg kommunikációjának, dialógusának a gadameri hermeneutika alapján éppúgy elengedhetetlen előfeltétele bizonyos közös sajátosságok, *kapcsolódási pontok* megléte, mint kettejük konfliktusa és magának az olvasónak a szöveg iránti elvárásai, a szöveggel kapcsolatos előítéletei². Érintkezési pontok természetesen fellelhetők az értelmező és a nyugatosok között, de a recepciók letéteményeseinek horizontja között is, hiszen a két szerző, akire reflektálnak, mind életkörülményeit, költészetét, mind pedig irodalmi háttérét tekintve rendkívül közel áll egymáshoz. Az értékelések tárgyát képező költői világ tehát meglepően hasonló. A kritikus-irodalmárok ugyanazon társadalmi réteghez, az értelmiséghez tartoznak, hasonló továbbá az az irodalmi kontextus is, melyben mozognak – a két korabeli folyóirat és irodalmi csoportosulás (a Nyugat illetve a Fáklyavivők) több ponton is rokonítható egymással.

A horizontok között különböző szembenállások, *konfliktusok* jelentkezhetnek, először is a közös jegyeket mutató, de a társadalmi-történelmi kontextus alapján elkülönülő magyar és finn kortársak (Nyugat, Fáklyavivők) horizontja között, másodsorban pedig – és az adott téma szempontjából ez tűnik a legrelevánsabbnak – az értelmező és a fent említett két horizont között. A konfliktus kiéleződhet az értelmező és a finn recepció viszonyában, ha a magyar kultúrát alapnak tekintjük (*belső látásmód*) és a finn kultúrával mint idegennel szembeni ellentétét hangsúlyozzuk (*külső látásmód*), de ugyanígy kiéleződhet mind az értelmező és a finn recepció, mind pedig ugyanő és a magyar recepció között. Ez utóbbi esetben nyomat-

² Lásd: Tulkinnasta toiseen: esseitä hermeneutiikasta, szerk. Jarkko TONTTI, 59-66.

kosan felhívjuk a figyelmet arra a momentumra, hogy a magyar kultúra nem ad stabil alapot e két horizont egységként való kezelésére, homogenizálására, hiszen a kontextus többi tényezőjét tekintve két nagyon is különböző entitásról van szó, éppen ezért sokkal indokoltabbnak látszik ezek éles elválasztása.

A megértés nélkülözhetetlen előfeltételei az érintkezési pontokon és konfliktusokon kívül az értelmező *előítéletei* is, melyek a hagyományból, a társadalmi normákból stb. veszik eredetüket. Ugyanide sorolhatók az előzetes elképzelések az adott szöveg jelentéséről. Ezen a ponton az összehasonlító elemzés számos veszélyt rejt magában: bár nem létezik teljesen objektív viszonyulás a szöveghez, és bizonyos fokú szubjektivitással mindig számolnunk kell, óvakodnunk kell attól, hogy kezdeti előfeltevéseink befolyásolják a kutatás eredményét, és hasonlóságot állapítsunk meg ott is, ahol az nem jogos. Rendelkezésünkre áll Gadamer *reflexió* fogalma, melyet a hermeneutikus szembeállított az *abszolút tudás* fogalmával – az állandó önmagunkra, saját értelmezési módunkra való reflektálással elkerülhetjük a kritikátlan, az előzetes megértést tévesen a megértés eredményének tekintő szemléletet³.

3. A Tóth Árpád- és az Uno Kailas-recepció

Jelöljük most ki a Tóth Árpád- és az Uno Kailas-recepció komparatistikai vizsgálatában szerepet játszó *horizontok* fő koordinátáit: a magyar kultúrába ágyazott kutató horizontja ugyan világosan elválik a Tóth és Kailas értékelésében részt vállaló kortársak horizontjától, gyakorlatilag azonban a nyugatosokhoz áll közelebb (ez a kutatói pozíció ún. *belső látásmódjának* megnyilvánulása, melyet a fentiekben már említettem), főleg a finn kritikusok „idegen”, a „másságot” egyértelműen kifejezésre juttató horizontjával szemben. Kailas recepciója finn letéteményeseinek horizontja bizonyos értelemben passzív, míg a nyugatosoké aktív, hiszen előbbieik tevékenysége magyarázó háttérként szolgál az utóbbiak működéséhez.

Legfőbb *célkitűzésem* Tóth munkásságának a magyar irodalmi kánonban rögzült értelmezésétől való eltávolítás, és annak feltárása, hogyan válhat ez ellentmondásossá az alternatív kontextusba helyezve, vagyis az Uno Kailas-recepció ismeretében, milyen paradoxonok rejlenek az értelmezési hagyomány felszíni rétege alatt. Ebből a szempontból hasznosítom a dekonstrukció teoretikus szemléletét, hiszen analízisem a dekonstrukcióhoz hasonlóan az adekvátként rögzült interpretációt aknázza alá, bemutatva, hogyan mond ellent önmagának a mélystruktúra bizonyos pontjain. A következőkben tehát arra törekszem, hogy dekonstruáljam a hagyományos Tóth-recepciót, mely véleményem szerint legeredményesebben kerülőúton, az idegen példán keresztül sikerülhet.

A magyar és a finn költő líráját a kortársak alapvetően azonos attribútumokkal írják le: tökéletes, gondosan kidolgozott, harmonikus, klasszicista versforma (szigorú műgond); szubjektivitás, befelé fordulás; szenvedés, mély tragikus érzés, mely a versek magva és a szépség elsődleges forrása. Magatartásmódjuk, ahogyan az adott lírai világhoz viszonyulnak, azonban korántsem egyezik meg, mondhatnánk, éppen egymás gyökeres ellentétei. Míg Kailas hagyatékához mint szakramentumhoz közelednek, mely kizárólag pozitív és „szent” tulajdonságokkal bír, addig a Tóth-recepcióban egyértelmű negativitás ölt testet, mely a művészi hagyatékot mint a hiány jegyeit mutató entitást érzékeli. Nézzük meg most részletekbe menően, hogyan is nyilvánul meg ez a pozitivitás illetve negativitás. Forrásokként a

³ Hans-Georg GADAMER, Vastauksia kritiikkeihin. In. Tulkinnasta toiseen: esseitä hermeneutiikasta, szerk. Jarkko TONTTI, 214-233.

Nyugat számai⁴ illetve a finn kortársak tanulmányait tartalmazó *Uuno Kailas: Muistojulkaisu*⁵ szolgálnak.

A nyugatosok ugyan első látásra mély tisztelettel és dicsérő odaadással mérik fel Tóth életművét, hamar észre vesszük, hogy a rendelkezésükre álló lírai anyagot teljességgel tagadóan kezelik, azt fejtik ki, mi hiányzik a Tóth Árpád-i lírából. Nem annak bemutatására helyezik a hangsúlyt, hogy ez milyen ismérvekkel rendelkezik, hanem arra, hogy milyenekkel nem. A hiány és a *negativitás* jegyében nagyrészt a következőket emelik ki: nem küzdő, lázadó líra; hiányzik belőle az aktivitás⁶; Tóth óvakodik a nagy indulatoktól, a zajtól félrehúzódik⁷; érzésvilága szegényes⁸; nem kötődik a korhoz, az élethez és a társadalomhoz^{9, 10}; nem kapcsolódik kortársaihoz (nem modern), sem a kortársi lírához¹¹; nem tekinthető újtónak¹², sem eredetinek¹³; hiányzik költészetéből a változás, fejlődés¹⁴. Alapvetően tehát a passzivitás, kívülállás, változatlanság és epigonizmus kapnak hangot. Mindezek a Tóth Árpádról alkotott hasonlatok, metaforák szemléletmódjára is érvényesek: a költőt gyakran hasonlítják pl. vendéghez, jövevényhez, utashoz, nézőhöz vagy akár korallhoz, melyek jellemzője a tétlen szemlélődés, az életen és a társadalmon kívüliség. A kedvelt diákképpel¹⁵, mely a tanulmányok jelentős részében feltűnik, elvitatják a költőtől az érettséget, a felnőttiséget, az adott világban való benne-létet, és költészetét pusztán mesterek utánzásának tartva magát az eredetiséget is. Az úgynevezett „pozitív” tulajdonságok kisebb nyomatékkal, a negativitásnak alárendelve, az után következnek. Tisztán pozitívnak azonban ezek sem nevezhetők, hiszen a kortársak hiányérzete eme ismérvek bemutatását is áthatja, éppen ezért lényegi rokonság áll

⁴ *Nyugat* 1910/24., 1928/22., 1928/23., 1929/6., 1931/15., 1934/12-13., 1938/6, 11.

⁵ Uuno Kailas. *Muistojulkaisu*, WSOY, Porvoo, 1933

⁶ „nem vegyült az ‘Élet’ harcaiba”; „semmit nem tett, hogy e Mába, küzdelembe, aktivitásba bekapcsolódjon” (Babits Mihály: *Tóth Árpád arcképe*. In. *Nyugat*, 1928/22.); „nem harcos cselekvő, nem bántó, veszélyes versenytárs” (PETERDI István, *Ki volt, – hogy halt meg*. In. *Nyugat*, 1928/22.); „Hiányzott belőle minden agresszivitás... hiányzott köztünk az életnek harcos szembenállása s realitásokba kapaszkodó fűzerversenye: ő csak lélekben élt” (MÓRICZ Zsigmond, *Memento Mori. Emlékezés Tóth Árpádra*. In. *Nyugat*, 1928/22.); „Nem harcol, nem támad, nincsenek diadalai, nincsenek veszített csatái.” (OLÁH Gábor, *Tóth Árpád költészete*. In. *Nyugat*, 1929/6.)

⁷ „tolakodás, zaj... gyűlölője” (PETERDI István, *Ki volt, – hogy halt meg*. In. *Nyugat*, 1928/22.); „Csendet akart...” (FÜST Milán, *Néhány szó*. In. *Nyugat*, 1928/22.)

⁸ „Tóth Árpád verse egy állandó és elvégzett szomorúság folytonos megújulása – a téma és hangulat kérdése egészen tárgyaltanná válik – téma és hangulat mindig ugyanaz: tompa, reménytelen szomorúság – mindig ugyanaz a szomorúság.” (KARINTHY Frigyes, *Tóth Árpád*. In. *Nyugat*, 1910/24.)

⁹ „ezt a poézist nem érintette a Kor és az Élet zűrzavara”; „Élt és halt a maga külön koráll-kastélyában.” (Babits Mihály: *Tóth Árpád arcképe*. In. *Nyugat*, 1928/22.); „fél az élet mindenfajta hullámszától” (FÜST Milán, *Néhány szó*. In. *Nyugat*, 1928/22.); „hiányzik belőle ... a realitásokba való kapaszkodás” (MÓRICZ Zsigmond, *Memento Mori. Emlékezés Tóth Árpádra*. In. *Nyugat*, 1928/22.)

¹⁰ „bűvös kört kerített maga köré...se onnan nézi a világot”; „Az emberiségért, a szenvedő milliókért nem emeli föl a szavát.” (OLÁH Gábor, *Tóth Árpád költészete*. In. *Nyugat*, 1929/6.); „a költők... eléggé idegenül helyezkedtek el ebben a korban Legidegenebb volt köztük Tóth Árpád.”, „szinte semmit sem hoz el a kor hangulatából” (VAS István, *Tóth Árpád*. In. *Nyugat*, 1938/11.)

¹¹ „alig merjük őt fegyvertársunknak nevezni” (BABITS Mihály: *Tóth Árpád arcképe*. In. *Nyugat*, 1928/22.); „sohasem mert modern költő lenni” (VAS István, *Tóth Árpád*. In. *Nyugat*, 1938/11.)

¹² „mintha nem akart volna tudatosan semmi újat” (BABITS, uo.)

¹³ „Egy nagy diák áhítatával csüggött mindig mintákon, mestereken...” (BABITS, uo.)

¹⁴ „Fejlődés, alakulás, valamely lírai lendület felé tartó tömörülése a lírikus eszméknek... mindennek nyoma sincs” (KARINTHY Frigyes, *Tóth Árpád*. In. *Nyugat*, 1910/24.)

¹⁵ „Egy kicsit nagy, szent diák, aki élte; aki előtt még látvány és játék a világ.”; „mintha nem akart volna tudatosan semmi újat. Egy nagy diák áhítatával csüggött mindig mintákon, mestereken” (Babits); tekintete...mint egy törekvő, kedves iskolásfiúé” (FÜST Milán, Uo.);

fenn az előbb említett negatív és e pozitív jellemzők között. Megjelenik például itt is a költészetnek a kortársi lírától és a modern kortól való éles elkülönítése, mikor az előbbit elitként, finomként és arisztokratikusként definiálják¹⁶. Ugyanez ott lappang a szépség és harmónia teremtését vagy a hétköznapi érzések tematizálását méltató sorokban: Tóth hű maradt a költő igazi hivatásához, „melyhez a többiek hűtlenek lettek”, és a „valóságot emelte költészetté”, „melytől a modern lírikusok irtóznak”¹⁷. Jelen van a közösséghez szóló mondanivaló hiánya is, mikor az öncélú szépséget és szubjektivitást hangsúlyozzák, és eme alkotásmódot l’art pour l’art művészetként határozzák meg¹⁸.

Teljesen más utat jár be a *Kailas-recepció*. A finn költő életművét, mely alapattribútumait tekintve nem csupán rokonítható Tóthéval, hanem azzal teljes mértékben megegyezik, az ún. „pozitív”, érdemeket kereső kortársi attitűd gyökeresen mássá formálja, mint a magyar lírikusét. A tanulmányokban felsorolt ismérvek, melyek a különbözőség tengelyét képezik, véleményem szerint alapvetően két csoportra oszthatók. Az első csoportba tartozók egy valamennyire objektíválható rendszert képeznek – tényleges alapjuk könnyen felderíthető, bizonyítékokkal alátámaszthatóak, még akkor is, ha néha eltúlzott formában jelentkeznek. Ilyen például a harc, dac és aktivitás, melyek a kritikusok tollában a kailasi költészet egyik legfőbb paraméterévé lesznek¹⁹, és a metaforák alappilléret alkotják (gyakori többek között a tűz, a láng és a nap képének megjelenítése²⁰). Ennek teljességgel az ellentéte a Tóth-recepció, amennyiben a nyugatos költőt passzívnak, csendesnek és lemondónak tüntetik fel. E különbségre könnyen találunk magyarázatot: A „harcos” költő képe részint Kailasnak a halhatatlanságért való szépségteremtő szenvedést hirdető verseiben gyökerezik, részint pedig a háborús költeményekben, melyek a haza érdekében folytatott harcot teszik meg minden finn ember legfontosabb kötelességévé, míg Tóth Árpád sosem írt kifejezetten háborús tematikájú verseket, és a költészet se vált számára egyfajta, halhatatlanságért vívott harccá.

Ugyanígy lelhető magyarázat a tanulmányok azon tételére, mely Kailast modern költőnek, újtónak állítja be²¹, míg a nyugatosok Tóthot éppen ellenkezőleg, egy másik, régi világba sorolják, elválasztják a modern kortól. A magyarázat azonban nem tökéletesen kielégítő. Kailas ugyan valóban újtó, modern a szó szoros értelmében, amennyiben Finnországban elsőként használja a szabadverset, és szétrobbantja az addigra merevvé vált versformákat, viszont Tóth is újtó (a szó tágabb értelmében, ahogy minden jelentős költő), ha nem is „modern”, hiszen új versformát dolgoz ki, mely alkalmas lírai érzelmei kifejezésére (nibelungizált alexandrin). Valamennyire objektíválható tehát ez az ismerv, de mégsem teljesen, nem úgy, mint az előbbi (harc, dac, aktivitás).

A jellemzők második, az előzőnél jóval terjedelmesebb csoportjára azonban semmiképp sem létezik logikus magyarázat, ezek egyfajta szubjektív hálót képeznek, véleményem szerint kizárólag a kritikusok pozitív illetve negatív viszonyulásából veszik eredetüket. Ilyen például

¹⁶ „finom, úri hang, elegánsabb, szalonibb líra” (OLÁH Gábor, *Tóth Árpád költészete*. In. Nyugat, 1929/6.)

¹⁷ OLÁH Gábor, Uo.

¹⁸ „Valami őszinte és önfeladt öncélúság van ebben a játékban; a szépségét nagyrészt épen az teszi, hogy magának és magáért való: időtöltés, elszórakozás, vígasz...” (BABITS Mihály: *Tóth Árpád arcképe*. In. Nyugat, 1928/22.)

¹⁹ „Uuno Kailaan tyypillisin runoilija-asenne on nuoren gladiaattorin, taistelijan...” (V. A. KOSKENNIEMI, In. *Uuno Kailas. Muistojuhlakaisu*, WSOY, Porvoo, 1933, 5.)

²⁰ „kirkas salama” (Rafael KOSKIMIES, In. *Uuno Kailas. Muistojuhlakaisu*, 18.), „palava, julistava henki” (Unto SEPPÄNEN, In. *Muistojuhlakaisu*, 29.); „Hänen runoilijahenkensä oli soitu.” (V.S. In. *Muistojuhlakaisu*, 63-64.); „paloit häikäisevämmällä tulella kuin me, toverisi” (Katri VALA, In. *Muistojuhlakaisu*, 70-71.)

²¹ „runoja, joille voitaisiin antaa arvosija nykypäivän eurooppalaisessakin runoudessa” (Lauri VILJANEN, In. *Muistojuhlakaisu*, 19-21.)

az, hogy míg Kailas lírája megkapja az „általánosan emberi” értéket²², és kiemelik az emberiség egészét érintő, örök kérdések, az élet problémáiról való számvetés megjelenését verseiben, addig Tóthé éppen az általánosan emberi mondanivaló hiányával definiálódik. Több mint különös egy effajta radikális eltérés két, ennyire hasonló alapokon nyugvó költészet értékelésében. A pozitív illetve negatív attitűd megnyilvánulásának tarthatjuk azt is, hogy Kailasnál mindenki a kortársakhoz fűződő szoros kapcsolatról beszél, pedig ő első, pályakezdő korszaka után kivált a Fáklyavivőkből, míg Tóth Árpád, aki szinte mindvégig nyugatos maradt, „társtalan, magányos költő”, akit élesen elkülönítenek a kortársi lírától. Még inkább szembeötlő az eltérés a lírai fejlődés bemutatásával kapcsolatban: köteteinek, korszakainak rövid ismertetésével szinte kivétel nélkül minden tanulmányíró hangsúlyozza Kailas költői fejlődését, az egyre tömörebb kifejezőmód, a klasszikus egyszerűség és tárgyiaság, valamint az egyre mélyebb, súlyosabb mondanivaló fokozatos megvalósulását költészetében, melynek csúcspontja utolsó kötete, az *Uni ja kuolema*. Bár Tóth költészete ugyanezt a fejlődésmenetet követi, a túldíszített, enyhén affektáló kifejezőmódtól a lecsupaszított tárgyiasáig, mely utolsó, posztumusz kötetében, a *Lélektől lélekig*ben teljesedik ki, a recepcióban túlteng a homogenitás-gondolat, mely tagad mindenfajta fejlődést, és pusztán egy téma variációjáról beszél. Ugyanide sorolható a nyugatosok írásaiban az eredetietlenség ítélete a Kailas-recepció eredetiségtételével szemben, melyet a kortársak teljes meggyőződéssel vallanak. Mint fentebb bemutattam, ez sem a Tóth Árpád-líra benső sajátosságaiból következő ítélet, hanem az életműhöz nyúló kritikus szubjektív hozzáállásának függvénye.

A Kailas-kortársak mind felmérhetetlen jelentőségűnek tartják a kailasi lírát, a közönség-siker okaiként pedig meglepő módon éppen azokat a jelenségeket sorolják fel, melyek a Tóth Árpád-i lírában is jelen vannak, az ő recepciója viszont éppen ellenkezőleg, a jelenre vonatkozó visszhangtalanságot illetve csupán szűkkörű elismerést mutat. Ezek a jellemzők az én őszintesége, érzékenysége, közvetlensége, szabad versforma, bölcsesség, az etikus pátosz (melyek mindegyikét Tóth Árpádnál is megtaláljuk a versforma kivételével!), valamint az olvasóra gyakorolt közvetlen, formáló hatás (amennyiben az felfedezi a versekben saját fájdalmaikat, és vigaszt meríthet belőlük, megtudja, hogyan viszonyuljon a szenvedéshez).

Míg tehát a Tóth Árpád-hagyatékhöz való közeledést negatívnak tekinthetjük, addig a Kailas-életműhöz való viszonyulást kultikusként határozhatjuk meg, hiszen a Dávidházi Péter- és Tverdota György-féle koncepció értelmében vett *kultusz*²³ több jegyét mutatja. Minden közelállásuk ellenére Kailas művészete, Tóthéval ellentétben kultikus irodalmi jelenséggé definiálódik, és rögzül az irodalmi kánonban.

Összefoglalva tehát, a komparatistikai beállítottság, a belső és külső látásmód kutatói pozíciója láthatóan új, alternatív megoldást kínál a magyarságtudományok, ebben az esetben a Tóth Árpád-recepció újraértelmezésére, a közfelfogás dekonstruálására. A pozíció egyszerre belső, hiszen a kutató saját perspektívájából közelíti meg analízise központi témáját, melyhez

²² „...niin suuri on runoilijan useinkin askeettisten säikeiden todistusvoima, että lukija vaistomaisesti tempautuu hänen maailmaansa, elää ominaan hänen elämyksensä huolimatta niiden voimakkaan subjektiivisesta luonteesta. Niin kasvavat lyyrikon runonäyt yleisinhimillisiksi vertauskuviksi, niin muuttuu yksinäisen runoilijan rippi ihmisyyden tilinteoksi elämänongelman edessä.” (V. A. KOSKENNIEMI, In. *Uuno Kailas. Muistojulkaistu*, 7.); „Taistelija ja vaeltaja oli etualalla tässä kirjassa, mutta myöskin kohtalon laulaja...jonka säikeissä kipeästi mieskohtaisiin elämyksiin liittyy tunto kaiken inhimillisen yhteenkuuluvaisuudesta ja joka oli matkallaan huippuja kohden saanut omakseen miltei profeetallisen näkemyksen ihmissydämen, luontoon, maailmaan, koko olevaisuuteen.” (Rafael KOSKIMIES, In. *Muistojulkaistu*, 16.); „tulee lisäksi vielä tämän runouden suuri viisaus ja eettinen paatos ja se tekee sen yleisinhimillisesti arvokkaaksi.” (Uuno TALVIO, In. *Muistojulkaistu*, 36.)

²³ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza, Gondolat, Bp., 1989. 5.; TVERDOTA György, A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése, Pannonica Kiadó, Bp., 1998, 11.

az azonos kultúrához való tartozás tudata fűzi, de egyben külső is, mert elemzése idegen, „külső” példán keresztül történik, és éppen e kettős látásmód, a magyar és a finn kontextus párhuzamba állítása vezet új eredményekre, és segít felfedni a magyar irodalmi hagyomány paradoxonjait.

A kortársi recepció analízisének első stádiumában kapcsolódási pontokat érzékelünk mind a kritikák témája (hasonló lírikusi egyéniség és költői világ), mind pedig a kritikusok ezzel kapcsolatos, méltató attitűdje tekintetében. A szövegek szemrevételeének egy újabb stádiumában azonban már feltárul a két jelenség közötti mély szakadék, és ez közvetlenül ingatja meg a kutatói perspektívában benne rejlő magyar irodalmi hagyomány pozitívítását.

Mindezzel azonban korántsem ér véget a két recepció összehasonlítása, jelen írásom csupán ennek rövid összefoglalása azzal a céllal, hogy láthatóvá tegye a recepciók különbségén keresztül a Tóth Árpád-recepció paradoxonjait. A kutatás kiteljesítése pl. a diszkurzus-analízis módszereivel lehetséges, mellyel, a beszédmodok, a nyelvi szintek aprólékos elemzésével, felfejtjük a mélyrétegben rejlő ideológiákat.

Illesztési pontok

Tolnai Ottó drámáinak világ- és magyar irodalmi előzményei

1. Tolnai Ottó, a drámaíró?

1979-ben az újvidéki és a kecskeméti színház bemutat egy kortárs darabot, *Végeladás* címűt: a szerző egy vajdasági költő, már két évtizede rendszeresen publikál, verseket és prózát, mellette folyóiratot szerkeszt. Hogy jelen van az irodalmi életben, mi sem jelzi jobban és a korhoz méltóbban, mint hogy szerkesztői tevékenysége már kivívta néhány éve a politika nemtetszését. Szerencsére börtönbe nem, inkább színre viszik: ekkor kap először tőle drámát közönsége. Az előadás nagyrészt visszhangtalan marad. Három év múlva, 1982-ben egy költőtárs, Ladik Katalin szerepeltetésével egy monodrárával, a *Bayer-aszpirinnel* tér vissza a deszkákra. Egy-két dicsérő szó, és megint elhal az érdeklődés. Innentől kezdve időről időre hallat még magáról a drámaíró egy-egy bemutatóval vagy szövegkiadással, de életműve egyéb részei mellett, úgy tűnik, elsikkad munkájának ez az oldala. Tolnai Ottó ma is költő és szerkesztő, esetleg prózaíró – ilyen minőségében ad interjút és vesz részt beszélgetéseken – és csak elvétve (ha egyáltalán valamikor) drámaíró.

Tolnai Ottó költészetéről számos recenzió és tanulmány látott napvilágot, de drámáinak átfogó elemzésére máig nem kerített sort a kritika. Kósza kivétel a Thomka Beáta szerkesztette *Tolnai-symposion* 2004-es(!) kötete, melyben három drámaértelmezés kapott helyet – jelzésértékűen csak a könyv végén: először a költészeti, utána a prózai és a végén a drámai tárgyú esszék következnek. Az író-költő maga is, egy vallomásszerű esszéjében, egyéb írásaiból eredezteti drámai munkáit, másodlagosnak, derivatívnak tünteti fel színműveit: „Az »én színházam« abból az irodalomból, abból a szerkesztői munkából következett, amit írtam (versek, prózák, esszék), amit végeztem. Abból a szemléletből, magatartásból, látásmódból, létérzékelésből.” (Alföld 1997/2) A dráma, a Tolnai-darab, mindezek alapján úgy tűnhet, inkább életműdarab, része a költészetnek, adalék, inkább az ismert Tolnai-öndokumentáció egy újabb extravagáns formája, mint a magyar és nemzetközi drámatörténetbe illeszkedő, a színház számára is új utakat kereső alkotás. De valóban erről van szó?

Véleményem szerint Tolnai Ottó drámái nemcsak hogy szervesen kapcsolódnak korábbi magyar és külföldi irodalmi kísérletekhez, hanem alkotójuk egy új színházi forma, egy új színpadi nyelv meghonosítására, ill. folytatására is kísérletet tett. Ezt igazolandó, tanulmányomban a *Bayer-aszpirin* c. kísérleti, egyszereplős, „cselekménytelen” monodrámban a Tolnaira leginkább ható külföldi és hazai szerzők örökségét mutatom be.

2. A Bayer-aszpirin és Tolnai Ottó színházi kísérleteinek egyetemes drámatörténeti kontextusa

Ha drámatörténeti kontextusba kívánjuk helyezni Tolnai Ottó színházát, a szerző maga siet segítségünkre. A *Végel(ő)adás* drámakötetének élére a *Bayer-aszpirin* c. monodrámát választotta, mely – a Ladik Katalinnak szóló ajánlás és a mottóbeli Kosztolányi-sorok után – szokatlan hangütésű, versszerű rendezői utasításnak álcázott ars poeticával indul. Ebben megnevezi azokat az elődöket, akikhez viszonyítja saját munkáját, illetve azokat az irányokat és szempontokat, amiket képviselni akar darabjával.

a darabbal semmi mondanivalóm sincs
a költészetben (legyek karfiol – világpor stb.)
kikísérletezett
materialista po-etikám (illyés használja follen kapcsán kiš választja így el)
követeli a teret

e teret

egy új materialista színházat
(amely egyformán angyali és könnyörtelen)
annál is inkább mivel a valóban szabad vers eredményeit
még nem kamatoztatta a színház
(ahol elkezdődött claudelnél eliotnál lényegében abba is maradt
brook-ted hughes orghastja és pilinszky színháza
szép kivétel
holan hamletjét nem tudom elő szokták-e adni)
pedig meggyőződéseem szerint arrafelé
az út

(ám az sincs kizárva csupán egy
a BAYER-aszpirinről készítendő reklámfilm szinopszisát készítettem el
meg kell mutatni a gyárnak)¹

A kitüntetett hely és szerep ellenére nem a kötet egészét, csak az első darabot jellemzi az erőteljesen önreflexív és önironikus írás. Míg az avantgárd hatású *Bayer-aszpirin* verses formájú és egyfelvonásos mű, a gyűjteményben szereplő további drámák prózaiak, több felvonásra tagoltak és a hagyományosabb, cselekményközpontú dramaturgia keretein belül maradnak. Ezekkel szemben a *Bayer-aszpirin*ben nincs igazi drámai jellem, még egy beckett-i antihős sem, csak egy kissé megtépázott idegzetű, a hétköznapiakba belefakult, középkorú színésznő; nincs megoldandó konfliktus, kivételes élethelyzet, csak egy átlagos reggeli fejfájós kapkodás; nincs tragédia, katartikus belátás, hirtelen megvilágosodás – de van egy, a mindennapok tapasztalatait váratlanul egybefűző látomás. Ez a látomás, helyesebben az ehhez vezető léptek és a nyelv maga adja a dráma vázát: a színésznő monológja során a legkülönbözőbb motívumok keletkeznek, keringőznek egymással, halnak el, majd támadnak föl; a darab a nyelvi és képzeleti kreativitásra, valamint a hangok szerepére épül. Ezt a tételt a fenti idézet alaposabb vizsgálata révén láthatjuk be.

¹ TOLNAI Ottó, *Bayer-aszpirin* = T.O., *Végel(ő)adás*, Bp., Neoprológus Kiadó, 1996, 5 (Prológus Könyvek). A tanulmányban található szövegközi, zárójeles hivatkozások erre a kiadásra utalnak.

Az ars poeticát egy-egy önironikus megjegyzés foglalja keretbe. Az egész kötet első mondata, ami Tolnaitól származik (leszámítva a Kosztolányi-idézetet) maga az őstagadás: „*a darabbal semmi mondanivalóm sincs*”. Egy dráma, ami semmiről sem szól? Közel sem. Egy dráma, ami nem a cselekményről szól. Aminek nem a története, az eszmeisége, az ideológiája vagy filozófiája áll a középpontban, hanem – a „*materialista po-etika*”-ja. Hogy miért materialista? A matéria, az anyag, a tárgy az, ami összefogja a szereplők életét és összekapcsolja magukat a szereplőket (mint egy anya a családot, hogy egy etimológiai hasonlattal éljek), valamint – kilépve egy mű keretei közül – intertextuális átjárhatóságot és folytonosságot biztosít Tolnai különböző művei (és műfajai) között. És hogy mi az, amit Tolnai a „*po-etika*” kifejezéssel jelöl? Versei kapcsán ritkán szólnak kritikusai Tolnai etikájáról; ismerjük a szerzői hang jellegzetességeit, a verstechnika főbb kérdéseit, az életrajz és a művek kapcsolatát, a politika és az életmű viszonyát, a műfajkezelés sajátosságait, a kísérletezés irányait, de szinte sosem hallunk Tolnai etikájáról. Miért, van neki? A drámákban szerényen, a háttérben meghúzódva, de tisztán körvonalazódik egy erkölcsi rend, világkép (talán túlzás etikának hívni), mely vissza-visszatér jellegzetes kérdéseire: a lázadás és beletörődés kérdésköréhez, amint az a *Paripacitrom*, a *Végeladás*, a *Briliáns* c. darabokban megfogalmazódik; ill. a történelem kénye-kedvének kitett egyén lehetőségeinek és kötelességeinek problematikájához, amint azt a *Végeladás*, a *Briliáns*, a *Könyökkanyar*, a *tűzálló esernyő* megfogalmazza. A Danilo Kiš 1972-es esszékötetének címéből eredő kötőjeles szerkezet („*po-etika*”) viszont egyértelműsíti, hogy az etikai kérdések alárendelődnek az esztétikának: elsősorban poétika az, amiben megbújjik az etika.

A költészetéből átemelt, „materialista”, azaz tárgy- és anyagközpontú, motivikus írásmódszer alapján szeretné Tolnai létrehozni színpadí műveit és egy új drámanyelvet, „*egy új materialista színházat*”. Kísérletéről szkeptikusan nyilatkozott utólag a szerző *Esetem a színházzal* c. rövid esszéjében:

„Szóval írtam ezeket a drámákat (plusz sok hasonló hangvételi, dramaturgiájú hangjátékot is persze), próbáltam csinálni azt a színházat, de valahogy végig az volt az érzésem, hogy ezek nem az én drámáim, ez nem az én színházam. És a színház is úgy érezte, érezhette, ezek nem az ő drámái. Én nem az ő esetük vagyok.”²

Ennek ellenére nagyon biztos kézzel jelöli ki az utat, amin haladni akar. Kettős célt fogalmazott meg: egy materialista színházat létrehozni, mely egyúttal „*a valóban szabad vers eredményeit*” is felhasználja. Bár Tolnai műfajai kirívóan képlékenyek (a nevéhez fűződő, előadott drámák minden műnemet képviselnek a színpadon: a *Briliáns* novellaként jött létre, a Jozef Nadj nevével fémjelzett párizsi Jel Színház a *Wilhelm-dalok* c. verseskötet alapján adta elő az *Orpheusz létrái* c. darabot), a „*valóban szabad vers eredményei*”-nek alkalmazását tenni meg az egyik kulcsmomentumnak egy olyan drámakötetben, melynek csak a legrövidebb része íródott verses formában, legalábbis elgondolkodtató. Talán a „*valóban szabad vers*” már külső formájában sem emlékeztet a kötött verselésű művekre, akár prózának is nézhetné az olvasó. De természetesen létezik számos olyan sűrítési eszköz, ami mégis a líra műneméhez közelíti a szöveget. Ez a sűrítési, költői eszköz Tolnai Ottó esetében kétségkívül a motívumláncok alkalmazása. Ennek lényegét Thomka Beáta monográfiája a *Rovarház* c. 1969-es kísérleti regény kapcsán fogalmazza meg:

² TOLNAI Ottó, *Esetem a színházzal*, Alföld, 1997/2, 90-93 91.

„A motívumok egy-egy szövegen belül többször merülnek fel, az újabb megjelenés transzformálja a jelentéstartomány egy részét, míg a többit érintetlenül hagyja. Ezáltal motívum, metafora-, jelképláncolat képződik, az összefüggések és a folyamatosság egy sajátos változata. Tolnai művei koncentrikus körökben térnek vissza néhány alapelemhez, amelyeket egyik szövegből átemelnek a másikba, regényekből versbe és fordítva, minek következtében a motívumok emblémákká alakulnak át, és erősítik a mű- és szövegközi tér jelentőségét.”³

Később újra visszatér Thomka Beáta a gondolathoz, és ezzel egészíti ki a fentieket:

„A Tolnai-életmű szakaszai, kötetei közötti pásztázás azt a belátást erősíti, igen tudatos művelettel találkozunk, midőn a motívumismétlésbe ütközünk. Tudatosság nyilvánul meg az újra fölvetett szálakban s mintha valamennyi szálra egy új csomó kerülne, majd a látvány újra eltávolodna az előtérből.”⁴

A *Bayer-aszpirin* c. monodrámában három fő motívumláncot, ill. motívumfürtöt találunk, melyek két érzékszervhez kapcsolódnak: a látáshoz és a tapintáshoz. (A „motívumfürt” megnevezés talán érzékletesebben jelzi az egymásra torlódó, egymáshoz néha csak áttételesen kapcsolódó motívumok viszonyát, mint a linearitást sugalló „motívumlánc”.) A színek alapvetően meghatározó jelentőségük Tolnai számára, műnemtől függetlenül, így a drámákban is. Egyrészt a fehér és a zöld (az aszpirin és az azt borító fólia színe) számtalan variánsa tér vissza a darabban. A fehér porok prófétája (Tolnai maga gyűjti össze egy helyütt ebbe a körbe sorolható motívumait: „gipsz, liszt, Bayer-aszpirin, só, tengeri-, illetve sziksó”⁵), Tolnai itt sem tagadja meg magát: a liszt, a Léda mosópor (aminek mitológiai neve egyúttal a hattyú fehérségére is utal) mellett olvashatunk történetkéket krétáról, liliumról, hóemberről, a molnárról, hattyúról. Sőt, egy helyütt a sorok szervezőjévé válik a fehér szín: „a sózott a lisztezett tollak a gipsztollak / hótollak hótollak hótollak hótollak hótollak” (16). A fehér színnek összetett, de szinte minden esetben a szakrálishoz kötődő jelentésvilága van: egyrészt jelöl valamilyen angyali minőséget, tisztasággal párosult semlegességet, hiszen az angyalok nemtelen lények: „mennyre megszerettem a BAYER-aszpirin / száraz tiszta ízetlen ízét / éppen ízetlensége a kellemes / [...] egy új szó kellene – hol van – az ízetlenség pikantériájára / valami angyali valami angyali / az iskolában is mindig ettem a krétát” (7); de a női tisztaságot, a szüziességet is felidézheti. Másrészt utal az oltáriszentségre és annak átváltoztatására; már-már túlvilági fehérséggel és ragyogással kíséri a metamorfózist: „rendezői illetve technikai utasításként még csupán annyit / hogy a passiójátéknál valamint a léda & a hattyúnál minél nagyobb / mennyiségű lisztben-porban történjen az átváltozás” (6). A fehér szín egyúttal még a profanizált szakrális megtestesítője is: „egyszer el fogok utazni stuttgartba / és bemegyek a BAYER-gyárba / és egy friss még meleg még érintetlen aszpirinnel / fogok áldozni ott a helyszínen” (17). Ezen idézet blaszfémiát tovább erősíti, hogy a passiójátékban a Krisztust játszó molnár istentelenül fenyegetőzik a kereszten; majd a szubverzió ott éri el egyik tetőpontját, hogy a női szépség egyik archetípusa, Léda a drámában (egy meghatározó

³ THOMKA Beáta, *Tolnai Ottó*, Pozsony, Kalligram, 1994, 57.

⁴ *Uo.*, 139.

⁵ TOLNAI Ottó, *Költő disznózsírból*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2004, 25.

modern feminin szerep, a háziasszonyság emblémájaként) mosóporként van jelen. A hattyú említésének kontextusa ezek után már aligha lehet meglepő: „ki dugott mixert a rohadt hattyúba” (16). A profanizálás további szinteken is jelen van a drámában: Tolnai saját központi szimbólumát, az azúrt, mely a transzcendentális szférával is összeköttetésben áll az *Adriadalom* c. vers alapján („azúr volt az volt az azúr = *azúr* = *Az Úr*”), „szatyor”-ra degradálja, Liszt Ferencből közönséges liszt lesz („édesanyukám liszt ferencnek hívta a lisztet” (13)), a keménykötésű moholi legények pedig itt már csak molylepkék („a molypilléket meg moholi legényeknek hívta édesanyukám” (13)).

A női princípiumhoz kötődő zöld szín fő megjelenési formái a Neretva, a nő erei, melyet a beszélő „zöld tenta” (7)-ként ír le, a tenger és a Bayer-aszpirin zöld keresztje mögötti háló: a különösség, kivételesség és rejtélyesség színe. Ellenpontként a tapintás érzete kapcsolódik ehhez a motívumfűrthöz: a hegyes, éles, szúrós tárgyak egész sora található meg a darabban, melyek a férfi princípiumhoz és elsősorban a szexualitás témaköréhez kapcsolódnak: „semmi kedve sünt kefélni” (12), „éppen olyan lehet az / angyalok pöcse is / éppen olyan túhegyes” (17). A tú különösen gyakran visszatérő motívum, esetenként fallikus szimbólum: az izgató ruhatáros lány „szájában gombostűkkel lehajolt” (15), a beszélő hátán levő anyajegy „szurkál akárha tűk lennének a gyökerei” (10). A tűk és a gyökerek képének együttese egy Tolnai-novellából eredeztethető: a *Rázárult az égboltozat* c. írás így írja le a főszereplő krisztusi önfeláldozását, feloldódását a természetben: „Bal tenyere önkéntelenül kitárul a decemberi nap felé, mintha csak kérné, hogy egyszerre verjék, szögezzék át felülről a napsugarak, alulról pedig a hideg gyökerek...”⁶

Megfigyelhető, hogy ugyan világosan elkülönülnek, de végig egymással kéz a kézben haladnak a női és férfi attribútumok a szövegben. Szinte minden feminin motívumnak megvan a maszkulin párja. A Színésznő ütőere a Neretvát idézi, ágyékát mint a tengert képzelel el (egy szerelmi aktusukat a tenger vizében úgy írja le: „szerettem volna ha az ölembe ömlik / és ott akkor egyszer csak elkezdett folyni ömleni belém / a tengerbe” (10)) – szeretőjének, Lazacnak pedig már csak a neve miatt is a víz az igazi eleme. A Színésznő a ráktól fél, gyereke rákot fog, és Rákosi Mátyásnak hívják – Lazac pedig a Rák csillagjegy szülötte. A Színésznő naganyja tarhonyáját emlegeti – a molnárnak lisztje van. A Színésznő Bayer-keresztjére a passiójáték és a molnár keresztje rímel. A Színésznő mint sün (leborotvált szeméremszőrzete miatt hívja így szeretője) lehet Simon hegyes kis fésűinek feminin megfelelője. Végül épp a fehér szín hozza meg a két princípium összeolvadását: az érintetlen aszpirin és az érintetlen lábközü ruhatáros lány a Színésznőt és Simont egyformán, szinte transzcendens élményként érinti.

Akár René Magritte művészetével is rokoníthatnánk Tolnai motívumkezelését: ahogy a festő képeiben újra és újra előkerül egy-egy pipa, korlátozslap, tükör, tojás, csengő, tenger, rózsza vagy galamb, és képről képre más jelentésárnyalat rakódik rá, úgy Tolnainál is az azúr, a liszt, a tenger, a csipke konnotációja minden egyes új megjelenéssel tovább gazdagodik. Van egy központi jelentésmag (Vasy Géza például „tisztaság-szimbólumok”-nak nevezi a kéket és árnyalatait, az azúrt, ill. az aranyat Tolnai verseiben⁷), amire rétegesen rakódik az újabb és újabb jelentés. Ezek a motívumok a rendszeres használatból lesznek egyre érzékletesebbek, ugyanakkor kissé viseltesek is. Tolnai maga így nyilatkozott erről: „Egyik központi költői kategóriám, mint tudod, a csipke, agyonvertem, rongyikává degradáltam, de például az agavérostból készülő hvári csipke által mégis megtisztítottam...”⁸

⁶ TOLNAI Ottó, *Rázárult az égbolt* = *Prózák könyve*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1987, 38-41, 39.

⁷ VASY Géza *Versekhez közelítve VI.*, Forrás, 1993/6 81-87, 86.

⁸ TOLNAI Ottó, *Költő disznósírból*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2004, 272.

A bevezető ars poetica lezárása fölveti az irodalmi családfa kérdését is. Mihez képest határozza meg Tolnai Ottó saját helyzetét a drámairodalomban?

(ahol elkezdődött claudelnél eliotnál lényegében abba is maradt
brook-ted hughes orghastja és pilinszky színháza
szép kivétel
holan hamletjét nem tudom elő szokták-e adni)
pedig meggyőződésem szerint arrafelé
az út (5)

Paul Claudel francia költő és drámaíró áradó, zsoltárszerű szabad verse és képekben tobzódó látomásossága, erőteljes szimbólumhasználata nyitja a huszadik századi színházi újítók sorát. Claudel drámái, csakúgy, mint Ted Hughes és Peter Brook *Orghastja*, Pilinszky darabjai (amiknek még drámalétét is sokáig kétségbe vonta a szakma⁹) színpad nélküli drámák, Melpomené és Tália kitagadottjai. A „kitagadottak színháza” annyira váratlanul robbant be a huszadik századba, hogy a kritikát és a nézőket egyaránt készületlenül érte. Erőteljes gondolati és műfaji konzervativizmusukat (Claudel görög sorsdrámákat idéző, a világegyetemet felölelő kompozícióit, Eliot liturgikus, moralitásjáték-alapú darabjait¹⁰ és Ted Hughes és Peter Brook a mítoszok ősnyelven beszélő világába kalauzoló kísérleti színházát) formai, nyelvi liberalizmussal társították. Jellemző, hogy Claudel hazájában (elsősorban ideológiája és meg nem alkuvó katolicizmusa miatt) majd három évtizedes késéssel vált ismertté, mikor külföldön már sorban játszották darabjait; a Ted Hughes írta és Peter Brook rendezte *Orghast* számtalan esetben pusztán gyanakvó értetlenséget váltott ki; Pilinszky (kortárs témájú) drámái szintén csak elvétve bukkantak fel társulatok műsorán.¹¹ Mindez Tolnai Ottó drámáira is igaz: mikor kötetben megjelennek drámái 1996-ban, a *Végeladást* már tizenhét éve bemutatták (1979, Újvidéki Színház, rend. Virág Mihály és Kőszínház, Kecskemét, rend. Tömöry Péter), a *Bayer-aszpirint* tizennégy éve (1982, Újvidéki Színház, rend. Jancsó Miklós), a *Briliánst* tizenegy éve (1985, Újvidéki Színház, rend. Virág Mihály), az *Izéke homokozója, avagy a mamuttemetőt* kilenc éve (1987, rend. Jancsó Miklós, Jurta Színház, Budapest), a *Paripacitromot* öt éve (1991, rend. Tömöry Péter, Újvidéki Színház)¹² – és mégsem vonult be Tolnai, a drámaíró az irodalmi köztudatba. Tolnai mintha föl vállalta volna a sorsközösséget a „kitagadottak színházával”: „A Végel(ö)adás borítóján lévő Velickovic-festményeket nézve az eset (esetem a színházzal) jelentésébe én legalábbis beleláttni vélem: a bukást is.”¹³

Mik is voltak a formai újítások, mi kezdődött el Claudelnél, Eliotnál, miért „szép kivétel” az *Orghast* és Pilinszky színháza, és miért érdekes, hogy „holan hamletjét [...] elő szokták-e adni”? Claudel a gondolatritmusra épülő szabad verset honosította meg a francia drámában, ami barokkosan gazdag képek szimbolikájával erősítette a gondolati tartalmat. Eliot a drámáiban a Shakespeare óta kötelezőnek tekintett *blank verse* (rímtelen jambikus pentameter) szorításából akart kitörni; a *Gyilkosság a székesegyházban* példája azt sugallja, ezt az ismétlésen alapuló szabad versben vélte felfedezni. Eliot az emelkedett drámai nyelv helyett a

⁹ FÜLÖP László, *Pilinszky János*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977.

¹⁰ Vö. MATTHIESSEN, F. O., *The Achievement of T. S. Eliot. An Essay on the Nature of Poetry*, New York és London, Oxford University Press, 1958³, 161-162.

¹¹ Örömteli kivétel, hogy a *Síremlékből* Maár Gyula rendezésében 1990-ben még rövid, 47 perces film is készült, melynek már szereposztása (Nő: Eszenyi Enikő, Medve: Iglódi István, Kockás ruhájú férfi: Kaszás Attila, Fehér ruhás férfi: Alföldi Róbert, Láthatatlan férfi: Rátonyi Róbert) jelzi, hogy a színészvilág elismert alakjai is megtalálják Pilinszkyvel a közös hangot.

¹² Vö. THOMKA Beáta, *Tolnai Ottó*, Pozsony, Kalligram, 1994, 150-165.

¹³ TOLNAI Ottó, *Esetem a színházzal*, Alföld, 1997/2, 90-93, 93.

mindennapi beszédből kialakuló versbeszéd megszületésében látta a színház jövőjét: „the recognized forms of speech-verse are not as efficient as they should be; probably a new form will be devised out of colloquial speech.”¹⁴ Majd hozzáteszi: „the next form of drama will have to be a verse drama but in new verse forms.”¹⁵ A *Sweeney Agonisztész* (1926) befejezetlensége ellenére is mérföldkő az angol drámatörténetben: a betétdalokba épített jazzritmus az angol dráma alapjait formálja át; a vershangzás itt a szavak ritmikus ismétlésén alapul, és a jelentés háttérbe kerül a hangalakkal szemben.

<i>Ott hol a bambusz Bambusz bambusz Ott hol a bambusz nő Ketten is élnek Egy is élélhet Hárman is úgy mint ő Ott hol a bam Ott hol a busz Ott hol a bambusz nő</i> ¹⁶	<i>Under the bamboo Bamboo bamboo Under the bamboo tree Two live as one One live as two Two live as three Under the bam Under the boo Under the bamboo tree.</i>
---	--

A versnyelv megújításában még radikálisabb szerepet vállalt Ted Hughes és Peter Brook kísérlete. Mintha Eliot gondolatmenetét vitték volna a logikus végkifejletig: Eliot – Takács Ferenc Eliot-monográfiájának értelmezése szerint – a „referencialitás zsarnokságát”¹⁷ akarta felfüggeszteni a hagyományos nyelvi rend megbontásával. Az *Orghast* nyelvét már egyenesen Ted Hughes találta ki: nyelvi alkímiája a középkori aranycsinálók rejtélyességét (de nem kóklerségét!) idézi. Aiszkhülosztól görögöt, Senecától latint, Calderóntól spanyolt, az Avestából óperzsát és egy örményt színdarabból örményt kölcsönzött.¹⁸ Mindezeket különös, nonverbális hangokkal (pl. állathangokkal, sikolyokkal) vegyítette, és úgy kapta meg az *Orghastot*, mely szándéka szerint egy ősnyelv állapotát idézi föl. A Persepolisban 1971-ben előadott darab a Prométheusz-mítosz köré szerveződik, de egyértelmű jelentést nehéz kiókumlálni belőle, viszont kétségkívül emlékezetessé teszi nyelvi invenciózussága. A rendező egyenesen azt állította, Hughesnak sikerült valamiféle transzállapotban a tudattalan és a tudat közreműködésével létrehozni ezt a mesterséges nyelvet:

„It evolved, Brook said, through Hughes’s »going into a curious state... in between the ordinary fluid state... and the subconscious... twilight zone,« so that »the unconscious was proposing elements to the consciuos mind.«”¹⁹

¹⁴ Idézve: MATTHIESSEN, F. O., *The Achievement of T. S. Eliot. An Essay on the Nature of Poetry*, New York és London, Oxford University Press, 1958³, 158.

¹⁵ *Uo.*, 158.

¹⁶ ELIOT, Thomas Stearns, *Sweeney Agonisztész*, ford. SZEMPLÉR Ferenc = T. S. E. *Versek – Drámák. Macskák könyve*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1986, 99-115, 110.

¹⁷ TAKÁCS Ferenc, *T. S. Eliot a költői nyelvhasználatról*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 71. (Irodalomelméleti Tanulmányok 3.)

¹⁸ PAUL, S., *Ted Hughes & Peter Brook: Part II*, Centre for Ted Hughes Studies: Orghast, http://www3.sympatico.ca/sylviaipaul/hughes_theatre_persepolis.htm, 2007. november 13.

¹⁹ BROOK, Peter, *Oxford to Orghast*, ed. Richard HELFER, Glenn Meredith LONEY, Routledge, 1998, 159.

Ez az írástechnika William James, az író Henry James bátyjának a pszichológiára vonatkozóan megnevezett tudatfolyam-technikáját, melyet először a *Principles of Psychology* (1890) c. munkájában írt le, és az automatikus írás iskoláját idézi. Ennek egyik legnevesebb képviselője Gertrude Stein volt, aki a nyelv alkalmazása során lezajló mentális folyamatokat próbálta szövegeivel leképezni. És mihez lehetne kötni, ha nem ehhez a vonulathoz a *Bayer-aszpirin* Színésznőjének öntudatlan játszadozását a szavakkal, a kifejezések ízlelgetését és titkos összhangzatait felfedező ember örömét? „[Z]sába zsabó zsába zsába zsabó zsaba” (17) – gügyögi, némiképp fejfájósan, magának. A jelentésen túli hanghatások gyermeki élvezete ez, mikor a tudat már nem követi a szavak folyását. Néha egy-egy kifejezés bennragad az emlékezetben, és ismétlődik néhányszor (néha kisebb modulációkkal), mielőtt szabadul. Ez visszatérő motívum a drámában, számtalan példa idézhető: „és és és szétesik a fejem és és és” (9), „hová lett a kis rézszitája / hová lett a nagy rézszitája / hová lett a kis rézszitája” (13), „porszívózd fel aranyom a nullást / porszívózd fel aranyom a nullást” (13), „jaj a fejem jaj a fejem / zsaba zsaba zsaba zsaba zsaba” (15) stb. A versforma fellazításával párhuzamosan a szavak jelentéséről folyamatosan a hangalakra, a tudatos, megkonstruált beszédmódról a tudattalan elemekből is építkező megszólalásokra helyeződött át a hangsúly a Tolnai által idézett újtók munkájában. A „*valóban szabad vers*” így már magában foglalja a (hangos és benső) beszéd tudatos és tudattalan tartományát is, az értelem megszabta kereteken belüli és azokon túli hangadásokat is. Mindez talán válaszolhat a kritikus aggályaira is, amikor azt lamentálja, hogy a szavakban tobzódás Tolnai öncélú és hiábavaló különcsége:

„Ez a szöveg [*Paripacitrom*] is jellegzetesen túlcsoorduló, gyakoriak az öncélú szóasszociációk – Spanyolországról a spanyolcsizma, a spanyol gallér jut eszébe – a hasonló szavak dog, dög, dong – játékos sorozata, de kedveli a különös hangzású szavakat is, ez esetben ilyen az ispotály, a lénea, a copf stb. *Tolnai* a különös tárgyak kedvelőjéből – ahogy elsősorban prózája mutatja – a különös szavak kedvelőjévé is lesz, s ez amennyire invenciózus lehet, legalább annyira magában rejtje az öncélúság veszélyét is, amint erre a *Paripacitrom* figyelmeztet.”²⁰

Vladimír Holan 1980-ban elhunyt cseh költő *Egy éjszaka Hamlettel* (1962) c. dialogikus²¹ hosszúverse más szempontból is irányadó: a néha rejtélyes képzettársítások révén egymásba fonódó képek mint Tolnai motívumismétléses módszerével lennének rokoníthatók. Az első versszak egy képe „Ez az a fal, amelyet a tehetségesek levizelnek”²² egy oldallal később tér vissza előbb a „vak férfi / nemi szervé”-ben, majd a „kőhúgy”, és kis modulációval a vér és bor képzetében:

Ilyen volt ő is, Hamlet! Egyik karja
levágva, s áradt az este az üres
kabátujjban, mint vak férfi
nemi szervében, melyben a zene váj új utat...

²⁰ GEROLD László, *Tolnai Ottó: Paripacitrom* = G. L. *Drámakalauz*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1998, 245.

²¹ A dialógusforma természetesen még lehetővé teszi azt az értelmezést, hogy a beszélő önmaga egy alteregójával folytat párbeszédet; a dialogikusság kiemelése annyiban fontos, hogy hangsúlyozzuk: a költemény dramatikus szerkesztésű.

²² HOLAN, Vladimír, *Éjszaka Hamlettel*, ford. TÖZSÉR Árpád, Pozsony, Kalligram, 2000, 9.

A képességeink aranyhegyén a felfordult
mohadarabokból kőhúgy csorgott, városmegvetésünket
a természet ezzel társította,
s várta, hogy a borhernyó muslincává feseljék,
de hiába várta,
mert Hamlet attól a naptól, mikor
kénytelen volt a lova üterét felszakítani
s vérrel oltani szomját,
a bort megvetette...”²³

A vers egészét átfogó női és férfi princípium interakcióját Polgár Anikó tanulmánya²⁴ már feltérképezte, de számtalan kisebb-nagyobb, a fent említetthez hasonló motívumfürtöt találunk a szövegben. Tolnai *Konjović* c. versében is visszatér Holan *Hamletja* mint a renddé váló szabad ötlet példája, ahol az asszociációs szerkezet pilléreire nyugszik a vers egésze:

ÖSSZEKENT (=összefirkált: artaud-nál holan hamletjében
ginsbergnél rózewicz bukásában domonkos 2. kuplájában
és lars noren revolverében már forma ez a bizonyos
szabad ötlet EZ A REND)²⁵

A szabad versben megvalósuló motívumfürt tehát képes új rendet létrehozni, új verstechnikáknak utat nyitni. Margócsy István a *Hamlet*-kötet utószavában összegzésképpen a létezés abszurdításának ellenpontjaként megjelenő költői beszédre hívja fel az olvasó figyelmét:

„E vers, egészében, nem más, mint a történelemmel, az abszurd létezéssel, az időbeliséggel, a halandósággal, a kiszolgáltatottsággal szemben felmutatott megszólalási lehetőség: azaz maga a költészet dicsérete.”²⁶

Ez a megállapítás akár Tolnai *Bayer-aszpirinjére* is vonatkozhatna: a Színésznő néha kényszeres beszéde mögött (gondoljunk a fentebb említett zsaba-zsabó-zsába variánsokra), ahogy el-elkalandozik figyelme a fejfájásról, felsejlik életének nyomorult romantikája, környezetének kisszerű és szálnalmas megpróbáltatásai, az emberi, sőt családi kapcsolatok elsekélyesedése. Mindezekkel szemben egyedül a versbeszéd természetes költőisége (ami a gazdag metaforakészlet ellenére is képes a vulgáris elemeket köznapi stílussal vegyítő idiolektus egységességét megőrizni) és a történetek szereplőinek esendőségét kiemelő (ön)íronia áll, ami mégiscsak jelzi, hogy van érték ebben a megjelenített világban.

²³ *Uo.*, 10.

²⁴ POLGÁR Anikó, „Fordítva hulló hó”. Tőzsér Árpád-Vladimír Holan: *Éjszaka Hamlettel*, Bárka, 2003/2, 105-111.

²⁵ Idézve: THOMKA Beáta, *Tolnai Ottó*, Pozsony, Kalligram, 1994, 81.

²⁶ MARGÓCSY István, *A lélek magányos párbeszéde. Vladimír Holan: Éjszaka Hamlettel* = HOLAN, Vladimír, *Éjszaka Hamlettel*, ford. TŐZSÉR Árpád, Pozsony, Kalligram, 2000, 68.

3. Tolnai Ottó és Pilinszky János színháza

A magyar drámatörténetből Tolnai Ottó a *Bayer-aszpirin* „előszavában” egyetlen szerzőt említ, aki meghatározó hatással volt munkájára: a drámakritikai körökben érdemtelenül kis visszhangot kiváltott Pilinszky Jánost. Első ránézésre Tolnai és Pilinszky színháza egymás végletes ellentétei: Tolnai szereplői szétbeszéli az előadást, Pilinszkyéi agyonhallgatják. Tolnai cselekményes, nem monologikus drámái meghökkentők és fordulatosak, a bizarr és a groteszk, a (tragi)komikum szférájában mozognak, Pilinszky meditatív, lágyan továbbgördülő darabjai emelkedettek és választékosak, szigorúan a tragédia határain belül tartva a drámákat. Tagadhatatlan viszont, hogy mindkét író a látvány és a rituálé ígézetében írta lírai drámáit, egy motivikus összefüggéseken keresztül felépített költői nyelven. Szükséges tehát, hogy a két költő-író drámavilágát egymással összevetve vizsgáljuk, hogy letisztuljanak a hasonlóságok és különbségek, és hogy megállapíthassuk, mennyiben követi Tolnai az egyetlen említett magyar előd mintáját, ill. mennyiben tér le az általa kijelölt útról; és nem utolsósorban, hogy lássuk, hogyan tekinthetők Pilinszky *prózai* darabjai a „*valóban szabad vers*” üttörőinek.

Radnóti Zsuzsa Tolnai drámakötetének utószavában még kijelentette, hogy Tolnai színházi teljesítménye teljességgel előzmények nélküli a hazai drámaírásban: „Színpadra szánt szövegei szabálytalanságuk miatt nem kapcsolódnak egyetlen nálunk honos, élő hagyományhoz sem.”²⁷ Egy évvel későbbi, 1997-es tanulmányában Visky András azonban már mint Pilinszky kísérletének „közvetlen folytatója”-ként hivatkozik Tolnai drámavilágára:

„Pilinszky kísérlete sajátos módon mégis hagyományt, vagy ennek legalábbis a lehetőségét teremtette meg a magyar drámairodalomban, hiszen közvetlen folytatója, Tolnai Ottó drámavilága, nem csak a Pilinszky-színház eredményeinek hasznosításában, de a dolgok természetéből adódóan még abban is, hogy a magyar színházi recepciója is csak bátorítalan részeredményeiben értékelhető, egészében véve pedig távol van attól, hogy Tolnai színházát a maga sajátos nyelvezetével és gazdagságával bemutassa.”²⁸

Tolnai bevallottan ezer szállal kötődik Pilinszkyhez: ahogy a *Költő disznózsírból* c. írásában (ennek talán műfaji ihletője is Pilinszky *Beszélgetések Sheryl Suttonnal* c. műve volt) elárulja, könyvet ír Pilinszkyről²⁹; a költészetében motívummá vált, amint azt Menyhért Anna is kiemelte a *Balkáni babér*-ről írt elemzésében³⁰; és magától értetődő természetességgel vallja meg Parti Nagy Lajosnak, beszélgetőtársának: „És hát mind fontosabb lett Pilinszky.”³¹ Pilinszky legfőbb drámai ihletője Robert Wilson volt, de Tolnai színpadán is megtaláljuk az amerikai mester művészetének nyomát.

²⁷ RADNÓTI Zsuzsa, *Magányra ítélve. Tolnai Ottó drámáiról = Tolnai-symposion*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijarat Kiadó, 2004, 213-225, 213.

²⁸ VISKY András, *Angyali és könyörtelen = Tolnai-symposion*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijarat Kiadó, 2004, 232-239, 235.

²⁹ TOLNAI Ottó, *Költő disznózsírból*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2004, 321.

³⁰ MENYHÉRT Anna, *A katalekták otthontalansága*, Élet és Irodalom, 2001. június 22.

³¹ TOLNAI Ottó, *Költő disznózsírból*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2004, 367.

Milyen is a wilsoni színház? Pilinszky meghatározása szerint „Unalmas. De úgy, mint a tenger vagy Csehov színházának tündökletes jövése-menése. Ahogy a nagy szertartások.”³² Lelassított mozdulatok, elhúzódó csöndek, szimbolikussá váló kellékek és díszlet, elfolyó fények: ezeket látja és hallja a közönség, akárha a tengert figyelné – a kis változásoknak és a másutt mellékes részleteknek felerősödik a jelentősége. Wilson színházának szertartásossága és lassú intenzitása utat nyitott a Pilinszky-féle „új színháznak”:

„Az új színház nem unalom előtti, hanem unalmon túli kell hogy legyen. A meghökkentés korszaka lejárt. Tériszonyból és bizonytalanságból született. Vagyis: a legjobb esetben unalmas. Az új színház az unalmat is beépíti és meghaladja majd. Királyian, mint Bach vagy Leonardo.”³³

Wilson színháza felforgatja a hagyományos tér- és időképzetet; mint azt Radnóti Zsuzsa megfigyelte, időben távoli események a színpadon egymás mellé kerülhetnek³⁴: a wilsoni darab a történet és az egyén szempontjából jelentős pillanatok interakcióját figyeli, némileg Henri Bergson „szubjektív idő”-elméletének nyomán. „Mintha nála is megváltozott volna az idő minősége”³⁵ – vonja le következtetését Radnóti Zsuzsa. Szerinte Wilson, ahogy Pilinszky is, a „szüntelen jelen”³⁶ illúzióját kelti; az események kronológiája felbomlik a színpadi jelenvalóságban. A „szüntelen jelen” kiemelése azért érdemel különleges figyelmet, hiszen a dráma mint műnem a jelenidejűségből született. Az avantgárd drámakísérlet megmutatta, hogy az arisztotelészi hármas egység megbontása után is vissza lehet térni az ókori gyökerekhez: az egyén időszemléletén keresztül a múlt is tűnhet jelennek.

Tolnai *Bayer-aszpirin*jében ugyanezeket az elveket alkalmazza, a hétköznapiak, a kisemberek szintjén: úgy haladja meg az unalmat, hogy beépíti a színházba, és átrendezi az időviszonyokat: a múlt bármikor jelenné válhat. A Színésznő vonzáskörében az élet unalomig ismert részletei új értelmet nyernek: a tudatában asszociációkon keresztül összekapcsolódó tárgyak és események szürreális vízióban öltenek testet. A liszt, a mosópor szakrális tisztaságot hoz, az angyalok, a hattyú, a szűziség jeleként, múltbeli történetek közvetítésével; az aszpirin keresztül a krisztusi kereszthalált és annak travesztiját, a molnár passiójátékbeli alakítását idézi meg, ahogy káromkodva lóg a kereszten – az egyszerű kis aszpirin így a fejfájásos mindennapok eseménytelenségébe és önfelemesztő küzdelmeibe belefeszülő kisember szimbólumává nő. Hasonlóképpen, a Színésznő zöld ereinek képe költőiséggel telítődik, az óceán képze miatt a termékenység, gyengédség és szenvedély emblémájává válik. Minden motívum alapja egy, a lehető legközönségesebb, legjelentéktelenebb tárgy, melyek múltbeli történetekkel lépnek interakcióba, így a tárgyak átértékelődnek a jelenben. Megfordítva, a múltbeli történeteket a tárgyak, a motívumok fogják össze; a darab fő szervezőereje így nem a jelenvalóság (pl. a cselekmény), hanem a motivikus jelenlét, a motivikus hálóba kapcsolódás. A cselekmény hagyományos kronológiájának wilsoni megbontása után Tolnai az időviszonyokat inkább a motivikus kapcsolatok építésére használja: a színpadon elhangzottakból szinte semmi nincs jelen fizikai mivoltában, mégis a „csak” motivikusan jelenlevő tárgyak/események válnak főszereplőkké. Azaz a *Bayer-aszpirin*ben a mindig másodlagosnak

³² Idézte: RADNÓTI Zsuzsa, *Cselekvés-nosztalgia*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1985, 100.

³³ PILINSZKY János, Milyen is lesz az új színház? = P. J., Publicisztikai írások, Osiris, 1999, 708.

³⁴ RADNÓTI Zsuzsa, *Cselekvés-nosztalgia*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1985, 104-105.

³⁵ *Uo.*, 104.

³⁶ *Uo.*, 104.

tekintett asszociatív vagy képi mező átveszi a vezetést: az ereknél poétikailag fontosabb a tenger, az aszpirinnél Krisztus keresztje és az oltáriszentség, a mosópornál az angyalok és a hattyú.

Wilson Pilinszkyre gyakorolt hatása jól ismert és dokumentált. A valósággal elbűvölt Pilinszky így nyilatkozott az első élményről:

„Igen, a csönd [uralja Wilson színpadát], de ez a csönd nem beszéd-ellenes. Épp ellenkezőleg: a beszéd határait tágítja ki. Ahogy a teremtés maga is néma beszéd, s a költészet is, bár anyaga a nyelv, lényege szerint néma beszéd, a csönd, a kimondhatatlan kimondása a köznapi nyelv elnémítása, meghaladása árán. S ebben a néma beszédben az állatok és a tárgyak éppúgy „szóhoz jutnak”, mint az emberek. Azonban nem a szint lesüllyesztése, hanem ellenkezőleg, megemelése árán, egy új, váratlan művészi integráció gyümölcseként.”³⁷

De nem ismerünk-e vajon Tolnai költői módszerére is ezekben a sorokban? Ahol a léttapasztalat megosztásában a tárgyak jelentik az emberek legnagyobb segítségét: „a kimondhatatlan kimondása a köznapi nyelv [...] meghaladása árán. S ebben a néma beszédben az állatok és a tárgyak éppúgy »szóhoz jutnak«, mint az emberek” – írja Pilinszky. De írhatná Tolnai is; azzal a megkötéssel, hogy Tolnainál a tárgyak szóhoz jutásának nem előfeltétele az emberek elnémulása. Mindemellet Tolnai *Orpheusz létrái* c. darabjának előadójáról, a Jozef Nadj-féle Jel Színházról is kiemelte a szerző: „kötődése a japánokhoz, lengyelekhez, Wilsonhoz persze erősebb [mint a magyar hagyományokhoz].”³⁸

Tarján Tamás egy tanulmányában, melyben megkísérelte Pilinszky színházának irodalomtörténeti értékét fölbecsülni, emelte ki Pilinszky színműveiről, hogy a wilsoni gyakorlat a darabok látomásosságát volt hivatott fokozni:

„A szövegek színházi eltervezettsége és költői megmunkáltsága kétségtelen, első olvasásra is szembeűnő – de az is, hogy mind a négyre rávetül a Robert Wilson-i színházeszmény, színjátékeszmény: a lassított, kihagyásos, a tér- és idő-dimenziókat áthágó-relativizáló, a csöndekre és szünetekre építő szakrális színezetű interpretáció. Ebben a közegben Pilinszky a verbális elemet a legszükségesebbre óhajtotta visszametszeni, hogy a látomásos elem a maga öntörvényű életét élhesse.”³⁹

Mindemellet Tarján Tamás szerint Wilson és Pilinszky egymásra találása nem eredményezett maradandó drámát: a Pilinszkyvel oly csalfa Melpomené nem tudta kiűzni szívéből Euterpét. Tarján elsősorban az önálló dramaturgiát hiányolja: az átpoetizált megfogalmazásmód mellett szerinte elsikkadt a történés, a dikció elnyomta az akciót: „színházi koncipiáltságú drámaszöveget alkotnak – kidolgozott saját dramaturgiája azonban nem volt.”⁴⁰

³⁷ PILINSZKY János, *Új színház született* = P. J., *Publicisztikai írások*, Osiris, 1999, 651-653, 652. Eredeti közlés: Új Ember, 1971. aug. 8.

³⁸ TOLNAI Ottó, *Esetem a színházzal*, Alföld, 1997/2, 90-93 93.

³⁹ TARJÁN Tamás, *Pilinszky, a színműíró*, Iskolakultúra 1997/4, 103-106, 105-106.

⁴⁰ *Uo.*, 106.

A hagyományos dráma nézőpontja felől közelítve valóban hiányérzetet hagynak Pilinszky egy-egy képet („látomást”) felvillantó, de kevés, átláthatatlan ok-okozatú cselekményt hordozó darabjai. Ha azonban a filmvilág technikáinak fényében szemléljük a drámaszöveget, más álláspontra juthatunk. A művészfilmként aposztrofált műfaj mintájára egy nem drámai, hanem költői alapokon nyugvó színháznak is lehet létjogosultsága, ahol valóban nem történik más, mint amit Tarján Tamás megfogalmaz:

„Egymásból sarjadzott jelenetek, jelenetsorok ezek; egymás variációi, fokozatai. Mindegyik bipolárisan építkező, tézises-antitézises szerkezetű – a lírai hangoltság és sűrítés, a drámai párbeszédesség és a filmszerű képiség, vágástechnika keretei között.”⁴¹

Tolnai Ottó motívumláncai egyenes ági leszármazottai a Pilinszky-féle „egymásból sarjadzott jeleneteknek” – vagy inkább a „képek és képsorok [...] álomszerű sodrá”⁴²-nak, ahogy Pilinszky fogalmaz. Pilinszky maga fejt ki technikájának mibenlétét a holokausztról írt filmforgatókönyvének, a *Rekviemnek* (1961) az előszavában:

„a képek és képsorok genezise, belső kapcsolata, álomszerű sodra és belső logikája érdekelt. A film – ha nem tévedek – konkrét álom, vagy pontosabban: *konkrét képek álomszerű folyamata*, melynek medre az „éber” műfajok – líra, dráma, epika – valamelyike.”⁴³

A technika legalább annyira találó leírása a drámáinak, mint a forgatókönyvének. Ha ugyanis Pilinszky a *Rekviemet* álomszerűnek nevezte, mely realiztikus jelenetek logikus sorozata, mennyire az a négy 1972-ben született dráma, a *Gyerekek és katonák*, az *Élőképek*, a *Síremlék* és az „*Urbi et orbi*” a *testi szenvedésről*! A művek valóságon túliságát, egy, az álomra jellemző „szürrealisztikus fantasztikum” meglétét Fülöp László is regisztrálja Pilinszky-monográfiájában:

„A művek világában jellegmeghatározó szerepet kap az irrealitás, a valószerűség és a tapasztalati életösszefüggések elvével szemben álló szürrealisztikus fantasztikum és abszurd félálomszerűség. Olyan közeg jön létre, amelyben a legbizarrabb mozzanat, a legképtelenebb ötlet, a legmeghökkenőbb effektus is magától értetődő természetességgel nyerhet helyet és funkciót. [...] A jelenetek, epizódok, helyzetek, kevés eseményű állóképek, valamint a lírai és filozofikus alkatú reflexiók jobbra szoros egymásra vonatkoztatás nélkül vannak összefűzve, töredezetten s lazítottan fűzéres szerkezetekben.”⁴⁴

⁴¹ *Uo.*, 103.

⁴² PILINSZKY János, *Összegyűjtött művei. Széppróza*, Bp., Századvég Kiadó, 1993, 7.

⁴³ *Uo.*, 7.

⁴⁴ FÜLÖP László, *Pilinszky János*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977, 224.

A *Bayer-aszpirin* munkamódszere láthatólag azonos: a Színésznő néha abszurd asszociációi, a jelen, a közelmúlt és a régmúlt közti csapongás, a jelentéses nyelv határait feszegető megszólalások mind az álomszerűség, de legalábbis a reggeli álomittasság érzetét kelti. Amellett, hogy Tolnai elismeri a „világ fantasztikumát”-nak tudatos leképezését („Mindig megmosolyogta ő [Koncz István sofőrje], ahogyan semmis szövegeimben modellezni próbáltam (sőt még próbáltam rá is játszani) a világ fantasztikumát.”⁴⁵), a kritika is megerősíti ennek a valóságban gyökerező fantasztikumnak a meglétét: Thomka Beáta Tolnai dráma-világának egészéről állapítja meg, hogy leginkább a „hiperrealista fantasztikum” terminus technicusával írható le valóságábrázolása:

„Tolnai erős alkati vonzódása a közvetlen megtapasztaláshoz egy ugyancsak erős képzeleti tapasztalásmóddal egészül ki, minek következtében a gyakorlati tények igen pontos, tárgyszerű körvonalainak egyensúlya észrevétlenül megbillen. Egy adott pontig páratlan pontossággal, sokszor zavaró aprólékossággal jegyezgeti, követi a jelenséget, eseményt, tárgyat, majd egészen váratlanul egy irreális, sőt szurreális térbe és összefüggésrendszerbe löki. Látásmódját a hiperrealista fantasztikum paradoxona jelölhetné közelebből.”⁴⁶

Ez a meghatározás közelebb vezet a két drámaíró művészetének alapvető elkülönítéséhez is. Ugyan mindkettejük darabjainak tartópillére az asszociációs váz, az előzőleg megjelenő képekre, történetekre való művön belüli reflexió, mégsem lehet észrevétlenül hagyni a különbségeket. Talán a legalapvetőbb eltérés a nyelv: Pilinszky emelkedettebb, választékosabb, sőt mesterséges színházi nyelvet hozott létre, Tolnai a természetes, élő nyelv felől közelített a drámához. Pilinszky az elhallgatásra, a kihagyásokra hagyatkozik (a *Gyerekek és katonák* c. darabjából két példa: az első képben az Almazöld ruhás úr jut el egy kimondatlan, ám lényegi felismeréshez: „ALMAZÖLD RUHÁS ÚR: De hiszen akkor a te nővéred... FIATAL LÁNY: Igen.”⁴⁷; a második képben mindenféle ember várakozik különösebben nyilvánvaló cél nélkül, s mikor végre kérdezhetnek, elhangzik a leglényegesebb kérdés: „Meddig?” a válasz, amit lassanként megkapnak, csak ennyi: „Mindig”⁴⁸), Tolnai az agyonmondásban, a „rongyikává degradálás”⁴⁹-ban találja meg a szükséges többletjelentést.

Ehhez hasonlóan, míg Pilinszky hangsúlyozottan leválasztja a külső valóságról a színpadi valóságot, és a fantasztikum bevonásával teremt új világot, Tolnai mereven ragaszkodik a külső valósággal összemérhető színpadi valósághoz, melyet a fantasztikus, vagy helyesebben inkább a rituális ihletettség rajzol újra. Nem utolsó sorban pedig Pilinszky kizárólag a tragikus színház számára dolgozott; s amit ő ebben a műfajban megvalósított, annak az írói technikáját Tolnai a komikus, abszurd és tragikomikus elemeket ötvöző dráma számára alkotta újra.

Talán ebből az utolsó különbségtételből eredeztethető az az eltérés, mely kettejük vallásábrázolásában nyilatkozik meg. Pilinszky számára a kereszténység mindig az erkölcs legfőbb letéteményese, az emberség (és ezen keresztül talán az emberiség) megmaradásának kulcsa. A vallás eszméinek sérülése ezért kizárólag tragikus hangot válthat ki a drámában. A *Gyerekek*

⁴⁵ TOLNAI Ottó, *Költő disznósírból*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2004, 247.

⁴⁶ THOMKA Beáta, *Tolnai Ottó*, Pozsony, Kalligram, 1994, 65.

⁴⁷ PILINSZKY János, *Összegyűjtött művei. Széppróza*, Bp., Századvég Kiadó, 1993, 55.

⁴⁸ *Uo.*, 64-65.

⁴⁹ TOLNAI Ottó, *Költő disznósírból*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2004, 272.

és katonák elsőként megérkező katonája krisztusi szavakkal⁵⁰ köszönti a jelenlevőket: „A békét hoztam. Ne féljete.”⁵¹ A katona lefekszik aludni, de „szépséges arca a lámpafényben marad”⁵²; a látvány a Jézus-ábrázolások fénylő arcát idézi. Mégsem békés álomba szenderül, hanem a háború rémlátomásai kínozzák: egy házában lebombázott anya képe kísérti. Felriad, és őrült dühöngésében ordít: „A levél. A levelemet! Ti mindannyian mehettek a fenébe, csak a gyerekek maradjanak. Tudjátok, kinek a levele ez? Maga az Úristen, maga az Atyaisten írta, s éppen az ilyen kisgyerekek számára.”⁵³ Ilyen előzmények után érkezik előbb a Második Katona, majd a Harmadik Katona, akik szinte szóról szóra elismélik a fenti evangéliumi üdvözlét, de hallgatóságuk körében már nem találunk nyitott fülekre: „Senki se fél. De a gyerekek álmosak már.”⁵⁴ A megismételtség eleve ironikussá teszi a megváltószerepet: hány üdvöztetőre van szüksége az emberiségnek? És hányat visel el? Az önjelölt Krisztusok unalmassá, végül pedig épp a bűn és kárhozát forrásává válnak. Az első kép végén betoppan a Kisfiú, aki valóban különleges, titokzatos hallgatásával is sokat mondó. Őt elküldik, mert „kissé még korán”⁵⁵ jött. A dráma végén a gyerekek ártatlanságában fog csak feloldódni a katonák megveszekedett, tragikus embertelensége. (Ennek a két szereplőcsoportnak a fontosságát jelzi az is, hogy az első és a harmadik képben egyedül ők képesek mozogni a színpadi tér és a külvilág között; a többiek bezártsága feloldhatatlan.)

Tolnainál, mint korábban is láttuk, gyakran profanizálódik egy-egy vallási történet, akár Krisztus kereszthalála is. Tolnai hangsúlyosan nem az Evangéliumot vagy a Bibliát használja föl, hanem vallási *történeteket*: ezek is beilleszthetők alapvetően történetmondó írói habitusába. A történetek fölhasználhatósága, alakíthatósága teszi őket elsősorban alkalmassá az írói-költői adaptációra, nem a teológiai jelentőségük. Ennek ellenére nem nevezhető Tolnai világképe ateistának. Bár vallási történetei rendre letérnek a nekik szánt, kanonikus útról, és megváltói rendre kudarcot vallanak: a *Paripacitrom* Krisztiánja, aki meg akarja menteni a világot a patkány formájában megjelenő gonosztól, a bolondokházában végzi (alakja erősen emlékeztet a hasonlóan induló Első Katonára a *Gyerekek és katonákból*); a *Bayer-aszpirin* molnára nem meghal a kereszten az emberiség üdvéért, hanem fennhangon szitkozódik, a Színésznő pedig csak egy aszpirin keresztfjére feszül fel; a *Végeladás* Csömöréjén hétévesen a jászolban erőszakot követnek el, nem bölcsek és királyok imádják – a bukások mindennek dacára értékközvetítő hatásúak (ennyiben beszélhetünk „po-etiká”-ról). Nem véletlenül nevezte Radnóti Zsuzsa egyenesen dosztojevszkijinek a *Paripacitromot*⁵⁶: mintha a Pilinszkynek is oly fontos orosz író *Karamazov testvérek* c. regénye Zoszima sztarecének cselekvő-szeretet-vallása éledne újra Krisztiánban, aki a cselekvésvágy és -képtelenség között örlődve előbb megjárja a földi poklot, az elmeegógyintézetet, majd felmagasztosul: egy narancs égbe emeli. A többi dráma szenvedéssel terhelt múltú főszereplője ugyan kisszerű önmagában, de mint a történelem szeszélyének kitett emberi sors képviselője, tragikussá válik még groteszk és nevetséges mivoltában is.

A vallásábrázolás kérdésének jelentőségét az is bizonyítja, hogy mindegyik drámaíró vallási eredetű műfajokból merít ihletet. Pilinszky drámájának középkori gyökereire Fülöp László figyelte föl:

⁵⁰ „Békességet hagyok néktek; az én békességemet adom néktek: nem úgy adom én néktek, a mint a világ adja. Ne nyugtalanodjék a ti szívetek, se ne féljen!” Ján. 14, 27.

⁵¹ PILINSZKY János, *Összegyűjtött művei. Széppróza*, Bp., Századvég Kiadó, 1993, 55.

⁵² *Uo.*, 56.

⁵³ *Uo.*, 58.

⁵⁴ *Uo.*, 59.

⁵⁵ *Uo.*, 60.

⁵⁶ RADNÓTI Zsuzsa, *Cselekvés-nosztalgia*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1985, 220.

„A színpadi játékok ősi eszközeit alkalmazó formák jelenlétét s leginkább az oratóriumszerű lírai misztériumjátékok irányának a követését lehet megfigyelni ezekben az allegorizáló jelképi utalásokkal átszőtt, parabolikus elemekkel operáló antidramákban. Nagyfokú absztrakt stilizáltság érvényesül megformálásukban.”⁵⁷

Tolnai Ottóról pedig Thomka Beáta emeli ki, hogy „A [*Bayer-aszpirin*] elképzelésében a rituális vonás dominál, ezt húzza alá a passiójátékokra, a gregorián énekekre való hivatkozás is.”⁵⁸ A rituálé, amit mindennapi vagy rendkívüli cselekvések stilizált, szimbolikus érvényű, szigorúan formalizált ismétléseként definiálhatunk, lelassítja a dráma eseményeit. A ritualizáció ezért teret nyit a cselekményen túli drámaelemek előtérbe kerülésének: a szimbolizmus, a látványelemek, a költői eszközök felerősödésének.

Ebből kifolyólag mind Tolnai, mind Pilinszky drámáiban kiemelkedő jelentőségű a vizualitás szerepe. Tolnai színeiről és tárgyiasságáról már esett szó, Pilinszkyknél pedig már olyan semmiségekben is megnyilatkozik a vizualitás elsődlegessége, hogy a *Gyerekek és katonák* és három 1977-es operatervét, a *Kopogtatásokat*, a *Vacsorát* és a *Kiállítást* nem felvonásokra, hanem „kép”-ekre osztja, egyik színműve címe *Élőképek*, és szereplőinek megnevezése is elsősorban a szereplők külsejét írja le. Radnóti Zsuzsa is felfigyelt a *Gyerekek és katonák* névadásának szokatlanságára, de nem tudott kielégítő magyarázatot találni a különbségre: „A vacsoravendégek elbúcsúznak a háziaktól, akiknek már a neve is szokatlan a fülnek: »Aranykontyú fiatal lány«, »Hattyúnyakú öreg változata«, »Felismerhetetlen öreg fej« stb.”⁵⁹ Ha nem a fülére, hanem a szemére hallgat az olvasó/néző, felismeri a rendszerességet: a látomásos darabok szereplői egyszerű látványelemek. A *Síremlék* férfi szereplőit sem a koruk, a foglalkozásuk, vagy más szereplőkhöz való viszonyulásuk alapján különbözteti meg Pilinszky, hanem ruházatuk alapján: van „fehér ruhás férfi”, „kockás ruhájú férfi” és „láthatatlan férfi”. Az *Urbi et orbi* két főszereplője szintén csak „fehér pápa” és „fekete pápa”-ként aposztrofáltatik.

Mindez azonban mellékessé válik, ha fölfedezi az olvasó a két szerző írói módszerének rokonságát. A Tolnai védjeggyé vált motívumfürtök, mint az azúr, a tenger, a fehér porok, a csipke, a hattyú stb. újra és újra előkerülnek írásaiban, s mindig újabb jelentéssréteggel és – árnyalattal bővülnek. Pilinszky szövegei is nemcsak, hogy lehetővé teszik a szövegek közötti közlekedést, hanem egyenesen erre kérik föl az olvasót. A *Gyerekek és katonák* színhelyei, szereplői, történései az 1974-es *Végkifejlet* kötetében térnek vissza az Országgh Lilinek ajánlott *Így teltek napjainkban* – a gyerekek szempontjából. A perspektíva megváltozása ellenére néha szinte szó szerinti átvételek vannak a két szöveg között. A színmű első rendezői utasítása így végződik:

„A szoba kiürül. Hallani a megláncolt kutyákat. A szoba sokáig üres. Aztán egy fiatal lány – nehéz aranykontya van, súlyos, akár egy vasgolyó – leszedi az asztalt, helyre teszi a tányérokat, a székeket, lesöpri a morzsát, lecsavarja a lángot, egyiket a másik után. Sötét lesz.”⁶⁰

⁵⁷ FÜLÖP László, *Pilinszky János*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977, 223-224.

⁵⁸ THOMKA Beáta, *Tolnai Ottó*, Pozsony, Kalligram, 1994, 109.

⁵⁹ RADNÓTI Zsuzsa, *Cselekvés-nosztalgia*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1985, 101.

⁶⁰ PILINSZKY János, *Összegyűjtött művei: Széppróza*, Bp., Századvég Kiadó, 1993, 53.

Az *Így teltek napjaink* megőriz ebből néhány kifejezést: „Éjszaka aztán tovább álmodtuk az ütközetet, és ez olyan volt, mint egy színpadi kép, amely azzal kezdődik, hogy végetér. A vendégek fölkelnek az asztaltól, a szoba kiürül. Egy fiatal lány lesöpri a morzsát. Rendet rak. Sötét lesz.”⁶¹ A prózai írás szinte minden bekezdése hasonló módon összevethető a dráma szövegével. Kevésbé direkt önkölcsönzésre Radnóti Zsuzsa talált példát:

„Ilyen [háborús] vészjelnek foghatjuk fel a *Gyerekek és katonák* első képét, amelynek néhány szava közvetlenül visszaül Pilinszky verseire, még pontosabban egyetlen versére. A Költemény így kezdődik: »Nem föld a föld. / Nem szám a szám. / Nem betű a betű. / Nem mondat a mondat.« A *Gyerekek és katonák* elején az »Aranykontyú fiatal lány« így jellemzi nővérét: »Ő semmiben sem hisz. Azt mondja, hogy a csillagok merő kövek; hogy a lámpa nem lámpa, hogy az asztal nem asztal: hogy a gyerek nem gyerek.«”⁶²

Itt már a költői szintakszis hasonlóságán, nem a tematika azonosságán alapul a rokonság. Talán még ennél is erősebb az az intertextuális kötődés, melyet motivikus kapcsolat hozott létre. Tolnai motívumfürtjei előképének tekinthető Pilinszky egy-egy visszatérő motívuma. A *Gyerekek és katonák* nyitó képében az Aranykontyúnak nevezett lányt így mutatja be a szerzői instrukció: „nehéz aranykontya van, súlyos, akár egy vasgolyó”⁶³. Ez a vasgolyó önmagában csupán egy váratlan képzettársítás lenne, némileg zavaró is az anyagok keveredése miatt: miért olyan egy nemesebbnek tűnő aranykonty, mint egy otromba vasgolyó? Pilinszky költészetének ismerői azonban észrevehetik, hogy a vasgolyónak nem csak egyszeri előfordulása van Pilinszky műveiben: gyakran visszatérő szimbólum. A *Nagyvárosi ikonok* (1970) kötetében a *Van Gogh* c. versben (melynek címe is a vizuális hatásra hívja föl a figyelmet) mintegy kellékként jelenik meg a második versszakban:

Alkonyodott.
A rozoga melegben
papírközelbe ért a nap.
Minden megállt.
Állt ott egy vasgolyó is.

A mozdíthatatlan nyugalma vasgolyó, mely a nap szimbólumára felel, az 1973–1974-es verseket összegyűjtő *Végkifejlet* kötetében, melyben a színműveket is kiadta Pilinszky, a *Fohász* c. versben tér vissza.

Égő szoba,
tükör, kemence,
fölmutatott gyönyörű vasgolyó,
szeplős tökély,
világszép sántikáló lányok,
ragyogjatok, ragyogjatok!

⁶¹ PILINSZKY János, *Így teltek napjaink* = P. J., *Összegyűjtött versei*, Magyar Elektronikus Könyvtár, 2008. március 25.

⁶² RADNÓTI Zsuzsa, *Cselekvés-nosztalgia*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1985, 113.

⁶³ PILINSZKY János, *Összegyűjtött művei: Széppróza*, Bp., Századvég Kiadó, 1993, 53.

Ebben a szövegben a vasgolyó megőrzi a *Van Gogh*-vers asszociációinak egy részét: az égő szoba, a kemence, és az ismételt „ragyogjatok, ragyogjatok” a forróság, a nap képzetét is fölidézheti. A vasgolyó itt transzcendentális jelentésréteggel is gazdagodik: „fölmutatott gyönyörű vasgolyó / szeplős tökély”. A fölmutatás gesztusa Jézus Krisztus teste felajánlásának misei rituáléjára utal, ezáltal a vasgolyó maga a monstrancia, ill. az abban őrzött oltáriszentség metaforája. A vasgolyó azonban súlyos evilágiságával nem szeplőtelen, nem büntetlen – mégis tökéletes: „szeplős tökély”. Mivel a „szeplőtelen” Szűz Mária epitheton ornansa, a vasgolyó a feminin princípium felé közelít; ezt előkészíti a verskezdő tárgyak említése, melyek az otthonnal asszociált női lét helyszínei és kellékei (szoba, tükör, kemence). A vers végi „világszép sántikáló lányok” megismétlik a „szeplős tökély” képzetét, ezáltal hangsúlyozzák a vasgolyó feminin szférába tartozását.

A *Kráter* (1975) c. kötet *B. I. kisasszony* c. versében a beszélőt hívják Vasgolyónak. A verseken kívül Pilinszky prózájában is megjelenik ez a motívum: a *Törőcsik Mari* c. glossza, mely 1975-ben jelent meg először, így fogalmaz:

„Amikor »lépett«, úgy koncentrált, akár egy artista, aki sose véti el a halálugrás pillanatát. S ez az egyszeri pillanat egyre hatalmasabb teret hódított lényében; törékeny és egyre törékenyebb alkatában gyönyörűen és iszonyúan fölnőtt és elhatalmasodott valami – szellem, tehetség, igazmondás? –, valami egyszerű és súlyos vasgolyó.”⁶⁴

Egy tizenhat évvel azelőtti, 1959-es kritika újfogalmazásával találta meg azt a szimbólumot, ami megfelelően ki tudta fejezni mindazt, ami ez idő alatt főlhalmozódott a vasgolyó motívumában. A *Törőcsik Mari a színpadon* c. kritikában még így öntötte szavakba meglátását, Greta Garbo arcához hasonlítva Törőcsik színpadi teljesítményét: „Ez a mostani [arc] tragikus, magányos és súlyos, olyan súlyos, mintha urániumból volna.”⁶⁵ A vasgolyó egyszerűsége, jelenvalósága, felsőbb, szinte isteni szépsége, femininitása, a vele asszociált ragyogás: mindez kellett, hogy Pilinszky Törőcsik Mari színjátékának lényegét egy kifejezésbe sűrítse. A *Gyerekek és katonák* Aranykontyújának vasgolyó-frizurája tehát ebbe a motívumláncba tartozik.

Természetesen nem a vasgolyó az egyetlen visszatérő motívum Pilinszky írásaiban. A gyerek(ek), a hó, a katonák, a madarak és még számos más szimbólum válik több művön, kötetén átívelő motívummá. A *Baleset a Szálgák* (1972) kötetéből mintha egyenesen a *Gyerekek és katonák* motivikus parafrázisa lenne:

Madarak vérzik be a mennyet,
cigányok és gyerekek léptei
lyuggatják át a szerenádnál szűzibb
kemény havat. De ez a szép, ez a
gyönyörűségen ejtett
örökös baleset.

⁶⁴ PILINSZKY János, *Törőcsik Mari* = P. J., *Publicisztikai írások*, Bp., Osiris, 1999, 751-752.

⁶⁵ PILINSZKY János, *Törőcsik Mari a színpadon* = P. J., *Publicisztikai írások*, Bp., Osiris, 1999, 92.

Tolnai Ottó a fentiek alapján Pilinszky János közvetlen örökösének tekinthető a magyar drámairodalomban. Bár egyikük sem kap nagy teret a színpadokon, úttörő drámakísérleteik egy új, lírai ihletettségű, a cselekménnyel szemben a látványt és a szimbolikus töltetű szöveget előnyben részesítő színház hazai meghonosítását kezdték el. A Tolnai alkotásainak gerincét adó intertextuális motívumláncok irodalmi előzménye szintén Pilinszky műveiben fedezhető fel, aki kevésbé következetesen bár, de ugyanazt az írásmódot alkalmazta, mint utódja.

4. Összegzés

Tolnai Ottó drámáját érdemes kontextusban olvasni. Bár talán kezdhethetnénk azzal: Tolnai Ottó drámáját érdemes olvasni. Érdemes volna játszani is. Újra. Ahhoz, hogy belássuk, nem önmagában álló, nehezen értelmezhető, társtalan kísérletekről van szó, dolgozatomban megkíséreltem felvázolni, milyen hagyományok fényében olvashatók Tolnai színdarabjai. Elsősorban tárgyiasságának és motívumkezelésének vizsgálatán keresztül lehet felvázolni azoknak az elődöknek a sorát, akik hatással voltak Tolnai drámavilágára. Az angol-amerikai modernista tárgyiasság lenyomata ugyanúgy megtalálható művein, mint a drámában szabad verssel újító Eliot, az asszociatív technikát alkalmazó Holan, a nyelv határait próbálgató Ted Hughes és Peter Brook örökségének jele. Az egyetlen Tolnai által is megnevezett magyar előd, Pilinszky János drámai munkássága ugyan radikálisan más tapasztalatokon alapult és más elgondolásokat közvetített, mint Tolnai írásai, alkotói technikájuk és színházzszemléletük elválaszthatatlanul összeköti őket. Mindezek fényében reményeim szerint megközelíthetőbbek lesznek e színházi szövegek, és könnyebben beilleszthetők egy majdani magyar drámatörténetbe.

Kanonizáció és kolonizáció

Darvasi László német nyelvű recepciójának kanonizációs eljárásairól

A magyar próza egyes műveinek értelmezéséhez az idegennyelvi recepcióból kiolvasható implicit diskurzusok sajátos és újabb szempontokat felvető értelmezői kontextust teremtenek. A recepció diskurzusai nem egységesek, mégis számos olyan visszatérő, ismétlődő interpretációs mezőben mozognak, ami megengedi számunkra, hogy ne csak egy-egy kirívó példának tulajdonítsunk megtévesztő jelentőséget. Természetes, hogy a befogadási folyamat kanonizációs törekvéseket is elindít, ám azon túl, hogy megvizsgáljuk, milyen kánon részeként ismerik fel, és milyen kánon szempontjából tekintik különlegesnek, értékesnek az egyes műveket, észre kell vennünk, hogy a recepció az uralkodó sémák szerint olvasva és nem sajátosságaik szerint rögzíti egy adott kánonban a különböző műveket. A következő oldalakon Darvasi László gazdag német recepciójáról lesz szó, a recepció sajátos identitástulajdonító, a szövegek világát rögzítve azonosító vonulatáról. A recepció hangja ugyanis egy határozott fogalmi keretet hív elő, melyben a kulturális poétikák és a posztkolonialitás elméleti beszéde is felismerhető.

Darvasi Lászlónak immár hat kötete jelent meg németül, az elsők amúgy nagyon jó és értő fogadtatását több helyen feldolgozták már. Bombitz Attila kortárs prózaírókról szóló könyvében¹ az 1995-ös novelláskötet (*A világ legszomorúbb zenekara*) és a *Könnymutatványosok legendája* recepcióját, Gál Szilvia Bombitz Attila és Bernáth Árpád szerkesztésében megjelent *Miért olvassák a németek a magyarokat?* című kötetben ugyancsak a *Könnymutatványosok* recepcióját foglalja össze átfogóan.² Az *Élet és Irodalom*ban is megjelent egy kisebb összeállítás a *Könnymutatványosok* német kritikáinak fordításainak részleteiből.³ Az azóta megjelent *Szerezni egy nőt*, illetve a *Lojangi kutyavadászok*, a *Stern* úr és az *Amikor egy középcsatár álmodik* című kötetek fogadtatása még nincs ilyen szempontból feldolgozva.

A német recepcióban Darvasi három könyvét (*A Könnymutatványosok legendáját*, a *Szerezni egy nőt*, és a *Lojangi kutyavadászok* köteteket) egymáshoz viszonyítva, bennük a párhuzamokat kiemelve, egymásra olvasva tárgyalták. (Nem utolsósorban azért, mert ezek időben egymáshoz közel jelentek meg.) A jórészt tartalmi ismertetések és értékelések részletes összefoglalásától most eltekintek. A kritikák azon a bennük rejlő közös ponton válnak számunkra érdekessé, ahol a regény illetve novellavilág idegenségét kezdik el hangsúlyozni, és (például *A Könnymutatványosok legendája* terének megfelelően, mely Kijevtől Velencéig, Bécestől Havasalföldig és Isztambulig terjed) a szövegek közép-európaiságát hangsúlyozzák.

A német kritikusok a regény és a novellák eseményeinek értelmezhetetlenségét, misztikusságát, csodás fantasztkumait és értelmetlenségét (kiemelve az erőszak, brutalitás,

¹ BOMBITZ Attila, *Akit ismerünk, akit sohasem láttunk*, Pozsony, Kalligram, 2005.

² Gál Szilvia, *A Könnymutatványosok Németországban = Miért olvassák a németek a magyarokat? Befogadás és műfordítás*, szerk: Bernáth Árpád és Bombitz Attila, Szeged, Grimm, 1994. 253-264.

³ *A borzalom panorámája*, válogatta és fordította Sárossi Bogáta, *Élet és Irodalom*, XLVI / 17., 2002. 04. 26.

halálnevek nagy számát) visszaolvassák régióink mint tér jegyeibe. A könyvek aktualizálásával (ti. a boszniai háborúkra tett utalásokkal) a közép-európai régió érthetlenségének reprezentációjává teszik a könyvet – mintegy a megértés, és így az uralás vágyát megjelenítve. Majd mindben az erőszak sajátos ábrázolásai és a hatalmi struktúrák leírásai, illetve az ok-okozati viszonyok tematikus és poétikai felfüggesztése emelődnek ki jellemző jegyekként. Az értelmetlen erőszak és a messzi múltba vesző ősi meghatározottságok az idegenként és így távoli másikként kezelt Közép-Európa jegyei lesznek.

Az a megjelenítés, hogy Darvasi művei mint a közép-európai „más” irodalma, némely kritikában a periféria kulturális másságának különlegességeként, egzotikumaként rögzül. Máshol éppen a Nyugathoz képesti archaikuma miatt elmaradottként leértékelődik. A német kritika mindezzel egy olyan pozícióba rakja Darvasi műveit, amelyből azok a saját nyugati pozícióhoz képesti periféria világát juttatják szóhoz. (Előre bocsátom és külön hangsúlyozom, hogy nem értékítéletekről fogok beszélni, bár kétség kívül van némi politikuma az itt tárgyalt kérdéseknek.) A kritika ezen implicit, rejtett, megkockáztatom még csak nem is feltétlenül tudatos vonala felveti annak kérdését, hogy a saját regionalitását hangsúlyozó, világszerűségében éppen különbözőségeit kiemelő irodalom nincsen-e eleve kitéve a helyenként elutasító olvasás veszélyének.

Darvasi első novelláskötetének fogadtatásakor is érezhető volt mindez – Bombitz Attila fogalmazásában: (a német kritikusok) „keményen keleteurópaznak és referenciáznak a recenzióknak, ahogy eddig, ezután is ez érdekli őket: hogyan élnek az emberek odaát. Legyenek bármilyen fantasztikusak és abszurdak, lebegők és titokzatosak Darvasi elbeszélései, belőlük a posztkommunista államberendezkedésre, a periféria városainak és vidékeinek életmódjára, az újkapitalizmus működésére keresnek állandó utalásokat.”⁴ Ezek a diskurzusok a posztkolonialis elméletek felől nézve tűnnek különösen árulkodónak. A német recepciót áttekintve ugyanis olyan olvasói keretek jelennek meg, amelyek a posztkolonialis elméletek alapján is értelmezhetőek számunkra. A posztkolonialitást nem szűkebb értelmében értem most, mivel ma már nem csak azokat a kultúrákat tárgyalja, melyek gyarmati múlttal rendelkeznek, hanem általában véve az etnikai és más közösségi öntudatformálódás megjelenési és megjelenítési formáit, a különböző identitású közösségek hatalmi törekvései alakította rögzült diskurzusokat.⁵ A posztkolonialitást tekinthetjük kulturális stratégiák ‘történetileg’ lokalizált halmazának⁶, vagy érthetjük úgy, mint „különböző kultúrák intertextuális párbeszédét.”⁷ Homi K. Bhabha szavaival a posztkolonialis az egyenlőtlen és ingatag kulturális reprezentációknak a tanúja.⁸ Ezekben a diskurzusokban pedig különösen igazolódik Szamosi Gertrúd megállapítása, miszerint „a közép-európai történelem is sokrétű metahermeneutikai értelmezés lehetőségét ígéri, hisz világunk szerencsétlenül gazdag a sokszor kölcsönös kolonizálások szövedékéből font értelemképzési hálókban.”⁹ Tulajdonképpen ezekben az értelmezésekben is hasonló kolonizációnak lehetünk tanúi: a szövegek tere az európai centrumhoz képesti perifériaként értelmeződik a német kritikusok számára.

A recepció részletes felidézése helyett most csak néhány kulcsfogalmat emelek ki a német recenziókból. A kritikák fő vonulatát a következő minősítések jellemzik: az erőszak állandó

⁴ BOMBITZ Attila, *Akit ismerünk, akit sohasem láttunk*, Pozsony, Kalligram, 2005. 22.

⁵ VIRÁG Gábor: *A NEM-mel keresztülhúzott ÉN (A kisebbségi magyar nem)*, <http://www.nmtt.hu/doktor/viragg.html>

⁶ *The post-colonial studies reader*, szerk: Bill ASHCROFT, Gareth GRIFFITHS, Helen TIFFIN, Routledge, 1995. XV.

⁷ Szamosi Gertrúd meghatározása, SZAMOSI Gertrúd, *Bényei Tamás Apokrif iratok*, Jelenkor, 1998/9. 970.

⁸ Homi K. BHABHA, *A posztkolonialis és a Posztmodern*, Helikon, 1996/4., 484.

⁹ SZAMOSI Gertrúd, *A posztkolonialitás*, Helikon, 1996/ 4. 418.

jelenléte¹⁰, burjánzás, értelem- és válasznélküliség¹¹, játék a történelemmel, megmagyarázhatatlan történelem¹², végtelenség¹³, határok elmosódása¹⁴, színpad¹⁵, túlszűfolttság, keletiség¹⁶, és idegenség.¹⁷ A legárukodóbb olvasói magatartást azonban hosszabban is idézem, melyet Iris Radisch, a *Die Zeit* szerkesztője fogalmazott meg a *Könnymutatványosok legendájáról* szólva: „Ez egy hatalmas rongyszőnyeg. (...) Ez tulajdonképpen nagyon nem európai könyv, ha Európát Márai értelmezésében, valahogyan a felvilágosodás hagyományában, egy klasszikus irodalomhagyomány szellemében látjuk, amely számunkra mindig nyugat-európai marad. A könnymutatványosok legendája számomra nagyon bizánci, keleti, csodaszzerű.” És véleményéhez még hozzáteszi: „Azt hiszem, hogy ennek a könyvnek, ami első pillantásra nagy gobelinnek, gyönyörű keleti rongyszőnyegnek tűnik, és éppenséggel Németországban is így, tehát folklorisztikai tüneményként, áttekinthetetlen fantáziával teli

¹⁰ A magyar nyelvű idézetek Sárossi Bogáta fordításai. „Darvasi Közép-Európájában minden a feje tetején áll, óriási konjunktúrája van a hullaszámlálóknak, mindegy, hogy valahol egy háború, egy rablóhadjárat vagy egy pogrom zajlott le éppen, az erőszak mindig mindenütt jelen van, akár pápisták állnak szemben a protestánsokkal, keresztények a mohamedánokkal, erdélyiek a lengyelekkel, tatárok a magyarokkal, vagy a kurucok a császáriakkal.” (Balduin WINTER, *Gewalt ist Überall*, Freitag 24, 2001. 12.)

¹¹ „(...) De mi a célja ezeknek a könnymutatványosoknak? ...Némelyek még úgy is érezhetik, hogy semmifajta választ nem kaptak. Ezek bizonyára azok a figyelmetlen olvasók, akik hagyják magukat foglyul ejteni az allegóriák kacskaringós indái vagy a burjánzó képek által, vagy olyan olvasók, akik mindig azonnali és végleges válaszokat várnak: nekik inkább a Bibliát ajánljuk. Amit ez a könyv az olvasónak mindenféleképpen adhat, az a történelem szemlélésének lehetősége. A mágikus-realisztikus poétikán, a legendákon, mítoszokon és népi csodahiten túl Darvasi olyan történelemképet vázol fel, melyben nem Hegel történelmi szükségszerűsége uralkodik, de nem is az aranykülblikbe üritő uralkodók és hadvezérek az események fő irányítói. Mindenki közreműködik, a tiszai nádasban a halász csakúgy, mint Buda helytartója, és ha a könnymutatványosok előadást tartanak, akkor is az derül ki, hogy ez a művészet mindenkié. (Balduin WINTER, *uo.*)

¹² „Darvasi félelmetes regénye megtévesztő játékot játszik Közép- és Kelet-Európa történelmével. Vajon a mesék és mítoszok a feldolgozatlan történelem következményei, vagy a megmagyarázhatatlan történelem csak a mítoszok és mesék varázslata által nyerheti el értelmét? Hosszú esték eltöltéséhez találunk itt olvasnivalót, ami ráadásul leckét is ad a magyar történelemből. A cselekmény jól körülhatárolhatóan Magyarország 1514 és 1686 közötti török megszállásának idején játszódik.” (Fritz Rudolf FRIES, *Tranen aus Blut, Honig, Eis*, Neues Deutschland, 2001. 10. 10.)

¹³ „Darvasi nyilvánvalóvá teszi, hogy legendája egy végtelen történetre utal. Elbeszélője ezt a transzcendenciát közvetlenül kiterjeszti Magyarországra, ahol a ráció önmaga karikatúrája, és ahol nem a dolgok miéért érdekes, hanem a lehetőségek, melyek azonban sosem válhatnak valósággá. (...) (Hansjörg GRAF, *Die Krümmung der Fragezeichen*, Neue Zürcher Zeitung, 2001. 11. 29.)

¹⁴ Tilman SPRECKELSEN, *Der Jude weint Blut, der Serbe Feuerhonig*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2001. 11. 06.

¹⁵ „Ha egy térképen felrajzolnánk útkukat, olyan háló keletkezne, melyet nem más szó, mint maga az elbeszélő, azért, hogy ebben a hálóban fogja fel a fájdalmat, a háborúkat, a kivégzéseket, a betegségeket, kínszenvedéseket és megerőszkölásokat. Mintha csak mellékesen mesélne az „összeszorított fogak csikorgásáról”, ami az idő színpadáról lehallatszik hozzánk, egy színpadról, amely azonban csodálatosan fel volt díszítve, mielőtt feldúlták volna. (...) (M. N., „*Den Wagen dort in die Ferne, und darauf die blaue Trane*”, Dresdner Kulturmagazin, 2002. I.) Vagy lásd még: Jörg PLATH, *Weismagisches Welttheater*, Frankfurter Rundschau, 2002. 04. 16.

¹⁶ „Darvasi László A könnymutatványosok legendája című művében úgy érzi magát az ember, mint egy túlszűfolt keleti szobában, ahol több különböző hangnemben mesélnek fabulákat oszmánokról, magyarokról, zsidókról, szerbekről és horvátokról, Allah harcosairól és keresztény zarándokokról. A történetek öt könnymutatványosról és Ferikéről szólnak, egy talált gyerekről, akinek borzas a haja és bánatos a tekintete, és akinek a szülei Várad ostromakor meghaltak. Olyan, mintha azóta megállt volna az idő. Igaz, hogy Magyarország török megszállásának idején játszódna a történetek, a XVI. és XVII. században, de az akkori világ mai világunk vonásait is magán viseli. Darvasi menekülő emberekről mesél. Igaz történeteket, melyek egyben mesék is. Az olvasó maga is részesévé válik egy poétikai kozmosznak, mely Lengyelországtól Erdélyig, Belgrádtól Velencéig, Béctől Szegedig terjed.” (Erika ACHERMANN, *Gauckler, die Seltsame Tranen weinen*, Berner Zeitung, 2002. 01. 09.)

¹⁷ „Es ist eine archaische, dunkle Welt.” Martin HALTER „*Wer schlau ist, stellt sich dumm und schweigt*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2004. 02. 07.) vagy lásd még: Hans-Peter KUNISCH, *Ein Schwamm aus Dubrovnik*, Süddeutsche Zeitung, 2004.02.20.,

csodás alkotásként fogadtak, mégis van egy tézise. Ez a könyv valamit be akar bizonyítani ezzel a szerkezet-nélküliséggel, ezzel a hős-nélküliséggel, azzal, hogy a fejezetek végtelenül sorakoznak egymás után. (...) Meg akarja mutatni, hogy a történelem szörnyeteg, és ez a szörnyeteg az emberi értelem számára nem megközelíthető, és általunk nem megközelíthető akaratra engedelmeskedik. (...) Őszintén meg kell mondanom, hogy tőlem ez a történelem-szemlélet idegen. És ennek semmi köze a politikai korrektséghez, illetve talán mégis van valami köze, de akkor számomra esztétikai konzekvenciái is vannak. Számomra az irrációnak és az archaikus erőszaknak ez a diadalünnepe, amit semmiféle ésszerűség nem tud már megfékezni, a konzervatívok kurzusa. Ez a konzervatív forradalom nyelve, valamikor ez volt Botho Strauß Túlárado boxénekének üzenete. Olyan értelmezése ez az emberiségnek, mely az individualitás ellen irányul, mely az embereket vérszomjas hordáknak tekinti, de legalábbis mindig abban a kontextusban áll, ami az értelemről való megszabadulást úgy tekinti, mint utópisztikus megmenekülést a civilizáció szorításából, melyben a konzervatívok fogolynak érzik magukat. Nem tudom, hogy Darvasi, aki ezt a kort, a XVII. századot ilyen mitologikus-ként és vérszomjasként ábrázolja, ezen felül nem vetít-e rá nagyon különös projekciókat is. Hiszen úgy ír, mintha ez ennek a kornak a perspektívája lenne, tehát egy felvilágosodás előtti, mitikus, a legkevésbé sem az ésszerűség által irányított perspektívából. Nem vagyok azonban biztos benne, hogy itt nem egy nagyon erős történelemhamisítás zajlik-e, vagy legalábbis hogy Darvasi nem egy mítoszt teremt-e magának, ugyanis én azt hiszem, hogy a látszólag racionalitás előtti korszakoknak is megvoltak a rációval nagyon is rokon eljárás módjai, és hogy ez a csodákban és varázslatos birodalmakban való tobzódás tulajdonképpen olyasvalami, amit a posztmodern talált ki a modern előtti korok leírására.”¹⁸ Tulajdonképpen kettős jelenséggel találkozunk: egyrészt a kritikai szövegek idegen világlátást/világképet – így egzotikumot – látnak Darvasi műveiben, másrészt magukat a szövegeket idegen poétikaként (mágikus, fantasztikus, stb.) értékelik, de végső soron kulturális objektumként (tárgyként) fogják fel. Azt mondhatjuk, hogy a német olvasók ezeket a szövegeket a kulturális szimbolizáció folyamataiba helyezik, miközben Darvasi művei sok helyen éppen ezt az értelmezői folyamatot tematizálják, a reprezentációt kifordítva problematizálják, és saját irodalmiságukat (és ebben az értelemben radikális másságukat) állítják.¹⁹

Lássunk tehát néhány példát arra is, hogy maguk az irodalmi szövegek, hogyan reflektálják saját befogadási lehetőségeiket – az olvasói, értelmezői szerepeket is megjelenítve. A *Szerezni egy nőt* egyik novellája, az *Elena Snee* című mintha éppen az egyik ilyen értelmezői magatartás parabolája lenne, mikor is egy a háborúról szóló film forgatásakor a megrendezett valóságba betörő valódi háború értelmezhetetlenné válik az idegen számára. Lelepleződik, hogy a háborús tudósítás műfaja pedig, éppen kanonizált irodalmi műfaj lévén, a valódi háború megértésére alkalmatlan. Egy radikális kifordítás jelenik meg a *Rozália Fugger-Schmidt* című novella egyik részletében. A szöveg a valóságra, a jelen valóságára fordított módon utal Ali Batazar darabjával: „A darab arról szól, hogy az öniróniára olyannyira hajlamos német nép a jövő században menekülni kezd, s főleg Törökország, Kurdisztán és Afganisztán felé veszi az irányt. A németek munkát vállalnak a török családoknál, tágas pakisztáni földeken vetnek és aratnak, és újságot árulnak Kabulban, Varsóban és Sztambulban.”²⁰ Az idézett két mondat valóságvonatkozása (referenciája) ismeretes a közelmúlt történetéből. Alig néhány éve annak, hogy az Európai Unió és különösen Németország a Törökországból menekülő kurdokat és törököket nem volt hajlandó befogadni, a szabadságot

¹⁸ Verena Auffermann, Iris Radisch, Radnóti Sándor és Márton László kerekasztal-beszélgetése: Négy könyvről, Élet és Irodalom. Díszvendég Németország – III. melléklet, XLVIII./20., 2004. 05. 14.

¹⁹ lásd: Hansjörg GRAF, *Eine Literatur der Extreme, Laszlo Darvasis Kriegsgeschichten*, Neue Züricher Zeitung, 2004. 04. 15.

²⁰ DARVASI László, *Szerezni egy nőt*, Pécs, Jelenkor, 2000. 37.

és szolidaritást hirdető Nyugat a segítség helyett lezárta kapuját. Vagy eszünkbe juthatnak a keleti vendégmunkások nyugaton nagy feszültséget jelentő tömegei is. Ez a referencia viszont felfüggesztődik a valóságos oksági kapcsolatok megfordításával; vagyis olyan szöveg(részlet) jön létre, amely már nem bír referenciával, következtetésképpen utaltja saját maga lesz (autoreferencia). A szövegrészlet ugyanakkor önnön működésének módját is reflektálja az önirónia szóban: az irónia trópusa lesz képes a nyelvet elszakítani automatikus (miméziselvű) használatától (valóságvonatkoztatásától), létrehozza önmagára vonatkozását, s ezáltal új jelentését is, amely kizárólag az adott költői szövegben érvényes. Az idézett szövegrészlet tehát az irodalmi fikcióalkotás mikéntjét úgy reprezentálja, hogy egyben reflektálja és kifelé közvetíti is. A történelem megfordul egy irodalmi alkotásban, és ironikusan zárójelbe tevődik azzal, hogy ennek az exodusnak a kiváltó okairól „nem lehetett pontosan tudni”²¹. Még fontosabb azonban számunkra a tér kijelölése, és benne az elbeszélhetőség egyetlen lehetőségének állítása, amennyiben a történesek csak „másképp” létükben szólalhatnak meg. Ennek kapcsán abban az értelemben is beszélhetnénk posztkolonialitásról, miszerint „A posztkolonális szöveg jellemző jegyei a szubverzív manőverek, nem pedig valami lényegi tekintetben nemzeti vagy regionális alternatíva alkotása.”²²

Edward W. Said mutat rá arra az egyébként kézenfekvő tényre, hogy a nyugati kultúrák autoritásra törekvő szövegei hamis reprezentációkat állítanak elő. „Az orientalizmus (és így a posztkolonializmus) által felvetett elméleti kulcsprobléma az idegennel foglalkozó minden gondolkodás és reprezentációs forma státusát érinti. Lehet-e végső soron elkerülni a dichotomizálás, átsztrukturálás és textualizálás eljárásait, ha interpretatív megállapításokat akarunk tenni idegen kultúrákról és tradíciókról.”²³ Esetünkben mintha azt mondhatnánk, hogy a német kritikusok akkor is aktuális reprezentációként próbálják meg olvasni ezeket a műveket, ha meglehetősen kevés alapjuk van erre. Mindhárom mű kapcsán majdnem minden recensens utalást tesz a boszniai háborúk hátterére, ami a Szerezni egy nőt esetében adja magát, azonban a *Könnyemutatványosok* kapcsán már távoli, a *Lojangi kutyavadászok* esetében pedig már nagyon erőltetettnek tűnő párhuzam. (A *Könnyemutatványosok legendája* megjelenésekor arra hivatkoznak, hogy a szerző a háborúk alatt írta művét.)

A kanonikus olvasás szempontjának felvetésével egy újabb problémakörre is utalnom kell. A recepcióban, az itthoni kritikában is, erős hangot kap a fantasztikum és a csodás említése, végső soron a mágikus-realista kánonba való illeszkedés. Nem jótalanul természetesen, hiszen Darvasi szövegei támaszkodnak a mágikus-realista poétikák tapasztalataira (melyet egy másik fejezetben fejtek ki bővebben). Gondolatmenetünk ezen pontján az olvasásban megjelenő kanonizációs törekvés a rögzítésre való irányultsága miatt válik fontossá. Erna von der Walde *Realismo mágico y poscolonialismo: construcciones del otro desde la otredad* című tanulmányában²⁴ megvizsgálja, hogy elsősorban az angolszász kritika által a mágikus realizmus hogyan vált komoly reklámértékű piaci terméké, és egyúttal egyszerre kiterjesztő és bezáró ideológiai kánonná a másság és az egzotikum értelmében. Bizonyos értelemben a mindenkori harmadik világ, vagyis a távoli és idegen valamelyest pozitív értelmű kulturális identitásának terminusává vált. A folyamat egyik oldala, hogy a mesés elbeszéltségében mutatta fel az idegent, vagyis történetként és történekként. A másik oldala pedig, hogy

²¹ UO.

²² Bill ASHCROFT, Gareth GRIFFITHS, Helen TIFFIN, *The empire writes back: Theory and practice in Post-Colonial Literatures*, London, Routledge, 1989. 196.

²³ James CLIFFORD, *Said orientalizmusáról*, Magyar Lettre Internationale, 2000/39. 75.

²⁴ Erna VON DER WALDE, *Realismo mágico y poscolonialismo: construcciones del otro desde la otredad*, <http://www.ensayistas.org/critica/teoria/castro/walde.htm>, valamint = *Teorías sin disciplina (latinoamericanismo, poscolonialidad y globalización en debate)*, szerk. Santiago CASTRO-GÓMEZ és Eduardo MENDIETA, México, Miguel Ángel Porrúa, 1998.

idegenként és egzotikumként rögzítette és legitimálta elkülönülését. Részben ez a diskurzus ismerhető fel a német kritika szólamaiban. Azonban von der Walde egy újabb fogalmat használva a mágikus realizmus identitás-elbeszélés jellegét is kiemeli: „el macondismo no es tan sólo una construcción desde donde nos leen, sino también una construcción de identidad”. Az itt idézett „macondismo” fogalma, mely Gabriel García Márquez Száz év magányának faluja nyomán született, a periféria hanghoz jutásának és így saját identitásának megfogalmazásának módja.²⁵ Éppen a nyugati „tekintet” (von der Walde szava a nyugati kritikai beszédmódokra) ellenében az önnön másság reprezentációjának affirmatív formája: „el macondismo aparece para los latinoamericanos como la forma afirmativa de representar el „Otro” de los europeos y norteamericanos.” Ebből a perspektívából a német recepció kanonizációja ugyancsak kettős – idegenként rögzíti Darvasi prózáját, azonban egy nagyon is kurrens kánonba helyezi egzotikumát kiemelve. Meglepő persze, hogy a kritika láthatólag nemigen tud mit kezdeni azzal, hogy Darvasi prózája ennek az uraló olvasásnak a paródiáját is megjeleníti.

A posztkolonializmus diskurzus kulcsfogalmai közül az *idegenség*, a *marginalitás*, a *periféria*, az *eltérő perspektíva*, az *asszimetria* és a *hibriditás mint érték* mind felsejlenek a recepció olvasása során. Darvasi szövegei azonban mintha éppen a posztkoloniális elméletek által látni engedett stratégiák ellen íródnának. Az idegenséget a közös múlt, közös történet nyomai váltják fel, az elválasztó identitás megerősítése helyett az összekötő, az elmélet szavával: hibrid kulturális szituáltság, ahol a saját éppen a másik általi érintettség, a részvétel, a történetben való közös létezés. Ahogy a *Szerezni egy nőt* kötet egyik novellájának szereplője, Melinda Pipo megjelenik: „Láttam az állán Mohamed édes leheletének fényét. A bokáját egyszer maga Jézus törölgette fényesre egy filléres dubrovnikai szivaccsal. Valami szerb ének megsebezhetette, mert szírom alakú folt sötétlett a vállán. Láttam azt is, hogy gyermekkorában román baptisták sziklaalakú jajkiáltásai közé szorulhatott, s ahogy kiszabadították, valaki, egy zavartan dadogó magyar talán, ragacsos üszköt hagyott a hajában.” A nő képe Közép-Európa kulturális sokszínűségét mint identitásjegyet mutatja fel, a különböző kultúrák egymásra hatását és keveredését, a kikerülhetetlen érintettséget, a meghatározhatatlan köztességet. Ebben az értelemben is a „közép-európaiság” csak folyamatosan megteremtődő és átalakuló azonosság lehet, vagyis éppen soha nem rögzülő azonosság.

A *Könnymutatványosok legendájában* az eltérő perspektívák egyszerre érvényes jelenléte ugyanebbe az irányba mutat. István király így lehet egyszerre szent és áruló egyben, néhány oldalon belül. Az olvasót az „igazság” megfoghatatlansága, nem egyértelműsége, állandó átlényegülése, az elbeszéléstől való totális függése zavarba ejtheti. Azonban éppen ez a lényegi alapja a valóság uralhatatlanságának. Az uraló olvasás számára viszont ez csak idegenségében értékelhető. A magyar irodalom újonnan megjelenő művei így lehetnek egyszerre az európai periféria irodalmának reprezentánsai, és mégis a centrum mágikus-realista kánonjának szerves részei.

²⁵ Lásd még: Néstor GARCÍA CANCLINI, *Narrar la multiculturalidad = Consumidores y ciudadanos*, México, Grijalbo, 1995. 94.

**IV. Elmélet és gyakorlat:
a magyarságtudomány intézményei és oktatása**

**Adalékok a berlini magyar tanszék megalapításának dokumentációjához
(a Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz és az Universitätsarchiv
der Humboldt-Universität zu Berlin levéltári anyagai alapján)**

Írásomban berlini kutatómunkám bizonyos eredményeit szeretném bemutatni, amelyet az első külföldi magyar hungarológiai műhely létrehozásával, illetve az annak első lépéseként megalapított berlini magyar tanszékkel kapcsolatosan végeztem.

Az 1916-ban megalapított magyar tanszék létrejöttének körülményeit kutattam berlini levéltárakban, és eddig érintetlen, feldolgozatlan anyagokat, dokumentumokat találtam. A tanszékalapításról illetve az alapítóról, Gragger Róbertől készült tudományos munkák mindössze néhány mondatra korlátozzák annak a ténynek az ismertetését, miszerint a politikai helyzet kínálta lehetőséget felismerve a porosz képviselőházban megszavazták a magyar tanszék felállítására tett javaslatot, s a tanszék élére Graggert nevezték ki. Azért végeztem kutatásokat a berlini levéltárakban¹, hogy részleteiben is feltárjam azokat az összefüggéseket és folyamatokat, melyek eredményeképpen valóban sor kerülhetett e nagyjelentőségű kultúrpolitikai tetre. Az általam felkutatott dokumentumok újszerűségüknél fogva hozzájárulhatnak az alapítás körülményeinek pontosabb rekonstruálásához.

A külföldön létesített első hungarológiai műhely létrejötté a magyar tudományosság németországi és egyben nyugat-európai megismertetése szempontjából igen nagy jelentőségű esemény volt. Mindez egy világháborúval terhelt nehéz időszakban, amikor is a 29 éves budapesti főiskolai tanár, *Gragger Róbert* abban a kedvező történelmi és lélektani pillanatban érkezett Berlinbe, hogy az egyetemen a magyar irodalom magántanára legyen, amikor a németek és a magyarok a fegyverbarátság révén közel kerültek egymáshoz. A porosz és a magyar kultúrpolitika elképzeléseinek megvalósítására törekedve, mind a porosz mind a magyar kultuszminiszterek támogatását élvezve, a tíz esztendei (fiatalon bekövetkezett haláláig tartó) szoros együttműködés eredményeként a magyar tanszék köré egész hungarológiai intézményrendszert épített ki.

Gragger 1910 októberétől Berlinben töltött egy tanévet, melynek során *Erich Schmidt* irodalomtörténész és *Gustav Roethe* germanista, filológus professzorok tanítványaként jelentős ismeretéseket kötött az egyetemi tudós berkeken belül. Az ekkor kialakított kapcsolatairól, amikor 1915 végén azt tervezte, hogy Berlinben magántanári képesítést szerez, meghívást kapott, hogy az egyetemen magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti előadásokat tartson német nyelven. 1916. január 18-án levelet írt a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, melyben a budapesti Állami Pedagógium és az Apponyi Kollégium tanáraként szabadságolását kérte, s egyben 2000 korona úti segélyért folyamodott. A levél, illetve annak *Petz*

¹ Kutatásokat folytattam a berlini Humboldt Egyetem Szlavisztikai Intézetének Magyar Szemináriumában található Gragger-archívumban; áttekintettem a berlini porosz állami levéltár (*Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*) a kultusz-, külügy- pénzügyminisztériumi, valamint a dékáni tanács üléseiről készített jegyzőkönyvi anyagokat, illetve a Carl Heinrich Becker-hagyaték levelezési anyagát, valamint az egyetemi levéltár (*Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin*) rendelkezésre álló dokumentumait.

Gedeon dékán aláírásával hitelesített másolata, a Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Dékáni Hivatala iratai között található², mivel azt *Jankovich* átküldte a Karnak véleményezésre. A levélben Gragger tette kész öntudattal összefoglalja mindazt, amit a tudományos pályán addig elért, és ami arra sarkallja, hogy elvállalja a berlini felkérést, azt egyenesen „nemzeti jelentőségű ügynek” nevezve. „Nagyméltóságú Minister Úr, Kegyelmes Uram! Volt szerencsém Nagyméltóságodnak előszóval előadni, miszerint a berlini egyetem több tekintélyes tanára meghívott, hogy tartsak a berlini egyetemen előadásokat a magyar nyelvről és irodalomról. Nagyméltóságod meleg jóindulattal karolta fel az ügyet s a jelzett előadások megtartásának céljára szabadságolást és támogatást méltóztatott kilátásba helyezni számomra. Mivel újabban is kaptam berlini professoroktól elhatározásomat sürgető leveleket, a megtisztelő meghívásnak eleget kívánok tenni, annál is inkább, mivel a budapesti szakkörök is rátermettnek tartanak arra, hogy egyetemi tanári minőségben előadásokat tartsak a magyar nyelvről és irodalomról német nyelven. Egyetemi tanulmányaimat Budapesten és Párison kívül különösen Németországban végeztem /:München, Leipzig és Strassburg:/ s tizenegy ízben töltöttem hosszabb tanulmányi időt Berlin egyetemén, szemináriumaiiban /:egy esztendő, félévet és minden szünidőmet:/ Gustav Roethe, Erich Schmidt vezetése alatt. Tudományos munkásságomat kezdettől fogva a magyar-német irodalmi érintkezések feldolgozásának szenteltem. Az e téren elért eredményekért a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának tagjává választott meg, a berlini Porosz Tudományos Akadémia a hazai régi kéziratok tudományos feldolgozásával bízott meg s az egyetemi jelölő bizottság második helyen jelölt debreczeni egyetemi tanárnak. Hivatalos paedagogiumi és Apponyi-collegiumi előadásaimat főiskolai tanári rangban főiskolai színvonalon tartom. Munkatársra vagyok a legelőkelőbb német tudományos folyóiratoknak s amikor az első kötetet kiadtam a magyar-német irodalmi érintkezésekről /:1912:/, először voltak magyar irodalmi vállalkozás munkatársai a német tudósvilág elsőrangú képviselői. Tervszerűen készültem akadémiai pályára: ezért most nyugodt lelkiismerettel vállalkozhatom arra a munkakörre, amelyre felszólítást nyertem. ... Kérésemet s a nemzeti jelentőségű ügyet további kegyes jóindulatába ajánlva mély tisztelettel vagyok Nagyméltóságodnak alázatos szolgálja.”

Időközben a politikai hangulatnak köszönhetően a német tudós körök a Graggerral kapcsolatos terveiket továbbgondolták: *egy magyar tanszék felállításának* gondolata merült fel. Az erre vonatkozó javaslat két berlini professzor, *Johannes Bolte* etnográfus, irodalomtörténész és *Max Roediger* germanista nevéhez köthető. Bolte állandó munkakapcsolatban állt Graggerral, Roediger pedig, noha személyes ismeretség nem volt közöttük, Bolte és tudóstársai véleménye alapján tartotta megfelelő jelöltnek a létrehozandó tanszék élén.

Roediger 1916. január 2-án kelt levelében az egyetem rektorához, *Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff*hoz fordult, hogy megnyerje az ügynek. A klasszika-filológus professzorhoz intézett kézzel írott levélben³ a tanszékalapítás szükségessége mellett érvelve a magyar kormány álláspontjáról is beszámolt, amiről közvetve értesült Gragger Boltéhoz írt levelein keresztül, s Graggert mint a magyar kormány jelöltjét mutatja be.

Levele bevezetőjében emlékeztet arra, hogy évekkel ezelőtt kudarcba fulladt a próbálkozás, hogy a berlini egyetemen magyar tanszék létesüljön, amelynek működési költségeit a magyar állam állta volna. A sikertelenség oka az volt, hogy nem sikerült megtalálni a megfelelő személyt a tanszék vezetésére. Most, amikor a németek és a magyarok politikailag olyan közel kerültek egymáshoz, csak fokozódott az érdeklődés a magyar nyelv és kultúra

² Vö. ELTE Lt 8/b, 1091/1915/16 . (A Kar *Négyesy László* ny. r. tanár szakvéleménye alapján döntést hozott, miszerint: „...a kérvény ügyében – az alapul szolgáló tárgyi adatok ismerete nélkül – érdemleges véleményt nem adhat.”)

³ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sect. 2. Tit. IV. Nr. 67/16-20

íránt. A magyar nyelv és irodalom számára eddig csak Párizsban létesítettek tanszéket. Egy hasonló tanszék létrehozását igen jó néven vennék a magyarok, sőt Jankovich kultuszminiszter úr is kinyilvánította ezzel kapcsolatos véleményét, miszerint egy német kezdeményezésű magyar tanszék felállítása szép gesztus volna a porosz kormány részéről a hű szövetséges felé.

A magyar kormány jelöltje a tanszék élére Gragger professzor, egy budapesti tanárképző intézet professzora, aki a magyar-német irodalmi kapcsolatok vizsgálatával foglalkozik, ugyanakkor nyelvtörténészként is kiváló. Német származású, de magyar az anyanyelve. Roediger – ahogy megjegyzi – voltaképpen nem ismeri személyesen a jelöltet, róla szóló információi Johannes Bolte professzortól származnak, aki bevonta Graggert a Grimm-mesék forrásainak kutatásaiba. Felhívja a rektor figyelmét arra, hogy további információkért érdemes néhány további filológus, akadémikus véleményét is kikérnie (Brückner, Diels, Henschler, Roethe professzorok nevét említi), akikkel Gragger együttműködik a magyarországi középkori német kéziratok feldolgozásában. Végezetül tájékoztató jelleggel leveléhez csatolja a jelölt részben német, részben magyar nyelven írt munkáinak jegyzékét.

Roediger és az említett Roethe professzor a kari tanács tagjai is voltak, az egyetemi ügyekben beleszólási joggal rendelkeztek, így az általuk tett javaslat nagy súllyal esett a latba. A rektor a levélben foglaltakat érdemesnek tartotta arra, hogy felsőbb szinten is foglalkozzanak vele, ezért felterjesztette *August von Trott zu Solz* kultuszminiszternek. *Január 4-én* levélben tájékoztatta a minisztert arról⁴, hogy egy szóbeli megbeszélést követően Roediger professzor levélben fordult hozzá (a levél egy Bolte professzortól származó mellékletet is tartalmaz), melyben arra kéri, tegye lehetővé, hogy a budapesti Gragger professzort a magyar nyelv és irodalom képviselőjében „valamilyen formában” meghívják az egyetemre. A kérés tolmácsolói szerint a magyar kormány is pozitívan fogadna egy ilyen döntést. A kérésben azonban, amely mögött államérdek is húzódik, személy szerint nem tud döntést hozni, mert ez már kívül esik a rektori feladatkörökön és lehetőségeken, ezért továbbítja a fent említett Roediger-levelet – ezzel kultuszminisztériumi hatáskörbe emelve az ügyről való véleményalkotást és döntést.

A rektor óvatosan fogalmazott, a tanszékalapítás ötletét nem említette, arról von Trott zu Solz az átküldött levélmellékletből értesült. Valószínűleg azonban egyéb források is rendelkezésre álltak, melyek felvetették a magyar tanszék létrehozásának gondolatát. A miniszter az ügyet felkarolta, a támogatók tábora egyre bővült: a szándék politikusi körökben is azonnal pozitív fogadtatásra talált.

1916. március 10-én a porosz képviselőházban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (*Ministerium der geistlichen und Unterrichtsangelegenheiten*) 1916. évi költségvetési tervezete megvitatásának 2. ülészakán *Aronsohn és képviselőtársai* (negyven képviselői aláírással) beterjesztették a berlini egyetemen felállítandó *magyar nyelv és történelem tanszék*re vonatkozó indítványukat⁵.

A benyújtott indítvány a minisztériumi akták tanúsága szerint kedvező visszhangra lelt: a *Deutsche Tageszeitung* 1916. március 12-én közzétett (a minisztériumban 13-án iktatott) örvendező cikkében⁶ további képviselők, tanácsosok és professzorok álltak aláírásukkal (húszonkét aláírás) az ügy mellé. A fegyverbarátságra és szövetségi hűségre hivatkozva magától értetődőnek tartják, hogy az illető tanszék létrejöjjön. Mint kifejtik, az a furcsa helyzet állt elő, hogy míg a berlini egyetemen lehetőség van az európai nyelvek sokasága mellett arab,

⁴ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sect. 2. Tit. IV. Nr. 67/8

⁵ GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sect. 2. Tit. IV. Nr. 67/1

⁶ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sect. 2. Tit. IV. Nr. 67/24

tatár, kínai, sőt akár dél-amerikai nyelvek és népek tanulmányozására is, addig a hű szövetséges nyelve és történelme csak most juthat el a német diáksághoz. Élénk érdeklődés irányul Magyarországra, arra az országra, amelynek népéről oly keveset tudott eddig a németiség. A tanszék létrehozása tiszteletbeli kötelesség és egyben a köszönet megnyilvánulása.

A parlamenti vitára *március 14-én* került sor a képviselők hozzászólásával.⁷ *Dr. v. Campe* képviselő a nemzeti-liberálisok véleményét hangsúlyozta, miszerint el kell érni, hogy a szövetséges magyar nép nyelve, történelme és kultúrája képviselve legyen a német egyetemeken. Egyben felhívja a javaslatot vizsgáló bizottság figyelmét arra, hogy döntéshozatalkor vegye figyelembe azt a tényt is, hogy a németiség a Monarchián belül eddig inkább Ausztriát támogatta, noha Magyarország teljes jogú szövetséges, és joggal vár el bizonyos gesztusokat.

Dr. von Trott zu Solz kultuszminiszter hosszú beszédében kifejtette, hogy a háború után még nagyobb súlyt kell helyezni a külföld tanulmányozására, egyéni viszonyaik, sajátosságaik megismerésére, mindezt pedig német egyetemi kereteken belül megvalósítva, minden erre alkalmas egyéb intézmény bevonásával és a hasonló tudományos célokat kitűző német tartományok együttműködésével. Indítványozza egy ezzel kapcsolatos konkrét tervezet kidolgozását, aminek alapján hozzá lehetne fogni a gyakorlatbeli kivitelezéshez. A kultuszminiszter készségesnek mutatkozott az ehhez szükséges lépések azonnali megtételéhez.⁸

Az élénk hangulatú ülésen – gyakori bravózás közepette – von Trott zu Solz áttért a létrehozandó magyar nyelv és történelem tanszék általa is melegen támogatott ügyére. Mint kifejtette, a baráti nemes magyar nemzet joggal várhatja el ezt a lépést, ami azonban némi nehézségbe ütközik. A jelenlegi háborús időkben, amikor mind a professzori állomány, mind pedig a diákság száma jelentősen megfogyatkozott, szinte lehetetlen tanszékalapításra vállalkozni. Az egyetlen lehetőség, ami jelenleg Berlinben rendelkezésre áll, a két-három betöltetlen rendkívüli professzori állás. Ezek egyikét lehet felajánlani a poszt betöltésére meghívott magyar nyelvet és történelmet oktató professzor számára. A kultuszminiszter javasolta továbbá, hogy inkább a magyar nyelv és irodalom oktatását támogassák.

Dr. Traub képviselő hozzászólása tartogat még némi érdekességet az ügyben. A képviselő hangsúlyozta ugyanis, hogy a magyar nyelv és történelem tanszék felállításának ötlete pártja, a Haladó Néppárt javaslata volt, s örömmel konstataulta, hogy az indítványt a kultuszminiszter felkarolta, továbbá, hogy valamennyi párt egyetért a tanszék felállításának szükségességében, mintegy a hű szövetséges iránti tisztelet nagyvonalú jelzéseként. A tanszék nevére szó ejtve, lehetségesnek tartja a módosítást, akár az „irodalom”, akár az „jogtudomány” helyt kaphatna benne. Azt javasolja, ebben a kérdésben bízzák a döntést a minisztériumra.

A parlamenti vita három nap múlva, *március 17-én* folytatódott *Dr. Graf v. Schwerin-Löwitz* elnökletével. A képviselők arról szavaztak, hogy az *Aronson és képviselőtársai* nevével fémjelzett javaslatot a Kultuszminisztérium Oktatási Bizottságához továbbítsák.⁹

⁷ Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/28-30

⁸ Két hónap múlva *C. H. Becker* orientalista professzor azzal a megbízatással került a porosz kultuszminisztériumba, 1916 májusában tud. segédmunkatársként, az év októberétől pedig az egyetemi ügyosztály személyügyi referenseként, valamint a külföldi egyetemek szakreferenseként, hogy a külföld tanulmányozásának rendszerét kidolgozza. Az európai nemzetek, a különféle népek egyetemes szellemi életének tudományos alapokon való tanulmányozása (*Auslandsstudien*), ill. annak hangsúlyozott szerepe a német kultúrpolitikában nagymértékben hozzájárult a *hungarológia* megszületéséhez. A *Denkschrift über die Förderung der Auslandsstudien* c. munkát Becker a szóban forgó parlamenti indítvány megvalósításához *Schmidt-Ott* államminiszter megbízatására készítette el, amit 1917. január 24-én *von Trott zu Solz* kultuszminiszter át is nyújtott a képviselőháznak.

⁹ Vö. GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/32

Március 19-én a Külügyminisztérium (*Königliches Ministerium der auswärtigen Angelegenheiten*) leiratban tájékoztatta az Osztrák-Magyar Követséget (*K. u. K. Österreichisch-Ungarische Botschaft*) arról,¹⁰ hogy a magyar kormány nagy szimpátiával vette tudomásul a berlini magyar nyelv és történelem tanszék felállításának javaslatát, és keresik a legmegfelelőbb személyt a tanszék vezetésére. A leirat megemlíti továbbá, hogy újságcikkekben egy frankfurti professzor meghívásáról keringő hírek is napvilágot láttak.

A levél másolatát március 29-én további információkat kérve átküldték a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Von Trott zu Solz április 10-én kelt „sürgős!” jelzetű válaszában¹¹ cáfolta a híreket, miszerint egy frankfurti professzor személye felmerült volna, ellenben Dr. Gragger professzor, budapesti pedagógiumi tanár megpályázta az állást. A miniszter a felállítandó magyar nyelv és irodalomtörténeti tanszék professzorának fizetését évi 6-7000 márka körüli összegben tudja majd megállapítani. Egyben kérte a külügyminisztert, hogy próbáljon közelebbi információkat szerezni Gragger személyéről és munkásságáról¹².

Döntéshozatalra a tanszék ügyében március 20-án került sor a porosz képviselőházban¹³, miután az Oktatási Bizottság egyhangúlag jóváhagyta a magyar tanszék létrehozására tett javaslatot. A bizottság állásfoglalását Dr. Arendt, a mérsékelt konzervatívok képviselője, egyben a bizottság elnöke ismertette a plénum előtt. A bizottság a jóváhagyás mellett azt az észrevételezést tette, hogy esetlegesen nehézségekbe ütközhet megtalálni a megfelelő személyt a tanszék vezetésére, mivel kezdetben magyar nyelvi és irodalmi, illetve a későbbiek során történelmi és jogrendszerrel kapcsolatos előadásokat is ajánlatos lenne tartania. A képviselők ezt követően a magyar nyelv és történelem tanszék létrehozására tett javaslatot ellenszavazat nélkül, egyhangúlag elfogadták.

Ezek után sürgőssé vált az információszerezés Gragger személyéről. A levéltári anyagok tanúsága szerint a Külügyminisztérium április 14-én levelet küldött Bécsbe a Császári Német Követségnek (*Kaiserlich Deutsche Botschaft*)¹⁴ azzal a megbízással, hogy Graggerről információkat szerezzen. A bécsi német nagykövet, Leonhard von Tschirschky und Bögendorff a budapesti német főkonzulátushoz (*Kaiserlich Deutsches Generalkonsulat*) fordult, majd értesüléseit június 16-i keltezéssel továbbította Theobald von Bethmann Hollweg birodalmi kancellárnak. A levélben ismerteti Gragger születési adatait, vallását, külföldi és magyarországi tanulmányait, eljutva 1912 szeptemberéig, amióta a jelen időig professzori állást tölt be a budapesti Állami Pedagógiumban. Kiemeli tudományos tevékenységét a német-magyar filológia területén, említést tesz külföldi publikációiról, és négy nyelvben való (magyar, német, francia, angol) jártasságáról. Szorgalmas, jó képességű fiatal tudósnek tartják, aki általános elismertségnek örvend, jó kapcsolatokkal rendelkezik, politikával nem foglalkozik. Jelenleg a magyar kultuszminisztérium engedélyével a berlini egyetemen magyar nyelvi és irodalmi előadásokat tart.

¹⁰ Vö. GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/33

¹¹ Vö. GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/34 – Ebben a dokumentumban van először írásbeli nyoma annak, hogy a kultuszminiszter a tanszék nevét a képviselőházban elfogadott *magyar nyelv és történelem* helyett a *magyar nyelv és irodalomtörténeti tanszék*re fogja módosítani.

¹² Von Trott zu Solz már ezt megelőzőleg is próbált Graggerrel kapcsolatos információkhoz jutni: egy az osztrák kultuszminisztériumból érkezett reagálás utal erre. A Bécsben március 28-án keltezett irat azonban nem tartalmaz információkat, Gragger személyéről nincsenek rendelkezésre álló adatok. A levél írója (olvashatatlan aláírás) azt javasolja a kultuszminiszternek, vegye fel a kapcsolatot a magyar kultuszminisztériummal, és lépjen érintkezésbe Ilosvay Lajos államtitkárral vagy Tóth Lajos miniszteri tanácsossal. Vö.: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/23

¹³ Vö. GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/37

¹⁴ Vö. GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/44-45

Tschirschky további információkat is kapott a budapesti német főkonzulátustól. A *július 17-én* kelt levélben *Graf Fürstenberg* a magyar kultuszminiszterre hivatkozik, akitől tájékoztatást kért Graggerrel kapcsolatban. A következő adatok birtokába jutott: Gragger felettesei legnagyobb elismerésével dolgozik négy éve pedagógiumi tanárként, kitűnve szorgalmával, ügybuzgalmával. Tudományos jártasságra már Eötvös-collegistaként szert tett, ismereteit komoly tudományos kutatásokban mélyítette el. Tudományos kutatásainak fő vonalát a német-magyar irodalmi kölcsönhatások vizsgálata képezi. Az utóbbi időben e területen belül forráskutatással foglalkozik, s itt nemcsak rendkívüli alaposságával tűnik ki, hanem kutatásainak újszerűségével is.

A bécsi német nagykövet *június 20-án* ezt a levelet is továbbította a kancellárnak. Az értesítéseket egybegyűjtve a berlini külügyminisztérium *július 26-án* átküldte az anyagot a kultuszminiszternek. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba – az iratokra nyomott pecsét alapján – *július 27-én* érkeztek meg az kért információk Graggerről.

A külügyminiszter megbízásából az említett, július 26-án átküldött anyaghoz kiegészítésképpen további információkat csatoltak *Feljegyzés* címen, „*Szigorúan bizalmas!*” jelzéssel. Az irat augusztus 2-án kelt és 3-án jutott el a kultuszminiszterhez¹⁵. A testőrség postafigyelő szolgálata ugyanis olyan leveleket talált, amelyek az újonnan létesített magyar tanszékekkel, illetve Dr. Gragger személyével, a tanszék vezetői posztjának várományosával kapcsolatosak, így érdeklődésre tarthatnak számot. A kihelyezett hadisajtó-iroda a levelek alapján készített feljegyzést a Külügyminisztériumba továbbította.

Az egyik feljegyzés *Déri* [Gyula, Leidenfrost], magyar laptudósító egyik *1916 áprilisában* írt (pontos dátum és címzett nélkül említett) levelére hivatkozik, melyben *Déri Lutz Korodit*¹⁶ támadja, aki hatalmas károkat okozott a magyarságnak. Hangot ad véleményének, miszerint itt az ideje, hogy ez ellenében is történjen már valami, annál is inkább, mivel a németeknél Magyarországnak jelenleg konjunktúrája van. Ezt kell most kihasználni. A kormánynak akár milliárdokat is áldoznia kellene arra, hogy megfelelő propagandát fejtsen ki Németországban. A továbbiakban a feljegyzés kitér arra is, hogy *Dérinek* az ez irányú ösztönző tevékenységéért *Drasche*¹⁷, a miniszterelnökség sajtóirodájának vezetője köszönetét fejezte ki.

A másik feljegyzés Gragger két levelét említi, amelyből kimásolták a fontosnak tartott részeket. Az egyik levelet *június 25-én* írta egy meg nem nevezett „budapesti barátjának”. A levélből kiragadott mondattal („Die guten Germanen nehmen mit genügend offenem Kopfe die magyarische Belehrung auf; wer weiß wie lange.”) Gragger arra utal, hogy a németek jelenleg érdeklődéssel tekintenek Magyarországra, nyitottak e téren, – ki tudja meddig: vagyis ugyanazt a gondolatot fogalmazza meg, amit *Déri*, miszerint most kell kihasználni a kedvező helyzetet. A megfogalmazásban leginkább a „jó germánok” válthatott ki némi nemtetszést, de ennek megítélése felfogás vagy éppen hangulat kérdése, hiszen ezt akár kissé gúnyos, akár baráti, atyafiaskodó, kedveskedő megnevezésként is lehet értékelni, és valószínűleg ez utóbbi felfogás érvényesült.

¹⁵ Vö. GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/46-47

¹⁶ Korodi Pál apácai evangélikus lelkész unokája, *Lutz Korodi*, aki az erdélyi német nemzetiségi mozgalom egyik vezető egyénisége lett. Tervei értelmében a nemzeti öntudatra ébredés küszöbén álló magyarországi németiséget a szászok vezetésével kell egységes mozgalomba szervezni, és ennek a mozgalomnak a nagynémet eszme jegyében a birodalmi németiség hasonló áramlataival kell együttműködni.

¹⁷ Drasche-Lázár Alfréd az önálló magyar külügyminisztérium megszervezője, a trianoni békeszerződés egyik aláírója; 1913-tól a Miniszterelnökség elnöki osztályának, 1914-től pedig a sajtóirodának is vezetője.

A másik levelet Gragger *Alexander Knob*¹⁸ miniszteri fogalmazónak írta július 4-én. Tegező formát használva ír arról, hogy az előadások, viták, a társadalmi élet mennyire lekötik minden idejét, majd megjegyzi: „*Die Deutschen rühren sich hie und da in der Sache der heimischen Deutschen, und dann muß man zwischen sie schlagen.*” A társasági beszélgetések során valószínűleg többször is tapasztalhatta, hogy a németek élénken érdeklődnek a hazai németiség viszonyai iránt. Esetenként azonban bele is akarnak szólni az ügyeikbe, ilyenkor aztán közéjük kell csapni – írja a levélben. Gragger véleményével, hogy a hazai németiség ügyét belügynek tekinti, és elutasítja az esetleges beavatkozási szándékot, nem válthatott ki ellenszenvet, legfeljebb a karakán megfogalmazást tarthatták figyelemre méltónak.

Feltételezem, hogy minden baráti megnyilvánulás ellenére erősen működhetett a cenzúra, de egyéb „terhelő” megnyilatkozást nem találtak, semmi olyant, ami akadályt gördíthetett volna a tanszék létrehozása vagy Gragger kinevezése elé, mert az befolyásolhatta volna az eseményeket, és bizonyára nyoma is lenne a levéltári iratok között. Miután a kultuszminiszter ezt a „szigorúan bizalmasan” kezelendő anyagot összevetette a Graggerről begyűjtött egyéb információkkal, a róla kialakult rendkívül pozitív képpel, azonnal zöld utat kapott kinevezése.

1916. augusztus 12-én Gragger (budapesti ill. október 1-jétől kezdődően berlini címét is feltüntetve) aláírt egy *megállapodást*,¹⁹ aminek *Becker* és *Robert Gragger* aláírással ellátott gépelt másolatát őrzik a kultuszminisztériumi akták. Itt már egyértelműen látszik, hogy a tanszék nevét Gragger személyére és szakterületére való tekintettel *magyar nyelv és irodalom-történeti tanszék*re módosították. A megállapodás öt pontot tartalmaz: kimondja többek között, hogy Graggert 1916. október 1-jétől rendkívüli professzorrá nevezik ki, s a tanszéki teendők mellett ellátja a lektori feladatokat is, mindezt magyar állampolgársága megtartásával. Fizetését évi 5400 márkában állapítják meg, ezenkívül lakbértámogatásban is részesül.

A rendkívüli professzori kinevezést a kultuszminiszter pár nappal később, *augusztus 18-án* írta alá, a megállapodásban rögzítetteknek megfelelően²⁰.

A kinevezésről szóló dokumentumot átiratban megkapta a Friedrich Wilhelms-Universität rektora és egyetemi tanácsa, valamint természetesen Gragger is, akit a miniszter felszólít arra,

¹⁸ Knob Sándor országgyűlési képviselő (Nemzeti Egység Pártja), GyOSz titkára, 1916-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fogalmazói karának tagja.

¹⁹ Vö. GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/49

A Graggerral kötött megállapodás pontos szövege:

Vereinbarung

Vorbehaltlich der Genehmigung Seiner Exzellenz des Herrn Ministers der geistlichen und Unterrichts-Angelegenheiten ist zwischen den Unterzeichneten folgendes vereinbart worden.

1. Herr Professor Dr. Gragger – Budapest ist bereit, zum 1. Oktober 1916 eine außerordentliche Professur für ungarische Sprache und Literaturgeschichte an der Universität Berlin zu übernehmen.

Herr Gragger erklärt sich bereit, gleichzeitig die Funktionen eines Lektors zu erfüllen.

Seine ungarische Staatsangehörigkeit behält er sich vor.

2. Das Gehalt des Herrn Gragger beträgt 5400 M. zuzüglich der Wohnungsgeldentschädigung von 1300 M.

3. Es ist Herrn Gragger bekannt, daß ihm die Honorare für seine Vorlesungen aller Art bis zu 3000 M. ganz, von 3000 bis 4000 M. zu 75 vom Hundert, von dem darüber hinausgehenden Beträge zur Hälfte zufließen, ebenso, daß seine mit seiner Universitätsstellung zusammenhängende Nebenbezüge, sofern sie jährlich 1200 M. nicht erreichen, auf diesen Betrag auf Staatsfonds ergänzt werden.

4. Es ist die Begründung eines Seminars für ungarische Sprache und Literatur an der hiesigen Universität in Aussicht genommen. Es wird Herrn Gragger einmalig 1000 M. und jährlich laufend 200 M. in Aussicht gestellt.

5. Entschädigung für die Kosten des beschleunigten Umzuges 800 M

²⁰ Vö. GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/52

hogy tanévkezdéskor jelenjen meg, és egyben felkéri, hogy a szemeszterben tartandó előadásainak jegyzékét sürgősen küldje meg a kari dékánnak.²¹

Gragger kinevezéséről „sürgős” jelzéssel, *október 11-i* keltezéssel kultuszminiszteri átirat készült a pénzügyminiszter számára is,²² aki tájékoztatást kapott a képviselőház határozatáról a magyar tanszék létrehozását illetően, továbbá Gragger feladatköréről, valamint arról, hogy a miniszter a budapesti professzort október 1-jei kezdéssel az egyik jelenleg betöltetlen rendkívüli professzori álláshelyre nevezte ki, mely *Dr. Orth*, a mezőgazdasági főiskolai kar professzorának elhalálozásával üresedett meg. Az átirat kéri a pénzügyminisztert, mivel az álláshoz kapcsolódó bérhez eddig nem járult lakbértámogatás, bocsássa rendelkezésre az ehhez szükséges anyagiakat.

Gragger az augusztus 12-i megállapodás aláírása után már a berlini szemeszterkezedésre készült. *Augusztus 14-én* levelet írt az egyetem rektorának,²³ melyben az egész magyar tudományosság nevében köszönetét fejezi ki a magyar tanszék létrehozásának ügyében kifejtett hathatós támogatásáért. Egyben emlékezteti a rektort arra, hogy szó van a tanszék mellett egy *magyar szeminárium* létrehozásáról is, a tanszék munkájának kiegészítéseképpen. Annak érdekében, hogy a munka októberben a szemináriumban is megkezdődhessen, Gragger felajánlja, hogy a szemináriumi könyvtárt megalapítandó, kész arra, hogy saját mintegy tízezer kötetes könyvtárát felajánlja. Adományával lehetővé válik a hallgatók számára a könyvtár azonnali használatba vétele. A magyar állam támogatásával számolva a kötetek száma hamarosan eléri a húszezret, és felöleli majd az egész finnugor filológiát. Amennyiben a rektor elfogadja a könyvek felajánlását, egyben arra kéri, bocsásson a szeminárium rendelkezésére két helyiséget, ahol a könyvek elhelyezést nyernének. Gragger magára vállalja azt is, hogy október folyamán a két helyiséget íróasztalokkal, könyvszekrényekkel ellássa.

A rektor a levél kézhezvétele után azonnal tájékoztatta a kultuszminisztert az abban foglaltakról, és augusztus 18-i levelében²⁴ a könyvadomány elfogadására valamint a teremigény jóváhagyására vonatkozóan kéri a miniszter engedélyét.

Az engedély azonnal megérkezhetett, mivel a Becker-hagyaték iratai között²⁵ már az annak következtében hozott intézkedésekről értesülhetünk. Eszerint *1916. augusztus 19-én* Gragger két helyiséget kapott a szeminárium részére, évi 200 M. előirányzott költségvetéssel. Két hónap múlva újabb helyiségigényt nyújtott be, s a kedvező elbírálást követően *október 30-án* már igazgatói szobával is rendelkezett. A szemináriumi könyvtár állománya pedig az induló 10 000 kötetről az állandó fejlesztésnek köszönhetően, a beszerzések és a mindenhonnan érkező könyvadományok következtében 1926-ban, Gragger halálakor 25 000 kötetet számlált, emellett 120 kurrens folyóirat és 15 napilap tartozott hozzá.

Gragger a szemeszter indulásakor még nem volt Berlinben, csak október 14-én érkezett meg, ahogy azt még aznap írt levelében a rektornak jelezte,²⁶ a Budapestről Berlinbe való költözés rendkívüli nehézségeire hivatkozva. Mivel így hivatali eskütételére sem kerülhetett sor, erre vonatkozóan új időpontot kért.²⁷

²¹ Vö. Universitäts-Registratur Littr. G. No. 95 Vol. 178/I-II./1

²² Vö. GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/53

²³ Vö. Universitäts-Registratur Littr. G. No. 95 Vol. 178/I-II./4-5

²⁴ Vö. Universitäts-Registratur Littr. G. No. 95 Vol. 178/I-II./7

²⁵ Vö. GStA VI. HA/NL. C.H. Becker, Nr.1956

²⁶ Vö. Universitäts-Registratur Littr. G. No. 95 Vol. 178/I-II./8

²⁷ Az eskütételre csak jóval később került sor. Ez elég különös, noha részben magyarázható azzal, hogy a beinduló munka Gragger minden idejét lekötötte, talán azzal is, hogy az elkövetkező években már többször kért és kapott betegszabadságot egészsége helyreállítása érdekében. Tény, hogy az akták tanúsága szerint Gragger

A munka tehát október közepén megindulhatott. Gragger előadásokat tartott, vezette a szemináriumokat, a nyelvtanfolyamokat. Nagy lelkesedéssel végezte munkáját, melynek eredményességéről egy hónap múlva már így számol be:²⁸ „Jó és művelt hallgatóim vannak. Sőt igen meghatározó dolgot is mondhatok. Néhány tábori levelet kaptam, melyekben többen kérnek, küldeném meg nekik rendszeresen előadásaim menetét és bibliográfiáját, mert ha már fizikailag nem vehetnek részt legalább ott kint akarnak lépést tartani hallgatóimmal. S kell-e több, mint látni, hogy munkásságunk hasznos, sőt egész nemzetünkre nézve jelentős? Majdnem boldog vagyok.”

A kezdeti hallgatói létszámról a fentebb idézett Becker-hagyatékából származó irat – Gragger 1917. március 22-én *Becker*nek írt levele alapján – nyújt információkat: 84 hallgatót említve. Hogy ez a szám sok-e vagy kevés, azt annak alapján ítéld meg, amit az egyetem rektora, *Ernst Bumm* fogalmazott meg az 1916/1917. tanévet értékelő beszédében.²⁹ Az egyetemi tanács előtt elmondott beszédében kifejti, hogy a háborús idők nehézségei ellenére rendben lezajlott a tanév, az előadásokat az összes karon hiánytalanul megtartották. A beiratkozott hallgatók létszáma a tanév *első* félévében a következőképpen alakult: 8151 volt a férfi, 1258 pedig a női hallgatók száma, jelentős többségük azonban nem látogathatta az előadásokat, mert 5821 fő a frontokon teljesített szolgálatot. Sokan voltak, akik a félév során kapták meg behívójukat, vagyis a tényleges hallgatói létszám a félév induló adataihoz képest tovább csökkent. Mindezen adatok tükrében láthatjuk, hogy az egyetem összes karának előadásait mintegy háromezer főnyi hallgatóság látogatta. Ha ehhez mérjük Gragger 84 hallgatóját, megérthetjük elégedettségét, sőt egyik alapvető értekezésében,³⁰ a kezdetekről szólva, a tanév további részét illetően már több mint száz, majd rövid időn belül kétszáz fő fölötti hallgatói létszámról számol be.

Gragger tehát megkezdte újonnan alapított tanszékének kiépítését. A porosz és magyar kultúrpolitika támogatásának, a kedvező személyi feltételeknek és politikai légkörnek köszönhetően az első hungarológiai központ rohamos fejlődésnek indult. A Berliini Magyar Tudományos Intézet, az intézeti könyvtár, a Berliini Magyar Intézet Barátainak Egyesülete, az első hungarológiai periodika, az *Ungarische Jahrbücher* és a *Collegium Hungaricum* – megannyi mérföldkő az intézményrendszer kialakításának történetében. Mindez az alatt a tíz esztendő alatt, amit Gragger Róbert a berlini egyetemen töltött.

csak 1920. január 17-én tett esküt a *birodalmi* alkotmányra. Nyilvános rendes tanárrá való kinevezése 1921. január 22-re datálódik, ezt követően azonban hamarosan, 1921. március 9-én esküt tett a *porosz* alkotmányra. Vö.: Universitäts-Registatur Littr. G. No. 95 Vol. 178/I-II./13-15

²⁸ OSZK K. Gragger Róbert levele ismeretlenhez, Berlin, 1916. nov. 21.

²⁹ Vö. Königl. Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin: Bericht über das Amtsjahr 1916/1917. Erstattet von dem Rektor Ernst Bumm. Berlin, 1917. In: GStA I. HA Rep. 76 (Kultusministerium) V a Sekt. 2. Tit. III. Nr. 1. Bd. 7

³⁰ Vö. GRAGGER Róbert: *A Berliini Magyar Tudományos Intézet*, Bp., 1918.

A tanár mint kánonképző:

**Kemény Zsigmond taníthatósága a középiskolában
különös tekintettel a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényre**

*„Ismét az az előfeltételezés, mintha a könnyű
eleve kevésbé volna értékes, mint a nehéz.
Olyan ez Uram, mintha én azt mondanám, könnyű
úgy Istennek lenni, ha az ember, bocsánat,
mindenható. Tetszene próbálni nyugdíjasként
vagy gimnáziumi tanárnőként, már elnézést...”*

(ESTERHÁZY Péter, *Harmonia Caelestis*, Bp.,
Magvető, 145.)

1. Nem olvasunk (TÁRKI) – nem szeretünk olvasni (TÁRKI) – nem is tudunk olvasni (PISA)

2005 októberében a TÁRKI¹ 1000 fős országos reprezentatív mintán alapuló közvélemény-kutatást végzett a felnőtt magyar népesség körében, melyben a lakosság olvasási és könyvvásárlási szokásait mérte fel. Az adatok többsége összehasonlítható a TÁRKI által korábban ilyen témakörben végzett kutatások eredményeivel, főként egy 2002-es vizsgálattal, így a lakosság korábbi véleményéhez képest bekövetkezett változások is megfigyelhetők.

Az elmúlt években visszaesett a könyvolvasó felnőttek aránya és nőtt a nem olvasók részesedése: 2005-ben a lakosság negyede olvasott rendszeresen és egyharmada ritkán, míg 2002-ben még egyharmaduk olvasott rendszeresen és négytizedük ritkán, így tehát az elmúlt három évben az egyáltalán nem olvasók aránya mintegy másfélszeresére, 27%-ról 42%-ra nőtt. A nem olvasók arányának számottevő emelkedése mögötti tényezőket vizsgálva azt látjuk, hogy minden társadalmi csoport esetében nőtt a könyvet sosem olvasók aránya, főleg a középgeneráción belül (40–59 évesek), illetve a dél-dunántúliak és az észak-alföldiek körében.

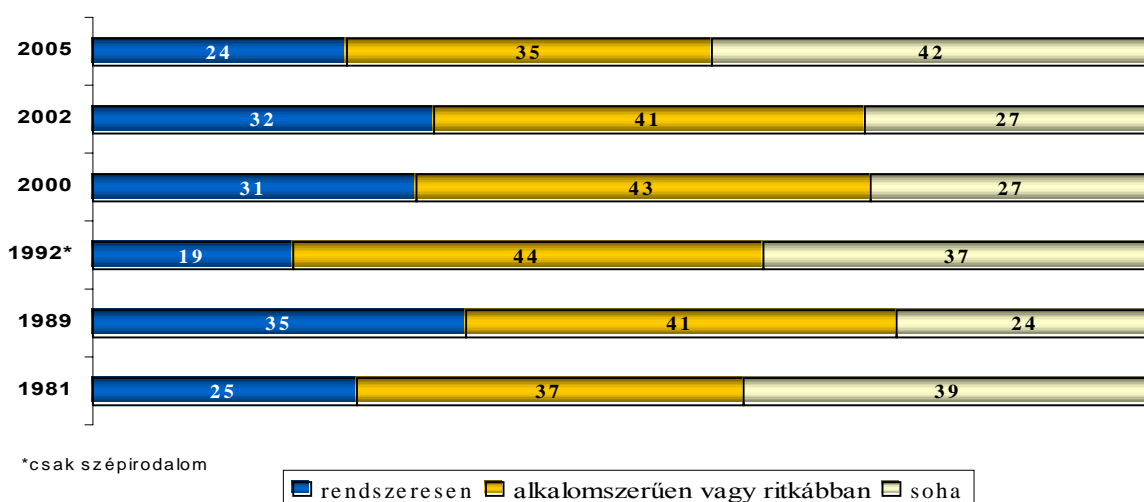
Egy felnőtt magyar átlagosan évi 7,6 könyvet olvas el, ezen belül a felnőtt lakosság 15%-a olvas el átlagosan havi 1 könyvet, azaz őket tekinthetjük valóban rendszeres olvasóknak. Az olvasott könyvek átlagos száma természetesen magasabb, ha csak a könyvolvasókra vetítjük: a legalább ritkán olvasók évente átlagosan 13,4 könyvet olvasnak el, ez az átlagérték azonban nagy eltéréseket takar. Tízből három könyvolvasó legfeljebb csak évi 3 könyvet olvas el, további két olvasó pedig évi 4–5 könyvet olvas, azaz a könyvolvasó felnőttek fele legfeljebb 5 könyvet olvas el egy évben. A nők, az idősek, az iskolázottabbak, illetve a közép-magyar-országiak és a dél-alföldiek olvasnak a legtöbbet. A valamilyen rendszerességgel olvasók többsége egyszerre csak egy könyvet olvas, és csak egy kisebbség olvas párhuzamosan egyszerre több művet is. A könyvolvasók háromnegyedének háztartásában legfeljebb 500 kötetből áll a házikönyvtár.

¹ BERNÁT Anikó, Könyvolvasási és könyvvásárlási szokások a magyar társadalomban, TÁRKI, 2005.

A könyvolvasók leginkább *valamilyen* irodalmat olvasnak: 38%-uk olvas gyakran *szép*-irodalmat, 31%-uk *szórakoztató* irodalmat és 30%-uk *tényirodalmat*. A legkevésbé idegen nyelvű könyveket, művészeti köteteket illetve ifjúsági és gyerekkönyveket olvasnak gyakran a válaszadók. Az irodalom elsődleges szerepe a szépirodalmat olvasók saját megítélése szerint a pihentetés, kikapcsolódás, megnyugtató és a szórakoztatás, illetve szintén fontos rendeltetése, hogy tanít, tanulságos, szélesíti a látókört és az általános műveltséget.

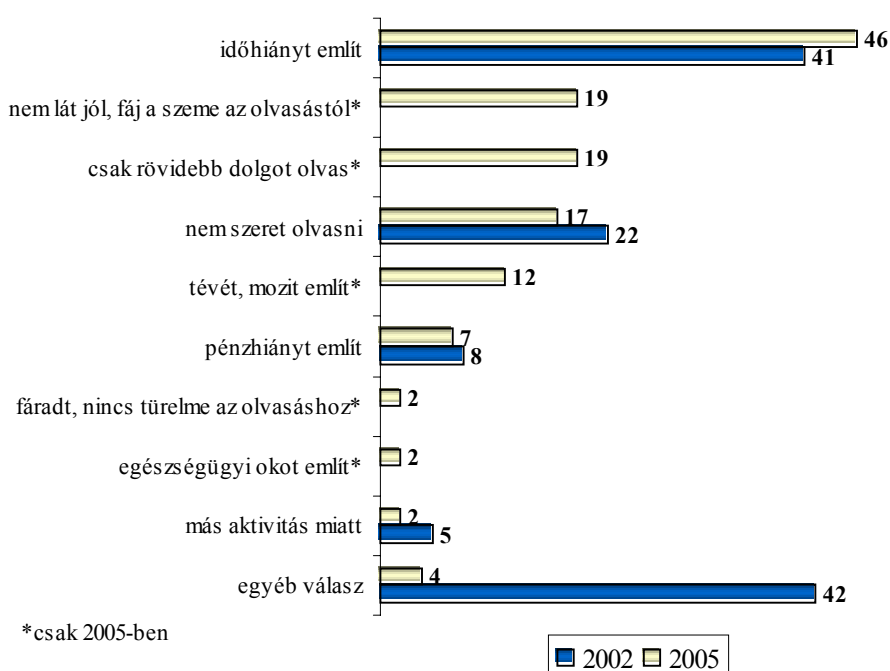
A könyvet sosem olvasók közel fele azért nem olvas, mert nincs rá ideje, egyötödük pedig könyvet nem, csak rövidebb dolgot olvas. Szintén a nem olvasók közel egyötöde említette azt, hogy fáj a szeme az olvasástól, illetve hogy nem lát jól, és közel ugyanennyien mondták nyíltan azt, hogy nem szeretnek olvasni, ezért nem olvasnak könyvet sem. A tévé, mozi a kérdezettek egytizede számára jelent olyan szórakozási, időtöltési alternatívát, ami mellett már egyáltalán nem igényli az olvasást.

1. ábra: A könyvolvasás gyakoriságának változása 1981–2005 között a felnőtt magyar társadalmon belül (százalékos megoszlás)

2. ábra: A könyvet nem olvasók indokai

(az egyes indokokat választók százalékos megoszlása, több válasz is lehet, 2002: N=604, 2005: N=430)

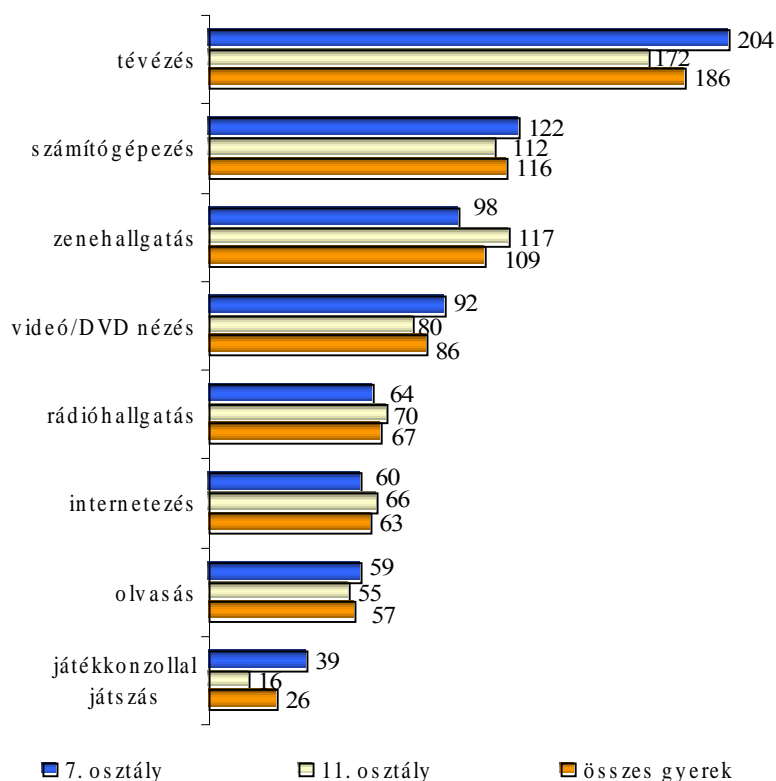

A TÁRKI 2006² januárjában 1238 fős országos reprezentatív mintán alapuló kutatást végzett a 7. és 11. osztályos gyerekek körében is, melyben könyvolvasási és könyvvásárlási szokásaikat mérték fel. A vizsgálat emellett arra is kitért, hogy hol helyezkedik el a könyvolvasás a gyerekek mindennapi szabadidős tevékenységei között.

A tinédzserek legnagyobb arányban tévézni szoktak (94% és 86%), amit a zenehallgatás követ (86% és 70%) – ez mind a hétvégére, mind pedig a hétköznapokra igaz. Ezeket követi az olvasás és a számítógépezés: hétvégente tízből hét, hétköznapokon tízből hat fiatal szokott olvasni és számítógépezni. Nem sokkal alacsonyabb azok aránya, akik rádiót is hallgatnak, amit hétvégén a videót, DVD-t nézők csoportja követ, hétközben azonban az internetezés kicsit megelőzi a videózást. A hetedikesek – némi kivételtől eltekintve – minden szabadidős tevékenységben nagyobb arányban jelezték „részvételüket”, mint a tizenegyedikesek.

Ami az egyes szabadidős tevékenységekkel töltött időt illeti, egy átlagos vasárnapi napon a tizenévesek átlagosan 3 órát tévéznek (186 perc), ezzel töltik a legtöbb időt. Közel két órát töltenek emellett (vagy ezalatt) számítógépezéssel (116 perc), ennél valamivel kevesebbet (109 perc) zenehallgatással (CD-n vagy magnón) és közel másfél órát (86 perc) filmnézéssel (videón vagy DVD-n). Átlagosan körülbelül egy órát hallgatnak rádiót (67 perc), interneteznek (63 perc) vagy olvasnak (57 perc), és átlagosan közel fél órát (26 perc) töltenek játékkal valamilyen játékkonzol segítségével. (3. ábra)

3. ábra: A tizenéves korosztály szabadidő-felhasználása egy vasárnapi napon: az adott tevékenységgel töltött idő átlagosan (perc)

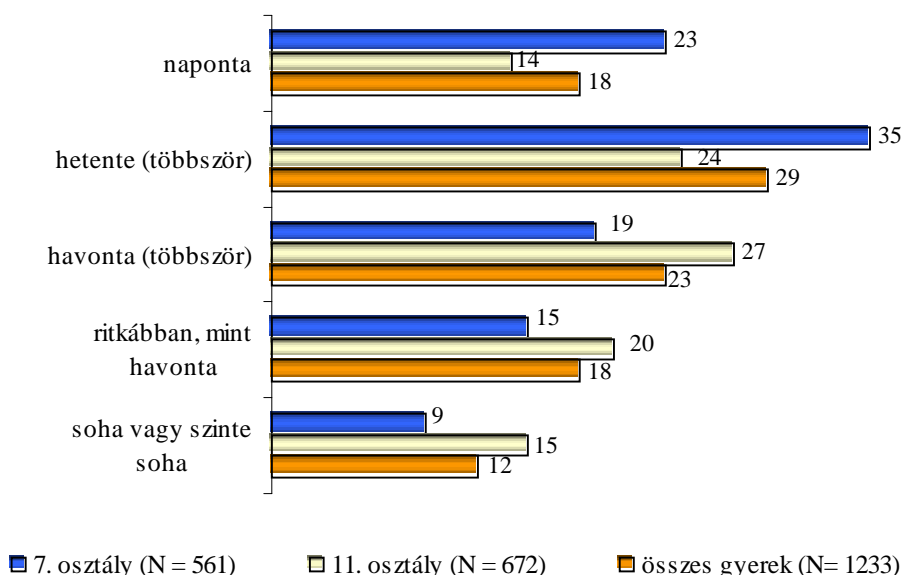
² BERNÁT Anikó, A tizenévesek könyvolvasási és könyvvásárlási szokásai és az olvasás helye a gyerekek életében, TÁRKI, 2006.

Az olvasás tehát az általunk felsorolt szabadidős tevékenységek között a középmezőnyben helyezkedik el, mind hétköznap, mind hétvégén és átlagosan háromnegyed-egy órát tesz ki a tinédzserek életében. A hetedik osztályosok és a tizenegyedik osztályba járók szabadidő-felhasználásában ugyan találunk különbségeket, de az olvasás terén nincs számottevő eltérés a két korosztály között.

A gyerekek közel negyede (23%) soha nem olvas kötelező vagy nem kötelező olvasmányt (a hetedikesek ötöde, a tizenegyedikesek negyede), akik pedig olvasnak, azok inkább nem kötelező olvasmányt olvasnak. Naponta kötelező olvasmányt csak a gyerekek 4%-a olvas, nem kötelezőt viszont 15%-uk, legalább hetente kötelezőt 17%-uk, azon kívül pedig 23%-uk olvas. Legalább havonta illetve annál ritkábban olvas kötelező irodalmat a gyerekek negyede (25%) és közel harmada (30%), nem kötelezőt pedig egyötödük (21% és 19%). A hetedikesek mindkét típus szerint gyakrabban olvasnak: naponta 7%-uk olvas kötelező olvasmányt és 17%-uk szabadon választottat, míg a tizenegyedikesek körében 2%-nyian és 13%-nyian. Mindkét korcsoport esetében szabadon választott könyvet nagyobb arányban olvasnak a gyerekek, mint kötelezőt.

Ha a kötelező és szabadon választott könyvek olvasásának gyakoriságát együtt kezeljük, akkor azt találjuk, hogy bármilyen indíttatásból a gyerekek 18%-a olvas naponta; negyede-harmada (29%) ritkábban, mint naponta, de legalább hetente; több, mint ötöde-negyede (23%) ritkábban, mint hetente, de legalább havonta, ennél ritkábban, de azért valamilyen gyakorisággal olvas egyhatodik (18%), szinte soha vagy soha pedig 12%-uk. (4. ábra)

4. ábra: A könyvolvasás gyakorisága a tizenévesek körében – kötelező és nem kötelező olvasmányok együtt (százalékos megoszlás)

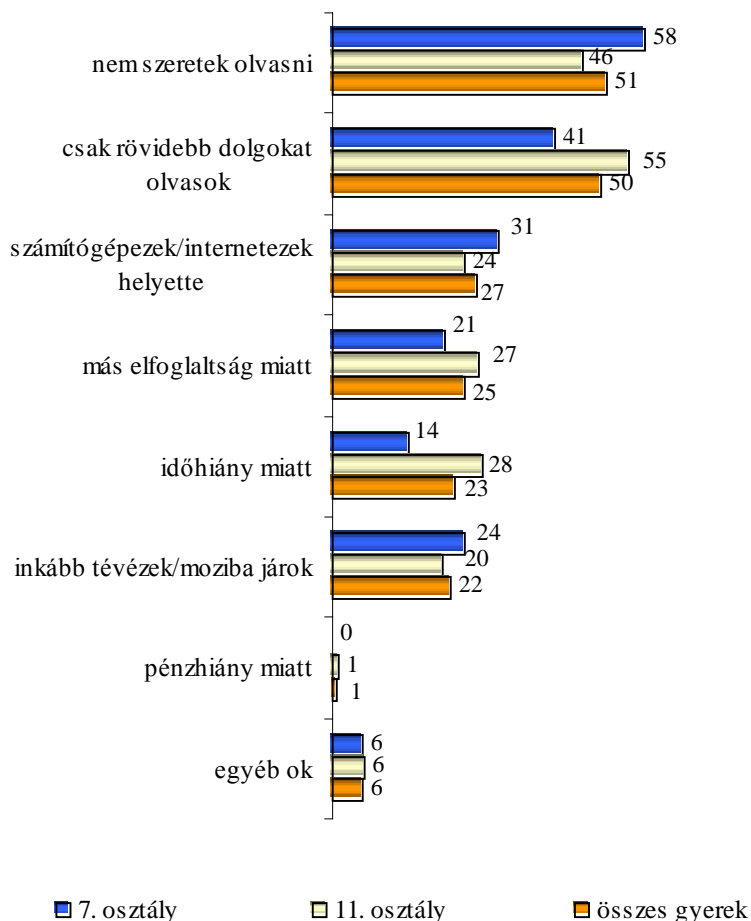
Aki soha nem olvas még nem kötelező irodalmat, azaz szabadon választható könyvet sem, azoktól megkérdezték, hogy miért nem szoktak könyvet olvasni. A nem olvasó gyerekek fele azért nem olvas könyvet, mert nem szeret olvasni (51%) vagy mert csak rövidebb dolgokat olvas (50%). A soha nem olvasó gyerekek egynegyede (27%) olvasás helyett számítógépezik, internetezik, további negyede más elfoglaltság miatt nem olvas (pl. sportolás, kirándulás). 23%-nyian általában időhiányra hivatkoztak, 22%-nyian inkább tévéznek vagy moziba járnak, egyéb okot (köztük a pénzühiányt) pedig 7%-nyian említették. (5. ábra)

A hetedikesek, azaz a 13 évesek között többen vannak olyanok, akik nem szeretnek olvasni, de a tizenegyedikesek (tehát a 17 évesek) között is sokan vannak még ilyenek. A középiskolások között azok vannak számottevően magasabb arányban, akik inkább csak a könyveknél rövidebb írásokat olvassák el.

5. ábra: A könyvet nem olvasó gyerekek indokai

(az egyes indokokat választók százalékos megoszlása, több válasz is lehet;

7. osztályosok: N=107, 11. osztályosok: N=173, összesen: N=280)

Összefoglalva tehát a 2005-ös felmérés szerint a magyar felnőtt lakosság 24%-a olvas rendszeresen, míg már 42%-a egyáltalán nem olvas, ez az adat 2002-ben mindössze 27% volt. Amint a 2006-os kutatásból láttuk a gyerekek számára az olvasás az általunk felsorolt szabadidős tevékenységek között a középmezőnyben helyezkedik el, mind hétköznap, mind hétvégén és átlagosan háromnegyed-egy órát tesz ki a tinédzserek életében. Ha a kötelező és szabadon választott könyvek olvasásának gyakoriságát együtt kezeljük, akkor azt találjuk, hogy bármilyen indítatásból a gyerekek 18%-a olvas naponta és 29% legalább hetente; vagyis 47%-uk rendszeres olvasónak tekinthető, viszont 12%-uk szinte soha vagy soha nem olvas könyvet. Ha a felnőttek és a gyerekek körében végzett kutatás eredményeit összevetjük kiderül, hogy a gyerekekhez képest a felnőttek jóval nagyobb arányban, háromszor-négyszer annyian nem olvasnak könyvet, mint a gyerekek. Így tehát talán van még némi remény arra nézvést, hogy az oktatásban résztvevő fiatalság olvasási kedve fenntartható. Azonban mindenképp elgondolkoztató az az adat, hogy a soha nem olvasó gyerekek (12%) fele azért nem olvas könyvet, mert nem szeret olvasni (51%) illetve mert csak rövidebb dolgokat olvas (50%), tehát a könyv, a hosszú szöveg túl nagy kihívást jelent.

Arról, hogy nem olvasunk és nem is nagyon szeretünk olvasni, már bőséggel állnak adatok a rendelkezésünkre, a PISA (Programme for International Student Assessment)³ jelentésekből sajnálatos módon még az is kiderül, hogy nem is igen tudunk.

A 2000-es első felmérést három évente követi újabb. Magyarországon kétszáz oktatási intézményből nagyjából ötezer 15 éves diák vett benne részt. Az iskolákat a nemzetközi központ választja ki véletlenszerűen, de reprezentatív módon. A PISA-felmérés egyszerre vizsgálja a szövegértési, matematikai és természettudományos készségeket, ezek közül az egyiket mindig kiemelten kezeli. A korábbi két (2000-ben és 2003-ban készített) PISA-felmérés kiemelt témáját adó szövegértési és matematikai feladatokat rendre gyengébben oldották meg a magyar középiskolások, mint a természettudományos tesztet. Az országok száma 2000-hez képest emelkedett: akkor még 43 államból álló, ma már 57 országból álló mezőnyben indultunk.

A szövegértést a következőképpen definiálja a PISA: „írott szövegek megértése, felhasználása és az ezekre való reflektálás annak érdekében, hogy az egyén elérje céljait, fejlessze tudását és képességeit, és hatékonyan részt vegyen a mindennapi életben.” Tehát a szövegértés a tanulóknak azt a képességét jelenti, amelynek segítségével képesek felhasználni az írott információt a mindennapi élethelyzetekben. A szövegeket és feladatokat három szempont szerint csoportosítják: a szövegek formája, a feldolgozáshoz szükséges gondolkodási műveletek és az olvasási szituáció alapján.

A PISA 2006 már lehetőséget nyújt arra, hogy ne csak három, hanem immár hat év távlatából vizsgáljuk meg, milyen változások következtek be az egyes országok diákjainak szövegértési eredményeiben a 2000-es méréshez képest. Az első, főleg szövegértésre koncentráló teszten a nemzetközi átlagnál gyengébb eredmények születtek. A 4-es és 5-ös képességszintet olvasásból csak a magyar fiatalok 23 százaléka teljesítette, a diákoknak gyakorlatilag a fele (48 %-a) pedig 2-es vagy 1-es szinten teljesített. A nemzetközi rangsorban így szövegértésben ugyanúgy, ahogyan matematikából, a résztvevő országok középső harmadának második feléhez, a természettudományos tesztek megoldásában pedig a középső harmadának első feléhez tartoztunk. A 2006-os vizsgálat során az eredmény nem sokat változott a magyar diákok átlaga a szövegértés-vizsgálatban 482 képességszint. A felmérésben részt vett 57 ország eredményeit figyelembe véve ez az eredmény a 23. és 30. pozíció közötti tartományba sorolja be hazánkat. (6. ábra)

6. ábra: A magyar szövegértési eredmény változása 2000 és 2006 között

Vizsgálat	Szövegértés-eredmény
PISA 2000	480 pont
PISA 2003	482 pont
PISA 2006	482 pont

Nemzetközi szakértők megállapításai szerint legalább a 3. szint elérése szükséges ahhoz, hogy valaki meg tudjon felelni a társadalmi szerepeknek. A magyar 15 évesek átlagosan a 3. szint alsó határát érték el (482 pont). Tehát a magyar diákok 46%-ának szövegértési képességei nincsenek olyan szinten, nem érik el azt a minimumot, amellyel a munkaerőpiacra sikeresen beléphetnek.

³ PISA: Összefoglaló jelentés: A ma oktatása a jövő társadalma, 2006. <http://www.oecd-pisa.hu>

2. Az irodalomtanítás problémái és megoldási kísérletek

A fenti eredmények részint az olvasás részint az irodalomtanítás következményei, és kétségetlen, hogy ezeken a területeken változtatásokra van szükség. Az irodalom és az olvasás tanítása nem szorulhat háttérbe, és nemcsak azért, hogy nemzetközi felméréseken jól szerepeljen az ország, hanem azért sem, mert az irodalomolvasás alapvető élményeket ad, készségeket fejleszt, melyek elengedhetetlenek az ön- és világmegértésben, az önmeghatározásban. Az irodalomtanítás rengeteg problémával küzd, jelen keretek között e problémakör felvázolására nincs módom, csak érintem az általam fontosnak talált részleteket, és főként igyekszem e kérdéskörre kínált alternatív megoldásjavaslatokra fókuszálni.

Megváltozott a világ és benne a tanár szerepe⁴, amivel mindent szakmáját gyakorlónak napi szinten szembe kell néznie. Ugyanakkor viszont az új tantervek lényegében reprodukálják az 1978-as tantervet. Hiába ad például a Nemzeti Alaptanterv szabad kezdetet a művek kiválasztásában, olyannyira megcsontosodott a kötelező olvasmányok köre, hogy a legtöbb iskolában akár az 1978-at is írhatnánk, arról nem is beszélve, hogy még a kortárs irodalom tanításakor is gyakran meg se közelítjük a harminc évvel ezelőtti műveket.

Továbbá megváltozott a tinédzserek világa, érdeklődési köre, tudás a világról. Általános tapasztalat és felmérések is ezt a visszaesést támasztják alá, hogy a mai ifjúság kevesebbet olvas, mint szüleik generációja. Viszont sokkal több figyelmet kell fordítaniuk már csak olyan egyszerűnek látszó tevékenységekre is, mint a közlekedés – különösen a budapestieknek, a nyári felújítások idején. Tehát szomorkodhatunk, hogy kevesebbet olvasnak, járnak könyvtárba a fiatalok, de ez nem segít megoldani a problémákat. Motiválni kell őket, be kell vonni az oktatási folyamatba, az irodalomóráknak róluk kell szólnia. Megváltozott kompetenciá-jukat hasznosítani kell az irodalomórákon, akár annak árán is, hogy leadunk az irodalomtörténeti teljességre törekvés igényéből. Meg kellene próbálni tehát abból a tudásanyagból is építkezni, amit mi tanárok tanulhatunk a diákjainktól, legyen szó itt az elektronikus tömegkultúra, populáris kultúra termékeiről, filmek, reklámok, krimik, szappanoperák világáról.

A hétköznapi tapasztalatot hasznosító törekvésnek az a haszna, hogy a műveket nem múzeumi tárgyként erőltetett áhítattal fogják szemlélni, hanem életük részévé válik. Egy példa saját tanítási tapasztalatomból – lehet, hogy első pillanatra hátborzongatónak tűnik -: amikor tanítványaim a Szigeti veszedelem összefoglaló óráján azon kezdtek ötletelni, hogyan lehetne megfilmesíteni az eposzt, és melyik amerikai akciófilmhős játszaná Zrínyi és melyikük Deli Vid, Demirhám, stb. szerepét, akkor úgy érzetem célt értem, ugyanis megkonstruálódott a kapcsolat hétköznapi és irodalmi tapasztalat között.

Mivel megváltozott az oktatás résztvevőinek szerepköre, így ahhoz, hogy az információ áramlás érdemben működjön, szükség van a kommunikáció változására is. A frontális oktatói munka persze sok szituációban kikerülhetetlen, viszont a másik félt passzivitásban hagyja. Szükség van a dialógus kialakítására tanár és diák között. Ha valóban építkezni akarunk a diákok saját tapasztalatából, akkor ahhoz olyan beszédsszituációt kell teremteni, ahol bátran vállalják és megosztják véleményüket. Ehhez szükséges tanári szerepkörre nehezebb felkészülni, gyakoribbak a bakizás lehetőségei, mint a szakmai terepen, ahol a tanár nyilvánvalóan többet tud tanítványánál. A kommunikációs szituáció adta egyenrangúság azonban nem hat rombolólag a tekintélyre, és benne nem válik lehetetlenné a számonkérés. Nagy munkát, sok figyelmet és odafigyelést, folyamatos jártasságot kíván nemcsak a szűken értelmezett szakmában, azonban meghozza gyümölcsét. A diákok attól a tényről, hogy róluk szól az óra, hogy az

⁴ Bővebben lásd: GORDON GYÖRI János, *Tanárszerepek az irodalomórán* = SIPOS Lajos (szerk.), *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*, Bp., Krónika Nova, 2006, 124–136.

ő véleményük, hozzászólásuk elősegítette a haladást, esetleg épp azt fogalmazták meg saját szavaikkal, amit a „nagyok”, motiváltak lesz. Így azáltal ösztönözhetőek az olvasásra, hogy „ciki lesz” nem elolvasni, amiről a többiek beszélnek, kellemetlen lesz kimaradni egy érdekes, sokakat foglalkoztató beszélgetésből. Továbbá mi tanárok azért is nyerünk, mert ha valóban diákjaink olvasmányélményeiből és véleményeiből mozaikoljuk össze a szöveg egy jelentés-rétegét, akkor évről évre minden alkalommal mikor az adott művet tárgyaljuk az újdonság erejével hathat ránk, hiszen újabb koponyák ötleteivel ismerkedhetünk meg, így a szakmai fásultság kísértete minket elkerül.

E párbeszédes technika során a tanár főképp kérdez, és a hallott elemeket rendezgeti, rangsorolja. A diákok majd mindenre rávezethetők, ha jól kérdezzük, a kérdés maga már eleve nem hordozza a választ, és valódi kíváncsisággal fordulunk diákjaink felé, akkor megdöbbenő válaszokat kaphatunk. Többször kísérletet tettem arra, hogy szövevényesnek tűnő irodalomelméleti fogalmakra rávezessem a tanítványaimat, és majd minden alkalommal sikerült is. Ily módon sikerült elérjem, hogy a szaknyelvet beszéljék, ugyanis miután a saját szavaikkal megfogalmazták megállapításukat elárultam a szaknyelvi kifejezéseket. Például: könnyedén rájöttek arra, hogy egy irodalmi szöveg abban különbözik a szakácskönyvtől, hogy míg annak alkalmazása során egy tojással többel vagy eggyel kevesebbrel is ki lehet próbálni a receptet, addig a *Nemzeti dal*hoz sem hozzáírni, sem pedig belőle lefaragni nem illik, így máris a műalkotás definíciójához érkeztünk. Vagy ha egy regény címe messze nem takarta a tartalmát, és az olvasót ügyesen félrevezette, már az elvárási horizont szakkifejezéssel operáltunk.

Minden magyartanár számára ismerős az idővel való szakadatlan hajsza a „tananyag befejezésére” tett kétségbeesett kísérlet, ami gyakorta a minőség rovására megy. Ugyanis még továbbra is tartja magát a megszokott haladási irány, vagyis hogy az antikvítás irodalmától kell eljussunk mai korunk irodalmához. Az irodalomtörténet tanítása sokszor az irodalmi élmény elébe lép. Művekről, saját olvasmányélményekről beszélgetni sokkal több időt és energiát vesz igénybe, mint irodalomtörténeti adatok vagy akár még csemegék ismertetése is. A kronológiai hagyomány még mindig nagyon erős, bár van néhány javaslat és kísérlet, ami ezzel a tendenciával szembe megy.

Például lehet, hogy érdemes lenne megpróbálni időben visszafelé haladni, jelen korunktól a régmúlthoz eljutni, természetesen ilyenkor egy-egy gondalti ív, motívum, téma, vagy az egymásra hatás lehetne a kapocs.

További ellenfél maga az irodalmi kánon is. Hiszen egyrészt van valamiféle általános kánon elvárás, amit a NAT is programjában megfogalmaz, továbbá a helyi és kerettantervek és a tankönyvcsaládok is erős hatást gyakorolnak e folyamatra. Végül pedig ott van maga a magyartanár, aki nemhogy választásaival – kitől mely műveket, milyen hosszban, milyen érzelmi odafordulással – de még a legapróbb gesztusaival is hat, befolyásolja környezetét.

A nemzetközi tapasztalat azt a tendenciát mutatja, hogy felismerték különös tekintettel az angolszász országokban, hogy a teljes irodalmi kánon átadhatatlan. A 2000-es angol nemzeti kerettanterv mindössze az alábbiakat írja elő: két Shakespeare-drámát, két egyéb drámai alkotást más szerzőktől, két prózai művet és két jelentős költői életművet 1914 előttiről és utánról.⁵

Meg kell próbálni tehát a kánon zsugorodása ellen tudatos redukcióval fellépni. Ebben a modellben megőrizhető a kronológia mint biztonságot adó sorvezető, és mód nyílik a művek egymásra hatásának bemutatásra is. Érdemes egyes korszakokat csak bizonyos műveken

⁵ Részletesebben lásd: ARATÓ László, A tananyagkiválasztás és –elrendezés néhány lehetséges modellje = SIPOS Lajos (szerk.), Irodalomtanítás a harmadik évezredben, Bp., Krónika Nova, 2006, 113–123.

keresztül megvilágítani. Ezen döntés során lép életbe a tanárok egyéni ízlése, koncepciója. A munkaközösségek a képességfejlesztés, olvasóvá nevelés célkitűzését szem előtt tartva egy közös tantervet hozhatnak létre, melyben az egyéni tanári kezdeményezések, ötletek is teret kaphatnak, persze közben a kánon redukálásnak ódiumát is közösen vállalva.

A *szöveg vonzásában* című tankönyvesalád⁶ a modulokban tanítás ötletére épül, aminek lényege, hogy az oktatási folyamatot elsősorban nem a kronológia rendezi, hanem a motívumok, témák, formák. Vagyis egy-egy motívumot – például beavatás, a sziget, – bont ki az időben, ami a megszólított korosztály problémáira igyekszik rezonálni. Elemzéseik, moduljaik minták, amelyek hasonló művek, illetve modulok bevonására biztatnak. Ugyanakkor bár a kezdeményezés szembemegy a hagyományos értelemben vett kronologikus oktatással, de az időbeli, történelmi nézőpontot nem nélkülözi. Az irodalomtörténet egészének „nagy elbeszélése” helyett, a „kis elbeszélések”, a konvenciótörténetek tanítását helyezi előtérbe, ami elősegíti a történelmi érzék és szemléletmód kifejlődését: az időbeliség, a folytonosság és megszakítottság, a hagyomány és az újítás kölcsönviszonyának tudatosítását.

Összességében tehát több modellt is kínál a magyartanárok számára a szakma, hogy ne elkeseredett harcként éljék meg a tanítás folyamatát, de ahhoz, hogy a tanítás folyamata a megváltozott körülmények között fennálljon, szükség van saját tanárszerepünk, módszertanunk, eszközeink átgondolására és a tanított anyag átstrukturálására.

3. A magyar irodalom tanításának fontossága

Míg eleddig főleg amellel érveltem, hogy a tanároknak alkalmazkodniuk kell a módosult körülményekhez, és nyitniuk kell a diákok felé, akár úgy is, hogy a krimik, sorozatok, blogok világát beemelik a tanórába, ugyanakkor azt gondolom, hogy emellett elengedhetetlen a hagyományos értelemben vett irodalom és kifejezetten magyarirodalom tanítására.

A magyar irodalmi művekkel való találkozás során megkerülhetetlen téma a magyar nyelv unikalitása, amivel a ma külföldre már jóval többet utazó fiatalság gyakorta találkozik. Továbbá az irodalmi művek tárgyalása során lehetőség nyílik a magyar kultúra különlegességének hangsúlyozására. Valamint a magyar nyelvű irodalmi alkotások segítségünkre lehetnek abban, hogy kialakítsunk valamiféle a magyar irodalmi tudatot, ami szervesen hozzátartozik a nemzeti és önidentitásunkhoz is.

Nagyszerűnek tartom a Bábelmátrix kezdeményezést (www.babelmatrix.org), ez a honlap ugyanis műfordításokat közöl a legkülönbébb – cseh, holland, szlovák, lengyel, portugál, orosz, angol – nyelvek irodalmából, és fordítva, a magyar szerzők munkáit teszi hozzáférhetővé idegen nyelveken, csehül, lengyelül, portugálul, németül, oroszul, angolul és szlovákul. Az oldal célja, hogy bepillantást nyújtson más országok irodalmába, és hogy népszerűsítse a magyar irodalmat külföldön. Ennek megfelelően százhuszonkilenc magyar szerzőtől olvashatunk szövegeket, például Ady Endrétől, Balla Zsófiától, Bertók Lászlótól, Csokonai Vitéz Mihálytól, Weöres Sándortól, Várady Szabolcstól. Vagyis külföldön jártunkban magyarságunk sokkal könnyebben magyarázható, ha egyes magyar versek vagy prózai művek részleteinek idegen nyelvi fordításait húzzuk elő, ha nem is a tarsolyunkból de a laptopunkból.

4. Kemény Zsigmond taníthatósága középiskolában különös tekintettel a Ködképek a kedély láthatárán című regényre

⁶ ARATÓ László–PÁLA Károly, *A szöveg vonzásában I-III. Bejáratok, Átjárók, Kitérők*, Műszaki Kiadó, 1998, 2001, 2002.

Tanítási gyakorlatom során többször szembekerültem a ténnyel, hogy keveset olvasnak a diákok. Az első elkeseredésemet az az elszánás követte, hogy beláttam a helyzet megrendíthetétlenségét, viszont szigorúan megkövetelem, hogy a kisebb korpuszt olvassák alaposan. Így hosszú heteket, sőt hónapokat szenteltem egyes szövegeknek, a szoros szövegolvasás módszertanát sem mellőzve, és bár voltak buktatói és nehézségei e választásnak is, a végeredmény mindenképp azt mutatta, hogy a szövegeket nemcsak kibetűzni, hanem érteni, értelmezni tudó ifjúság hagyta el az órát.

A fent bemutatott problémák fényében adódik a kérdés, hogy miért gondolom egy igen-csak porosnak, avítnak titulált szerző művének tanítását, aki még a középiskolai kánonban inkább nincs, vagy csak érintőlegesen van jelen⁷.

Pedig Kemény *Ködképek a kedély láthatárán* c. regénye sok szempontból jól tanítható. Most ezeket igyekszem összegyűjteni.

Az első szempont, amivel minden gyakorló magyartanárnak szembesülnie kell, és amit a fent vázolt kutatások is igazolni látszanak, hogy egy „kötelezőnél” az elsődleges szempont a terjedelme. Keménynek ez a regénye mindössze 150 oldal, ami kisebb ellenállást okoz. Nem történelmi regény, tehát megértéséhez nem szükséges ismerni a XVI-XVII. századi erdélyi viszonyokat és politikát, mint ahogy Kemény egyéb regényeinél.

Igaz ez a regény, mivel nem Kemény legismertebb művei közé tartozik nehezebben beszerezhető, azonban ez épp erősítheti a diákok vonzalmát, mint valami titkos társaság tagjai olyanba avatódnak be, amibe a többiek nem. Ez a nehézség határozottan az előnyökre szolgált, hozzátett a mű charmjához, amikor e regényt tanítottam. Azóta könnyebben hozzáférhető lett, ugyanis letölthető a Magyar Elektronikus Könyvtár oldaláról: <http://mek.oszk.hu/04600/04642>

Műfaj

⁷ Megvizsgáltam a piacon kapható irodalomtankönyveket, hogy melyik, milyen terjedelemben foglalkozik Keménnyel.

DIÓSZEGI Endre, FÁBIÁN Márton, *Litera-tura. Irodalom 10. évfolyam*, Bp., Krónika Nova, 2004. 118-121. *Özvegy és leányát elemzi*

DOMONKOS Péter, *Irodalom III.*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. nem említi

GINTLI Tibor, SHEIN Gábor, *Irodalom tankönyv 15-16 éveseknek*, Bp., Korona, 1999. 384-392. részletesebb elemzésben: *Zord idő*

MADOCSAI László, *Irodalom 11. osztály*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005. 293-303. részletesebb elemzésben: *A rajongók*

MOHÁCSY Károly, *Irodalom a középiskolák 11. évfolyama számára*, Bp., Krónika Nova, 2008 12.

MOHÁCSY Károly, *Színes irodalom a középiskolák 11. évfolyama számára*, Bp., Krónika Nova, 2008 12.

MOHÁCSY Károly, *Ráadás az Irodalom a középiskolák 11. évfolyama számára*, Bp., Krónika Nova, 2008. 8-14. Részletesebben: *Özvegy és leánya, Rajongók, Zord idő*

PETHÖNÉ NAGY Csilla, *Irodalom 10.*, Bp., Korona Kiadó, 2003. 451.

SOMOS Béla, *Irodalmi atlaszkönyvek 10.*, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007. nem említi

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Veres András, BOJTÁR Endre – HORVÁTH Iván – SZÖRÉNYI László – ZEMPLÉN Ferenc, *Irodalom III.*, Bp., Krónika Nova, 2000., 343-349. részletesebb elemzésben: *Ködképek a kedély láthatárán, A rajongók*

VERES András, *Művek, pályák, nemzedékek: Másfélszáz év magyar irodalma 1780-1944.*, Bp., Krónika Nova, 1999. 32-33.

Kemény regényeiben a drámai műfajból kölcsönöz, nem egyszerűen magát a párbeszédes szerkesztést veszi át, hanem az ebből fakadó lehetőséget a nézőpontok sokféleségének bemutatására. Ez a sokoldalúság mind az elbeszélői pozíció gyakori változtatásában, mind a szereplőháló összetettségében is megjelenik.

Kemény regényeiben a drámaiság mellett a harmadik műnemcsoport elemei is fellelhetők. Mint írásaiból kiderül, szándékosan használ lírai betéteket, melyek a vallomások, napló- és levélrészletek, valamint a magánbeszéd hitelességéhez jócskán hozzájárulnak. Jellem-ábrázoláskor is alkalmaz lírai elemeket, melyeknek segítségével közelebb hozza olvasójához szereplőit, akiket nemcsak kívülről láttat, hanem belső, lelki vívódásaikon, gyötrelmeiken keresztül is.

Az esszéíró Kemény továbbá magyarázatot keres magára a regényműfaj szükségességére, és e kérdésre igen összetett választ talál, miszerint szükség van a regényre egyrészt, mert ezzel a műfajjal motiválható a leghatékonyabban az olvasási kedv, ezzel toborozható a női olvasók tábora, kiknek olvasásra nevelését Kemény célul tűzte ki, és ennek függvényében a közönség, másrészt ez az a műfaji forma, melyre a kor, illetve társadalmi változások a leginkább igényt tartanak a XIX. század második felében.

Kemény Zsigmond regényeiben a szerzői tudat hangsúlyos jelenlétét a műnem-, műfaj- és témaválasztáson túl még az is jól mintázza, miszerint *A Ködképek a kedély láthatárán* című regény eredetileg novellafüzér műfaji besorolással jelent meg folyóiratokban folytatásokban, majd a végleges, könyvformátum elnyerésekor, 1853-ban a szerző beszélyfüzérre változtatta az alcímet. E szóösszetétel mindkét eleme figyelemreméltó, a füzér műfaja akkoriban több témát kapcsolt össze, ami e műalkotás esetében heterogén témák és történetek egybejátszatását, kompozícióját jelenti. A beszély kifejezés pedig visszavezethető a beszédre, mely a regény ismeretében egyértelműen a benne foglalt történetek elbeszélésének nehézségére utal.

Szerkezet

A Ködképek a kedély láthatárán nagyon hangzatos cím, ami mindenképp megragadja és elgondolkodtatja olvasóját. Jelentheti talán a történetmondó Várhelyi folyamatos elbizonytalanodását, a történetek fölötti elbeszélői hatalmának megkérdőjelezését, és talán elvesztését. Kedélyének láthatárán gyülekező köd a történetek kuszaságán, egymásba ágyazottságán átlátni nem tudást szimbolizálja.

A Ködképekben a nyitány hangsúlyosan bevezető, mert a számozott fejezetek előtt áll. E kezdés valóban bevezet, a történetmondás és az elbeszélői pozíció problematikájára fókuszál, nem kímélve olvasóját. „Mondják, hogy egy nőveli barátságunk akkor is, ha nincs a világ félrevezetésére ürügyül használva, vagy szerelmünk előnesze vagy pedig utóhangja.

Mondják, hogy érzéseink és szenvedélyeink regényének ez csak bevezetése vagy zárszava, melyen egészen kívül esik a figyelmet ingerlő szöveg, s így mentől művészebb alakú, mentől tisztább és kedélyesebb modorú, annál több kíváncsiságot ébreszt annak, mi még el sem kezdődött, vagy már befejezve van, megtudására. De én merőben más véleményen vagyok.”⁸

Rögtön a szerkezet bonyolultságát mutatja a kezdő- és végpontot egymásmellé rendelése, vagyis, hogy a most megkezdett történet kezdő- és végpontja tulajdonképpen egy. Tehát a

⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Ködképek a kedély láthatárán*, Bp., Unikornis, 1996. 225.

történetmondás felől értelmezve a szöveget, a probléma az, hogy nincs történet, nincs elmondandó/ható szöveg, csak kezdet és vég, és ráadásul ezek is egybeesnek.

Ezen bevezető ellenére a szétesett elemek újraszerveződéséből mégis kialakul egyfajta nem szokványos történet, és annak berekesztése, amiben az addig lenézett, kisszerű, férj átveszi Várhelyitől a történetmondás hatalmát és elbeszélővé lesz. Várhelyi tehát mint elbeszélő nem felel meg a történetmondó szerepének, hisz a befejező aktustól megfosztatik. Csak a bevezetőből már jól ismert, közhelyes stílusban megfogalmazott tanulságos naplóbejegyzésre futja. A bevezetőben beígért kezdet és vég így ér össze Várhelyi szentenciózus megnyilvánulásaiban.

A *Ködképek* tehát szerkesztésében hordozza Kemény és talán a korabeli magyar regényirodalom poétikájának kísérletező jellegét. A változásnak azon stádiuma érhető tetten e szövegen, amikor a fennálló elemek szokásos elrendezése már nem működik, és amikor az újjáalakítás, a kísérletezés az előrelépés egy új regényforma felé.

A történet széttöredezettsége

Keménynél a töredezettség, mint regényszervező elem meghatározó. A történet vonalvezetése nem lineáris, a regény várhatósága alacsony. Gyakoriak a nézőpontváltások, melyek megakadályozzák a szereplőkkel való azonosulást, másfajta befogadási technika megkonstruálásra van szükség, mint az elvárható történetekben, ahol az olvasó könnyedén azonosul a főbb szereplőkkel.

Az olvasói elvárások a szövegekben nem, vagy csak részben érvényesülnek, és e váratlan fordulat, e hiány vagy távolság értelmező munkára készítheti a befogadót. E munka során az olvasó rádöbbenhet arra, hogy e szövegek befogadásához új utat kell találnia, újfajta értelmezési horizontot kell megkonstruálnia, ami leginkább a valóság recepciójára emlékeztet. Hiszen az e regényekből megismert történetek mind idejüket, terüket mind linearitásukat tekintve darabokra szétesettek, ahogy a valóság elemei is. Az olvasónak tehát az olvasói empíria helyett, a valóságban megtapasztalt módszerhez kell folyamodnia, miszerint a (darabokra vagy atomokra) szétesett regény- illetve valóságelemeket a maga számára értelmes renddé kell szerveznie.

Az elbeszélő, a történetmondás

A történetmondó pozíciójának kiemelkedő szerepe elsősorban abban nyilvánul meg, hogy e regényben az elbeszélő nem mindentudó kívülálló, hanem része, némelykor szereplője vagyis hangsúlyosan jelölt eleme a történetnek. Nemcsak az elbeszélő jelöltsége teszi érdekessé a Kemény-regényeket, hanem hogy annak pozíciója is rengeteget változik, szinte bármelyik szereplő történetmondóvá léphet elő, amikor más valaki, vagy épp saját történetét mondja. Az elbeszélői szerep hordozza az értelmező, sőt olykor önértelmező szerep lehetőségét is.

A történetmondás folytonosságára tehát épp azáltal kérdez rá e szöveg, hogy a mű és ezáltal a történet egységét a gyakori és hangsúlyos elbeszélői pozícióváltással széttördeli. Ezen szándékos széttöredezettséggel jelöli ki az utat, melynek mentén az újfajta poétika megkonstruálható.

A befogadó

A különböző befogadói pozíciók jelölésére láthatunk példát, mikor Várhelyi meséli a Jenő Eduárdnak címzett és általa az apói hagyatékából a legtöbbre tartott okirat tartalmát, ahol is az öregapó írja le életének történetét. Itt nemcsak a történetmondó-helyzet összetett és megsokszorozott, hanem a befogadói is. Ez utóbbi jelölődik ki az eltérő terek és idők különbözőségével, továbbá bonyolódik úgy, hogy a Várhelyit hallgató Cecil felkiáltásával megakasztja a történetmenetét, mert mindkét befogadó, a történetet hallgató és az olvasó számára is világos lesz, hogy az öregapó, Villemont Random, Cecil első férjének Florestánnak az apja. Már maga a történet is jól mintázza a befogadói szerep kiemelését, de a regényszövedék továbbgombolyodik, mert ez a jelenet teszi még a leginkább aktívvá Várhelyit, az elbeszélőt, mert Cecil kifakadásával még jobban magára vonja a történetmondó figyelmét, és e figyelem és bizalom alapozza meg azt a kedélyállapotot, ami majd Cecilt is mesélésre ösztönzi, aminek következtében Várhelyi és a regényt olvasó is beavatódik Cecil életének korábbi fejezeteibe. Tehát a megidézett példában elbeszélő és befogadó kapcsolata a történet folytonossága elé kerül, elsődlegessé lesz.

Az olvasó először is elbizonytalanodik azáltal, hogy mind a történetmondó és befogadó szerepkör hagyománya megváltozik, hiszen mint láttuk elbeszélő és hallgató szerepe gyakran váltakozik, sőt sokszor egybe is esik. Továbbá nemcsak maga a pozíció problematikus, hanem annak betöltése is, hisz a szerepeknek az arra kijelöltek nem felelnek meg, nem képesek a megszokott módon ellátni, és betölteni azt, például Várhelyi mint történetmondó megbízhatatlan.

Az időszerkezet

A Kemény-regények visszatekintő időszerkesztéssel élnek. Ezáltal a történetek többször elismétlődnek, újabb és újabb jelentésárnyalattal bővülnek. Továbbá az elbeszélő úgy tesz, mintha valamiféle folytonosság a szövegen belül fennállna, de valójában ezekkel a visszatekintő részekkel csak még inkább elbizonytalanítja olvasóját, hiszen az eddig valahogyan értelmezett történetet újramondja és befogadóját újabb értelmezésre kényszeríti. Vagyis nem holmi végig gondolatlan rendetlenség áll az ifjú olvasó előtt, hanem valami, ami rádöbbenetheti az olvasót értelmezés és idő összefüggésére, hiszen egy előbb, majd utóbb újra megjelenő történet az olvasó két időpillanatát is kimetszi, azzal a szándékkal, hogy felismerje, ő már nem az, aki korábban volt, és ugyanazt a történetet másodszor azért is érti másként, mert az eltelt idő alatt ő is más lett, többek közt beavatódott már e történet korábbi verziójába.

Mivel a lélektani idő háttérbe szorítja a kronológiát az emlékezés jelenségének történet befolyásoló és módosító jellege is feltárható e regény segítségével, hiszen itt a múlt nem múltként, hanem a visszatekintő, visszaemlékező technika segítségével jelenként szerepel. Azonban mivel a visszaemlékezés torzít, hiszen a szubjektum nem a valóságra, hanem az emlékeire emlékszik, vagyis a múlt megidézése, bármily objektív törekvés hozza is létre, a visszaemlékező tudat miatt szubjektív; vagyis az időkezelés bonyolult jellege arra hívja fel olvasójának figyelmét, hogy a történetek, az események valójában nem megismerhetők.

A szerepbeteljesítés problematikája

A *Ködképek*ben a történet szintjén Villemond Random alakjában jelenik legkifejezőbben a szerepbeteljesítés problémája. Ő az aki, a hagyományból örökölt szerep beteljesítése elől, illetve az azzal való eltúlzott szembefordulás mániává torzulása elől csak úgy menekülhet, ha elhagyja hazáját. A két magatartásminta ugyanaz csak más előjellel, hisz mindkettő ugyanannyira működésképtelen. A műalkotási modell adta szerepek ellátásának problematikussága Várhelyi alakjában sűrűsödik, aki nem képes betölteni az elbeszélői szerepkört, hiszen története főhősenek, Jenő Eduárd sorsának záróakkordját nem ismeri, továbbá többen is kibillentik a mesélői székből, és hol inkább, hol kevésbé szívesen, de átadja a történetmondás fonálát. Az elbeszélői pozíció váltogatásával a befogadói szerepkör ellátása is váltakozik. Tehát ezen a regényszövedéken belül egyetlen alak sem képes egyetlen szerepet betölteni, minden figura szerepköre többféle szerep kipróbálásából, azok összességéből áll össze.

Vagyis a regény a szerepek működésképtelenségéről tanúskodik, úgy hogy rákérdez a modellutánpótlás szükségességére, az öröklött modellek érvényességére, valamint magára a szerepbeteljesítés problémájára.

Az utódtalanság jelentésrétegei

A *Ködképek*ben elsősorban Ameline sorsa példázza az utódkérdés tragikus voltát, hiszen mindkét gyermekét elveszti, és Florestán örülésének oka épp az, hogy neve nem öröklődik tovább, utód nélkül marad. Mint ahogy a szálak összetettségéből tudjuk, a Villemont-család másik sarjának, Stefániának Jenő Eduárddal kötött házasságából sem származik utód. Továbbá a második esélyt kapott Cecil sem vállalja második férjétől az anyaság szerepét. Mindhárom házasságban más és más jelentése van az utód nélkül maradásnak: Florestán és Ameline elvesztették közös gyermeküket, és háborúság dúlt közöttük a nem kívánt csemete miatt, aki végül szintén meghalt, így utódtalanságuk a kettejük között – a második gyermek megszületésének előzményei miatt – feszülő konfliktus feloldhatatlanságát jelenti. Míg Jenő Eduárd rögeszméssége miatt feledkezik meg feleségéről, a társadalom megjobbítása eltereli a figyelmét és elvonja erejét saját és felesége személyes sorsának alakításától. Cecil második házassága jól láthatóan érzelmentes, valóságos emberi viszonyokat nélkülöző kompromisszum, aminek továbbvitelére – nyilván a korábbi keserű tapasztalatokat sem felejtve – Cecil nem vállalkozik.

Konkrét értelemben e párok utódtalansága egyrészt együttélésük kudarcát, férj és feleség, férfi és női szerepek működésképtelenségét szimbolizálják, másrészt a szereplők, illetve az általuk hordozott értékek utódokban való továbbélésének tragikus voltát, vagy lehetetlenségét mutatja, ami azt bizonyítja, hogy e regényszövegeken belül a folytonosság utáni vágy pusztán ábránd maradhat csupán.

Összefoglalva tehát Kemény *Ködképek a kedély láthatárán* című regényén egyrészt remekül megtaníthatók konkrét irodalmi korszakra, műfajra, szerkezetre vonatkozó jellemzők, másrészt olyannyira provokatív a szöveg maga, valamint a szerkesztés okozta elbeszélői és befogadói szerepkör, hogy nem hagyja érintetlenül olvasóját, hanem felháborodása vagy döbbenete révén, de bevonja olvasóját a szövegbe. Valamint többfajta irodalomtanítási modellben tanítható. Ugyanis jól alkalmazható a modulos irodalomtanítás során is, hiszen mint a szerepbeteljesítés problematikája, vagy az utódtalanság kérdése vagy akár a műfaji

határok feszegetése mentén is több regénnyel egy gondolati sorba állítható. E regény megállja a helyét az irodalomtörténeti és/vagy kronologikus oktatás során is, mint a XIX. század második fele magyarirodalmának kiemelkedő regénye, amihez a szerző alakjának, politikai állásfoglalásának összetettsége és irodalmi munkásságának sokszínűsége remek háttérrel nyújthat.

Irodalomjegyzék

A PISA-sokk – avagy minden negyedik magyar gyerek nem tanul meg olvasni, Új Pedagógiai Szemle, 2003 március.

ADAMICA Zoltán, *Irodalomtanítás? A harmadik évezredben?*, Iskolakultúra, 2007/11-12.

ARATÓ László, *12 tétel a magyartanításról*, Élet és Irodalom, 2003/8.

ARATÓ László, *A tananyagkiválasztás és –elrendezés néhány lehetséges modellje* = SIPOS Lajos (szerk.), *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*, Bp., Krónika Nova, 2006, 113–123.

BERNÁT Anikó, *Könyv olvasási és könyvvásárlási szokások a magyar társadalomban*, TÁRKI, 2005.

BERNÁT Anikó, *A tizenévesek könyv olvasási és könyvvásárlási szokásai és az olvasás helye a gyerekek életében*, TÁRKI, 2006.

CS. CZACHER Erzsébet, *A műfajok és kontextus szerepe a szövegértésben és jelentéskonstrukcióban*, Iskolakultúra, 2002/1.

EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, Iskolakultúra 2007/1. 41–47.

Erős átlag: PISA 2006: ezt sem tesszük ki az ablakba, HVG, 2007. december 4.

GORDON GYŐRI János, *Tanárszerepek az irodalomórán* = SIPOS Lajos (szerk.), *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*, Bp., Krónika Nova, 2006, 124–136.

JÓZSA Krisztián (szerk.), *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*, Bp., Dinasztia, 2006.

KNAUSZ Imre, *Műveltség és autonómia*, Iskolakultúra, 2002/9.

LEGÁT Tibor, TAMÁS Zsuzsa, *Kötelező olvasmányok: „Temessék már el a csávót”*, Magyar Narancs, 2007. május 3.

PISA: Összefoglaló jelentés: A ma oktatása a jövő társadalma, 2006. <http://www.oecd-pisa.hu>

SIPOS Lajos (szerk.), *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*, Bp. Krónika Nova, 2006.

SIPOS Lajos (szerk.), *Irodalomtanítás az ezredfordulón*, Celldömölk, Pauz – Westermann Könyvkiadó 1998.

SZEGEDY MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989.

VÁRI Péter (szerk.), *PISA-vizsgálat 2000*, Bp., Műszaki, 2003.

**A Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság
angol nyelvű honlapjának kialakítása**

Az alábbiakban a címben jelzett ‘kialakítás’ helyett (mely inkább a jelen írás belátásaiból a továbbiakban következő lépés) pontosabban az alakulóban lévő honlap eddigi, és leginkább jövőre vonatkozó fejlesztéséről szeretnék tájékoztatást nyújtani.

A honlap bemutatása 2 szempontot ölel fel: a múlt megidézése a honlap szükségességének megfogalmazásának jegyében, mely tulajdonképpen a további célok definiálásáért felel; e körvonalazódó célok megvalósításának tervmódzatai (ez a jelen), illetve a tervek kivitelezésének jövőbeli fázisai.

1.

A honlapra vonatkozó idézet a Társaság 2007-es évi beszámolójából (2008 február 10, Budapest – rendkívüli közgyűlés):

„*Bene Sándor* főtítkárhelyettes és *Mann Jolán*, a Magyar Elektronikus Könyvtár munkatársa ismertette és bemutatta a Társaság megújuló honlapját, amely eddig a Szegedi Egyetem szerverén működött, www címe is ide utalt, nehezen volt megtalálható. A Társaság domainnevet vásárolt, a honlap új címe: www.nmtt.hu. A honlap célja, hogy minél frissebb információkat szolgáltatson (a külföldi intézmények kutatási programjairól, a külföldi magyar témájú doktori disszertációkról, tudományos konferenciákról stb.), áttekinthető felületen és interaktív funkciókkal. Ugrópontokat kínál a világ hungarológiai intézményeihez (egyetemi oktatóhelyek, kutatóintézetek vagy kutatóhelyek), bemutatja a magyarságtudományi kutatások legfontosabb személyiségeinek tevékenységét, életrajzát, és összegyűjtve hozzáférhetővé teszi a hungarológiai kutatások legfontosabb tudománytörténeti dokumentumait. A Társaság jelenlegi és korábbi kiadványai – a szerzői jogi kérdések tisztázásával párhuzamosan – folyamatosan kerülnek fel a honlapra, illetve válnak elérhetővé a Magyar Elektronikus Könyvtárhoz kapcsoló link segítségével. Hosszabb távú tervünk, hogy honlapunk a világból bárholnan, bárki által kezdeményezett magyar tárgyú kutatások egyik fontos kiindulópontjává váljon, ahonnan a magyarságtudományban együttműködő tudományterületek alapvető bibliográfiai anyagai, könyvtári adatbázisai és elektronikus szövegyűjteményei könnyen és praktikusán megközelíthetők lesznek. (E

terv részeként folyamatban van a páratlan információs értéket képviselő *Hungarológiai Értesítő* teljes anyagának elektronikus feldolgozása is. A titkárság továbbá tervbe vette egy magyarságtudományi terminológiai szótár létrehozását, amellyel a tudományos kutatást és a fordítást szeretné segíteni, ez azonban – hasonlóan a jövőben megvalósuló hasonló szolgáltatásokhoz – jelszóval fog működni, a tagdíjat fizető kör számára.) A magyar nyelvű honlap struktúrája, megjelenési felülete azóta is folyamatosan alakul; a tervbe vett angol nyelvű website viszont nem feltétlenül lesz azonos a magyarral.”

Ugyanez – számunkra – lényegre törőbben, immár a honlap nyitóoldalának, vagyis a Társaság alapvető tevékenységének megfogalmazásában:

„A Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság széleskörűen szorgalmazza és támogatja a magyar nyelvre, kultúrára és társadalomra vonatkozó kutatást és oktatást, valamint igyekszik közvetíteni ezek magyarországi és külföldi fórumai között. A Társaság tájékozódik a Magyarországon és külföldön folyó hungarológiai tevékenységről, és a szerzett információkat, elsősorban internetes úton, hozzáférhetővé teszi tagjai és az érdeklődők számára, valamint cikkeket és monográfiákat publikál kiadványsorozataiban. (...) fórumot nyújt a magyar és külföldi doktorandusz hallgatók közös munkájához.”

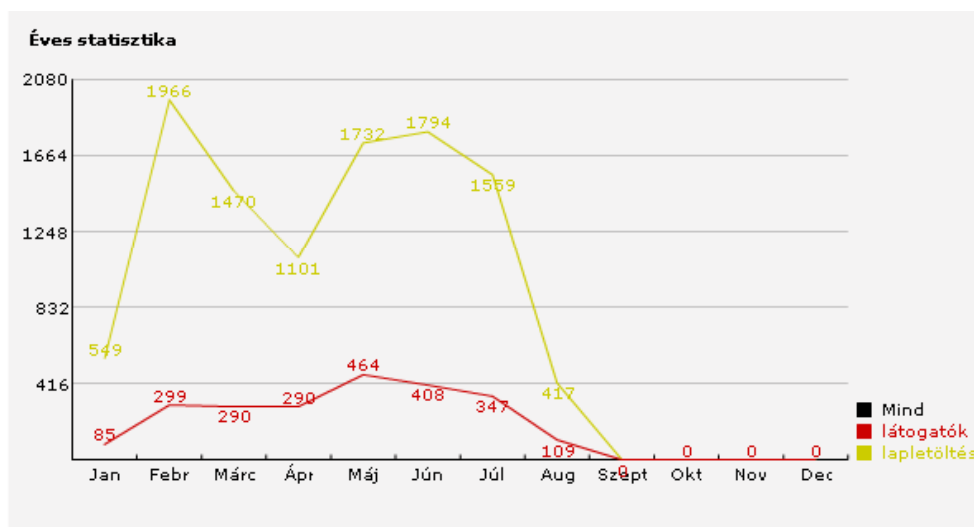
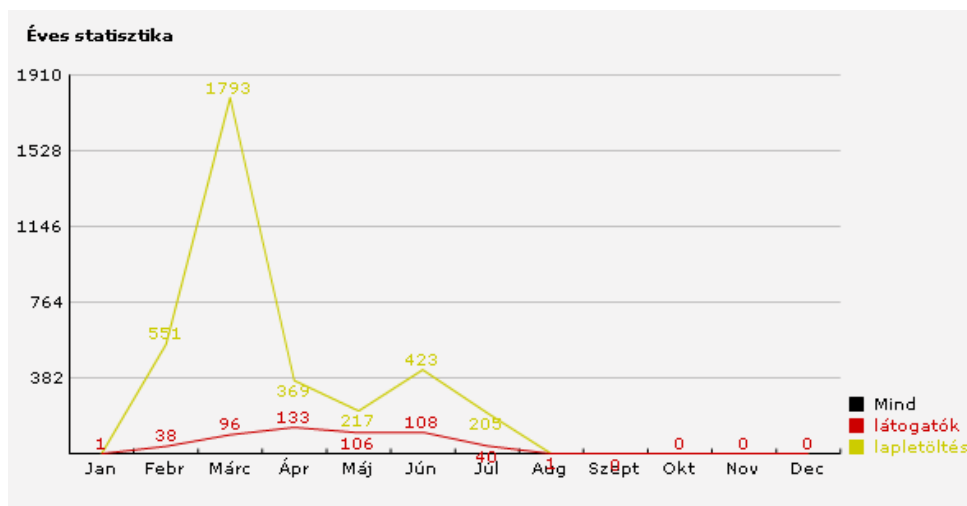
Amennyiben a honlapra tekintünk látható, hogy mind a magyar, mind az angol verzióban e kitűzött célokból számos megvalósult. Dokumentumok hozzáféréseinek biztosítása, hírlevél kialakítása, szerzői jogi kérdések tisztázása, stb. 2008 derekára valósággá vált.

Az én feladatom a beszámoló utolsó idézett mondatában vázolt jövőképre vonatkozik, miszerint: „a tervbe vett angol nyelvű website viszont nem feltétlenül lesz azonos a magyarral.” Feladat tehát e különbség meghatározása, illetve a meghatározásból eredő konklúzió gyakorlatba ültetése.

A beszámolóból idézett passzusok, illetve az ezen idézetek eredőjeként megfogalmazódó kiindulópont világossá teszi, hogy jelenleg a „hosszabb távú terv” megvalósításának kezdőpontján állunk. A platform immár megfogalmazott igénye, illetve az érdemi információ struktúrájának jövőbeli meghatározása közötti jelen helyzetünk kétirányú kérdésfeltevést irányoz elő.

Egyrészt „belülről”, vagyis a Társaságon belüli kommunikáció felől közelíthetjük meg céljainkat: milyen módon, milyen platformon, felületen valósítható meg a legkonstruktívabban a közös munka hatékonyabbá tételében meghatározott cél? E kérdésben a magyar és az angol honlap nem kell, hogy eltérjen.

Másrészt „kívülről”, vagyis a Hungarológia iránti érdeklődés irányából értelmezhetjük az előttünk álló feladatokat: mire lehet szüksége egy a Hungarológiával ismerkedni kívánó nem magyar érdeklődőnek? A kérdés az internet gyakorlatában így hangzik: Hogyan, milyen érdek, érdeklődés mentén jut el a majdani látogató a honlapra? Majd ezt követően: Milyen lehet kiszolgálni a honlapunkra érkező érdeklődést? Ez a kérdések az angol honlap fejlesztésének origói.

A Társaság angol és magyar nyelvű honlapjának látogatottsága 2008 januártól szeptemberig

2.

A megfogalmazott kérdések, pontosabban a kérdésekben foglalt feladatok megvalósításának tervmódoszatai, illetve a tervek kivitelezésének jövőbéli fázisai jelentik prezentációm tulajdonképpeni gerincét.

2.a Általános intézkedések

Elöljáróban: technikai és elméleti kérdések halmazuniójában kell gondolkodjunk. Mivel az én feladatom a fejlesztés elméleti kialakítása, így az e helyütt releváns technikai kérdésekre – melyek a honlap technikai felelősének, Pásztor Gyulának kompetenciája – csak röviden térek ki.)

A beszédes URL kérdése: Noha a honlapunk címében nem szerepel a Hungarológia / Hungarology kifejezés (helyette a Társaság rövidítése), ez nem befolyásolja a keresőkön (pl. Google) keresztüli találati arányt, elvégre a keresők az ún. metatagek alapján adnak ki találatokat. A látható tagekhez hasonló láthatatlan metatagek megfelelő hívószavaikkal minden

honlap megtalálhatóságának biztosítékai. A metatagek az adott oldal címéhez rendelhető kifejezések – ezek biztosítják a találatot, vagyis a honlapunk elérhetőségét. A magyar nyelvű honlap metatagjai a következők: Nemzetközi Magyaraságtudományi Társaság, Magyarország, Magyaraságtudomány, Hungarológia, Hungarologia, Tudomány, Kongresszus, Konferencia, Doktori képzés, Doktori iskola, Magyar kultúra, Magyar irodalom, Magyar és külföldi tudósok együttműködése, Klaniczay Tibor, Bo Wickman, Rákos Péter, Amedeo di Francesco, Monok István, Tuomo Lahdelma, Bene Sándor, Béládi Miklós, Jankovics József. Értelem-szerűen az angol nyelvű változat ugyanezen tagek és metatagek angol nyelvű fordításai mellett a Társaság által elképzelt látogatóközönség keresési szokásainak megjósolt hívó-szavait kell, hogy tartalmazza.

Linkek: A tageknél, metatageknél is fontosabb, közvetlen kapcsolatot biztosító hivatko-zások. Minél több link mutat a Társaság honlapjára, értelem-szerűen annál több találat begyűjtésére nyílik lehetőségünk. Célunk a Társaság linkjének, bannerszerű hivatko-zási ‘gombjának’ minél több releváns oldalon történő elhelyezése: Balassi Bálint Intézet, OSZK, MTA, MEK, egyetemi oldalak. Mindeme elsődleges, társtudományos és társintézményi utalási helyeken történő megjelenéssel párhuzamosan olyan alternatív, ám annál hatékonyabb linkmegjelenítésben gondolkodunk, mely például egy *Wikipedia*-szócikk megírásában, vagy egy közösségi oldalra való információfeltöltésben ölthet testet.

A fenti, hagyományos kommunikációs csatornák lefedésén túl lehetőség van **keresőoldali regisztrációra** is, mely a találati arány maximalizálásának költséges, ám annál hatékonyabb módja.

A keresőoldalon pénzért megváltott találati prioritástól elvárt látogatószám-növelés mindemellett egy tudományos platform esetében a linkelhelyezéshez képest kevésbé effektív módszer (vö. a látogatószám növekedés és a valóban „értékes” visszajáró látogatószám között megnyúló különbséggel).

2.b További, technikain túlmutatató intézkedések

Kezdjük talán a legfontosabbal, a **felületépítés kérdése**vel. Elsődleges célunk egy, a tudományterületek, hungarológiai műhelyek között kiépítendő, információcserét biztosító, sőt gerjesztő hálózati platform biztosítása. Tulajdonképpen az *iwiw* és *facebook* populáris szociális network-közösségek mintájára létrehozandó akadémiai felület megteremtése lehetne a valóban hosszabb távú szándék, mely a hálózatszerűség kapcsolattartó szociális karakterét tudományos kooperáció előmozdításának irányába koncentrálná. Az elképzelt felület a hungarológiai érdeklődés közössége számára tudományos kapcsolattartási, kapcsolatépítési platformot biztosítana: Azonos irányú érdeklődésből kialakítható közös, nemzetközi kutatás elősegítése / doktoranduszok közötti együttműködés lehetőségének megteremtése, stb. Jelenleg 38 műhely jelenik meg a honlapunkon. Ez adatbázisnak nem rossz, de a cél az lenne, ha ezek között a műhelyek között aktív tudományos kapcsolatrendszer tudnánk kiépíteni, pontosabban egy kommunikációs felület biztosításával ezt a kapcsolatépítő magatartást gerjeszteni.

Részletesebb bemutatkozást ez idáig hét műhelytől kaptunk (négy a honlapon, további három feltöltése folyamatban), ezek a bemutatkozások fogják majd a kiépítendő kommuni-kációs platform gerincét adni, mivel tartalmazzák azokat a hívószavakat, melyeken keresztül a tudományos kapcsolatfelvétel kialakulhat: tanszéki profil, kutatási területek, oktatási- és vizsgakövetelmények, az oktatók profilja, kutatási területe, publikációs jegyzéke.

Az eddig megtett lépések: Adatbekérés (az adatbekérés, illetve a bekért adatok feldolgozása és honlapon megjelenítése folyamatos [a jelenleg látható felvitt információ természetesen még nem a tervezett hálózati platform]).

A következő lépések: A felület technológiai megvalósíthatóságának lehetőségei. A hálózati funkciók technológiai kialakítása. A kialakított felület feltöltése.

A következő sarkalatos pont a **linkterjesztés** megvalósítása: Az említett technikai követelményeknek megfelelően szükséges a releváns honlapokkal egyeztetett linkcsere kiépítése. Ez mind a honlapra találásban (ld. technikai magyarázat: több mutató link – több találat), mind pedig a látogatók érdeklődésének kiszolgálásában is segít (releváns információ biztosítása).

Az eddig megtett lépések: A szóba jöhető oldalak összegyűjtése.

A következő lépések: A linkgyűjtemény kiszélesítése, kapcsolatfelvétel, illetve a linkcsere szisztematikus végrehajtása.

A honlapépítés gerincét a tartalomépítés alkotja, vagyis a már meglévő és működő tartalmak mellett azok kiszélesítése is feladatunk. Az **információfejlesztés**be tartozik egy használható szöveggyűjtemény kialakítása, a Hungarológia tudományterületével releváns, angol nyelven hozzáférhető szövegek feltöltése.

Az eddig megtett lépések: –

A következő lépések: A szöveggyűjtemény-adatbázis feltöltésének folytatása. A korábban tervbe vett magyarságtudományi terminológiai szótár létrehozásának újragondolása, előkészítése, kialakítása.

Az utolsó két kategória kívülről érkező érdeklődéseket szolgálna ki, melyek legalább annyira fontos tartalmakat képviselnek, mint a számunkra relevánsnak minősülő információk megjelenítése. Ezen érdeklődések kiszolgálása a honlap attraktivitásának növelésével szerezhetnek újabb felhasználókat és olvasókat saját tartalmainkhoz.

Az egyik ilyen külső igény kielégítését irányzó, az oldal vonzáskörét bővítő szolgáltatás a **nyelvoktatás** honlapra történő becsatolása. A *metatage*kben jelölt hívószavak gyakran a nyelvtanulás vágyától vezérelt érdeklődéseket irányítják honlapunkra. A nyelvet tanulni kívánó látogató nem feltétlenül, de jó eséllyel érdeklődhet a Hungarológia, mint tudományterület iránt is. Egy megfelelő online nyelviskola honlapra fogadása ezeket a lehetséges érdeklődéseket vonzhatná a Társaság honlapjára.

Az eddig megtett lépések: Az online nyelviskolák feltérképezése (Dusnoki Gergely – jyväs kyläi lektor).

A következő lépések: A legjobb, legmegfelelőbb online nyelviskola kiválasztása. Együttműködés módjainak feltérképezése, kialakítása és kialakítása. Link- és bannercsere megállapodások.

További külsődleges, közvetett igény kielégítése ugyancsak a honlap vonzáskörének kiszélesítését eredményezheti: Egy **ösztöndíjfigyelő szolgáltatás** beépítése a honlap látogatottságának biztos forrása. Ugyanaz a helyzet, mint a nyelvoktatás kapcsán, vagyis az általunk használt hívószavak gyakran a Hungarológia területén kutatni kívánó érdeklődők ösztöndíjkeresésének kulcsszavai. Az ilyen igény felől érkező érdeklődés kiszolgálása komoly eséllyel integrálja a látogatót az általunk célzott tudományos együttműködés körébe.

Az eddig megtett lépések: –

A következő lépések: Első körben a MÖB és egyéb ösztöndíj-lehetőséget kínáló oldalakról becsatolni azokat, amelyek a Hungarológiai érdeklődés profiljába illenek. Később egy ösztöndíj-figyelő szolgáltatás keretében a potenciális ösztöndíjak és a műhelyek tudományos partnerkeresői felhívásainak összefésülése hozhat valóban konstruktív eredményeket.

Teoretikus felvetéseim konklúziója tulajdonképpen a honlap valódi érdekeinek és céljainak megfelelő, a fenti gyakorlati irányba mutató intézkedésektől elvárt eredmények összefoglalása.

Egy honlap sikerét a látogatószám növekedése garantálhatja. A fenti diagramok statisztikai saját céljaink megvalósulásának elsődleges mutatói, a folyamatosan megvalósuló intézkedések objektív mérőszámai. Javaslom, hogy a következő egy éves periódus értékelése – egy összehasonlítás erejéig – térjen vissza e görbék immár kiterjesztett időskálán történő elemzéséhez. A rideg statisztikai kimutatásoknál sokkal fontosabb a látogatók megtartását célzó erőfeszítések. A visszatérő látogatói szokások elemző követése, a honlapon töltött egyéni idő mérése ugyancsak technikai feladat. Ezen objektív-technikai, statisztikai kimutatásoknál természetesen sokkal fontosabb a Tagság visszajelzéseinek figyelembe vétele, elvégre közös érdekeinket csak közösen tudjuk alakítani.

A hosszú távú, igazi sikert, az elképzelt működési forma beindulását idővel szakmai regiszterekben, például nemzetközi kooperációk, konferenciák visszhangjaiban mérhetjük le. A hangsúly egy magyar anyanyelvű Társaság angol nyelvű honlapjának fejlesztésekor a nemzetköziség elősegítésén kell, hogy legyen. A kérdést aktualitásában vizsgálva elmondhatjuk, erőfeszítéseinket többek között annak érdekében tesszük, hogy például a jelenleg zajló doktorandusz konferenciákhoz hasonló rendezvényeinken ne csak magyar előadókkal találkozassunk. Elvégre szeretnénk hinni – a honlap ambíciója mögötti előfeltevés is erről szól –, hogy a Hungarológiával foglalkozó hallgatóknak csak egy része magyar kutató.

Végezetül még egy észrevételt szeretnék tenni. A Társaság angol nyelvű honlapjáért felelős munkatársukként, kollégájukként arra hívnám fel mindannyiunk figyelmét, hogy csak akkor érdemes (és lehetséges) használható fórumot teremteni, ha azt a felhasználók, jelen esetben a tagok használják is. Az önmagába visszatérő gondolat nem szimpla frázis vagy paradoxon. Csak a résztvevők, vagyis a tagok közös lelkesedésén, és ebből fakadó együttműködésén múlik, hogy egy, e tagok tudományos-szakmai kiszolgálására létrehozott platform működőképes lesz-e: A honlapfejlesztői munka értékelése egyben önmagunknak tartott tükröt is mutat. Közösségünk motiválása nem az én feladatom, az én célom csupán egy olyan működőképes felület, honlap megalkotása, amely lehetőséget teremt a motivált tagok együttműködéséhez.